

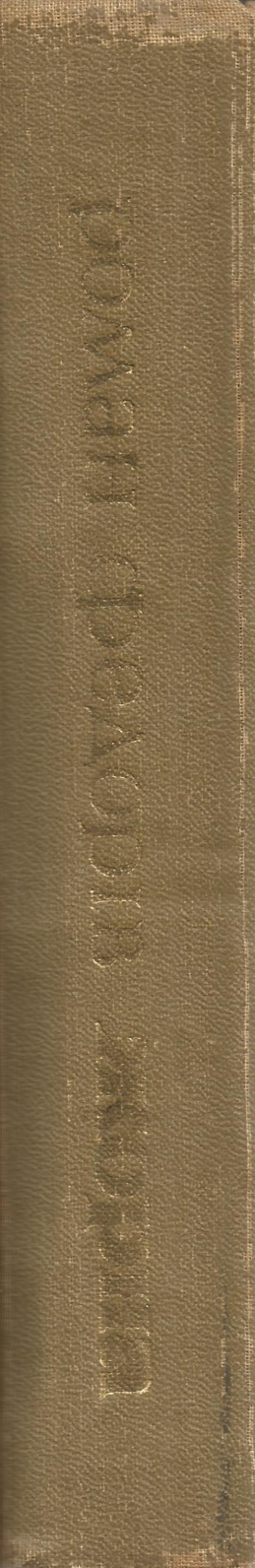
роман Федорів

821/4771/06

Ф 33

жорна

роман Федорів

Жорна

РОМАН

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО «КАМЕНЯР»
1983

У2
Ф33

Известный украинский советский писатель в своем новом романе продолжает начатое в предыдущей книге «Каменное поле» художественное исследование жизни карпатского края, охватывая период от тридцатых годов до наших дней. Исторические события и человеческие судьбы сливаются в широкую панораму народной жизни и борьбы за социалистическое преобразование. Автор прослеживает пути формирования мироощущения нашего современника.

Рецензенты: Л. Т. СЕПНИК, Г. М. ШТОНЬ

4702590200-017
Ф М214(04)-83 31.83

© Видавництво «Каменяр», 1983

Розділ перший

1

Знову приходжу до вас із своїми жорнами...

Приходжу, являюся мовби з минулого і з далекого, повертаюся начебто з бічної і вже призабутої дороги, якою давно не їздять і не ходять, і знову приношу старе як світ, тверде, аж сині скалки в ньому студено вилискують, жорнове моє кружално: я пишу і присвоюю, що воно, кружално, «моє», а насправді воно мені так само належить, як літній дощ, що рантovo, мов дітлах якийсь, налетить на Кам'яне поле, побавиться, пошелестить у кукурудзі і стихне; а все ж жорнове коло водночас належить також мені, бо мені, а не комусь іншому, завдано його на плечі... завдано, а воно вижолобило поміж лопатками собі місце, і я навіть не уявляю, як без нього жив би і був би... Я відчуваю жорна кожним своїм м'язом і нервом — вони, як усякий інший камінь, важкі, — але не скаржуся, бо ж треба комусь нести старосвітський жорновий камінь (бо коли ще підростуть мої онуки?).

Я знаю, що зголосяться добрі люди, які зачнуть тайно і явно глузувати або ж і обурюватись: «Гей, той приходить з кишеньковим комп'ютером, який за секунду, щоб вас, не дай боже, не обшахували продавці, підраховує, скільки коштує кілограм ковбаси... той приходить з японським транзистором, що в комісійці коштує півтори тисячі карбованців (і за ці півтори тисячі можна підслухувати цілий світ)... той приходить з лазером... той — із нейтронною бомбою... а він у вік ентеерівський, інженерний і науковий приходить до нас з допотопним жорновим колом».

Віддаю себе на людський суд і на людський глум, можете кинути в мене каменем, але перед тим, як будете мене каменувати, слухайте: нема в моїх жорнах протиставлення віку старого новому, нема замилування старовиною, нема суму за архаїкою (яка достобіса архаїка і замилування пелю, коли від жорнового стерна печуть вогнем мозолі... сині мої мозолі, як сливи). Що правда, то правда: є у моїх жорнах просинка за давненого чуда: я з дитинства не надивлюся на бляшаний лоток, з котрого в-поміж каменів — нижнього, нерухомого, і верхнього,

який підвладний руці жорнаря, сиплеться, як золото, цівка пахучого кукурудзяного борошна. Камінь народжує хліб. На моїх очах завершується цикл, коло, що було ущерть виповнене й натоптане роботою: отою мозольною оранкою на Кам'яному моему полі, отим наслуховуванням вологого нічного таїнства, коли в скибі, як у жіночому лоні, оживає зерно і прокльовується паросток, отим тривожним очікуванням сходів, отією вічною боязню хліборобською, ляком правічним перед вітрами, перед грозами і перед градобоем, отією молитвою, а чи поганською ворожбою, котру знали наші старі бадіки і котра нібито повинна була оберегти валитий колос од птаха.

Плуг починав — жорна дійство закінчували.

Так було справіку.

І так дотепер. І так буде завжди.

І коли сьогодні кладу на ваш стіл старосвітські жорна, то роблю це не задля того, щоб підняти їх до символу, а щоб ви торкнулися... торкнулися... торкнулися до них, зважили їхню вагу, щоб здивувалися з їхньої камінної твердості... а коли торкнетеся каменя або ж високої обшмульцованої долонями ручки, що у Садовій Полянці зве́ться стерном, то, може, дихне на вас... то, може, війне вам у душу теплом від тих давніх, уже хтозна-коли зогліглих долонь, що робили і робили хліб, і ви, може, теж відчуєте себе причетними до тієї вічної і святої роботи.

А я знаю: ви хочете бути вічними.

Ви тільки не признаєтесь, що хочете бути вічними, правда?

— Падоньку ти мій! — бідкалася Вуйна Парасолька, якій я щойно прочитав початок роману.— Хіба жорна потребують якогось пояснення або виправдовування? Сам подумай, Юрашку: якщо є на світі Кам'яне поле, то як світ мав би обійтись без жорен? Я навіть міркую собі (але ти вголос про це нікому не говори, щоб люди з Вуйни Марійки не насміхалися), що жорна бог не сотворив і ніхто їх не вигадував і не винаходжував, як, приміром, змайстрували дзигарок або ж вагу, чи ще якусь там річ... жорна, мабуть, вродилися на Кам'яному полі несіяні, несапані, незжаті, вродилося ж на Полі каміння, поміж ними — жито, просо, кукурудза і яблуні Нанашка Якова, і ми з тобою, Юрашку; ми всі пов'язані з Полем одним коренем, як цуповиною.

Якщо сказати по правді, то я не мав наміру починати другу свою книжку про Кам'яне поле з жорен, тим більше (пам'ятаєте?), у попередньому романі одні жорна вже були знайдені, описані, оспівані і покладені на книжкову полицю в моєму кабінеті. Та не дурно старі бадіки в Садовій Полянці колись любили приговорювати, що, мовляв, мисливець стріляє, а бог жакани сіє. Усі мої попередні записи і замисли були за одним махом перекреслені і переінакшені Прокопом Васильовичем Процюком, колгоспним їздовим, чоловіком високим і сухим, з лиця якого й не вичитаєш, скільки йому років. Прокопу можна було дати лише п'ятдесят, а можна нарахувати цілу копу або й більше, він був увесь — лице, руки, груди... увесь був обліплений, обмальований ластовинням, а кучма рудого аж червоного волосся, що ярилася на голові без єдиної сивої ниточки, мовби спалювала і перепалювала прожиті ним роки. Сила його не вичерпувалася: він так само легко, як і тридцять років тому, коли в Садовій Полянці зав'язувався колгосп, без задухи накидував повну фіру гною, возив на ферму ним же скошену люцерну або ж конюшину, двигав мішки з зерном — одне слово, сповняв сотні більших і менших, важчих і легших обов'язків, які в наших селах лежать на плечах колгоспних їздових.

І чи то завдяки своїй непіддатливості рокам, чи то від незрадливої Прокопової прив'язаності до коней, до воза, до батога з червоною китицею, до усякої фірманської роботи, але досить того, що хтось гострий на язик назвав його Вічним фірманом. Вуличне це прізвисько приліпилося до нього назавше, дехто з молодиків називав так старого у вічі, і Прокіп не ображався, мовляв, що зробиш, коли Вічний, то най буде Вічний, вйокав спокійно на коней, що завжди були ситі й доглянуті, аж вилискували, і проїжджав мимо задиркуватого молодика гордий, неусміхнений, задивлений у самого себе, у свою роботу, і через те мовби й трохи тасмничий.

Такий був Прокіп Процюк.

А тримала його на світі робота: на роботі він не спрацьовувався, як пильник, і наче й не втомлювався, а навпаки — гейби молодів нею, оновлювався. Так принаймні здавалося збоку. Все, за що бралися його жилаві руки, горіло, спорилося, виходило до ладу і до краси: возив узимку гній з ферми — оббивав його зусібіч на санях лопатою, щоб не загубилося ні крихти; орав навесні людсь-

кі городи — скиба до скиби не падала, як би їй забаглося, а ніби пришасовувалася одна до однієї, і здавалося, що Прокіп крає свої скибки під лінійку; а ще було видно з його обличчя, з його очей, з усієї його постаті, що від весняної цієї оранки, від зимового возіння гною, від усякої літньої фірманки людина має не тільки поплатний заробок, а й душевне задоволення; задоволення душевне передавалося його коникам — сивому і гнідому, а може, ще передавалося міцно й гарно кованому возові — їхав собі фірман вулицею і всі потайки заздрили його їзді. Я сам, бувало, проводжав Прокопа Процюка заздрісним поглядом, мені страх як хотілося проїхатися з ним, як колись давним-давно з батьком, кілька разів пробував із старим розговоритись, але спроби чомусь були невдалі. Прокіп коротко відповідав «так» або ж «ні» і мовчки торкав коної віжками. Спершу, признаюся, це мене ображало, тому ж Нанашко Яків глаїв і гоїв мої образи, казав, що «Процюкові треба, Юрашку, вибачити, бо такий він уже є чоловік, його не переробиш на нове копито, відлюдкуватість, а чи й злу ворожбу наслало на нього Кам'яне поле.

Щезни і пропади!»

Хтось чужий і далекий у ніяку злу ворожбу Кам'яного поля не повірив би, назвав би це містикою або якимось іншим мудрим словом, я, однак, Нанашкові Якову мусив повірити, бо на власні очі сам бачив, як Поле Прокопа ламало й переінакшувало. Діялося це в сорок восьмому році в першу колгоспну осінь; осінь тоді, пам'ятаю, царювала довго, тепло й без пудних сірих дощів; осінь була схожа на мою маму — враз посивілу після загибелі батька від розриву німецького стрільна, лагідну, з пригаслою усмішкою на зів'ялих губах і з глибокою тривогою в очах. Я тоді не міг і не вмів осягнути глибину маминої тривоги: чи то воши передчували свою хворобу, яка через рік покладе їх у деревище, чи то не давали їм спокою почі — чорні, густі, повні стрілянини, шерехів, підступних тихих кроків, страшних смертей.. чи, може, тривога запала їм у душу, як камінь у криницю, того надвечір'я, коли воши вернулися з сільрадівської канцелярії, знайшли у моєї згрібній школярській торбині зошит, перо і чорнило, сіли за стіл і зачали писати до колгоспу заяву.

Це лише так легко говориться: «Зачали писати...»

Мама моєї години або й дві, або й усі три години (хто тую вчність неміряну міряв?) сиділи за столом, каганець під сволоком чадів і моргав, у стаєнчнні ревла недоєна корівка, мама ж мої нічого не чули й не бачили — гор-

билися тяжко над білим папером, гризли перо, поки їхня сива голова врешті не впала на стіл... голова впала, плечі затремтіли, все мамине тіло затіпалося, звивалося в конвульсіях, в плачі, а я, розгублений і переляканий, гладив мамину простоволосу голову, заспокоював, як міг, мама по-дитячому сприймала мої пестощі, їм, може, баглося, щоб синові руки якось захистили й оборонили їх від того нового й невідомого, що пасувалося, вони раз у раз повторювали: чому я вже не великий, щоб міг по-чоловіцькому, по-газдівському вирішувати?

— Вони мене підмовляють, Юрашку... Сем'янчук той, молодий Созонт, що в ременях ходить та з револьвером, каже, щоб не була дурна та раз-два писалася до колгоспу, бо в гурті нібито буде краще жити і буде краще робитися. Поле бо наше кам'яне, хліб на камені мозольний, — приговорювали мама. — Хліб на камені мозольний, правду мовить Созонт Сем'янчук, але як будемо жити, Юрашку, без свого поля?

Без свого, без власного...

Я був замалий, щоб щось вирішувати чи бодай радити, але і я, малим будучи, не міг уявити, як будемо жити без царипки на Кам'яному полі... світ на тому Кам'яному полі, на горбі проса, на решеті кукурудзи зійшовся клипом — хоч вий, хоч плач, а хоч застрелься. Нам бракувало тата — газди і порадника, а може, мамі бракувало часу, щоб обміркувати Созонтову нетерплячу вимогу писати як стій заяву. Часу, проте, нам із мамою ніхто не позичав, стояла-бо осінь, треба було Поле орати й сіяти жито, маму через те квапили, погрожували, заохочували й підганяли, і вони два каторжні вечори просиділи й прогибіли над білим папером, кожна літера давалася їм патужно, мовби добували її, лупаючи, як кам'яну брилу, з пезбагненних нічних глибин; піт виступав на маминому чолі, а перо гнулося, пирскало, в'їдалося в папір; світ споглядав на мамину муку через чорні вікна, мені здавалося, що світ дивиться на її криві літери й на нові слова чи то підказані ким, чи підслухані пею, чи десь прочитані, що «прошу прийняти «ня до колгосу, бо хочу по-новому жити»; нові мамині слова були ворожі нічному світові, що зазирає до хати через вікна, ворожість цю я не так, може, розумів, як відчував, і, щоб маму оборонити, відгородити від ночі, заслонив вікна веретами.

І мама вдячно мені усміхнулася.

По заяву прийшов сам Созонт Сем'янчук. Молодий, обперезаний жовтими скрипучими портунеями, озброєний

автоматом і револьвером, він читав мамині каракулі і хвалив, що «добре-сте написали, Полінихо, заживемо на Кам'яному полі по-людськи», а «істребки» тим часом викотили з-під нашої повітки воза, що осиротів без тата, взяли хомут і плуг. Мама на додачу навіть винесли з комори дедів «святочний» батіг із червоною китицею біля пужална (щоб злі, паскудні очі не вrekli ані коня, ані їздця).

— Нате,— сказали рішуче і твердо, мовби поспішали звільнитися від своїх вагань, від сумнівів і від жалю. Созонт Сем'ячук блимнув на маму білим оком, переламав плетене з грабка і випарене в окропі пужалло об коліно й жбурнув на дровітню.

— В новому тому світі, Полінихо, який збудуємо, обійдемося без батога, без клятого примусу і прочої юринди, що гнобить трудящу людину,— сказав він згорда.— Обійдемося, Юрашку, правда?— запитував мене, як дорослого. Я, заворожений його впевненістю, хитав ствердно головою. Мені сподобався Созонт Сем'ячук своєю енергійністю, впевненістю і... І ще — через роки, роздумуючи над його життям і смертю,— дотепер захоплююся його відчайдушним ідеалізмом: він зрікався батога і «клятого примусу», а сам, сердега, спав і дшовав із револьвером при боці, ножами залягав у засідки на бапдерівські боївки, і це було для нього звичним і зрозумілим. А вже потому в тому доброму і чесному світі обійдемося без батога.

Добрий світ ось-ось мав починатися... втім, може, він почався того ранку, коли селом покотилася звістка, що сьогодні на Кам'яному полі трактор буде переорювати всі межі? Я спершу й не повірив, що хтось, відчайдушний і відважний, замахнеться на межу, бо й дедя небіжчик мене вчили, і мама як «отченаш» проказували, що межа на полі — свята і недоторкана, і хто її рушить копачем, сапою чи плугом, то того або ж грім уб'є, або ж вогонь спалить, або ще щось із ним станеться, а люди в громаді не подадуть йому руки.

Бо то найбільше злодійство ламати закон, що панує від сотворення світу над Кам'яним полем.

Созонт Сем'ячук, проте, відважно підняв на правічні порядки руку, і Садова Поляна враз принишкла, присіла і зажмурилася, щоб не бачити святотатства: хай падають межі, закони і порядки без нас... хай світ без нас валиться, западається, а Кам'яне поле хай хоптою поросте, терном, однаково ж воно вже не моє, не твоє, не батькове, не синове, не братове...

Настане кінець світу.

Принишкла тиша повзла селом, як гадюка, цілий ранок, поки біля сільрадівської канцелярії не зачухав, як величезна січкаря, емтеєсівський трактор. Він мовби ураз розчавив тишу й заціпеніння, і люди заговорили, село ожило, виповнилося рухом — усі поспішали на Кам'яне поле. Навіть ми, школярі, не втерпіли й шугнули з класів, як згряя горобців, учителі, щоправда, не дуже нам і перечили... де ж то можна було перечити в ТАКИЙ день; я тоді хотів знати: який цей ТАКИЙ день, святковий він чи буденний, веселий чи журний, добрий чи злий? Я віднайшов у жіночому гурті маму, вони стояли в терновій хустині, в повому кептарі й в білій святочній сорочці... мама вбрался, як на свято, але веселої святочності на їхньому лиці не було, не було її на інших обличчях — чоловічих та жіночих... на обличчях відбилося очікування, тривога, непевність, а поміж людськими гуртами пленталася злякана цікавість: «Га, а як воно тепер, куме, буде?»

Трактор сунув Кам'яним полем невблаганно; трактор із високими залізними колесищами, на яких погрозливо виблискували гострі зуби, почахував, як пес у спеку. Пашка Духович, наш перший тракторист, який, пам'ятаєте, не міг одразу втрапити своєю машиною у широченну stodільну браму, тримався на сідалі не вельми впевнено, його підгоцкувало то вгору, то вниз, і здавалося, що, якби не кермо, за яке він люто тримався, то міх-мах злетів би з свого гнізда під колеса. Кермо було Пашчиною опорою і порятунком перед людськими очима, перед людськими руками і людськими душами, які в думках мовчки і люто скидали його з трактора, як із коня, піднімали високо і з тієї високості жбурляли вниз, під ноги, під тракторні зубасті колеса: згинь, згинь!! Пашка лупав очима з-під козирка на людські гуртиська, що розсипалися по Полю то тут, то там, він, певно, сподівався, що з котрогось мовчазного гурту вилетить прокляття... а з того гурту шпурнуть каменем... а із того стрельнуть у груди з обріза... а з того вдарять автоматною чергою, йому на сідалі на виду у всіх було незатишно і небезпечно, йому, може, в душі, хотілося покинути кермо і скочити поміж людей, утекти, сховатися, та він скручував себе і свої страхи у тугий гудз і далі сидів на тракторі, і, зціпивши зуби, крутив затято «баранку». За ним вилися нерівні три скиби; три плуги скреготали, вивертаючи каміння, розорювали межі, що тріщали, переплетені пирієм і деревієм.

Я бачив, коли Пашків трактор підступав до нашої царинки, як мої мама зблідли, як кусали губи, як ув очах сходили сльози... а коли наша межа на мить здибилась як жива і впала, укладена лемехом у скибу, мама стисли мою руку і утробно схлипнули, потому крізь сльози мені всімхнулись, мовляв, ти мене, Юрашку, не осуди, що написала-м у колгосп заяву й оце залишила тебе без ґрунту... а чи жити без ґрунту не означає жити без прийдешнього. Так? Але не я одна... не могла я піти супроти цілого села. Не може бути, щоб Созонт Сем'ячук мене обдурював... треба ж бо, Юрашку, колись починати... а якщо починати, то най пове починається нині.

Я був тоді гордий за свою маму, бо інші жінки такі не витримували і бігли навстріч тракторові як навіжені, чоловіки їх паздогацали і хапали за руки.

Жіночі пориви нічого не означали супроти «коника», якого викинув Прокіп Процюк. Він вигулькнув із гурту, високій, у вибіленій сонцем і солдатським потом гімнастерці, в кирзаках, що вихляпували широкими халявами по тонких литках, і кинувся на трактор, на його зуби. Ніхто, вочевидь, не очікував такого «несвідомого вчнику», бо Прокіп був чоловіком не гарячим, статечним, а крім того, пройшов фронт, брав штурмом німецькі міста, за це навіть видзволював медалями; по війні вдома, не огниаючись, узяв короткий кавалерійський карабін — став «істребком», щоб борозити від пасоків багацьких синків Садову Поляну; чоловік, отже, був свідомий, на нього, певно, Созонт Сем'ячук покладався, як на самого себе, а він... він візьми та й побіжи назустріч тракторові і плугові, мовби числився в куркульських підголосках. Я бачив, як Прокіп біг: довжелезні ноги, здавалося, ледве торкалися землі. Він летів, як бузюк, у правій руці, мов дрючком, потрясав карабіном, а з рота, з глибини свого нутра викочував рев:

— Стап! Стань, курвий сину, бо тя вб'ю!

Пашка Духович, мабуть, не дуже вірив, що Прокіп спроможний убити... а може, відразу й повірив, відчувши у Прокоповому крикові не хвальбу і погрозу, а чисту розпуку, бо ж людина, звісно, з розпуки навісніє і божеволіє — це Пашка знав і пам'ятав, одначе чи елементарна «хлопська», як колись казали, впертість, чи розуміння своєї місії на високому залізному сідалі не дозволяти трактористові стрибнути в кущі; Пашці подобалося краяти скибами Кам'яне поле, пороти живцем старі межі і здиблювати плугами валуни, він почувався сильним і ве-

ликим... сила і великість приходили до нього, всмоктувалися в нього із свіжих скиб, з тракторного двигуна.

— Стій!

І Прокіп, не жартуючи, таки вистрелив раз, а потому — другий і третій, але вистрелив угору, цілячись у небо, в бліде осіннє сонце, у вітер. Кулі бренькнули, як хрупці. Пашка Духович під пострілами на своєму сідалі лише пригнувся і ще лютіше стиснув побілілими пальцями кермо. Людські товпища аж пригнулися, аж завмерли, це тривало одну мить, наступної ж миті Созонт Сем'ячук із чотирма «істребками» побігли за Прокопом, який на бігу кинув карабін у бур'яни і на своїй нивці, на своїй межі став, закам'янів, піднявши вгору руки, і галайкав Пашці:

— Гов, стань, скурвий сину, прошу тя! Зупинися, бо холера тебе ясна візьме! Не руш мою царину, я за неї кров проливав!

Пашка Духович, закусивши вперто губу, не брав Прокопової мольби до уваги, трактор уперто сунув і сунув уперед. Прокіп ліг хрестом на просяному стерниці, руки його, тулуб, довгі пожища в стоптаних кирзаках — увесь він уростав у свою земельку, зливався з нею, і, бачачи таке зливання і сднання, Садова Поляна перебігала в цю хвилину на Прокопів бік... Садова Поляна — газди, жіноцтво, дітлашня в колісках теж заривалися по груди, по шию у кремеписту землю. На землі лежали мої мама, і я лежав поруч із ними, і, певно, лежав на землі весь сільський актив, і, певно, лежали чотири «істребки» і Созонт Сем'ячук з ними, які похопилися утихомирювати буптівливого Прокопа. Процюк, сам того не усвідомлюючи, вибухнув не лише своєю власною розпукою, вибухла в ньому розпука цілого хліборобського роду, який споконвіку сидів і газдував на Кам'яному полі, і якщо навіть рід не жив «із ґрунту», а годувався «із рук», з ремесла, як у нас говорили, то однаково ж рід дбав, щоб була під ногами підвалина, земля для коріння.

Бо як будемо рости?

Одиц, мабуть, Пашка Духович та його залізний трактор були по-справжньому проти Прокопа... трактор, здавалося, ось-ось, з хвилини на хвилину вдарить безжалюбно зубастими колесами по Прокопових руках, підімне його під себе, покавалює і навічно накриє скибою.

Але трактор зупинився. «Істребки» впали на Прокопа, вхопили за руки й за ноги — зім'яли, скрутили й понесли до воза... трактор рушив далі.

Прокіп як риба звивався у кріпких чоловічих руках, стогнав і випльовував хулу на цілий світ, а коли стих, упокорившись, то всі побачили, що він плаче; фронтовик плакав, а село його плачеві не дивувалось, плач був для того дня природний, як дощ, тим більше, що плакав Прокіп Процюк — газда, котрий леліав свою ниву, мов дитину: коли б не навернувся — визбирував каміння, розбивав груддя, носив, бувало, кошелями на плечах гній, мовби збирався сіяти на своїй царинці не просо, не кукурудзу або жито, а заморське пахуче зело. Світ — колесо, а в тому колесі у кожного своя спиця — той промишляє ремеслом, той припадає до худібки, до маржини тобто, той удався в фірманку, той шукає таланів по канадах і америках, а Прокіп Процюк мав талант до землі, як казав про нього небіжчик Нанашко Яків.

Той, хто мав талант до землі, міг сьогодні прилюдно плакати, і його всі розуміли.

Десь по двох-трьох тижнях Прокіп придибав до правління і попросив, щоб його призначили їздовим. Йому пропонували бригадирство, він міг також стати комірником, міг бути обліковцем або якимось іншим начальником у молодому колгоспі, та він від усіх посад відмовлявся і тільки просив, щоб йому дали коней.

І став згодом Вічним фірманом. Тепер рідко хто й пам'ятає про його бунт на Кам'яному полі, а якщо й пам'ятає, то згадує про цю подію з поблажливою посмішкою, мовляв, несвідомі ми були, темші, не уявляли життя без власного кусничка поля. Ніхто також не вихваляв Прокопові фронтові заслуги, навіть на «Вогник», присвячений Дню Радянської Армії, про який я розповідав у попередній книжці про Кам'яне поле, він не заговорив... жив він непомітно, тихо, голосним був тільки у роботі. Навіть середущий його син Богдан, який вивчився в Ленінграді на художника і працював у Бистричанах, геть-пачисто забув про дядьову трагедію.

Забув чи перекреслив?

Якось, будучи в обласних Бистричанах, я заблукав на художню виставку, яку влаштували в новому салоні, що на розі вулиць Радянської і Леніна. Серед полотен несподівано «око в око» я зустрівся з Кам'яним полем, з горами, з лісами, з Садовою Поляннюю, що виглядає череп'яними дахами з-за обрію, і з людьми, живими і мертвими: Созонгом Сем'янчуком, Пашкою Духовичем, Яковом Розлучем і з... Прокопом Процюком. Картина була чималенька і називалася точно і влучно «Перший трактор на Ка-

м'яному полі». Її автором, власне, і був Прокопів син — Богдан.

Спершу я цій картині зрадів. Потім...

Художник виявився сумлінним, як фотографічний апарат: «справжніми» вийшли в нього на полотні і пейзаж, і трактор, і люди. Досить було, наприклад, одного погляду, щоб упізнати Созонта Сем'янчука з його перехрещеними на грудях портупейми.

Картина була «схожа» і разом з тим... неправдива ні сюжетом, ні фарбами: трактор урочисто викочувався із рожево-фіолетової імли, мов із райських кущів; тракторист Пашка Духович, зубатий і розвеселений, однією рукою правив кермом, а другою помахував Созонтові Сем'янчуку, Якову Розлучу, Прокопу Процюку та іншим сільським активістам, що вишикувались на передньому плані і виплескували в долоні.

Сталось так, що художник у бузковій кадильниці утопив правду: вдень і вночі націлені у сільських активістів цівки шмайзерів і примітивних обрізів, муку і ридання мосі матері, коли писала до колгоспу заяву, нетерплячу жагу до пегайних перемін Созонта Сем'янчука і навіть трагедію свого батька.

Нащо він це зробив? Невже брехливе бузкове щастя дорожче від щастя пережитого і вистражданого?

А може, художник, Процюків рідний син, уже не пам'ятав пережитого і перестражданого, вони, пристрасті людські, вирували на Кам'яному полі ще до нього, у якомусь минулому столітті, і він, по правді признатися, не уявляв, що означало, скільки важило Кам'яне поля для його батька.

Я не міг промовчати... написав із виставки критичну оглядову статтю. В редакції трохи пом'ялися, щось припудрили, щоб, не дай боже, не «кинути тінь на тему», і врешті статтю мою видрукували; у тому ж номері газети був опублікований Указ про нагородження групи колгоспників області орденами і медалями. В списку серед інших я прочитав прізвище іздового із Садової Поляни Прокопа Васильовича Процюка. Мені тоді хотілося побачити радість цього мовчкуватого дядька, який звікував вік на возі з батогами у руках, але додому в село я навідався ген-ген пізніше, коли нагорода була вручена, і Прокіп, очевидно, до свого ордена Трудового Червоного Прапора звик.

Виявилось, що він мене виглядав.

Виявилось, що Прокіп Процюк мене очікував — про це принесла, як сорока на хвості, звістку жона Всюдису-щого Марка Римика — відома вже нам Тетяна. Можна було з цього визирання дивуватися, бо дотепер ні я старому, ні він мені не були нагально потрібні... хоч Прокіпу й могло забанутися висварити мене за критику його сина-художника. Та як тільки-но наступного ранку він появився на моїй хвіртці і рушив стежкою до ганку, я зрозумів, що не несе він із собою ні сварки, ні хворощів, ні давніх жалів, ні прохання допомогти влаштувати котрогось із його родичів до інститутів.

Щось із ним сталося.

Був веселий.

Був у виблищених чоботях, військовому галіфе, випивавій сорочці й у новенькій фуфайці. Солом'яна крисаня, може, і не писувалася у його святочний гардероб, бо її, мабуть, виплели ще за царя Панька, але загалом і не псувала зовнішнього вигляду. Обличчя його, завжди замкнуте на дванадцять замків, тепер несміливо світилося далеким внутрішнім променем.

Він ніс свій промінець трепетно, як свічку на вітрі: не дай боже погаспе.

Він пояснював, ніяковіючи, що Головиха Юстипа дала йому вихідний, бо має зі мною довгу розмову, і «ти, Юрашку, будь добрий та й уділи мені півднини, як півхліба». Я, звичайно, погоджувався, хитав згідливо головою, а своє думав: «Щось сталося з Прокопом Процюком».

У кабінеті він гунав чоботиськими павколо мого стола, закиданого паперами, підступав до полиць з книжками... торкався до книжок твердим жовтим нігтем і при цьому білі його брови, що виглядали мовби викроєними з кожушини і приклесними над очима, ворушилися то вгору, то вниз, а губи під звислими і теж білими вусищами плямкали і щось вишіптували — виглядало, що старий рахував мої книжки.

— Йой, а тобі нащо їх так багато? — запитував. — Нібито маєш час, щоб їх перечитати?

Старий ходив по кабінеті і мучився: я мав враження, що він сам докладно не знає, що з ним сталося... та й чи сталося взагалі? Може, приснилося, намарилося, приверзлося, нібито спала йому з очей вагота... спала й покотилася у безвісті, в пропасті, га? А чи насправді воно таки

діялося? Не може такого бути, щоб ВОНО лише приспилось, сон — як риба: припливла і відпливла, ні знаку по ній, ні сліду, ні борозенки, а тут наяву день при дні чуєш молоду легкість у руках, увесь ти гейби скупаний у росі... і багнеться тобі цвяхнути коней батоном і полетіти.

Куди? Чого?

Слухайте-но, хто про це питає, що вам до того, куди я полечу... може, я пікуди й не збираюся, страшно таки пересідати з кованого воза на легкі крила. Важливо, що носить чоловік у собі, як зеренце, бажання літати. Чи як кажете? А ще важливо, що дожив-ем до тієї днини, коли заблаглося, як молодому, відірватися від нашої грішної, пачиненої камінням землі... і нема в мені страху, як бувало колись, що без мене земля засіється пирієм і заросте терням.

Це добре, Юрашку, чи зле?

Свариш мене за це, кладеш на карб, а чи, може, хвалиш?

Я завертав Прокопові думки, як заблукані вівці бозна з яких полонинок, і відповідав, що книжки по змозі читаю і перечитую, хоч і не завжди встигаю.

Які книжки? А-а, це ти, Юрашку, про своє.

І думка його пішла попасом:

— Так і я... Стараюся роботу переробити, а вона, як вода: одна відхлине — друга прибуває. І так вічно. Ти ж бо чув і знаєш: я Вічний фірман.— Старий засміявся, і вже не один промінець, а цілий їх сніп осявав його дублене на вітрах обличчя. У Прокоповому голосі чулася не так, може, скарга, як захоплення або й гордості від тієї перелопаченої і перемеленої роботи.

— Час бо й відпочити? — запитував я і радив. — Роки своє беруть. Та й орден заслужили.

Я чомусь наївно і прямолінійно, як молодий журналіст із районної газети, думав, що коли щось і сталося із Прокопом Процюком, якщо в ньому щось переінакшилося, то «завинив» у цьому орден. Людина, мовляв, не може залишатись байдужою до самої себе, коли її вирізняють з-поміж інших.

Прокіп відмахнувся:

— Говорила-іхала... Років ще ані-ані не чую... роки, як тоті пташки на плечах. А орден... сам, прецінь, добре знаєш, що я не віднини цього ордену або й більшого вартую. Та й чоловік не задля ордену працював.

— А задля чого?— ловив я його на слові.

— Троє дітей сплотив — мус було заробити якийсь

гріш, щоб вивести їх поміж люди. Один Богдан, поки у Ленінграді кінчав високі школи, торбу рублів перебрав. В'одно писав: «Пришліть, дедю, на пензлі, на фарби. Вбратися по-людському треба, бо то вам Ленінград...»

А крім того, сидить у мені, як гвіздок у дубовій дощці: земля любить піт. Ти мене знаєш: я у роботі, як риба під мостом. Бувало, приснитися, що Головиха Юстина дивиться мені, як коневі, в зуби і дорікає: «А стерли-сте, бадіко Прокопе, свої клеваки, самі пеньки стирчать — як тепер будете фірманити? Кладіть-о батіг у кут, а мундир до магазину». Від таких слів навіть уві сні чоловіка кидає у студений піт. Головиха, може, і наяву рада б відпровадити мене на пенсію... і пенсія нібито не літування горіпупцем у теплих краях, а вдома таки... а все ж віддаляє і відгороджує людину від Кам'яного поля.

Щось сталося із Прокопом Процюком. Садова Поляна від самого заснування колгоспу не чула від нього довшої, ніж ця, бесіди, він і сам здогадувався, що незвичною своєю балакучістю мене дивує, але нічого не міг із собою вдіяти, почувався він вільним, як птах... або й вільнішим, птаха сковує гніздо, а його ніщо вже не сковувало, йому би тільки цвьохнути коней батогом і полетіти наввипередки з вітром.

І знову — куди їй чого?

Не знав... і це хотів знати.

Кликав мене з собою в поле; стіни мого кабінету, заставлені книжками, обступали його, як ліс, і він жадав вирватися на чисті простори.

— Маю до тебе, Юрашку, справу, — пояснив коротко, коли ми вийшли за хвіртку.

Бабине літо ткало білий і тихий день. Осінні кросна влітали в сіру основу підпалений багрянцем колгоспний сад, який після смерті Нанашка Якова став називатися садом Розлуча, червоні, обмиті вчорашнім дощем череп'яні дахи, колодязні допотопні журавлі, телевізійні антени, сизі від густої роси кукурудзища... а ще вліталися у білий день струмочок далекої, як літо, транзисторної музики, тонке лошаче іржання і чийсь голосний матюк. Бабине літо не вміло вибирати, воно ткало собі та й ткало, а ми з бадікою Прокопом не могли надивитися на його роботу і не могли напитися його білої тиші. Хтось, правда, скрадався краєм білого дня і теленькав-дзвонив, гейби в мідне калатало: мідні звуки, як мідні гроші, розкочувалися поміж камінням та поміж пожухлим пирієм, а котрий гріш западав у душу (і так глибоко), і душа шила і

боліла від смутного того дзвону. Чомусь спала на думку мицуплорічна осінь, коли Нанашко Яків привів до моєї брами двох осідланих коней, і ми цілісінський день тирлували кінськими копитами царинки і ґруні.

Було то прощання Нанашка Якова з Кам'яним полем. Тоді Нанашка Якова, а сьогодні чие?

— Що, набридло, Юрашку, зі мною ходити? — Прокіп Процюк призуцинився, в його очах я не помітив ані краплини смутку... не війнуло йому в душу прощальним настроєм, старий не мав і гадки про смерть, він просто не мав часу на ТАКІ марниці, був же Вічним фірманом: на нього чекали робота, запряжені коні, кований віз і батіг із червоною китицею біля пужална. — Тут уже близько.

Ми описували Кам'яне поле кружалами: спершу — великими, пересікаючи то колгоспний сад; то людські городи і сіпожати, обтичковані від худібки воринням, то стежки, що бігли на Верхи, у ліс; потому кружала стали вужчими — ми йшли картоплящами і кукурудзищами, поки врешті не виблукали на озимину. Озимий клин був невеликий — гектарів, може, з десять, та й то не в суцільному масиві, молоде жито зеленіло соковито невеликими озерцями поміж кунами зібраного каміння. І саме тут біля молодого жита, обгородженого мовби кам'яними стінами, хотілося зняти шапку перед людською роботою-кєрвавицею, яка відвоювала в каменю землю; відвойовування тривало не віднині і не від вчора, а ще, мабуть, із часів заселення Садової Поляни, й оці полчища рудих ріняків, купища коленої скелі стояли паче пам'ятник усім тим, що сяяли на цьому полі хліб.

— Отут, Юрашку, якраз і є те святе місце, де людина людині може висповідатися, — сказав Прокіп Процюк, присідаючи на камінь. Він гладив долонею то цей ріняк, то той, то третій... складалося враження, що його долоні вимацували й пригадували щось тільки їм знане.

— Нащо мені сповідатися? — запротестував я. — Я, бадіко, не піч, а ви — не грішник.

— То так, — хитнув він головою. Зняв крисапо — був підстрижений по-давньому, «стріхою», обличчя зібралось зморшками, і я подумав, що, мабуть, не самими кіньми, возом і батогом із червоною китицею жив Прокіп Процюк відтоді, як його вхопили з-під коліс Пашчиного трактора. — То так, — знову повторив, — не єсьм грішний, щоб жадати прощення. Та кожен із нас супроти Поля має якісь обов'язки. Чи як скажеш? Той, приміром, збирає каміння, той садить сад, той оре і сіє, той лагодить

Криницю Без Дна, той возить, як я, гній. А тобі Кам'яне поле теж завдало роботу — писати... ая, писати про те, що на ньому і навколо нього діялося, які люди по ньому ходили і ходять... люди ружні — добрі і злі, чесні і з кривою душею. Я читав твоє писання... старий я і дурний — шукав себе серед літерів, як серед трави, хотілося навіть крикнути, покликати самого себе. Але де, ні сліду. Ти мой, Юрашку, навіть Кифорові Далею, що селу зрадив і навів на нас ціле гестапо, уділив місце, а Процюкові — фігу.

Можна було лише посміхнутися з цієї трохи дивної літературної критики, а можна було й зупинитися перед безмежжям роботи, що відкривалося: якщо завтра-післязавтра кожен із моїх краянів зачне проситися в книжку, то коли я її закінчу?

Старий, однак, не чекав од мене вибачення чи пояснення, він сказав, що має на мене жаль, і цього було йому досить.

— Коли я в газеті прочитав, як ти мого Богдана з тим першим трактором і бузковими фарбами висварив, то подумав: а диви, має Юрашко рацію. Син почав мене вибілювати перед людьми і перед роками, щоби-м виглядав чистецьким. А ти позаду йшов за трактором та повзбирував три кулі, які я вистрілив понад головою Пашки Духовича.

— Про кулі нема в статті пі слова,— я слабо борснівся.

— Слів цих нема... та кулі мовби стояли, коли ти писав, на твоєму столі.

— Стояли. Це правда,— відповів я.

— Ти теж усієї правди не знаєш,— Прокіп підняв угору палець.

Мав слухність цей старий колгоспний їздовий. У кожному камені, що нас оточували, сиділа своя правда... хтось теє каміння визбирував і викочував на межу, хтось його розколював, хтось оплакував, хтось проклинав. Коли про все це я дізнаюся? На Кам'яному полі, на озимині печекано охопив страх перед нескінченністю роботи. Чи вистачить тут одного людського життя?

— Ти мой, Юрашку, не журися,— потішав мене Прокіп.— Ось уже списав-ісь Розлучеву правду, правду Вуйни Парасольки й ще декого з краян... і до моєї приступив. У моїй правді кінець веселий.

Він рушив навпростець через озимину, налите соком молоде жито хрубстнуло під чоботом, як капустає лис-

тя, іншого разу, може, старшій потягнув би батогом кожного, що витолочує озимину, тепер він сам толочив і шкоди не помічав. Я ішов слід у слід, мені здавалося, що ми заблукали в дебрях бабиного літа... й не знати, коли настане кінець цьому блуканню... і не знати взагалі, чого ми тут, на озимині, що шукаємо?

У видолинку на краю загону Прокіп Процюк зупинився і тикнув пальцем у... у жорнове коло. Воно, гладке, обмите дощами, вибілене сонцем, лежало собі посеред іншого каміння, ніби йому тут належалося лежати справіку; коло було верхнім, з його видовбаного отвору, куди насипали жменею зерно, вистрілював пагінець кропиви.

— Оце, Юрашку, і є моя сповідь і моя правда,— сказав Процюк. І, подумавши, додав:— І жорно моє теж.

Говорив рівно, спокійно, а може, й по-байдужому. Втім, ні, коли б були йому жорна байдужі, то не згаїв би зі мною на Полі півднини, а про жорна взагалі не признався б. Очевидно, вже все в ньому, що мало боліти, переліло і перетліло.

Історія з жорнами спершу виглядала банальною: після невдалого бунту супроти трактора Пашки Духовича Прокіп котроїсь ночі для того, щоб не загубилася межа, закопав на своїй пивці з обох боків по жорновому каменю, чомусь сподіваючись, що коли поле йому повернуть, то жорна не дадуть землі забути свого газду.

На цьому банальність закінчувалась, бо, може, через те Прокіп Процюк і став у колгоспі фірманом, щоб бути якнайближче до свого поля; куди б він не торохкотів возом, а біля своєї царинки завжди проїжджав... а на свою царинку взимі вивозив зайву купу гною... а на своїй царинці восени під час оранки, бувало, вибирував за плугами каміння або ж заходжувався товкти грудки.

Люди нічого не знали й не підозрівали. Внутрішнім зором він бачив глибоко закопані на ребро свої жорна, що вартували межу. Псс...

Був задоволений своїми таємними сторожами.

Часом говорив до них, якщо ніхто не тинявся поблизу:

— Но-но, дивіться мені, не спіть.

— І скільки так тривало? — питав я старого.— Рік, два, п'ять?

— Мо', і більше,— здвигнув плечима й зітхнув.— Це як за давнена слабість, Юрашку, жило в мені та жило. Я уже міркував, що так і вмру зі своєю таїною. Бо як я сидам тую таїну передам, як вони мої жорна будуть

пантрувати? Хоч бери та веди їх уночі на Кам'яне поле, розкопуй його і розшукуй жорна. Бо жорна — це межа, за межею — царинка.

Я уявив собі картину: і тут і там копає уночі Прокіп Процюк... і тут і там копає, кишпорить, шукає, видзвонює рискалем, а поле візьми та й забудь про його межу. Ніч.

— Ну-ну? — допитувався я нетерпляче. Може, очікував грому, блискавиць, трагедій, що повинні були розколоти Прокопову пам'ять, викотити з неї жорнові кола... і хай летять тоті кружала в пропасті, у безвість, на дідькову маму.

Та нічого цього не було. Час розтер на пісок давню ніч і два камені, що їх приніс газда в бесагах... час вилікував хворобу, і Прокіп навіть не помітив, коли це сталося.

Я знаю, що мої небіжка мама не повірили б у чудесне выздоровлення Прокопа Процюка; я знаю також, що Данильчо Війтів син «заложився б» на бочку пива, бо не може такого бути, щоб Прокіп, газда, який царинкою своєю більше тішився, ніж жоною і діточками, та й забув про її межі.

А що вартус царинка без межі?

Прокіп Процюк розповідає... сам собі розповідає і сам собі не вірить:

— Ая, торішньої осені трактор виорав мої жорна, а культиватор викотив їх на доріжку, я їхав мимо і побачив... і віриш: ані не телькнуло в серці, ані не заболіло. Щоправда, я не признався нікому, що це мої жорна... синові Богдану про них не заїкпався, тому й намалював він свого трактора ледве чи не з япгольськими крилами. Перетерпілося, перемололося. А чи, може, звикнувши до теперішніх розмахів, моя царинка стала для мене завузькою, га? Не знаю...

4

Мої тато називали це дійство приростанням до землі. Приростає бо жито, просо, кукурудза, деревце усяке, зело... кажуть, що й камінь приростає до землі корінням, а що вже говорити про людину.

Я ще тоді був малий, і смисл батькових слів здавався мені трохи загадковим і дивним, ніякого приростання насправді не відбувалося, просто одного надвечір'я, коли сонце заковувалося за гору і тіні робилися довгими, наче

все на світі ставало на високі ходулі, тато кинули сапку, якою підгортали кукурудзу, взяли мене за руку й сказали:

— Підемо, хло', на захід сонця витрібовувати дощу. Земля ж бо, видиш, яка суха... вдариш сапою — іскри сипляться. А ти, Анно,— просили маму,— відвернися і спочинь. Не треба, аби жінка виділа чоловіцьке витрібовуванє, або, не дай боже, його почула... жінка, ти знаєш, може врєкти тоту святу роботу, як врєкає вона очима ярочку на полонині, а дитину — в колісці. Тьфу, тьфу! Так говорять бадіки, Анно, і ти вже вибачай.

Мої тато любили маму, вони, бувало, остерігалися образити їх словом або бодай поглядом, та, видно, випадали в житті ситуації, супроти яких вони обое були безсилі. І мама, погоджуючись, хитали головою, мовляв, ніби я тебе, Николо, не розумію; мама присідали на межу, на рєштї розігнувшись в попереку, спиною до сонця, що котилося за гору, їх покинута, із'їджена камінням сапка виблискувала посеред кукурудзи як золота; мама татові усміхалися, а мені підморгували, мовляв, не дивуйся, все робиться, як має бути: витрібовування дощу — то чоловіцька робота, дєдвова і синова, дєдьо з сином — царі на Кам'яному полі, в хаті, в лісі, на полонинах.

Царі?..

Не можу сам собі пояснити, звідки в наших краях узялося обожнювання води — адже не живемо в пустелях, річки і потоки біжать до моря повиоводі, дощі випадають часто, іноді аж надто зачасто. А все ж, як тільки-но запосушувалося на якийсь тиждєнь,— і вже на Кам'яному полі сполох, і вже — дзвін, і вже сунуть люди на Поле з священиками, з корогвами, з кропилами, з молитвами, і вже, якщо не помагав панбїг, кликали на поміч мольфара — чоловіка, що знався з нечистою силою, і вже всякий знаючий газда учиняє власну ворожбу, випрошуючи дощу на свою пивку, і вже вода на Кам'яному полі не вода, а справжня свята царичка.

Може, завинила тут сама земля — камінь на камені, та пісок, та глина, та кремєниця, яким давай і давай, як у прірву, чоловіцької роботи, сонця і води — тоді вродить, а лєдвє води забракне — і вже земля береться мертвим коржем?

То як не пазвєш воду царичкою?

А може, обожнювання води припливло справіку, з року давнього, коли наші краї звалися Країною Стрїїв, що значить Країною Рїк?

Про все це розмишлялося пізніше, а того надвечір'я ми з дедьом рушили витрібовувати дощу, і це було так звичайно і буденно, як, приміром, позичити в сусідів кухлик жару, щоб роздути в печі вогонь.

Кукурудза була посаджена на вузькій нивці-рукавцю, який можна з розгону перескочити, зате простягся рукавець довгим шнуром, і тому ми йшли на західсонця довго, мовби аж на край землі. На кінці пивки дедя спинилися, сіла в кукурудзу і заходилися мурувати із зібраного каміння щось схоже на горно (тато називали його жарінню), посеред жаріння наклали гірочку з камінців менших, а вже потому ПОЧИНАЛОСЯ...

Починалося витрібовування (по-теперішньому вимагання) дощу без вигуків, без проклять, без погроз і без особливої мольби; тато сиділи перед жарінню, били кресалом раз у раз по камінню, аж висікалися іскри, й при цьому приговорювали:

— Ой князю-дощику, не я кличу — камінь тебе кличе, видиш, земля суха, аж камінь димить. Що буде, як він загориться? Ти собі, пане-князю, по світах літаєш, а тут земля тріскається на череп'я, корінці чорніють, кукурудза он, як сухотишця, просо зшвидко, а жито не цвіте — що будемо зимою їсти?

Ти чуєш мене, пане-князю? Я, себто Никола Поліпий, з сном Юрашком, щоб мені впріс великий і мудрий, витрібовую: прилети, дощику, з чужих країв, з-під чужого неба, із чужих доріг та впади на нас водичкою-царичкою. Амінь!

І коли б не останнє слово, то нічого б молитовного чи ворожбитного в татовому «витрібовуванні» не було... була щира газдівська розмова, схожа на ту, коли сусід просить у сусіда коня для супряги. Але навіть попри всю наївність і простоту татова розмова з дощем мене вражала... вражало татове папібратство з дощем, з хмарами, я цим папібратством гордився, мені теж хотілося бути сильним і рівним із дощем, і котроїсь днини я теж вимурував «жарінь», викресував іскри і приговорював, що підпало камінь.

Дощі не завжди прислухалися до мого тата, іноді запропащувалися надовго, і тато цим журилися, хоч і казали, що «свято дурно не відбулося» — я таким способом вrostав у землю; мені було смішно з татової бесіди про приростання, бо я на місці не сидів, бігав, як лошак, і ніякий корінець мене до землі не припинав.

Коріння, мабуть, замало бачити... і замало відчувати себе прив'язаним чи припнутим, важливіше знати, що ти

сам еси корінцем, що ростеш-проростаєш із земних глибин, де, за переказами, перебувають добрі рахмани.

Інколи ввечері після спечної посухи і після «витрібування» на дядьову радість із гір галопом набігав дощ; він виплескував босими ногами попід нашою хатою до того часу, поки тато не виходили надвір із примовлянням. Простоволосі, в одній сорочці, дедя мокли наперед хати і, підставляючи ковшем долоні, збирали дощ.

— А пий, жито, із дзбана. А напийся, стеблино, з зідерця. А напийся, усяке стебло, з долоні.

То дедя мої були житом, стеблиною, зелом, деревом, корчем, каменем, вони вміли всім бути... і я теж хотів усім бути, як дедя, але не вмів, цього дива не можна собі уявити в дитинстві, до дива треба дорости.

5

На Вірменській вулиці у Львові я знайшов старий кований замок... замок лежав посеред бруківки як сирота — грузовики його обминали, а пішоходи не помічали старого залізничця; замок очікував двірника або ж дітлашню, котра віднесе його на шкільну купу металобрухту.

Замок був великий і важкий, я ледве запхав його в портфель. Перед тим, як замок підняти, я подивився на вузькі вікна середньовічних будинків, що підпирали один одного хоч і облупленими, але грубесними стінами... я дивився у заслонені фіранками ряди вікон і мовчки їх запитував, як це сталося, що старий, кований ще, мабуть, триста чи чотириста років тому замок опинився нікому не потрібним на вулиці? Хто його викинув? Чи, може, випадково загубили?

Вікна байдуже поблимували більшмама шибок... вікна пічого про замок не знали.

Я припіс замок додому. Хочу довідатись, що він колись, замкнений на два спусти, стеріг: комору, повну срібла і золота? Склад із пивом? Церкву? Тюрму? Покої зрадливої жони? Чиюсь душу?

6

Вуйна Парасолька любить повторювати:

— Виходжу з дому, а честь беру з собою.

Красне місце порожнім не буває.

Після смерті Нанашка Якова протоптала до мене стеж-

ку Вуйна Парасолька. Чи то птахи до неї прилітають і звістки носять, чи вітри їй передають, але варто мені тільки-но приїхали в село, як Вуйна Парасолька вже тут як тут. До хати, правда, не заходить, а стає знадвору у відчиненому навстіж вікні, ліктями опирається об лутку і, взявши в долоні поморщене обличчя, годинами може стежити за моєю роботою. Спершу це мене дратувало, я відчував себе наче б підсудним перед її біблейськими сумними очима і перед її усмішкою на сухих устах, а потім звук до неї, котрогось разу я відчув, що в присутності Вуйни Парасольки гейби охочіше пишеться.

Зрідка вона запитувала:

— А що там, Юрашку, у чужому світі чувати?

Її чомусь бабив чужий світ... у чужому світі на чужій землі лягли кістками і вже більше не встали її чоловік і син. Я, бувало, пробував оповісти жінці якісь повини з чужого світу, але помічав, що вона не слухає, ніякі світові повини, власне, її не цікавили: вона ж, мабуть, чекала з чужого світу чоловіка з сином.

— Якщо здибаєш, то підвези їх, Юрашку, аби швидше були дома.

Ні, розум у неї був ясний, це находило на неї як утрома, як чорним вітром павіюване.

І я обіцяв:

— Підвезу.

Вуйна Парасолька стояла в моєму відчиненому вікні її жебоніла, як чисту воду лила:

— Ти собі, Юрашку, гадаєш, що відразу, як верби до берега, приростали Сини до Кам'яного поля? Ая, тієї самсі. Не відразу — бо й жито на облозі не сходить, а весняна щена ще не вродить яблук; тут Людина з Кам'яним полем зійшлася віч-на-віч, і, отже, потрібен був час... а в тому часі — терпіння, мозольна робота і любов, щоб вони врешті порозумілися.

Спершу Батьки, які здавна сиділи на Долах поміж Стриями, прикликали д'собі Найстаршого Сина й мовили:

«Слухай, сині гори близько і далеко — ще наша нога там не ступала. Сідлай коня — здобудь землю нову, будь у ній дідичем і газдою».

Як було мовлено, так Найстаршим Сином було сповнено: сині гори перед ним розступилися, став він на Кам'яному полі рудні копати і добувати срібло. Так тривало рік, два або й десять, на Долах уже було почали призабувати про Найстаршого Сина, а коли це несподівано

він об'явився, ведучи на повіді коня, що вгинався під вагою бесагів, повних-повнісіньких срібла. Найстарший Син шапкою дорогою підмітав і виспівував:

Нема Поля понад Поле Кам'яне,
там срібло несіяне росте.

«Ну, добре,— запитували його Батьки,— чого ж бо ти хвалу Кам'яному полю співаєш і ніби його любиш, а сам зібрав манатки і, плюнувши на свою любов, приплентався на Доли?»

«Бо спорожніли, мої Батьки, рудні... все срібло я викопав, а без срібла за що тую землю любити, коли там камінь на камені».

Через деякий час покликали Батьки Середущого Сина.

«Так і так, сині гори близько і далеко — за день кінь до них доскаче. Чи не вибила година запанувати тобі над ними дідичем і газдою?»

Як було мовлено — так було сповнено: Середущий Син осідлав коня, до пояса припнув меч, а до кульбаки — рогатину, за плече закинув лук із гострими стрілами і поспішив у сині гори. На Кам'яному полі понад Білим потоком, у пралісах, на зарінках сурмив він у золоту трубку — звірину виполошував на свої стріли: падали тури, олені, зайці, ведмеді, дикі червоні когути. Кам'яне поле годувало свого дідича й одягало, він жив серед пралісу, як Адам у раю, спав на шовкових травах, у чистих водах умивався і співав собі, що нема у світі кутка затишнішого, ніж Кам'яне поле.

Так тривало, Юрашку, рік, чи десять, чи сто, аж поки не вмовкла в наших краях його золота трубка. Він з'явився на Долах, і його так само, як Найстаршого Сина, допитували суворі Батьки: «Як ти, Сину, міг зрадити землю, що вдягала тебе і взувала, що поїла тебе чистими водами і годувала печеням?»

Він їм відповідав: «Я любив Кам'яне поле, поки воно було повним... а як спорожніло, як загинули тури, олені, зайці і дикі червоні когути, то... то за що маю його любити? Виходить, Батьки, що не можна зрадити того, чого не любиш».

І знову через певний час кликали Батьки д'собі Наймолодшого Сина, що звався Івасем: «Так і так, Івасю,— говорили вони,— твої брати, як сам знаєш, не здобули в синіх горах ні землі, ні слави, ні пошанівку. То, може, ти, неборе, осідлаєш коня та й спробуєш поміж горами свого щастя?»

Як було мовлено — так було сповнено.

Осідлав Івась сивого коня і пропав із Долів назавжди. Наймолодший Син не заходжувався добувати поміж горами срібло, не став також проціджувати у річках воду, щоб виловити золоті піщинки, і не чатував він із луком на диких червоних когутів, а рано-ранісінько, поплювавши в долоні, брався корчувати пні і кущі, вибирував каміння, здобрював пісну землю попелом — і засівав її житом.

Ой сійся, ох родися...

Робота була така важка, що руки йому пухли, а кінь-сивко не витримав, упав у борозну і спустив дух, і Батьки якогось дня аж на Долах почувли, як люто проклинає Наймолодший Син Кам'яне поле: «Аби ти, Поле, запалося... аби ти, Поле, згоріло... аби тебе, Поле, вітром здуло!»

На Долах, Юрашку, чекали, що Наймолодший Син, як і його брати, ось-ось появиться, і вже було готувалися не судити його, а жаліти, однак він не показався ні першого дня, ні другого, ні третього, ні тоді, коли весна відвеснувала й коли літо відлітувало. Крик, муку, розпач його чули, а самого нема... ні слуху... ні духу... ні слова.

Ось тоді й вибралися з цікавості поміж гори долішні Батьки.

Наймолодший Син сидів під хатою, пим таки збудованою, був він висушений, ізроблений, як істик біля плуга; їв житній хліб... хліб той пахтів Кам'яним полем, тяжкою, як прокляття, роботою, майовими дощами, жорнами; був той хліб чорний як земля, з остюками, приплюснутий і порепаний, як корж... таким хлібом на Долах годували Батьки худобу, а тут, у горах, поміж камінням він світився у його руці, як сонце.

«Вертайся, Сину, на Доли... чого себе будеш тут мучити? На Кам'яному полі хліб росте чорний, а робота — безмежна, що пічим її ані не виміряєш, ані не зважиш».

Батьки були великодушні.

А Син із них пасміхався: «Чую, намовляєте мене на погане. Як можу покинути те, що люблю?»

«А як можна любити землю, де камінь на камені, а робота довга, як осіння ніч?»

«Чи я пібито знаю, як? Любов прийшла чи з сівбою... чи прийшла з косовиці... чи прийшла з молотью... чи тієї хвилини прийшла, коли скуштував я чорного хліба? Хліб, видно, з'єднав мене з землею. То як можу самого себе зрадити? Був би-м останнім драбом».

Отак, Юрашку, приростали люди до нашого Поля.

З газети «Косовацький вісник», яка виходила за царя Панька:

«Ми вже повідомляли, що в нашому місті провадить адвокатську практику доктор Теодор Черемшинський, який уже встиг завоювати серед селян популярність і розголос.

Нещодавно наш співробітник Зиновій Крив звернувся до п. Черемшинського із запитанням:

— Що ви шукаєте, пане докторе, в провінційному Косовачі?

Черемшинський відповів:

— Шукаю роботи, прошу вас, шукаю людського діяння. Я хочу боронити нашого селянина не лише від несправедливостей державної адміністрації, від різних напастей і здирства... Хочу боронити його також від самого себе. Той, хто устиг побувати на судових процесах, на яких я виступав, не міг не помітити, що суть моєї оборони полягає в тому, щоб у селянинові пробудити свідомість, щоб він сам міг себе захистити. А це часом, прошу вас, буває важче, ніж виграти в суді справу.

Гадасмо, однак, що відповідь п. Черемшинського містить у собі суцільну демагогію, яка призначена також для продажу: дивіться, мовляв, панове клієнти, який я святий та божий. Тим часом вищою метою усякої судової розправи є встановлення істини. Невже цього не знає шаповиий п. др. Черемшинський?»

Учитель історії Олесь Мудрик уже, здається, працює в Садово-полянській середній школі третій рік, і Вуйна Парасолька не один раз мені казала, що його в селі люблять і поважають. За що? Одні твердять: нібито за те, що відразу прижився, мовби тут народився сто років тому, інші говорять, що в Садовій Полянці «не бавився в панібрата» і не «грав папа», тобто він до нікого не підмащувався, як лис, і не задирав носа, чого село не могло не помітити й не оцінити. Старші бадіки-газди, які знають собі ціну, отак запросто крисаю перед чужаком не скинуть — а перед ним скидають і називають по-старому «професором». Одне слово, наша Садова Поляна не уявляє, як вона дотепер жила без цього вусатого русявого професора, який скрізь і всюди — в черепку, виораному

плугом, у написі, різьбленому на сволоці, в старому кам'яному хресті на роздоріжжі, в іржавій бартці, в серпі, у глиняній мисці шукає історію.

— Це, може, й так,— сумнівається молодий вусатий «професор»,— а може, й не так. Я шукаю самого себе.

Рейсовий автобус «Косовач—Гуцульське» на Веснярському перевалі несподівано чхнув і зупинився. Маленький, як гном, шофер, дарма що був при краватці і в нейлоновій сорочці — цих пібито зримих атрибутах сучасної цивілізованої людини,— заходився обкладати смачними матюками своїх начальників, які, дай їм боже здоров'я і сто кольок у печінку, випускають у рейси допотопні колимаги; дісталось й сердешному автобусу, який «п'є із людини кров, як упир». Пасажири принишкли, наче матюки стосувалися і їх самих, почувалися винними, що так необачно вирушили в дорогу. Водій натискав ногами і руками на всі свої важелі і кнопки, силітав і переплітав дротики на щитку, продував якісь там щілинки в карбюраторі і насухо витирив свічки. Мотор, якому, мабуть, настобіснил шоферські маніпуляції, зрідка огризався, як роздратований собака, й знову замовкав. Гном відчинив двері й гукнув у салон навидивовиж густим басом:

— Перекур, громадяне пасажири!

Разом із кількома чоловіками вийшов подихати свіжим повітрям і Олесь Мудрик. Хоч тільки-но кінчалось літо, на перевалі було холодно, моросив по-осінньому дрібний дощик. Унизу, в ущелинах, стелилися важкі сиві тумани. Темні смерекові ліси, найячачившись шпичастими верховіттями, як незліченне і похмуре воїнство списами, облягали гори. Олесь щільніше закутався в плащ, посмоктавав цигарку і спостерігав, як метушливий гном бігав навколо автобуса і то копався в моторі, то люто й бездумно гатив тупим черевиком по колесі. Збоку виглядало, пібито водій штрикає попід ребра копеви, який затявся на найтяжчому підйомі. Пасажири з шоферської метушливості лише посміхалися і вголос журилися, що на полошинах; мабуть, випали сніги, а це, бачите, більше, ніж диво, бо якийсь дід з Перехресного присілка віщував довгу і теплу осінь. Олесь стояв збоку на самому краю дороги, отороженої білими цементованими стовпцями, за якими прямою падало вниз провалля, і почувався самотнім чужаком і серед цих гір, і серед своїх випадкових попутників. Провалля, засноване пеленою туману, не викликало страху... страх прийшов пізніше, коли Олесь підняв камінь

і жбурнув його униз. Він, мабуть, сподівався, що камінь застрягне, як у подушці, поміж клубищами мряки... камінь, однак, падав довго, поки глухо не вдарився об дно.

— Еге,— підступив до Олесья молодик із тоненькими, як у перукаря, вусиками під хрящуватим носом,— якщо сам покотишся на дно ізвору, то й кісточок не позбирають. А вони на такі небезпечні дороги випускають з гаражів старосвітські примуси. У нас як: їдемо, поки біда не приключиться, а приключиться — ударимо на сполох, щось там підкрутимо, підмажемо, когось звільнимо, розробимо заходи — і забудемо. В Америці таку душогубку, як оцей автобус, давно відвезли б на цвинтар. Адью!

— Ви були в Америці? — різко спитав Олесь. Ще в армії, а потому в інституті він не любив порожньої балаканини, а тут... «А тут, у горах, де я самотній і чужий, міг і пропустити мимо вуха сказати молодиком. Яке мені діло до цього автобуса, до водія-гнома, до затуманених непривітних гір і до молодика з перукарськими вусиками, що хвалить Америку?»

Молодик відскочив геть, мов ужалився. Олесь і не глянув на нього, думки, як пташата в клітці, забилися про своє, про кровне: не треба було... не треба було згаряча пускатися у ці гори, треба було залишитися в інституті в аспірантурі, а якщо вже йти вчителювати — то в місто, а не пертися бозна-куди. Так радив батько. Олесь, мабуть, тому й зробив навпаки, що так радив батько, який, маючи широкі знайомства і старі впливи, напевно, допоміг би і з аспірантурою, і з учителюванням на місці. Втім, Олесь і сам до ладу не знав, чи його рішення їхати в Гуцульський район було викликане тільки бажанням учинити наперекір старому Мудрику, а чи тут тайлося бажання стати нарешті на власні ноги... стати, бо пайвища пора починати життя самостійно, адже він уже має за плечима вісім місяців стажу на меблевій фабриці після десятирічки, службу в армії та ще плюс п'ять років інститутського навчання. А крім того, йому надокучили домашні баталії «татової Клавочки», яку ніколи не називав мамою. І ще втікав од татової старості, безжалюного пенсійного деградування, яке змінювало батька, робило його несхожим на того давнього журналіста Мудрика, яким син колись пишався.

Тепер, стоячи на перевалі під дрібним дощем на самому краї небезпечної дороги, Олесь прислухався до себе й відчував, що знаходить на нього каяття: не треба... не треба було сюди їхати. Він, правда, вважав, що це хвилинка

слабкість, однак у душі, десь на самому дні, скиглюло і картало, що не варто було кидатися у вир життя сторчголовою, ой не варто. Олесь мимохіть поглянув туди, де внизу за горами і за лісами залишалось містечко Косовач, звідки завтра о 6.40 вранці відходить поїзд на Бистричани, додому.

— У вас цигарки не знайдеться? — ніяково попросив чоловік, що досі стовбичив біля шофера, який далі порпався в моторі. — Видно, не скоро рушимо. У мене цигарки є свої, десь там у валізі на дні, — виправдовувався.

— Прошу, прошу, курить, — Олесь простягнув пачку і глянув чоловікові в лице. Довгообразий, гривастий, з відвертим поглядом чоловік викликав симпатію. Якби не важкі руки, то можна було б думати, судячи з його одухотвореного обличчя, що це художник, який вибрався в Карпати на осінні етюди. Біла вишиванка, кептар поверх міського піджака і потріскані важкі руки видавали в ньому тутешнього мешканця.

— А з автобусом таки неподобство, — сказав чоловік у кептарі, затаючись пожадливо цигаркою. — Я проношую шоферові: давай поможу, бо теж, дарма що чабаную, на моторах розуміюся. А він сміється, мовляв, мій мотор особливої конструкції, тільки мені відомої: усе тут тримається на мотузках. Завтра я потелефоную Курласу, начальнику автопарку у Косовачі, щоб навів порядок.

— Ніби це допоможе? — здвигнув плечима Олесь. Він ще перебував у полоні своїх невеселих думок... ще ворошня над ним каркало. — У них плац, розклад руху... і брак нових машин.

— Але де. Нові машини щойно одержали влітку... одержали і пустили по місту, щоб старі своїм торохкотінням не пристиджували Косовач. А одоробала допотопні — на рейси міжрайонні, між селами. Най гримотять. Народ у селах простіший, витерпить! — гнівався чоловік у кептарі. — А ви, вибачайте, що питаю, у відрядження у наше Гуцульське, чи як?

— На роботу... — неохоче відповів Олесь. — Вчителювати.

— Добровільно чи за призначенням?

— За призначенням.

— Будемо, отже, рахувати, що пачебто їдете на висилку? — допитувався чоловік у кептарі.

— Чого ж бо... на висилку? — слабо боронився Мудрик.

— З обличчя вашого читаю. Дехто наші гори заледвє не Колимою вважає, особливо ті, що звикли до асфальту. Таким ліпше до нас не приїздити: і їм біда, і нам не солодко.

— Я, власне, оце думаю,— згірчено і якось несподівано для самого себе признався Олесь.— Чи не підхопити валізку та не махнути назад пішки до Косовача.

— Опівночі якраз будете на місці,— відповів сумно чоловік у кептарі.— Тільки...— він помовчав, піби зважуючи, чи варто далі говорити, а потім таки докінчив:— Тільки чи потому не будете гризти нігті? Треба ж колісь ставати на ноги. Тут поміж горами обтовчетесь, дистансте гарт.

— Може,— невизразно промовив Олесь. Розум диктував йому, що чоловік у кептарі говорить правду, а серце... А навколо далі клубочилися тумани і нервував під капотом мотора шофер.— А втім,— зітхнув,— якось воно буде.

— Все влагодиться, професоре,— чоловік у кептарі поплескав Олеся по плечу.— Щоб тільки робота, яку обрали, була вашим покликанням. Це головне.

— Та ніби... ніби чую у собі покликання до вчителювання,— признався Олесь. Завжди стриманий і неговіркий, він сам собі дивувався, що відкривається незнайомому першому-ліпшому супутнику. Може, тут діє віковична магія дороги, де люди сходяться швидко і стають гейби ріднішими?

— Знаєте, в яку школу підете?

— В Садовополянську десятирічку.

— Там сади і сади... яблунями село пахне. Але там буде нелегко, відразу попереджаю. Громадський клімат у Садовій Полянській суворий: Головиха там панує єдино-владно, як Катерина Друга.

Олесь засміявся:

— Масте на увазі голову колгоспу? Що їй до педагогів? У неї свої клопоти, у нас — свої.

— Це лише так здається,— заперечив чоловік у кептарі.— В селі та ще й у гірському все зв'язано і переткано однією ниткою.

— Щось ви мене лякаєте тією Головихою. До речі, як її прізвище?

— Юстина Миколаївна Колоколова, по-дівочому — Воробець. Герой Соцпраці і так далі. Мудра газднця, яких пошукати. Її колгосп найбагатший у районі.

— Що ж тут поганого, якщо в колгоспі мудрий голова.

— В тім то й біда, що її мудрість якась...— чоловік

у кептарі не відразу знайшов потрібне слово.— Її мудрість крамарська, Юстина Миколаївка все виважує рублем.

— Тепер таких називають діловими людьми... їх підносять ледь не до хмар, про них пишуть книжки, ставлять вистави, сперечаються.— Олесь поволі оговтувався, розмова з попутником розвіяла недавні дезертирські страхи, він відкривав для себе, що і в цій гірській закутині існують цікаві питання, тут теж вирує, пливе життя... життя ось дихнуло в його обличчя.

— Гадаєте, що я проти ділових людей? — сказав запально чоловік у кептарі.— Я проти ділків і діляг, які діло своє, часом вельми важливе, обкреслюють, як колись забобонні люди свяченою крейдою креслили навкруг себе коло, щоб арідники та щезники не мали до них доступу... Отож і виши діло своє обкреслюють такою ж посвяченою крейдою: не пхайся, я роблю роботу.

— Послухайте, але ж... робота всьому голова.

— А правду, професоре, мовите: робота всьому голова. Але є сліпа робота, як у крота: рий собі та рий. Колись я з одним великим начальником ціпи в'язав... було це ще тоді, коли в наших горах ліси трошили паправо і наліво. Так і так, говорю і мало не плачу, газдусмо у горах так, піби має настати потоп: вирубали-сьмо ліси наперед на десять років, а може, й на більше. А він мені на те: країна потребує лісу... будови... меблеве виробництво, закордонні контракти і те де, і те де. Якщо буде треба, голубчику, то наперед вирубаємо до двохтисячного року.

Ая, газда був на всю губу, без бука не підходить,— діловий, одне слово. Правда, його потому зняли, але вже було запізно... тепер до Косовача ліс возять з Карелії. А ви кажете... До роботи крім голови треба мати й душу.

Олесеві почував подобатися цей худорлявий, повний запалу чоловік, якому, мабуть, уже минула шістдесятка, він мав намір спитати, де його можна знайти, але мотор нарешті завівся, і всі поспішили на свої місця. Автобус сторожко, мовби радаром вимацуючи серпантин крутої дороги, поторохкував і спускався упиз; десь там упизу, серед долини, причаїлося Гуцульське, гірське містечко, в готелі якого, як і скрізь, нема вільних місць... і десь там за Гуцульським є село Садова Поляна, в якому головує Юстина Колоколова. Варто було б детальніше розпитати про цю Колоколову чоловіка в кептарі, інформація не завадить на майбутнє, однак пізно здогадався, він вийшов на якійсь зупинці, сказавши на прощання:

— Вище голову, професоре. Буде важко, поклич вагата Дем'янчука. Мене тут, у горах, усі знають.

У Гуцульському вже засвітилися вогні, коли змучений, як кінь, автобус зупинився обіч базарної площі, оточеної з усіх боків приземкуватими ятками. Площа була порожня, ніхто нікого не зустрічав, у сутінках під дощем пасажири порозтікалися хто куди. Олесь чипів сам один, озирюючись, де тут може тулитися готель.

— Ось тамки... за автобусною станцією,— прийшов на допомогу водій.— Видиш, ліхтар на стовпі, а попри нього стежка, котра й приведе тебе до тутешнього «Метрополя». Тільки глітно там, як у млині, шоферні повно. До молодиці якої краще подався б, пригріла б,— теревенив водій, радіючи, що щасливо докотив свою колимагу до кінцевого пункту.

Світло ліхтаря ледве просівалося крізь густе сито дощу, десь поряд шуміла й вирувала невидима в темряві річка, об два ряди довгих базарних столів, окутих оцинкованою жерстю, плюскотів дощ: мокра і слизька темрява, здавалося, не тільки облягла й купала в собі Олеся, а й просякала в душу. «Не вельми привітно зустріло Гуцульське ентузіаста пародної освіти,— іронізував Олесь.— Ну що ж, спершу спробуємо влаштуватися в готелі».— І він підняв валізу, яку досі тримав, щоб не класти в грязюку, на поску черевика.

— Олесю! — звідкись з темряви й дощу долинув до нього жіночий голос. Йому, правда, здалося, що це причулося, тюпав собі неквапом до готелю далі і невесело розмірковував, що, мабуть, забрьохана по вуха оця базарна площа з старим самітнім автобусом, з її жерстяними столами і присадкуватими ятками стала коном, на якому розігрується перша дія його самостійного життя.

— Олесю!

Мусив-таки зупинитися й оглянутись. Із-за автобуса вигулькнула висока жінка в брезентовому з капюшоном дощовику.

— Ти будеш Олесь Мудрик? — спитала його, коли підступила впритул.

— Допустимо, що це я,— відповів неохоче, дивуючись, що хтось у Гуцульському знає Олеся Мудрика. Його прізвище відоме хіба що завідуючому райвно.

— Ну й гаразд,— жінка тицьнула маленьку, але тверду, як із дошки, руку.— Я чекаю на тебе добру годину.

— Автобус забарахлив,— зпичев'я почав виправдовуватися.

Жінка не стала слухати.

— Ходім,— сказала і взяла його валізу.

— Куди? — спам'ятався. Різануло у вусі оте її безремонне «ти».

— «Волга» моя чекає за рогом. Поїдемо в Садову Полянну.

— Але ж... мені спершу треба в райвно. Протягом трьох днів...

— Встигнеш у своє райвно. Нікуди від тебе не втече, не бійся.— Жінка кидала слова навідмаш, як біб.— Я керую колгоспом у Садовій Полянні, Головихою мене тут всі кличуть. Батька твого Дмитра Захаровича добре знаю, писав він не один раз про наш колгосп в обласній пресі. Замолоду ми знайомі,— пояснила вже біля машини, коли відмикала дверцята.— Колоколову він теж пам'ятає.

Тепер Олесь пригадав, що колись потрапила йому на очі купка зжовклих вирізок з обласної газети: були це батькові париси про гуцульську дівчину, яка стала головою колгоспу.

— Роки як вода, Олесю,— сказала Юстина Миколаївна, відгадуючи його думки.— Вода,— повторила, зітхаючи, і легко кинула його холостяцьку валізу на задні сидіння.— Єдиний скарб залишається з минулого — пам'ять. Ось і згадав твоїй старий про Юстину з Садової Поляни, коли дізнався про сипове призначення в наш район. Листа прислав. А вчора телеграму вдарив: зустрічай, мовляв, Олесю і заопікуйся ним, щоб не пропав у ваших зедмежних краях. Та ти сідай, сідай,— метнула в Олесю косим поглядом,— дощ переїщить. Чи, може, чимсь незадоволений?

— Батьком своїм незадоволений,— відповів сердито.— Чорт знає що... опікунство його сягає аж сюди.

— Ти не суди старого надто різко,— відрізала вона, як пожицями.— Сам станеш батьком — тоді й второпаси, що і до чого. Сідай, кажу.

Олесь майже фізично відчув, як ця владна, туго збита жінка гне його, підминає під свою руку, а він... а він не має сили їй не підкоритись. Якби, може, не хляпавка надворі, якби не ніч і коли б не переповнений готель, то він, може, супротивився б. Утім, чи варто противитися, батько є батьком, хоч і неприємне його далекосяжне опікунство. А ця жінка, Головиха тобто... та що, власне, він знає про неї, чи має право судити її на основі тих кількох фраз, почутих від ватага Дем'янчука на перевалі. Цілком може бути, що той не мав слушності, кожний бо

судить про людину з своєї дзвіниці. Поживемо — побачимо.

Він сів у машину, і вже ген-ген за Гуцульським, коли «Волга» вихитувалася на вибоїстій Волячій дорозі, сказав:

— Не сподівався, що вже сьогодні з вами зустрінуся. В автобусі один чоловік... ватаг Дем'янчук згадував вас.

— О, педобрим, мабуть, словом обізвався про мене сам товариш депутат? — Юстина Миколаївна й не повернула до Олеся голову, її руки міцно тримали кермо, а очі не відривалися від пасма світла, що бігло й підстрибувало поперед машини. — Дехто мене тут недолюблює. Грамотії усякі розплодились... вони й пишуть вівчарикові з депутатським значком. А він і радий старатися.

— Чого б це?

— З принципу. Він так і каже: я дбаю про добро. Якщо мене обрали депутатом, то на те єсьм, щоб дбати. Отак, — Головиха засміялася. — Йому, вівчарику, що... йому про добро тільки й дбати на своїй полонині, де ватагує, бо вівці собі пасуться, корови дояться, вовна, коли настає час стригти, стрижеється. А в мене на плечах ціла господарка: молоко продай, м'ясо, фрукти — продай... дбай про державні інтереси, не забувай також про колгоспників. У хомуті колгоспного голови, вважай, ходжу з п'ятдесят четвертого. А люди є люди... Мене теж по голові не гладять, коли що... як викличуть на килим, та як почнуть гиблівку знімати.

— Щось не дуже віриться, що ви дозволяли гиблювати себе. Не такий у вас характер.

Головісі було байдуже, чи кпить він з неї, чи хвалить її.

— Усяке трапляється, коли робиш діло. Коли робиш діло... а воно, діло твоє, як розпечене залізо на куваді, де вже тут озиратись, щоб когось випадково не обпекти іскрою.

— Та діло, навіть найбільше, гадаю... так мене вчили... робиться не в ім'я самого діла, а для людей.

Вона аж пригальмувала «Волгу» й глянула уважно на Олеся.

— Бігме, це слова того вівчарика з полонини Горішньої, — сказала.

— Це загальновідомі істини, Юстину Миколаївно. Дем'янчук лише сказав, що володарюєте в Садовій Полянці одноосібно.

— А ти їжакуватий, сину Мудриків. Отож і знай,

їжаче, я високних шкіл не кінчала, тільки заочний сільгосптехнікум у Снятині, а там слова в папірці загортати не вчили: що думаю — те й кажу. Так було завжди, так буде й надалі. Якби-м удавала з себе добреньку та солоденьку, то хто знає, чи Садова Поляна стала б передовим господарством в області. За мене виріс колгоспний сад, завдяки якому не порожніє наша каса... за мене село повністю перебудувалося — одну курну хату напоказ лишили. Що більше людям треба?

— Людям крім нової хати, а в ній — телевізорів, холодильників, пральних машин... крім ощадної книжки потрібна ще доброта.

Колоколова різко зупинила машину.

— Ой, мабуть, на свою голову везу Мудрикового сина в Садову Полянну. Чи не висадити тебе тут, серед гір — і топай собі назад, — розмірковувала вона вголос і взаправду.

Він шарпнув за ручку дверцят.

— Сиди, — вдарила його долонею по плечу.

І ривком рушила.

9

Питався я Вуйци Парасольки:

— Чи аноніми належать до нечистої сили?

Вона клала на себе хрести.

Колісь у мосму селі чорти — антипки, дияволи, арідники, безп'ятки, дідьки, анциболоти та інша нечиста сила — мали свої чітко визначені місця, де могли розгулювати, як звірі у вольєрах, і спокушувати чесних християн. Я до цих пір пам'ятаю у Садовій Полянні кілька заказаних місць, де появлялася нечиста сила: на дорозі біля цвинтаря перестрівав запізнілого перехожого панок, який виходив з-поміж могил, знімав капелюх, показуючи ріжки, і просив розпалити йому люльку; на Ільковому плаї, що біг згори до церкви, о дванадцятій годині ночі люди зчаста виділи кониська такого великого, що йому попід черево міг пройти найвищий чоловік; конисько той нібито іржав людським голосом; у лозах коло старої корчми Срулишиного Йоськи ходив колами блуд; оповідали, що блудмав силу не тільки вночі, а о дванадцятій годині серед ясного дня міг водити людину, як дурну, поміж корчами доти, доки людина не впаде знесилена або якимось чудом не спам'ятається.

Вечорами за дубовим столом у мого батька, коли дочитували до станньої літерки одну-єдину газету на увесь сільський куток, газди любили поговорити про нечисту силу. Як сьогодні пам'ятаю: лежу собі на печі, в теплі, хата клубочиться синім тютюновим димом, крізь який ледве пробивається вогник газового каганця, мама в кутку біля мисника фуркочуть веретенем, прядучи вовну, а газди неквапом сучать, смакуючи, одну за одною страшні історії. Втім, потерпав, мабуть, лише я один, бо кожен із газдів мав про запас то якесь знамення, то заговірне слово, проти якого нечиста сила не могла встояти, а траплялися серед наших сусідів і такі зухвальці, як, наприклад, Юрко Семанишин-Тесля, котрий глухими ночами волочився селом із грушевою палицею, що була посвячена йорданською водою... тією палицею можна було вбити вола, а Юрко Семанишин заходжувався випищувати нею нечисту силу. Розповідали, що однієї ночі він підкрався до кониська на Ільковому плаї та як луснув палицею по здуховині — цілий віз черепків посипався.

Чортів, отже, в моєму селі мали гейби за худібку, яку не треба пасти, але при нагоді варто б кинути їй якусь там кістку — хай бавиться, якщо має зуби; чорна худібка мала свій час на гульки, на їжу, на лякання боягузів, на підмову легковірших, і мала своє місце...

Від якогось часу в Іванчиній квартирі мав також своє місце громадянин Анонім.

Іванка Жолудь, інспектор карного розшуку Гуцульського районного відділу міліції, здогадувалася, що Анонім обрав собі для сховку темний кут між вікном і новою книжковою шафою; звідси із-за порт'єри, куди не сягало світло настільної лампи — маленького зеленого грибка — йому було зручно цілити в неї примруженим оком і постійно нагадувати: я тут, я невидимий, я всюдисущий, я безкарний, я невпійманий; звідси Анонім протягом кількох років погрожував їй кістлявим пальцем: а мой, дивись-но, шануйся і бійся! В інші часи, може, цей карлючкуватий палець залюбки натиснув би на собачку револьвера, але «добрі старі часи» минулися, Анонім постарів і сил заледве вистачало, щоб зрідка напхкрятати їй листа: «Я ще живий... відступися... відхрестися... відречися від Черемшинського».

Цим він, зрештою, задовольнявся.

Іванчина мати, Жолудева Вдовиця, як називали її в селі, — висока на зріст і метка, як сипця, жінка, котра

інколи викроювала зі своїх колгоспних турбот вільну часину і приїжджала до доньки погостювати в Гуцульське, бридливо, ліктем відсувала від себе купку анонімних листів і казала:

— Йой, треба тобі того, доню? Кинь у вогонь — і фертик. Піде Анонім із димом.

Донька не погоджувалася:

— Ая, аби-сте знали, що Аноніми не горять, не топляться, не вішаються, вони незнищимі.— І мама не розбирала: Іванка жартує, а чи каже правду.— Він, мамо, і зараз припишк отам за порт'єрою і стриже вухами.

Жолудиха з острахом кидала в кут між вікном і книжковою шафою швидкий погляд, а потім рвучко вмикала люстру під стелею. Яскраве світло заливало кімнатку, всі кути аж дзвеніли від ясності, і мама посміхалася.

— Ади, лізе тобі дурне до голови. Заміж треба...

— Чого ж дурне? — перепитувала вперто Іванка.— Листи ось погрозливі відколи шле: кап і кап.

— То візьми й послухай Аноніма, щоб він щез: покинь думати... вишукувати ружні папери про адвоката Черемшинського. І буден мати чистий спокій. Черемшинського все'дно нема, йому байдуже чи про нього люди говорять чорно, чи красно.

— Але жив, мамо, чоловік, був. Ходив по світу і творив добро. Чого маємо його забувати? Так і нас забудуть.

Мама, Жолудева Вдовиця, гладила донині русяві коси і приговорювала:

— То роби як знаєш. А того Аноніма... ти ж револьвер маєш, га? Пусти в кут дві-три кулі — і вічна йому пам'ять.

— Коби так просто, мамо, міх-мах. То лише колись за царя Панька, коли земля була тонка, Юрко Семанишин-Тесля, оповідають, вмів випуджувати арідників буком. А тепер Аноніма й куля не бере...

«Я світ переверну і вас знайду,— сказала Іванка.— І тоді ми почнемо іншу розмову і за іншим столом».

Анонім пирскнув здавленим сміхом у кулак.

«Як рак на горі свисне. Тяжко знайти в мішку проса одне вугле зеренце... я і ссьм, хе-хе, тим зеренцем. Та й не у мені справа. Мова йде про Черемшинського та про ваші намагання його реабілітувати».— Анонім відводив слід від себе.

«Реабілітують засуджених. Мене цікавить життя і смерть Черемшинського, правда про нього».

«Ет,— Анонім зітхнув, пілка порт'єри ворухнулась,— сидіть собі тихо, інспекторе, і не пхайте носа, куди вас не просять. Я попереджував вас, листів стільки наслав, що, крім неприємностей, ваша затія нічого вам не дасть — ні грошей, ні слави, ні нової зірочки на погонах».

«Хочу вам признатись,— Іванка сіла за стіл, підперла обличчя долонями.— Хочу вам признатись: чим частіше думаю про вас, тим більше прагну знайти ключ до розгадки: заради чого пишете мені листи. Ламаю голову... З любові до мене? Чого б це раптом? З ненависті до Черемшинського? Боїтесь його? Але ж його нема, він зник, ніхто й не покаже, де закопані його кістки».

Анонім довго мовчав. Іванка чула, як він жував, поцмокуючи губами. Потім скромно відповів:

«Господи, як просто. Пишу ж із громадянського обов'язку».

Іванка засміялася.

«А я гадала, що бодай ви будете оригінальним. Всі пишуть, пишуть і пишуть з громадянського обов'язку».

«Я не належу до цих усіх... до мужви. Я — окремішній», — сердився Анонім.

«Допустимо — ви особливий і гоноровий, — іронізувала Іванка, — і вас на правду переповняють громадянські почуття. То чому б вам, ущерть переповненому, не прийти до мене славно-явно в білий день? До мого службового кабінету перепустки не виписують. Чи, може, забули дорогу до Гуцульського?»

«А таки забув, дівчино. Я забув багато доріг, — посумнів Анонім. — Бувало, як осідлав коня... мій тато, дарма що не був багатий, кохався у конях... — він обірвав мову, часто закліпав червоними повіками. — Даруйте, — обізався по хвилині, — я випадково забрів у свою молодість. А не про неї тут річ. Вам не на руку мій прихід до Гуцульського. Я — тінь, що впала б на вас. Адже розслідуванням справи Черемшинського займається, так би мовити, приватно, на свій ризик, без відома старших командантів. А де, прошу вас, гарантія, що котрийсь із начальників не засумнівається в доцільності вашої, як тепер кажуть, самодіяльності. До компетенції поліції... перепошую — міліції не входять пошуки безвісти пропалого якогось адвоката, тим більше, що його життя вельми непевне». — Анонім перехилив голову, як горобець, і поглядав на Іванку глузливим одним оком.

Іванка накинута на плечі кітель — від Аноніма віяло студінню. Подумала: «Цілить старий у «дев'ятку», знає,

чим і куди бити. Кожного... і її, Іванку, напевно, теж насторожив би факт, що працівник карного розшуку на свій страх і ризик вплутується в певну справу».

Уявила свого шефа майора Цимбала, який, напевне, викликав би її до себе і заходився б дорікати: «Ну, що я маю робити з самодіяльними детективами-романтиками, га? Чи вам, дівчино, забракло в нас справ?»

Що б вона йому відповіла? Почервоніла б, як студентка на екзаменах? Чи доводила б запально, що справа Черемшинського — це теж невідкладна робота міліції, кожного з нас?

І може статися, що майор Цимбал, мудрий і справедливий, який часом не боїться втратити з мушкетера два-три гудзики заради справедливості, скаже, перекопаний нею: «Дійте, лейтенанте».

А що, вона таки піде до Цимбала, станеться це, правда, трохи пізніше, аж тоді, коли призбирає у папці якомога більше документів про Черемшинського.

«То над чим замислились, інспекторе? — вкрадливо нагадав про себе Анонім. — Зрештою, я вас розумію: думати є над чим. Мої повторні листи...»

Іванка стрепенулася, дістала з конверта його останній лист, сказала: «І це ваше послання... і те... і попередні — всі вони аж масні від страху. Коли б їх стиснути в кулаці, як мокру ганчірку, то покапала б сукровиця, гнила і смердюча».

Їй спало на думку, що дух Аноніма, його запах міг би її сьогодні отруїти, збити з ніг, роз'їсти сумнівами, паче іржею... міг би, якби під час відпустки, будучи в Бистричані, не посиділа кілька днів в архіві обласного музею.

І вона скосила очі на чорний пакет з фотографіями.

Анонім простежив за її поглядом, як за летом стріли. Чорний пакет лежав на краю стола.

«Даремно, інспекторе, підозріваєте мене в семи смертних гріхах і не довіряєте людині, яка багато в житті перетерпіла, набачилась і в якій тепер нема іншої мети, окрім однієї: остерегти ближнього, як дитину, від помилок. Помилки молодості — це і є та причина, яка заважає мені явитися перед ваші очі в білий день. Бо чого б то я прикривався анонімом? Мушу, однак... лише всевишній милосердно відпускає гріхи, суспільство про них пам'ятає. Бачите, я хочу бути з вами відвертим...» — Анонім заговорив інакше, ніж говорив перед хвилиною, м'якше, з трепливою сльозою в голосі.

Іванка не впізнавала Аноніма.

Він поволі, з трудом підвівся із стільця і, налягаючи на старомодну палицю, зашкунтильгав туди-сюди попри Іванчин стіл. У перше знайомство Іванка уявляла його облізлиим, схожим на спаршивілого пса, сьогодні ж бачила його сухеньким, кволим дідком, і навіть літери в його писанні були лагіднішими й округлішими.

«Я здаю собі справу, дівчино, що моя перша візита насторожила вас супроти мене, чи запідозрили, що якийсь старий добродій або боронить свої інтереси, або він давній ворог адвоката Черемшинського, — капали в тиші неспішні слова Аноніма. Він далі кульгав по кімнаті, й Іванці причувалося, що під його ногами поскрипує підлога. — Нині й надалі я буду з вами щирий і відвертий, бо дожив до того віку, коли ані здобувати, ані втрачати не маю що. Мною керує виключно християнське доброчинство, — наголошую на цьому, хоч і здогадуюся, що в ніякого бога ви не віруєте. Ну, та це ваша справа, дівчино. Моя справа втримати вас за руку, бо стоїте над прірвою: легко впасти — тяжко підвестися...

Пишу оце «Черемшинський» та «Черемшинський», і рука моя при цьому тремтить, а в душі закипає і гнів, і жаль, і покаяння. Все на купу. Це, мабуть, через те, що я знав адвоката близько, він став для мене злим демоном. Пропу не дивуватися: так було. Я познайомився з ним восени тридцять четвертого року. Як нині пам'ятаю сльотаву неділю, коли Орест Гузаревич, син священика з Опришева, мій гімназійний приятель, запросив мене до себе нібито на день народження. Я і до того зчаста гостював на плебанії отця Гузаревича, вабила туди не тільки перспектива смачно пообідати, що для голодного гімназиста багато значило, а й нагода крадькома заглянути в сірі очі панни Ольги — Орестової сестри, вихованки жіночої гімназії Сестер василіанок. Ми вже тоді були хлопцями з вусами і цілком, отже, природно, що нам починали спитися дівчата.

Мені спились сірі очі панни Ольги...

Тієї неділі Орест не просто запросив до себе, він зранку під'їхав до моєї «станції», тобто до будиночка пані Орищуквої, де я мешкав із двома товаришами, також гімназистами, бричкою свого тата. Від вулиці Каліцької у Бистричанах до Опришева — підміського села — рукою подати, ми могли б дочвалати туди й пішки, але якщо їхати — то їхати. Я з товаришами всівся позаду, Орест сам правив кіньми... а коні в отця єгомостя були як змії, і ми рушили. В моїй буйній голові тоді, щоправда,

промайнуло запитання: а чи не забагато уваги вділяє нам, бурсакам пані Орищуків, отець єгомость, приславши виїзних коней та ще й рідного сина замість фірмана. Ех, якби я вмів тоді думати, якби Орест не запаморочив шептанням, що «дябел би тебе взяв, Ольга направду тобою цікавиться... ей, дивися, впав ти дівці в око», то, може, інакше склалося б моє життя. А я тоді, наївний хлопчисько, замало не підскочив на сидінні, мені здавалося, що і ця раптова гостина, і оці вороні коні з повідв'язуваними хвостами, і оця бричка на ресорах спеціально були для мене.

Не буду вдаватися в подробиці про те, як ми забавлялися на плебанії в Гузаревичів, скажу лише, що панна Ольга направду виявляла до мене прихильність, і я з нетерпінням чекав вечора, щоб вивести її в сад і признатися, що сірі її очі зводять мене з розуму. Я таки сказав їй ці слова, це, однак, сталося ген-ген пізніше, коли вона роз'їжджала кур'єром проводу ОУН по всій Польщі і Галичині; мало тоді хто знав, що ця сувора, звикла до небезпек фанатичка була колись розніженою попівною Ольгою: в підпіллі її знали як Христину Мальчевську. Оповідіаю вам, інспекторе, усе цілком сміливо, бо це «діла давно минулих днів», нікого з родини Гузаревичів нема серед живих. Старий Гузаревич в сороковому році був заарештований і з того часу більше не з'являвся вдома. Жона його, мила пані Олена, померла за німців. Орест загинув у листопаді тридцять дев'ятого при спробі перейти Сян: куля совіцької прикордонної сторожі наздогнала його на середині ріки. Ольгу вбили мельниківці восени сорок першого року під Житомиром.

Та всі ці смерті прийшли потім, тієї ж неділі ні Гузаревичам, ні мені, ні моїм двом колегам ніяка ворожка не виворожила б доріг, які нас очікували... й котрі, власне, починалися з воріт отця єгомостя.

Що ми їли, що пили, які співакки співали і як віншували іменинника — сьогодні це не має значення. Має значення одне: разом із нами обідав інтелігентного вигляду пан. Мав він десь тридцять три — тридцять п'ять років. При вітанні міцно стискав нам долоні. Нам його відрекомендували: Горбачевський, інженер Богдан Горбачевський — приятель родини, товариш отця Гузаревича в часів визвольних змагань. За столом він майже не розмовляв, більше слухав і придивлявся до нас, я, однак, особисто відчував, що небалакучий інженер дивним чином впливає на мене, підкорює собі, я чомусь прагнув

йому сподобатись, показатися розумнішим. У його холодних очах, на круглomu обличчі і навіть у рухах тайлося щось владне, військове. А втім, може, я й перебільшую...

По обіді ми, молодь, бренькали в Орестовому покої на гітарі, стиха наспівували стрілецьких пісень, я пробував фліртувати з Ольгою — і тут, як грім на різдво, відчиняються двері й поріг переступили два старшини (так тоді називали офіцерів) колишньої Галицької армії. Ми відразу впізнали знайомі з газет та журналів однострої і відзнаки... і не відразу второпали, звідки постало це видиво, адже був не вісімнадцятий, не дев'ятнадцятий, а тридцять четвертий рік.

Перед нами стояли булавний отаман Гузаревич та сотник Горбачевський.

Ми скочили на ноги, обступили їх із благоговінням, як вихідців з іншого світу; ми торкалися, як діти, до синіх піхотинських зубчаток на комірах, обшитих золотими шнурами, до золотих пашивок на рукавах; ми не звертали тоді уваги, що однострої пахтіли нафталіном: ми бачили перед собою старшин української армії, вони воскресли перед нами, як духи визвольних змагань.

Може, на творезу голову ця з'ява з переодяганням пагадувала б водевіль, трохи смішний, трохи трагічний і, звичайно, ефектний. Та, мабуть, якраз на ефект, юнацьку марновірність і романтичне сприймання і розраховували організатори вистави. Вони знали, що робили.

Нам, замотеличеним, сказали сідати і веліли слухати... нам слухати треба уважно, ми вже не діти, доросли вже до того віку, коли кожен із нас повинен узяти до рук зброю і боротися за українську державність.

Говорив, власне, сотник, тобто інженер Горбачевський. Отець Назар Гузаревич тільки підтакував. Бесідник із папа сотника був неабиякий: знав, де нуту підняти, щоб вона аж задзвеніла, а де приглушити, щоб заболіла в тобі кров і щоб скресли сльози. Він згадував про «Великий зрив» у листопаді 1918 року, про бої Галицької армії з поляками, про поразки і жертви, про несвідомість рядових вояків і про несприятливу політичну ситуацію, про підпільну Українську військову організацію, яка в двадцятих роках мала найкращу в Європі військову розвідку. Потім перескочив до Організації українських націоналістів, нібито спадкоємниці бойових традицій нашого народу. Лише ОУН, казав, у сучасних умовах спроможна повести націю на боротьбу за розбудову української держави над Дністром і над Дніпром.

Інженер, чи то пак сотник Горбачевський, не відкривав нам, жовтодзьобам, невідомі виднокраї. Ми були підготовлені до цієї розмови атмосферою, у якій жили і вчилися, пресою, книжками і, нарешті, вчителями. Наші вчителі — це теж колишні сотники, хорунжі, полковники, один отець-катехит Дзьомбар із його теорією про боговибраність, месіанство українського народу чого був вартий. «Стверджую, — підносив він на кафедрі руку, як пророк, — богові любий наш бідний нарід, тому й любі йому наші жертви. Не шкодуйте, отроки, живота свого во славу України». Ми захоплювались терористом Лемиком і його присудом смерті над більшовицьким дипломатом у Львові, ми... Ет, що говорити про вчаділих жовтодзьобів, що були благодатною розораною швою, у якій скільчиться будь-яке зерно, тільки посій його. Через роки і десятиліття не один із нас схаменувся, зерно ж виявилось куколем, з якого хліба не спечеш. До них належу і я.

Гірко це тепер, на старість, усвідомлювати, а тієї сльотавої неділі в покоях отця Гузаревича я перший не витримав напруги, скочив з канапи, питаючи:

— А що... що робити, наше сотнику?

Горбачевський і бровою не повів, він бачив наш чадний екстаз; ми лягли на його долоні глиною, і він заходжувався лішити з нас чортів.

— Питаєте, молодий мій друже, що робити? А що повинен робити свідомий українець ось після цього? — і він кинув на стіл пом'ятий часопис «Неділя». — Читайте, — повелів коротко.

Число, по-теперішньому «номер», «Неділі» було давнє, але це не мало значення. На другій сторінці під білою плямою «Сконфіковано» редакція видрукувала лист під заголовком «Без коментарів» якогось польського «добровольця і повстанця», одного, мабуть, з осадників, котрі в той час селилися на Волині. Чого в тому мапіяцькому посланні тільки не було: ми, себто поляки, поробимо з вас, українські свині, китайські ковбаси; вас, шакали, проклянуть діти за те, що ви народили їх українцями. Патріота хвалився: свого часу у Львові він замордував 12 штук українського бидла, а «dzisiaj mam jedno życzenie ażeby Bóg pozwolił wymordować was 50 sztuk...»

Пан редактор Голубець не ликом шитий, коментарі до цього листа справді були зайвими. Лист говорив сам за себе: збуджував ненависть не лише до влади та її інституцій, а й до кожного поляка взагалі. Ну, а крім того, ми ж раювали в моцарстві шляхетським, у якому окупант на

кожному кроці припинював нашу національну гідність. Не дивниця, отже, що передостанні рядки з листа я читав крізь зуби і друковані слова не були лише словами, а мовби краплями розплавленої смоли на наші поранені душі.

— Досить!— вирвала з моїх рук «Неділю» панна Ольга. Боже мій, яка вона була в цю хвилину гарна: на зблідлому обличчі хмурилися, як дві змії, брови, губи стиснуті, сірі очі зблискували запально. Вона жбурнула Голубцеву газету під ноги, топтала її... топтала, власне, погрози волинського осадника. Та, зрештою, все наше товариство нічим не відрізнялося від панни Ольги, ми всі, красиво кажучи, палали гнівними смолоскипами... і ми всі... так, так, усі уподібнювалися до того анонімного осадника і дихали його ж таки жаданням: вбивати, нищити, палити!

— Емоції тут ні до чого, панове,— обірвав нас сотник Горбачевський.— Часи Коліївщини минулися. В сучасних умовах боротьба вимагає тверезого розмислу, дисципліни й організованості.

— Ми готові, пане сотнику,— схвильовано підскочив до нього Орест Гузаревич.— Наказуйте.

Отець Назар поклав на синову голову обидві руки, він нібито благословив його. І нас усіх...

Ось так, милий мій інспекторе, намацував я стежки до Організації українських націоналістів. Щоправда, офіційно я вступив до організації аж після матури — випускного екзамену, за цей час мене гартували і випробовували, але якраз тієї сльогової педілі простелилася моя дорога в ОУН, і вів мене нею, осліпленого злобою, спраглою до дій, замотеличеною націоналістичною ідеологією, сотник Горбачевський. Боже спаси, не подумайте, що когось звинувачую, я тільки констатую факт, якщо не Горбачевський, то хтось інший став би моїм опікуном, у ті часи не бракувало людей, на нього схожих.

Через три роки я знову зустрівся з Горбачевським. Сталося це в Косовачі... але тут він мешкав і вів адвокатську практику під справжнім своїм прізвищем — Черемшинський...»

Іванна Жолудь не відразу й зауважила, коли Анонім замовк. Його плавна оповідь проникала в душу, заколисувала, як монотонне цяпотіння дощу, притуплювала, гасила пильність; якоїсь хвилини Іванка мусила собі признатись, що починає вірити Анонімові. Молодій з м'яким серцем дівчині лист Аноніма вже не видавався спритно підтасованою брехнею: он як людина розкрилась... он як людина просльозилась... щось у тій балаці про Черем-

шинського та повинно бути правдою. «Повинно? А як же бути з перефотогографованими в обласному музеї документами? Вони ж бо лежать у чорному пакеті па краю стола, досить простягнути руку — й інша правда про Черемшинського тобі відкриється. Інша... а двох правд не буває, є правда і є олжа, є зерно і є полова. Умій відвіяти зерно від полови». «Чи конче треба відвіювати, накликувати на себе вітер?»

«Зважку ношу, дівчино, завдали ви собі на молоді плечі. Вітри всякі трапляються, серед них є і лихі, можна впасти від їх подуву», — кував гаряче залізо Анонім. Він уже вмовстився на своєму місці між вікном і книжковою шафою. В голосі його бриніла співчутлива нотка. Анонім явно переборщував. Іванка знову насторожилася. «З якої такої ласки він жаліє мене? — подумала вона. — Чи справді з християнської доброзичливості? Ой, зачув звір мисливця і водить його колами подалі від лігва. Ой водить — ворожить...»

Іванка підвела голову й зирнула в темний куток. Анонім споглядав на неї уважно, допитливо й очікуюче. На дні очей, в їх запалих глибинах, як дві свічечки, зблискували... ховалися... топули й знову впливали гострі жала. Якось у Львові в Картипній галереї на старовинному полотні Іванка вже зустрічалася із схожими очима, тоді вона спасувала перед старим ченцем на полотні й потупила поспішно зір, жала з глибин його очей кольнули її, вона відчула біль у серці, і намальований середньовічним майстром старий чернець радів з її поразки. Вона, вже йдучи геть, глянула крадькома на картину через плече й почервоніла з досади: старий чернець насміхався з її слабості. Сьогодні повторилося те саме. Анонім теж радів з її розгуби. Він посіяв у її душі не просто сумнів, це було щось більше... страх перед відповідальністю. Бо хіба можна бути вневненим, що адвокат Черемшинський не жив подвійним життям? Тим більше, що й музейні документи якоюсь мірою підтверджують факт зв'язків Черемшинського з Гузаревичем. Отже, десь у чомусь, якщо міркувати об'єктивно, Анонім має рацію. Інша річ, що, можливо, він якраз розраховує збити її з ніг своєю нібито правдоподібністю. «Будьте хитрі, як змії. Будьте хитрі...», — пригадався Іванці десь-колись вичитаний чи почутий девіз езуїтів. Її противникові теж, очевидно, не бракує хитрості, і про це треба пам'ятати повсякчас. Головне, не піддаватися ні його поглядів, ні нашіптуванням, один раз у Картипній галереї вона зазнала поразки,

не мала тоді сили волі, сьогодні повинно її вистачити. Нанашко Яків зробив її оборонцем Черемшинського... оборонець і на суді доводить справу до кінця. Йому не завжди розходиться тільки, щоб за всяку ціну обілити й виправдати свого підзахисного, розходиться ж бо про істину.

«Даремно наперед тішиться, громадянине Анонім,— сказала Іванка і підійшла впритул до його стільця в куті між вікном і книжковою шафою.— Як слідчий я беру вашу заяву до уваги. Я навіть вдячна вам за неї, буду знати, з ким маю справу. Щодо тотожності Черемшинського з Горбачевським — це ми уточнимо пізніше. Гадаю, що це наклеп. Спершу, однак, поясніть, як міг Черемшинський в уніформі офіцера Галицької армії пити каву на плебанії отця Гузаревича, морочити голови жовтодзобим гімназістам «патріотичною» балаканиною і... і водночас прилюдно розпинати того ж Гузаревича, виставляти його на посміховисько всієї Галичини?»

«Не розумію вас,— розвів руками Анонім.— Гадаю, не візьмете на себе сміливості перечити, що Гузаревич і Черемшинський були приятелями? Можу довести це документально, хоч архіви Української Галицької армії, як відомо, загинули. Свого часу в альманасі «Літопис Червоної Калини» один шановний автор, згадуючи про бойових побратимів, прямо і ясно писав: Гузаревич і Черемшинський служили в першому корпусі УГА. І хоч Гузаревич був вищий рангом — це не заважало їм приятелювати».

«Припустимо, це так. Та ні ваш «шановний автор» з «Літопису Червоної Калини», ні ви особисто не знаєте, або ж вдаєте, що вам це невідоме: після війни, тобто в двадцятих роках, дороги Черемшинського і Гузаревича розійшлися, Черемшинський пішов наліво, Гузаревич пішов ще правіше. Що ви, наприклад, чули про так званий Опришівський судовий процес у Бистричанах наприкінці тридцять четвертого року?» — Тепер Іванка почувалася на коні, і з висоти сідла Анонім видавався їй лисом, загнаним у кут.

«Майже... майже нічого,— обережно тягнув Анонім.— Хіба це має відношення до справи?»

«Пряме,— відрізала Іванка.— Про Опришівський судовий процес широко писала тогочасна преса. І тому я не вірю, щоб ви, близька до родини отця Гузаревича людина, не цікавилися процесом, поштовх до якого дав отець Гузаревич разом, може, з вашим сотником Горбачевським».

Анонім заховав пастку і, як равлик, сховав голову в комір чорного сурдута.

«Я в той час... може бути... не всі газети потрапляли мені до рук».

«Шкода,— явно глузувала Іванка.— Бо на процесі основними постатями якраз і були отець Гузаревич та адвокат Черемшинський: один на цьому боці барикад, другий — на тому».

«Себто?— Анонім не мав шляху до відступу. Молодий інспектор карного розшуку обгородила пастку колючим дротом. Ні щілинки.— Зволите пояснити?»

«Прошу дуже,— охоче, навіть весело погодилася Іванка. Вона вийшла з цейтноту і тепер докоряла собі за хвилине хитання. Простягла руку до чорного пакета й висипала на стіл пронумеровані фотографії сторінок машинописного тексту. Потім узяла лупу.— Я познайомлю вас з єдиним підсудним на цьому процесі — Теклею Васильчук, русинкою, як тоді писали, донькою Прокопа і Марти, 1890 року народження, греко-католицького віросповідання, матір'ю трьох синів, мешканкою підміського села Опришів. Згадайте, того самого села, де парохом був отець Назар Гузаревич. Вона свідчить..»

«Вона не може свідчити, її нема... мабуть, нема»,— зауважив Анонім.

«Ви вгадали. Її нема... Текля Прокопівна Васильчук померла в 1968 році. За рік до її смерті в неї удома побували працівники Бистричанського обласного музею й записали на магнітофонну стрічку спогади про її синів — братів Васильчуків, відомих на Бистричанщині комуністів-підпільників, а потім передрукували на машинці. Набралося тих спогадів на грубезний том. На кількох сторінках Текля Прокопівна розповідає також про свій власний процес».

«Мало чого могла набалакати стара жінка про події сорокалітньої давності»,— Анонім рив пору, шукаючи виходу.

Іванка зловила його на слові.

«Ваша розповідь такої ж давності, і ви, гадаю, теж не молоденький?— сміялася йому у вічі дівчина.— Ті, які знали Теклю Васильчук за життя, кажуть: у неї була світла голова».

«Оповідки і казочки старої сільської баби, навіть коли в неї була світла голова, не можуть бути аргументом у нашій суперечці»,— гнув своє Анонім.

«Уявіть, я передбачала заперечення і запаслася.. ні,

не спеціально тільки для вас, а й для майбутнього суду офіційним підтвердженням обласного архіву, що розказане Теклею Прокопівною Васильчук повністю збігається із змістом наявних документів з її процесу, які зберігаються в архівних фондах. Хочете переконатися?» — Іванка дістала вже знайому Анонімові папку.

«Облиште, якщо ваша ласка,— попросив Анонім.— Пощо ці формальності, ваші натяки про майбутній суд і так далі. Я до вас, дівчино, по-дружньому, по-батьківському, можна сказати, а ви замість вдячності повертаєте нашу розмову у слідство».

«Це і є слідство, громадянине. Заочне поки що, уявне, але...»

Анонім дозволив собі хихикнути в маленький сухий кулачок. Він уже трохи оговтався, перший ляк перед безвихідністю минув, він почувався безпечним у своїй сірій незвіданості».

«Нагадую вам,— сказав,— єсьм просинка серед мільйонів просин... серед мільйонів сірих і непомітних».

«Неправда, ви позначені, і я вас знайду. Але спершу повернемось до розмови про Опришівський процес».

Анонім стулив повіки, обличчя виражало безмежне терпіння і покору.

«О господи,— шепнув,— хіба я не говорив вам, дитино, що про цей процес мені нічого не відомо?»

«Ну, що ж,— стримувала себе Іванка. Анонімова покора її дратувала.— Розповідь Теклі Прокопівни дещо освіжить у вашій пам'яті... Заразом кпнемо світло й па Черемшинського, якого ви так очорнюєте, і побачимо, яке насправді було його «приятелювання» з отцем Гузаревичем».

Анонім розвів рукамі. Мовляв, ваша воля, інспекторе. Я готов слухати, хоч, видить бог, даремно марнуємо час.

10

Кифор Далей очікував сьогодні гостя...

Мушу признатися, що не маю великої охоти не те що розповідати, а й просто згадувати садовополянського газду Кифора Далей, який, коли пам'ятаєте, за часів царя Паська служив «тайняком» у поліції і від його конфідентського ока не могла в селі причайтися жодна велика чи мала подія, яка, не дай боже, пошкодила б «безпеченству» польської держави на східних «кресах». Але

якщо обминути його, Кифора, пройти мимо, то це буде означати, що я боготворю Кам'яне наше поле і боготворю жорна, і пришиваю ангельські крильця людям, котрі орали Поле і сіяли жито.

Серед людей жив на Кам'яному полі Кифор Далей.

Важливо знати, що садовополянський таємний агент не приховував співпраці з поліцією і при нагоді афішував її, свою співпрацю, і навіть хвалився: «А чо', гречні газди, відвертасте від мене писки? Єсьм, прецінь, на державній службі, і за це пан президент Мосцицький виплачують мені злоті».

Газди сплювували за ним услід, старі бабці, як від антихриста, відхрещувалися... і разом з тим село побоювалося Далей більше, ніж, скажімо, солтиса Данильча Війтового сина, а й чи самого коменданта поліцейського постерунку в Гуцульському пана поручника Врону. Солтис міг хіба людину образити, вибештати прилюдно в неділю під церквою, наслати податкового «здикутора»... комендант же Врона мав право і силу скувати першоголіпшого ланцюжками й кинути у свої підвали для «дознання», а там уже збишки в грашових мундирах залюбки відбивали арештанту нирки.

І тільки.

Кифор же Далей робив із газдою пайстрашніше: пабріхував на нього, наводив тіль, порпався у його вчинках, помислах, словах для того, щоб урвати і відібрати честь. А як тоді людина, що із ґрунту жила, могла без честі орати Кам'яне поле і крутити свої святі жорна? Що б воно вродило і який був би хліб?

Хочу чесно признатися, що готуючись писати розділ про Кифора Далей, я перегортав у Бистричанах архівні акти, докопуючись: а скільки-но за царя Панька поліція платила своїм таємним агентам? Однак на потрібні платіжні відомості в архіві я так і не натрапив, а Вуйна Парасолька з мого зацікавлення навіть посмішковувалася:

— Відколи світ світом стоїть — ціни на них були однакові, — говорила. — Всі знають... село пам'ятає, як Кифор гонорувався, що начебто пан президент Гнат Мосцицький платив йому щомісяця тридцять злотих.

Я, мабуть, здивувався не так із Кифорового гонорування, як із мізерності оплати, бо Вуйна Парасолька сказала:

— Чого тобі дивно, а нібито самому найпершому Юді платили більше? — І, подумавши, додала: — Гроші малі, бо Юдині... а село тримав Кифор у жмені — не писнеш.

Сьогодні Кифор Далей очікував гостей...

Це лише так пишеться, що «сьогодні», насправді ж дія відбувалася наприкінці листопада тридцять другого року; тогорічна осінь стояла висока — суха, тепла, дерева в садах довго не скидали листя, на Монастирському в гущаках поміж терням і бузиною, як на лиховість, зацвіли набіло молоді вишні, а попід горами в навколишніх лісах позасвічувалися синім вогнем проліски.

Благодатна була пора; і здавалося, що благодать триватиме до Коляди, зима ніяк не проб'ється через гори... бідному чоловікові це на руку: дров менше піде, а хлопчиська, яких треба бодай два-три рази на тиждень посилати до школи, побережуть постолі. Втіха, проте, виявилася передчасною: вчора зрання упав густий туман — мовби село порозпорювало перини й подушки та вистелило білим пухом вулиці і сади, плаї і царинки, і скрізь забіліло навкруги — не крикнеш і не дихнеш. Туман за якусь годину викосив дотла не лише листя і оманливий вишневий цвіт, а й устиг наскрізь пропшигувати вологою студінню хати і стайні — їй пізні Йвани кинулися тули-ти загати.

В тумані, як у хмарі, поліціант Горечка, спольщений чех, пібито між іншим шепнув Кифорові на вухо, що пині ввечері хоче з ним бачитися в службових справах на умовленому місці сам пан комендант Врона. «Щось велике в лісі здохло, якщо Сам зібрався на інспекцію», — подумав Кифор Далей. Зрештою, новина його особливо не стривожила: все йде своїм порядком. При потребі він не дуже й конфіденційно зустрічався з постерунковим Горечком або його напарником Ковальським, які мали «під багнетом» Садову Полян; траплялося, що Далей квапно сідав коня і сам гнав галопом до Гуцульського на постерунок — справа випадала, видно, нагальна; один раз на місяць пан поручник Врона власною персоною інспектував і навуськував своїх агентів, щоб дурно грошей не брали.

Далей не міг би сказати, де, в яких «умовних місцях» зустрічали Врону його колеги з інших сіл, та це його й не обходило, в Садовій Полянці умовним місцем була гражда самого Кифора. «А нащо щось вигадувати і ховатися, най хлоп один із другим видить, що найвища влада в мене пиво цмультить, — торочив бувало Кифор поліціянтові Горечку. — Вища влада поїде собі, мені зостанеться в селі поміж людьми пострах і пошанівок. А це щось та значить, панедзею».

Врона все ж таки дотримувався сякої-такої конспірації і приїжджав у село ген-ген під опівніч, коли чесні газди з газдинями западали в глибокі сні; Врона почувався тоді в безпеці. А тут ще туман — око виколи.

Далей любив опівнічні наїзди пана коменданта, це були для нього празники серед сірих собачих буднів, промінець ясний, до того ж пан комендант привозили місячну платню. Хоч... якщо правді подивитися в очі, тридцять злотих — це тільки тридцять злотих, і суть, може, не в них... суть у тому, що вони, Врона і Далей, сиділи за одним столом, заставленим бринзою, маслом, смаженою курятиною, ячнею, ковбасами у смальці, попивали горілку з пивом... сиділи і були начебто собі рівними. Так принаймні здавалося Далекю, так йому хотілося, обидва вони були тут, серед диких гір і непевних людей, опорою, стовпами держави... а якщо, пане Кифоре, ти стовп і опора, то це означає, що таки важкиш щось для поліції, для панів у містах, для уряду аж у самій Варшаві. Бігме, заради цих нічних наїздів, милого гостювання і воркування Далей був готовий не тільки працювати «тайним» за гроші, він навіть радо до свого «уряду» доплатував би. Аби тільки урядувати.

Друга «чиста» хата, як її називали в Кифоровій гражді, сьогодні була вимита і прибрана, навіть з паперових косиць, обліплених навколо портретів маршалка Пілсудського та пана президента Мосцицького, Марупя — Кифорова дебела газдиня — витрусила пил і зачумлених мух, накрила стіл вишиваним обрусом і завісила веретою вікно. Щоправда, затуляли вікно для людського ока, це, па Кифорове тверде переконання, було поручниковою примхою, бо, папедзею, уся челядь у гражді, а не лише жона з сином-підлітком Іваном, знала, хто нині вночі повинен приїхати в гості. Але Врона впирався: «Коли вікно вночі не заслонепе, то чую... то відчуваю, що хтось цілиться в мене з темряви люфою карабіна». «Ну, якщо цілиться — то най цілиться, але стрілити не посміє. На варту спереду поставимо Горачека, а позаду — Ковальського — стережіть. Чи як кажете, пане коменданте?» — приговорював сам до себе Кифор Далей, задоволено оглядаючи заставлений стіл. Старий, ще австріяцький дзигарок, в якому гніздилися зозулі, викував уже одинадцятю годину. На дзигарове кування виглянула із-за дверей Кифорова газдиня.

— Де ж тоті павиченьки забарилися?

Кифор і сам думав, що найвища вже пора поручникові

явитися: страви вистигають, а горілка — хо-хо — випарується. До речі, Срулишин Йосько має напrawdę єврейську голову й не взяв за пиво і за горілку ні гроша. Примовляв: «Ніби ми, пане Далей, не свої люди? Порахуємося. Замовте перед паном Вроною слівце за бідного Йоську, скажіть, що він тут теж на варті — і ми квити».

Далей, якщо по правді, не бачив великої честі стояти «на варті» поруч із Срулишиним Йоською, це ображало його службову гідність, а крім того, той чортик у ярмулці лише меле язиком, тайної роботи нема з нього ніякої. Спробуй-но видобути слово, про що хлопи в корчмі балакають... чи не вимащують лайном державу... чи не плетуть змову... чи не зітхають за большевією? Йоська на ці запитання лише розводить руками: «Що ви, пане Далей, ці в мене в ресторації збираються послі до сейму? Ци я, думаєте, маю прислухатися до політики, коли борги треба пантрувати, пиво палівати і горілку міряти. Це і є, прошу пана, робота, я не маю ні зайвих вух, ні зайвих рук».

А горц тобі й на сторц, чорте пейсатній.

«А я, диви, мушу мати не одну пару вух, і не дві, і не три... я мушу вирости скрізь, де мене й не посіють,— договориював Кифор Далей те, що вчора з Йоськом не говорив.— Робота моя хоч і державна, але й собача та кож, бігме. А пану коменданту, бувало, ще й не догодиш. Пан комендант собі уявляють, що тут опришко сидить на опришку, і всі вони тільки й змовляються, як би підважити підвалини Речі Посполитої: раз-два, взяли! Воно, може, й правда, люди дивляться на владу вовком... біда лише, що за це до криміналу не запакуєш».

Кифор Далей ходив по хаті дрібними крочками — від образів до порога — заклавши за спину руки; він умів, цей опецькуватий пизенький чоловічок з поросячими віями і білявим волоссячком, що спадало на лівий бік, ходити м'яко, легко, по-котячому нечутно; він появлявся в селі то тут, то там — скрізь устигав, мовби був усюди-сущим поліцейським духом.

«А що, може, ні? — сперечався Кифор чи то сам з собою, чи то набиваючи собі ціну перед поручником Вроною.— Звідки б ви, пане коменданте, дізналися, якби не Кифор Далей, що, приміром, тутешній комуніста Василь Смеречук, на прізвисько Великий... прізвисько, прошу пана, має величальне, бо виріс на два метри, а сам із голоти — аж синій... отож, той Смеречук три дні й три ночі не показувався в селі, бо їздив потягом кудись у

світ, до Соляної Бані, Бистричан або ж — до Львова. За які гроші, я вас питаю, пане коменданте, Василь Великий їздить колією по світі, мов радця Черемшинський? А ще питаюся: якої холери їздив, за чим, що привіз? Але то вже справа мундированої поліції. Нині вдосвіта обложіть Смеречукову хату і зробіть ревізію, може, щось і знайдете... летючки різні протидержавні, книжки, газети. Не може такого бути, щоб Смеречук дурно їздив.

Отож...

А звідки би-сте дізналися, пане коменданте, про протидержавний бунт старої Шінькарихи, якби не я? Стара, чуєте, після того, коли здикутори взяли в неї фанту за несплачений податок (фанта — одне убозтво: небіжчика Шінькара скрипка, що розсохлася, як бербениця, два кожухи, сіряк, кілька писаних верет) отож, чуєте, після того, коли здикутори її пофантували, стара настромила на ожіг свою дранку, сорочку тобто латану, та й у крик: «Адіт, люди, адіт! Ще сесю сорочницю паниченьки не порабували. Буде тепер пані Мосцицька світи-ти грішним тілом, ая!»

Баба, само собою, пане поручнику, має писок, як халяву, а язык, мов бритву, — кого хочеш підголити без мила, але де ж то можна так паскудити нашу державу і малжонку самого президента? А чи, може, пан президент удівець?

Або візьміть випадок із підпалом газдівства Йосипа Параньчиного чоловіка, який у гмінних актах і в церковній метриці пишеться Йосипом Сем'янчуком, сином Дем'яна. Ваші постерункові пібито порпалися на бідацькому погарищі, як кури у просі, шарпалися про людське око сюди-туди й нічого ні на крапельнку не дізналися. Та, мабуть, і не повинні були дізнатися... А я вивідав... я навіть, псс, пане поручнику, бачив тієї почі палія, який повертався копом із Верхів, де гостював у Лукина Розлуча. Сказати вам, як він пишеться? Не хочете? Ну, то ваше діло, вам з точки зору державної політики видніше. Але мені, мушу признатися, самому було страх як цікаво дізнатися, що такий гречний і шанований у селі газда пішов палити Йосипа. Завинив, видно, Йосип Параньчин чоловік чимсь перед Розлучем із Верхів... Розлуч, мабуть, і повелів: «З димом пустити!» Але я мовчу. «Ша», як каже Срулишин Йоська.

Інша справа, пане поручнику, з тією цілосільською поміччю погорільцю. Ну-ну, не відмахуйтеся, спершу послухайте. Це, прошу пана коменданта, по-лі-тика. Йо!

Бо як воно дотепер діялося, коли, бувало, погорить чоловік у нашому селі? А діялося просто: брали торби на плечі й гайда з простягнутою рукою по білому світу погід ворітьми: «Дайте на погоріле!»

І Йосипко Параньчин чоловік теж не уникнув би чорної долі, для того його й підпалили, щоб не був дуже розумний... розум бідному чоловікові шкодить. Стара Паранька, чув я, вже й торби пошила. І на тобі: якась сила потаємна пустила по селу хата від хати, від воріт до воріт, нікого не минаючи, смерековий хрестик... ну, такий самий знак по нашому селі ходить і звіщає порядок, що тобі сьогодні треба йти на нічну варту коло церкви, а тобі — завтра вартівником до гміни. Різниця була лише в тому, що на вартівницькому хрестіку написано «Варта», а на цьому, на Йосипковому тобто, випалено розпеченим цвяхом на одному боці «Жертвуйте на погорільців», а на другому — «Несіть до Явдохи».

Явдошка Маротчак, прошу пана коменданта, сидить коло самої церкви, хатчица в неї на курячих лапках — подув би добрий вітрисько, то заніс би її палац аж до Яремчі. А зайдеш досередини — як печера, стіни чорні від диму, лише святій Николаї світить якимось чудом білками на чоловії стіні. Я був у тій хижі, мав бесіду з газдницею...»

Тут Кифору Далею причулося, що начебто на плаї затупали копитами коні... думки його, плив уявної розмови з комендантом були цими кіньми потолочені, Кифор прожогом вибіг на задні двері, через які для більшої конспірації поручник мав зайти до його гражди. Ніч стигла густа і тиха, як осіння вода у пралі, поручникові коні ще, певно, не гоцкали й на Волячій дорозі, і Кифор вернувся до хати; він приніс з собою до хати поміж оці повні миски й полумиски запах диму, опалого листя... і ще приніс у стиснутих грудях терпке почуття, несподіваний острах, як то буває, коли людина ненароком падає у воду. Це, мабуть, найшло на нього з туману... туман висить над граждою, над селом, на усім світом — ні кроку не ступиш, ні слова не вчуєш, ні проміпчика не вздриш.

Глухо навкруг.

Щось подібне — пригадалося йому — напало на нього, коли потрапив до рук хрестик із випаленою начорно просьбою жертвувати на погорільців; хрестик був неоконкретний, абияк виструганий, сила таїлася не в хресті (був це просто знак), а в тому, що на ньому випалено. Кифор тоді вибігав, як посолений, усе село, хотів вивідати, хто

цей знак робив і хто його пустив поміж люди... і кожен, до кого Кифор не звертався, стискав плечима, віднікувався, відмовчувався, ніхто ні крихточки нічого не знав, не чув, не бачив, усі напускали на нього туману, він знав, що напускали, обкутували цим туманом, обворожували, а вдіяти нічого не міг. Він тоді спересердя поламав знак надвоє і патроє, вдома кинув його в грубу, патиччя горіло ясно, з присками... вчора згоріло, а люди однаково несли Йосипові до Явдохи хто що міг: миску кукурудзяної крупи, роздертої на жорнах, ділетку картоплі, бербеничку бринзи, плесканку масла, решето квасолі, квартиру олії; несли також Йосиповим дітям те сорочку, то постолія, то самому газді латаний, але ще добрий для ходу кожух на зиму. Оце жертвування було для Садової Поляни ділом незвичним, новим, небаченим і, може, як думав Кифор Далей, небезпечним для держави, бо було масовим й організованим; в бідних оцих пожертвах сільських жила й пургувала прихована сила; ріка текла селом і розливалася, біла хвилями об береги... багачики, срібні газди, ріку тую відчували, подеїкують, що Данильчо Війтів син сам особисто розтрощив, як і Кифор Далей, два чи три хрестики — знаки, які тиєх прибивав уночі до його хвіртки... прибивав і нагадував: неси офіру, людина в біді; і ще подеїкують, пібито Лукин Розлуч на Верхх, захланний і скупий багачисько, не одну ніч вартував свою гражду, щоб погорільський знак до нього не потрапив, і однаково не встеріг, і таки мусили багачики нести до Явдохки відчіпне: «Най жере Йосипко з своїми виплодками».

«А пібито моя стара, дарма що я хрестик саморучно спалив, не віднесла туди ж копу яєць та брусок солонни? — згадав Кифор Далей, поглядаючи на наїдки, що чекали на столі. — Віднесла, бо хрестик новий причепили на цямрині біля криниці. І я, холера би то взяла, ніц не міг зробити. Ані-ні. Я був, правда, в Явдохки і кажу: «Хто вас, нанашечко, впрошував і вмовляв, щоб пустили Сем'янчука в комірне?» А вона мені: «Він просився, Йосипко, я й впустила. А що, невольно, може? Чи я не газдиня у своїй хаті?»

Ні, ви чули: «Газдиня». А... Глухо навкруг. Туман. Осінь. Ну, що він мав їй відповісти? Понипав-понипав навколо Йосипа, коло його крикливої Параски запопадав, йому страх баглося вивідати: хто організував, пустив у рух, направив у потрібне русло цю погорільську збірку. Аж охуд Кифор Далей.

А Йосипко стискує плечима і хмурніє, а Йосипкова Паранька плаче від людської доброти, а Йосипкові дітиська мелять людську доброту зубами, як жорнами, і переводять її на гній.

Як тут Кифора Далея колька не буде хапати?

Він напав на слід учора ввечері: на глухій Петриковій вуличці випадково здибався Йосипко Параньчин чоловік із Василем Смеречуком-Великим. Зрештою, хто знає, чи було це здибання випадковим, може, вони обидва цієї зустрічі шукали, бо Йосипко сказав Василю розчулено:

— То ваша робота... ота збірка на мою погорілу голову, га? Не знаю, як і дякувати, чим віддавати.

— Нема за що,— відповів Смеречук.— Адже треба допомогти людині... не будете серед народу і серед хліба з дітьми гибіти. Крім того, ви видите і люди бачать, що комуністи — це сила.

Вони пішли вгору поруч, і ніч їх сховала.

«І хто, хто мені заперечить, пане коменданте, чи від учора Йосипко Параньчин чоловік, що має простуджений ніс, не піде разом із комуністами? Будемо мати свіжу роботу».

Під граждою іржали поліцейські коні.

Розділ другий

1

— Ти чого це, старий, у хаті ілюмінацію влаштував, що у всіх кімнатах світло горить!— сказала Юстина Миколаївна, пропускаючи через поріг Олесь Мудрика. В коридорі пахло яблуками, вином і тютюновим димом. Біля вішалки стояв підтоптаний уже чоловік у чистому комбінезоні; чоловік недбало відмахнувся:

— Ти ж бо знаєш, Юсте, не люблю темних кімнат. Почуваю себе в темряві, як у норі,— відповів. Чоловік, видно, не мав звички перейматися взаправду Головишиним бурчанням.

— А лічильник собі покає, копійки котяться.— Юстина Миколаївна кинула на холодильник брезентовий плащ.— Ось познайомся: привезла-таки Мудрикового сина.

— Колоколов,— потягнувся до Олесь чоловік.— Сава Пантелеймонович.

Олесеві сподобався цей кряжистий привітний чоловік. Колоколову було, мабуть, далеко за п'ятдесят, але руський без сивизни чуб, коротко підстрижений під бокс, пряма постава, веселі бісики в очах робили його набагато молодшим.

— Ні, не схожий син на батька,— крутив Колоколов головою.— Я пам'ятаю Мудрика молодим... грубої кістки товариш, а син... син делікатний, панський. У маму, певно, вдався?

— Не в мамі річ, Саво, а в легкому житті,— заперечила Головиха.— Пещений. Теперішня молодь не звідала ніяких труднощів, живе, як у бога за пазухою. Та ще всі молоді — правдолюбці й правдошукачі. Їм протягаєш коровай, а вони, замість того, щоб руки цілувати, зважають його, коровай, нюхають.

Колоколов засміявся:

— Правильно роблять. Навіть успадкований хліб не приймай бездумно, добре виваж, осягли ціну скарбу, який приймаєш у свої руки...

— Але ж бо це чесний хліб, чесними руками посяпий, змелений і спечений.

— Однак і не просто дарунок! Це спадок, який обдаровує, але й накладає обов'язки... на все життя...

— Ет, говорила-їхала.

— Не бурчи, Юсте, не бурчи. Щось мені видається, чи по дорозі ти не показувала характер нашому гостеві?— Колоколов підморгнув Олесеві красивою дугастою бровою. Мовляв, не від сьогодні знаю свою жіночку.

— Показувала — не показувала, а невеличка перестрілка відбулася,— подобріла Юстина Миколаївна.— Так би мовити, розвідка босм: хотіла-м дізнатися: кого везу в Садову Полянну? А ти чого стоїш як пеньок і слухаєш родинні дебати? Роздягайся.— Вона взяла в Олеся валізу, повісила його плащ і підсунула новенькі домашні капці.— Тут віднині буде твій дім, тут житимеш. Ми лише обоє зі старим... а хата, як стодола,— зітхнула й подалася на кухню.

Олесє всунув ноги у капці, теплий козушок м'яко обійняв ступні; тепло від капців — аж смішно — розлилося по тілу, розчулило. «Вони чекали мене, ці двоє уже немолодих людей. Приготували навіть взувачку. Хоч... не хотілось би мені щомиті бути під пильним оком Юстини Миколаївни. Не витримаю її командування».

— Старий!— Головиха прочинила двері із кухні.— А веди-но гостя у ванну, хай помийється з дороги. Там і

піжама. І сам приштрамуйся... ходиш у комбінезоні, як біля трактора. Зараз будемо вечеряти.

— Слухаюсь!— жартома виструнчився Колоколов.

Дивно, але у вітальні, у цій чужій, захаращеній блискучими меблями, телевизором, радіоприймачем, піаніно, завішаній килимами, фіранками, серветками, рушниками і двома-трьома добрими пейзажами... у цій чужій вітальні Олесь почувався затишно, як удома; ні, навіть удома, у своїй кімнаті, він не відчував такого мирного затишку, як тут. Іншого разу, може, його змлоїло б від несмаку Головишиної вітальні, і він, певно, іронізував би з піаніно, нікому тут не потрібного, смішного... іншого разу великодушно вибачив би Головісі і Колоколову цей дорогий склад речей, бо що, мовляв, візьмеш із селоків, які лише поверхово освоїли культуру, зняли з неї сметанку і гадають, до докопалися до дна. Олесь знав себе: він умів бути іронічним, кусливим, скептичним, часом навіть злим; сьогодні іронія і скепсис, як сліпі сови, пролетіли мимо, розвіялося також роздратування, збурене Головишою; він прислухався до плюскоту дощу за вікном, до вітру і грівся, відтаював під м'яким поглядом Колоколова, під теплом абажурів, що горіли в усіх кімнатах, і було йому тут добре.

Потому підійшов до піаніно. Блискуче чорне дзеркало сяйнуло бездоганною чистотою, і можна було тільки позаздрити Юстині Миколаївні, де й коли вона знаходить час для двох посад — Головихи і господині; в нього вдома на посаді господині незмінно сиділа пані Дара, всі чомусь так називали цю дрібненьку на зріст стару жінку — пані Дара; Олесь пам'ятав, що пані Дарою називала її також його мама (боже мій, як це було давно, ще на початку створення світу), він виріс на Дариних руках... ці сухенькі руки ні на хвилину не знали спокою, навіть сварлива його мачуха, «татова Клавочка», не могла прискіпатися до невтомних добрих рук; він учора вдосвіта, виїжджаючи з дому, цілував ці руки й обіцяв пані Дарі, яка плакала й обсипала його хрестами, що не забуватиме про неї ні на мить... обіцяв, а ось згадав лише тепер.

Олесь механічно підняв накривку піаніно і знічев'я, мовби розсердившись на себе, вдарив по білому клавішу. Звук вибухнув із-під пальця як червоне полум'я і заскімлив високою жалібною нотою.

— Ви також граєте?— обізвався з канапи Колоколов. Він уже був умитий, у домашній вельветовій куртці.

— Ні,— Олесє рiшуче крутнув головою.— Обминула мене ця кара, хоч батько не раз розжерiзував пасок.

— То й добре,— зiтхнув Сава Пантелеймонович.— З-пiд паска музики не виучишся, вiд страху любов до неї не прийде. Паском узагалi любовi нi до кого не висiчеш... висiчеш хiба вдаванiсть та облуду. Я говорив, бувало, своїй старiй про це,— притишив голос, кидаючи косяки на кухоннi дверi.— Говорив вiдносно синiв. Їх у нас двоє, один вiд одного на рiк старший. Вона ж i слухати не хотiла: а може, каже, у них талант? Привезла з областi оце чорне одоробало, пiанiно тобто, двiчi на тиждень возила шибеникiв у музичну школу, що в райцентрi, протягом семи рокiв. А результатiв, як кiт наплакав. Поки я висiв над ними з батогом, поки талант батогом видобував — доти i грали. А потiм...— вiн осудливо подивився на стiну, на якiй висiли побiльшенi фотографiї двох русявих красенiв.

— Ну, це ще не бiда, коли Лiстiв iз них не вийшло,— розраджував Колоколов Олесє i одночасно згадав про зведеного свого брата Артема, хлопчиська напрочуд завзятого i до книжок, i до математики, i до цього ж таки пiанiно: щодня по двi години, як заклятий, горбився над клавишами. Дивак хлопчисько, що з нього виросте?— Коли б людьми були, Сава Пантелеймоновичу.

— В тiм то й рiч, Олесю, що...— Колоколов не договорив, схопився на ноги i заходив по кiмнатi. Тепер вiн на правду виглядав старим, ураз де й подiлася його русява стрункiсть i вiдкритий, чуйний погляд очей, по кiмнатi шкутильгав, як вiл у ярмi, дуже змучений i гiрко ображений чоловiк.— Сучi вони сини, ось що я тобi скажу.

— Кого це ти так висварюєш?— на порозi невчасно стала з полумискама i ложкама Юстина Миколаївна. В квітчастому халатi, що облягав її трохи розповнiлий стан, гладко причесана, розрум'янена на кухнi, вона не була схожа на грубувату, в брезентовому дощовику Головиху, що сидiла поруч з Олесем у «Волзi». До її чорнявої iконописної вроди роки начеб не мали пiдступу.

Колоколов зiтхнув i вiдповiв спроквола:

— Та кого ж... пеступiв твоiх батькую.

— Вони такi ж мої, як i твої. А крiм того, чи...

— А крiм того, Юстино, буде лiпше, коли Олесевi сам розкажу, нiж мають люди передавати. Все одно донесуть.

— Що ж поганого донесуть люди про наших синів?— Її тонкі брови зметнулись угору, вона була готова мовби здивуватись, а то їй розсміялися з чоловікових слів, однак робленого здивування вистачало ненадовго, брови сповзли вниз, скорботно заломилися.— Вони ж бо у нас ані не злодії, ані не розбишаки. Тихі, звичайні люди з вищою освітою. Жонаті, статечні. Що від них хочеш, Сава?— Вона докоряла і просила.

— Отож-бо і є, що тихі люди з дипломами. Дипломи здобули, а в головному себе обікрали. Нема в них, у наших синів, того... нашого, справжнього, що в мене і в тебе було.

— Інші часи, інша й молодь: їх старим метром не міряй, — несподівано різко відрубала Юстина Миколаївна. Поклала повняві руки на білий обрус, суворо глянула на чоловіка й на Олесья, це, мабуть, мало означати, що не ту бесіду ведете, товариші чоловіки, потому підвелася і неквално пішла на кухню. «Вона, напевно, отак усюди одним поглядом вгамовує пристрасті... всюди — в саду, на полі, на засіданні правління. Сильна жінка», — хвалив її Олесь, хоч і хвалити не хотілося.

— Про мій метр... тут вона має рацію, — Колоколов зітхнув.— Сьогоднішню днину не виміряєш учорашньою міркою... мірки, брате, старіють, як усе на цьому світі. Крім одної, — перейшов на російську мову.— Не старіє, на мій погляд, вимір почуття любові до високого... до Вітчизни. Я не дуже голосно про це сказав? Зрештою, ти історик і повинен розуміти... Я думаю: і в часи Олександра Невського, і в часи Олександра Сергійовича Пушкіна, і в часи Леніна люди однаково любили свою Батьківщину.

Олесь не розумів, чому Колоколов повів розмову про такі високі високості... він сам любив поговорити про високе і про велике, хоч і завжди пам'ятав, що слова, вилиті з бронзи, дзвонять, як дзвони, і тому не завжди до речі смикати за мотузки, щоб дзвони аж червоніли від ударів. Досить інколи притулити вухо до мовчазного дзона... до мовчазного... й почути... так, і почути, як мовчазний дзвін промовляє до твоєї душі.

Саві ж Пантелеймоновичу відповів:

— Як вам сказати... Попяття любові до Вітчизни та кож класове.

— Знаю, сину, знаю, ціле життя політграмоту проходжу, — Колоколов сів поруч.— Цілком очевидно, що і цар Микола Романов, і тасмпі агенти III відділення, і

якийсь там околоточний Крюков у моїй рідній Пермі теж по-своєму любили Росію, шанували її і вважали, що служать їй. Існував такий вираз: «Служу царю і отчеству». Та я маю на увазі кращих синів Росії... їх міру глибини любові до отчого краю.

— Чи є така міра, щоб тую любов зміряти?— засумнівався Олесь.

— Є, сину. Кожен із нас носить у собі тую міру... один у душі носить, інший — за халявою. Тільки її, міру, ніхто не афішує, не виставляє напоказ... а коли й хтось виставляє, то обов'язково прибавляє кілька сантиметрів, щоб люди не осудили. На самоті ж, коли приглянутися зблизька, як я, бригадир тракторної бригади, приміром, приглядаюся до глибини оранки моїх трактористів, то виявиться, що лущення стерні дехто зараховує до глибокої оранки.

— До чого ці розмови, Саво?— дорікнула Юстина Миколаївна і налила в келихи вина.— Ти як заведеш все одної і тієї. Відколи почав збирати книжки про історію та носити до хати різне викопне череп'я, то ніби став професором. Олесеві це ні до чого. Він із дороги.

— Чи я бороню, та хай їсть і п'є. Прошу, Олесею,— спохопився Колоколов, поклав йому па таріль м'ясо з тушеною картоплею і тут же підняв перестерігаюче виделку вгору.— А що мої розмови ні до чого, то ти, Юсте, звиняй. Олесь приїхав сюди не овець пасти (хоч і це робота мудра і давня як світ), а дітей учити, і від нього, професора сільського, ой як багато залежить глибина оранки, про яку говорю. Під виноградники, сама знаєш, орють плантажними плугами.

Він красно і складно говорив, цей старий русявий русак, колгоспний бригадир із Садової Поляни, в якій пустив корінь; Олесь давно не вів схожих розмов, навіть із батьком на ці теми не говорив. Старий останнім часом мовби серцем зледащів, затуркали його Клавка, гіпертонія і приступи серця; і хто знає, чи від випитого вина, чи від затишки у вітальні, чи від гарячих і трохи, може, прямолінійних суждень Колоколова, але досить того, що Олесь зараз у душі радів, що не лишився в аспірантурі або ж у міській школі, а приїхав сюди, поміж гори, в Садову Поляну... і з радості цієї, до кінця незрозумілої, сердечно відповідав Колоколову, що буде намагатися орати плантажним плугом.

І почервонів. Збвотнув щось дзвінке (а чи банальне?), як на мітингу, ще, не дай бог, Колоколов запідозрить

його в галасливій фальші, бригадирові ж, однак, сподобався Олесів порив. І він сказав:

— Що ж, якщо плантажним — то плантажним, ловлю на слові. Запам'ятай! Бо немалу частку випи за своїх синів кладу на карб учителів.

— Знову за рибу гроші,— спробувала цитькнути на нього Юстина Миколаївна.

— А знову,— вперся Колоколов.— Ти мовчи, Юсте,— посуворів, насупився.— Звикла кожному затикати рота. А сама... Ми тут про мірки говорили... завела й ти свої мірки, дві, різні. Першою міркою міряла чужих дітей: від них вимагала послухання, виконання громадського обов'язку, говорила про потреби, переборення труднощів і так далі. Не переч!— заслонився долонею, як щитом.— Пам'ятаєш, як Олещукова Олена, та, що була дояркою, мало руки тобі не цілувала, щоб відпустила з колгоспу, зі стаїні: «Досить маю корів, гною, смороду. Поїду в Соляну Баню, чоловіка, може, знайду, бо пора». А ти їй: «Ой, шукаєш, дівко, білого хліба». Для своїх синів тримала іншу мірку: возила їх, як паничів, до музшколи, щоб, не дай боже, не знидили їхні таланти, за кожну шкільну «п'ятірку» по рублику давала — лише вчїться діти. А що — ні? Аякже, вчїться, для вас університети та інститути, для вас годинники на руку з п'ятого вже класу, фотоапарати, магнітофони, «Артеки» на Чорному морі, модна одежа, а після інститутів — кожному по автомобілю. А що, брешу? І не помітила, Юсте, що наші відмінники вчилися на «відмінно» лише задля того, щоб у майбутньому здобувати якомога більше отих рубликів. Така вийшла філософія.

— Я — мати,— вставила слово Юстина Миколаївна.— Я — мати,— повторила.— І що було поганого в моїх клопотах і в моєму старанні, щоб діти не зазнавали тих злигоднів, яких зазнавала я. А що так сталося...— вона розвела руками, стала безпомічною, попиклою, і в своїй пониклості схлипнула тяжко, аж надривно, але не заплакала, а тільки шепнула:— Сталося та й уже. У людей є гірші,— потішала себе.— А в тому, що наші не кращі, ти теж винен, ти їм батько.

— Батько, ідрі його корінь. І винен... таки я винен, аж синій, і вини за себе не знімаю. Я за колгоспною машинерією світа не бачив. Бригадир — сюди, бригадир — туди. Там поремонтуюмо — тут зламається. Колесо. А ти це колесо крутила.

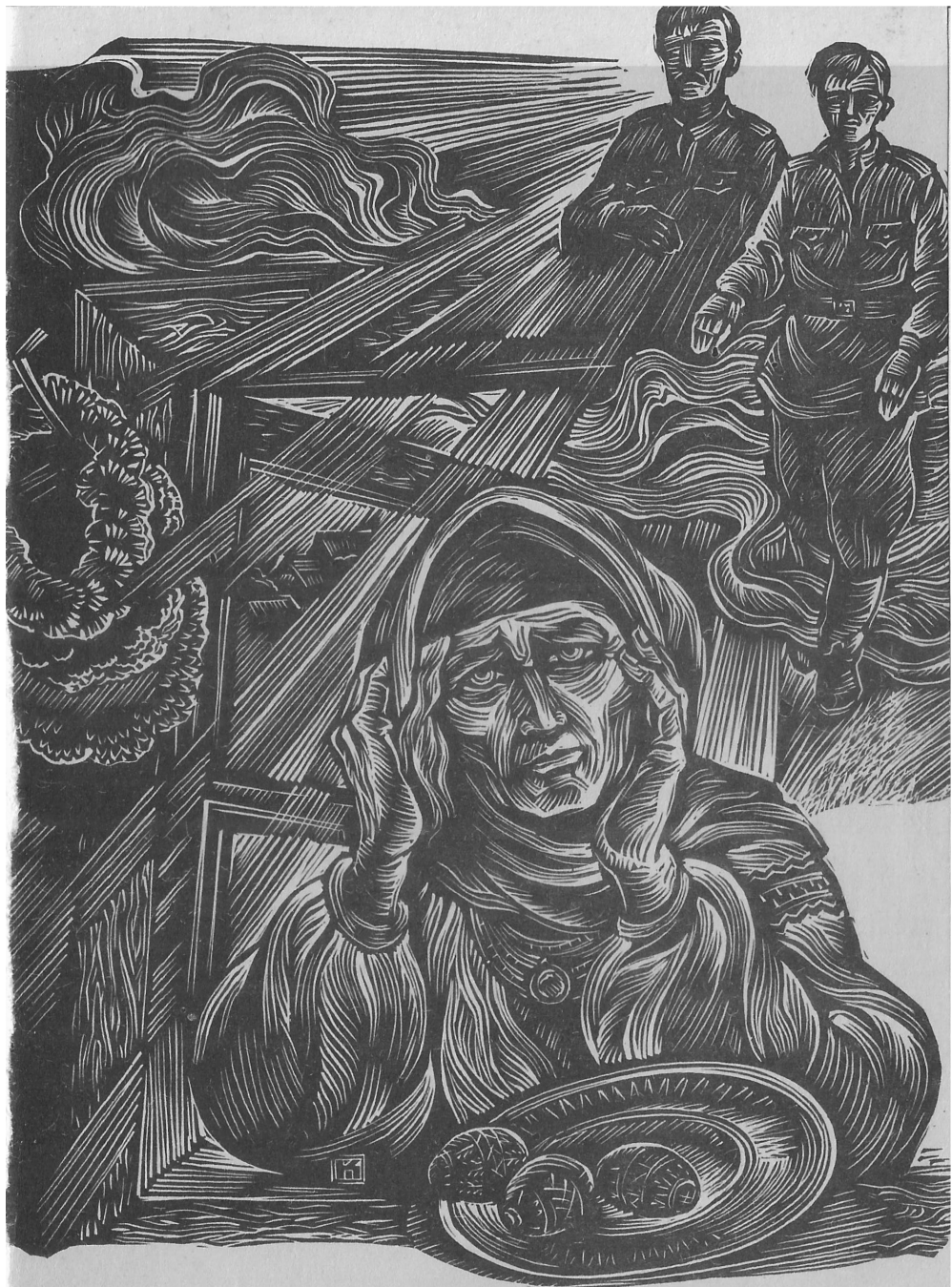
— Чи я сиділа, як гостя, під образами на лаві? — підвела голову Юстина Миколаївна.

— О певно, — не на жарт розійшовся Колоколов. Видно, розмова назривала давно, наривала, як болячка, а сьогодні припучилася. Олесь хотів підвестися зі стільця, було незручно слухати чужу сімейну сварку. Колоколов посадив його назад. — Сиди і слухай, учителю. Це тобі теж наука. — Він одним духом вихилив склянку вина. — Чуєш, як наша Юстина Миколаївна співає: чи я сиділа на лаві під образами. О, що не сиділа, то не сиділа. Карусель: сад посадили, кукурудзи насіяли, худоби накупили... а все мало і мало, а все давай і давай! А чим кукурудзу, королеву тобто, на наших класнях обробляти? На фермі єдине чудо техніки двадцятого віку — підвісна дорога. Все, отже, лягало на людські руки... А людям снилася херсонська пшеничка: як літо — родинами виїжджали на заробок у Крим і на Херсонщину. Вони їхали, а ми лишалися з коровами, з садом, із кукурудзою. Мимоволі завиєш. І тому її розумію, — Колоколов знову повернувся до Олесь, — розумію і запитую: чому, дбаючи про хвості, які треба було нагодувати і напоїти... чому сушила голову кукурудзою, зітхаючи і постогнуючи ночами, що її не підживили вчасно, не прорвали і не підгорнули... чому виховувала всіх, хто потрапив під руку: бригадирів, лапкових, доярок, вівчарів, садоводів і мене разом з усіма... чому, чужих дітей виховуючи, занедбала своїх?

— Я про громадське дбала, про колгоспне, — просилася у розпачі Юстина Миколаївна.

— А щоб наші сини доклали до громадського бодай соломинку, то про це не подбала. Не мала часу.

Головиха мовчала. Її руки, ще недавно такі владні, начальницькі, кволо лежали на колінах. Велика, гладко причесана голова у тугому вузлі смоляних кіс схилилася на груди; уся постать зламалася удвоє, налилася втомою. І в Олесь запило серце. Вопа, мабуть, на правду завинила перед синами, перед чоловіком, і перед самою собою, винна, власне, її робота від зорі до зорі. Її питали про плани, надії, врожаї, за це хвалили або сварили, про синів же ніхто й ніколи не заїкнувся. І не тільки Юстину Миколаївну, нікого майже про синів не запитують. У характеристиках пишуть: морально стійкий, добрий сім'янин. А цей добрий сім'янин, глава суспільної комірки, яка називається сім'єю, точить преспокійно на заводі шворні або ж оре Кам'яне поле і думає, що сповнює свою особливу і дуже важливу роботу — це, мовляв, його

призначення і життєвий хліб. Виховання його ж дітей чомусь більшою мірою покладається на вихователів у дитячих садках, учителів у школах, бо це теж їхнє призначення і їхній службовий хліб. Олесь пам'ятає... досі тліє у ньому обурення, викликане словами матері, описаної в одній книжці... матір, описана в книжці, як на глум і посміховище, говорить виховательці інтернату, мовляв, товаришко дорога, моя кровна справа вирощувати на фермі молодняк, а ваша — виховувати мого сина. Олесь тоді не міг повірити... не міг заспокоїтися від цих фальшивих, не по-материнському мовлених слів. Бо відколи матері свідомо і легко зрікаються своїх віковичних, да-них природою прав і обов'язків... зрікаються по суті своїх синів? Вірно, все вірно: скрізь і всюди панує спеціалізація, диференціація, але чи модерні ці дами не багато беруть на себе, стукаючи в родинні світлиці? Пишуть: передбачається, що згодом суспільство повністю візьме на себе виховання дітей, це буде за комунізму... але й за комунізму дитині буде потрібна мамина усмішка, мамина ласка і мамина сльоза. Учені дослідили, що під променем маминого усміху дитина росте веселішою і здоровішою. Хто знає, може, якраз через те, що він, Олесь, не зазнав сповна маминої любові, був у дитинстві хворобливим, а тепер — трохи замкнутим і холоднудатим. А ще він був заздрісним; колись до плачу в темних кутах доходило, коли підглядав, як Клава Зосимівна, мачуха, пестила своїх дітей, а про нього, пасерба, забувала; дитяча заздрість до ласки лишилася в ньому дотепер, він тільки навчився її приховувати.

Олесь, задумавшись, не помітив, як підвівся зі стільця, припавив цигарку і заходив по кімнаті.

— Отак однієї ночі в готелі, в Пермі, я кружляв... бився між стінами,— промовив Сава Пантелеймонович до Олесья. Поскрипування підлоги пробудило в ньому давній спогад.— А сини спали й у вус не дули. Я тоді обох, старшого, Аркадія, що ходив до дев'ятого класу, і Миколку — восьмикласника повів у свою Перм, у той провулок з дерев'яним настилом замість тротуарів, що біля так званих Катеринівських казарм... казарми ці старі після громадянської війни перейменували на Ворошиловські, але ми, перм'яки, називали їх по-давньому. Отож, повів я синів у рідний мені провулок до будиночка з різьбленими наличниками на вікнах — там колись починався цілий світ. Нікого там із моїх близьких тепер нема, папаша з мамашею переставилися, не дочекавшись мого повернення

з фронту. Сестра Дуся продала родинне гніздо чужим людям і переїхала до Свердловська. Ти в Свердловську, Олесю, в армії служив, переїжджав, мабуть, через нашу Перм?— потеплів і пом'якшав голос Колоколова.— Перм тепер виросла білокам'яною, а в часи мого дитинства і юності стояла вона чорна, обвітрена, дерев'яна; коли згадую Перм свого дитинства, отаку чорну й сувору, то чомусь відразу уявляю маму — теж чорну, сувору і добру. Отож, чувш, Олесю, привіз я синів у Перм, хай, думаю, походять, де тато їх ходив, де дід з бабусею життя прожили... хай, міркую, набираються руського духу і знають, звідки їх корінь починається. «Отут,— кажу,— у цьому будинку я народився, на цьому дворіку вчився ходити, до тієї он школи бігав учитися. А це ось — трамвайне депо, де я починаю слюсарювати, а отут берег... на Камі ми, малі, купалися. З Петькою Конопатовим, був у мене такий дружок, він під Курським наклав головою, ми тут, на березі, такі фортелі-мортелі викидали, аж бризки до неба летіли.— Колоколов заплющив очі, усе його обличчя світилося ніжним сяйвом, що видобувалося, мабуть, з глибокнх глибин, із самого дитинства. Потім він поволі почав хмуріти, паче на обличчя хтось поступово пасував хмару... а може, хтось по ниточці асотував ніжне сяйво, як змотують у клубок шовк?— На другий день повів я пацанів на кладовище, на могилки моїх старих. У гарному місці лежать мої, під березами, могилки доглянуті, пірамідки металеві, зварені у тому ж трамвайному депо, де мої старі працювали обое, на зелено помальовані. Навколо хрести іржаві і трухляві, а на Колоколових — пірамідки. У війну їм пірамідки і поварили, дарма що металу бракувало. Партійними були обое, з пермської робочої гвардії.

Стою я, значиться, пад рідними могилками, думками забіг у татову і мамину молодість, жаль мене розбирає, що не застав їх живими, повернувшись з війни. А сини мої... а старшенький, значить, Аркаша, шарпає мене за рукав і каже: «Ну, досить, папаня, жалю на себе напускати. Постояли — і годі. Нудно тут — хрести і пірамідки. І... нікому жаль твій не потрібний, ніхто ж не бачить твоєї журби».

Отак мене сип «розраджував».

Я спершу й не второпав, що він там лепече, потім дійшло. Кажу: «При чому тут хтось, щоб він міг побачити мою журбу? Не задля людей, не для показу я тут із вами. Тут лежать мої батько з матір'ю, ваші дід і баба».

«Хай собі лежать,— відказав на те мій Аркаша.— А сльози, ахи, пірамідки фарбовані, марші, що щипають за серце,— позолота. Усе це, папаня, маскування, яке призначається не для мертвих... мертвим байдуже».

Я й не підозрівав, що мій син уміє говорити такі слова; не знаю, де він навчився цих слів... де він навчився? Я почувався обеззброєним перед синовим цинізмом. «Але ж існує якийсь борг перед тими, хто тебе пустив на світ, ростив... існує борг за тоту радість, якою вони тебе наділили?»— кажу.— «Ніхто нікому, папаня, не винен. Ні рублика. Одні красні слова. Ти, чого доброго, ще скажеш, що й ми з Колею заборгували перед твоїми стариками. Вічний, виходить, наш борг перед померлими? Так? Старомодно це все, і пахне воно сентиментальністю. Цвинтар, щоб знав, означає одне: «Живи — поки живеться». А ти — борги...» Отакої мені заспівав Аркаша... зелений ще був мій Аркаша, як цвіркун у бур'яні, а якої заспівав. І де він тих слів набрався? Молодший, Микола, слухає старшого, червоніє і біліє, ще йому страшно і соромно перед батьком, а все ж і воно киває головою, як кінь у полудень, і теж мудрує криво. Дивно, мовби псячими бур'янами, а не чистими дорогами ходили мої пущверінки, всілякого гаддя, бруду, цинізму до них поначіплялося. Мене тоді наче громом прибило, я готовий був розперезати пасок і відшмагати навідмаш, зсинцювати їх... ніби в такому ділі пасок допоможе? Мені тоді розвиднілось: мої сини до моєї могили своїх синів не приведуть.

Колоколов спрагло пив вино: гасив у собі біль, Головиха його обіймала і заспокоювала:

— Ну, досить тобі, Саво. Розжалобився. Та й Олесь бозна-що подумає про наших хлопців.— Вопа і тут виявилася тверезою жінкою, їй, може, теж було страшно колись лежати забутою поміж могил без згадки і без сльози, але це буде ще колись... тепер же цей молодик із міста, Мудриків син, не повинен погано думати про її синів.— Зелені були... десь нахапався Аркадій усякого. Діти ж... Тепер, Саво, не можеш поскаржитися: і пишуть зчаста, і приїжджають у гості, і дарунки...

Сава Пантелеймонович був невблаганний, і ця невблаганність колола його в серце, пекла, він не міг залити її вином, бо говорив собі й дружині правду у вічі:

— Ет, дуримо себе, Юсте, їхніми листами і дарунками, тішимося, що нібито наші сини такі самі, як людські діти, а мо' й краці. Тим часом... Старший он після інсти-

туту що накоїв? Три роки з Марічкою водився, привозив її сюди: «Оце, тату і мамо, невісточка ваша буде. Без трьох хвилин лікар». А що вийшло? Мусила дівка робити аборт, бо наш синочок «передумав» та й оженився на Тамарці. Куди ж — генеральська донька, одиначка. «Престиж, папаня,— як він мені говорив,— шик». Боюся, що він через цей престиж і шик, а не з великої любові оженився з Тамаркою. Аякже, дача генеральська, машина, пенсія. Не бійсь, не дурний. Знайомства і так далі. Нарешті — столиця. Живи, поки живеться. А в Марічкы життя зіпсоване. Хіба це, я тебе питаю, по-людському?

— Про молодшого цього не скажеш,— мати далі боронила синів. Олесь подумав, що вона завжди боронила їх перед батьком.

— Такого — ні,— припечатав кулаком по столі Колоколов.— У Миколки твого апетит менший. Але і він, щоб знала, очікує спадку по тобі і по мені. Інженерував у житлоконторі, клозети ремонтував, тепер на складі будівельному махлює, а його вчили будувати заводи.

— Непавидиш ти їх,— відсахнулася від чоловіка Юстина Миколаївна.— Дихає від тебе злістю, як від горна вогнем.

— Е, коби-то злість, жішко, а то біль.

— Біль чи злість,— вона схопилась на ноги.— Однаково ж прощати їм треба, скидку на молодість давати.— Обличчя її, посіріле, втомлене, застигло і закам'яніло. Темні обвітрені руки знову владно поклала на обрус.— Ну, по-всьому, пізно,— сказала.— До ранку не переміряємо ні болю, ні гніву... а вранці робота чекає тебе, мене й Олесья. Це головне.

«Головне — робота, а болі батькові, гнів його, сором, страждання, все, що тут було і мовлене і невимовлене — другорядне?» — ледве не вихопилось в Олесья. Але промовчав. Потому вночі, прокинувшись, мучився і карав себе, що промовчав, каяття пронизало його, вдарило, як струмом, і він, виправдовуючись перед самим собою, бився уявно з Головихою, з її синами, що не виправдали батькової надії. Щоб надії виправдали... треба було... треба було хлопців виховувати... вчити. Чого ж аж тепер, мовби навмисне, при ньому Сава Колоколов почав запізнювати нарікати? Нарікав, бо боліло?..

Та про це думалося вночі, а ввечері, коли годинник видзвонив двападцять, він не зважився на ніякі баталії. мовчки і покірливо слухав, як Юстина Миколаївна по-

вертала чоловіка «до головного», а йому, Олесеві говорила:

— Тобі, хлопче,— була вже втихомирена, знову самопевнепа,— нагорі відведено кімнату. Там будеш і жити... в нашій родині. А в родині, як у родині, сам розумієш,— і урвала, не доказала, хоч, певно, хотіла попередити, що сміття з хати на людське посміховище не виносять.

Олесь втомлено почовгав сходами нагору.

2

Із спогадів Теклі Прокопівни Васильчук:

«Процес над моїми синами закінчився у середу по Вербній неділі, а коли в четвер рано, в Страсний, рахуйте, четвер, прибігла я з передачею під браму криміналу «На Дуброві» в Бистричанах, то знайомий і не раз мною підплачуваний службовець на прізвище Дзюбак шепнув на вухо, що моїх хлопців відвезли сьогодні вночі потягом до Дрогобича, де мають відбувати кару. Дзюбак дістав заробленого півзлотого в кишеню і пошкандибав собі пріч, а на мене напав такий жаль і такою я себе по-сирітському відчула самотньою, що-м упала на тротуар під кримінальними мурами, головою уткнулася в бесаги і плакала, як дитина. Я рідко плакала за синами, бо де бралися б сльози, коли хлопців арештовували й перед Першим травнем, і перед Жовтневими святами; старший мій, Петро, яюсь увечері коло лампи сидячи, послинив олівця і порахував, скільки-то він днів їв кримінальну зупу, і вишло, чуєте, у його двадцять п'ять років щось понад дві тисячі, отже, не була це для мене первина, до всього звикла-м — і до ревізунків, і до мельдунків, і до арештів. Але був Страсний четвер — і баба розплакалась на своєму Страсному четверзі, аж бесаги змокрили від сліз. Бо таки на правду мала через що плакати: разом мої хлопці дістали десять років. Петрові парокували — штири, Степану та Василеві — по три. Недурно паничі в газетах тішилися, що довго тепер Васильчуки не будуть розносити по окрузі більшовицьку заразу.

Панам, чуєте, радість, а мені — біда, бо веспа на порозі, як дівка на виданні. В мене ґрунту — три рукавіці, але і його треба виорати та засіяти. І все на одні руки. А коло хати хвіст маю — теличку, і дріб якийсь сокотить... і нині-завтра визирай «здикутора»: податок плати, сикурацію (як тоді страхівку називали) плати. А шляк би то ясний, думаю, трафив, не один Страсний четвер,

а всі дні попереду будуть для мене страсними. Ну, певно, люди про мене не забудуть, «Товариш Павло» — так мої хлопці називали нинішню директорку архіву, яка на той час була старшою у МОДРі на ціле Бистричанське воеводство,— передасть потаємно якусь запомогу... поміч нібито й невелика, мізерна, у «товариша Павла» не одні Васильчуки та їх мама у голові, тюрми-бо тріщать від в'язнів.

Але, думаю собі, плач, молодице, не плач, сльозами світ не переінакшиш, страсні четверги в солодкі середі не обернеш, завдала я бесаги на плечі та й пішла вулицею Каліцькою, тепер їй Дадугіна-капітана ім'я дали, до села. Ген за містом наздогнала мене бричка нашого єгомостя Гузаревича. Сам єгомось тримають віжки. З коней аж пара валить — нібито спеціально мене наздоганяли. Панотець мені «славайсу», я йому «славайсу», запросив сідати, бо хоч до села недалеко, а поги, прецінь, Василючко, не куповаі. Так він до мене промовляв. Я цмокнула його, як палежиться, в руку... потім не раз за тим цілунком жалувала, і спльовувала, і губи витирала, а тоді я ще цілувала його з пошанівку, бо ж то отець, пастир духовний. Мусите знати, що хоч мої хлопці були комуїстами, а я до церкви ходила, з пагерницею біля царських врат стояла, щороку давала на службу божу за небіжчика мого чоловіка — Митра, якого десь там у Канаді привалило в копальні. Хлопці, правда, підсміювалися з моїх забобонів, але в душу мамі не плювали й на образи, закосичеші в хаті, не свистали. «Настане, мамо, час,— говорив, бувало, Петро,— коли ви самі зрозумієте, що релігія — це дурман, а наш ксьондз Гузаревич, вибачайте, сякий-такий син». Я затулювала йому долонею уста, кажучи: «Ет, мовчи лігше. І так доста маєш ворогів: і багачів, і фабрикантів, і поліціантів, і самого воеводу бистричанського, з ними собі і воюй, а з богом та його слугами на землі не зачіпайся». «Ви гадаєте, мамо,— Петро мені на те,— що ксьондзи не в тому табуні ходять, що й воевода бистричанський. Та Гузаревич перший розіп'яв би мене».

Я не дуже вірила Петрові, мала гадку, що воевода з поліцією дбають про земне, а наш єгомось — про духовне, небесне. Згодом переконалася, що вони — лошаки від фднієї кобили... згодом, але не тієї днини, коли їхала у бричці з отцем Гузаревичем. Він попустив віжки, коні тупали кроком, я тримала бесаги з хлібом на колінах... день провесняний теж пахнув хлібом. Красно було нав-

круж... красло їхалося у бричці на ресорах, підміські поля хмелили голову молодією солодкою озимпою. Отець Назар зітхав і зрідка про себе повторював: «Ех, гріхи наші і жалі наші. Що вони, жалі людські, означають перед величчю і красою божого світа». Виплакана, втихомирена сонячною дниною і священниковими словами, я сказала йому: «Ваша правда, отче... якось будемо жити». Слово по слову, й ми розговорилися: про процес над моїми синами, що тривав майже тиждень, про веснування і про мою скруту. «Ніби я вас, Текле, не розумію? — панотець змащував мої рани слеем, — розумію і, яко пастиря духовного, болить за вас душа. Я теж був на процесі, не так із цікавостю мирської, як з обов'язку душпастирського, і чув, як пан прокурор Голембійовський, а за ним юрба міщанська, що сиділа в залі, наелектризована зненавистю до большевиків, до ваших синів, викрикували, вимагаючи, щоб ви материнським словом вплинули на синів, попросили їх покаятися у злочинах супроти держави польської. Вам павіть обіцяли, що синів помилують або зменшать їм кару. Юрба, як брудна хвиля потопна, винесла вас, мов тріску, на Голгофу, і ви стояли на своїй Голгофі, перед сотнями лютих очей, як Стражденна матір... так, Текле, стражденна, але горда водночас, свідома свого материнства, бо ви відповіли їм: «Мої сини доросли вже до того віку, коли самі обирають дороги». Це була, повірте, достойна відповідь матері. На вас кричали, ревли, плювали, називали жілкою з кам'яним серцем, а я, слухаючи усе це, скулившись на задньому ряді, думав: як помиляються люди... хіба вони знають, що Текля Васильчук — добра християнка.

І любувався вами тихцем.

Не повипец, може, цього робити... і не повинен пині вам про це говорити, есьм душпастир, мені першому відповідати перед господом за гріхи ваших, Текле, синів, які позначені знаком диявола. Не перечте, не перечте, зженіть тін з лица, бо не я вигадав цей знак диявола, так говорить про комуністів цілий християнський світ. Та велике милосердя господне до грішників... Маю і я надію, що простить господь пастиря, який необачно прогавив момент, коли агниці відстали від отари і піддалися спокусам змія. Я буду молитися за них. А ви... хай це й не пасує людині мого сану — я стверджую: це суть велика жілка, Текле, ви й самі не підозріваєте власної величі. Не кожна бо матір устоїть перед сподіванням вернути собі синів, вивести їх із неволі єгипетської».

Ціле казання виголосив у бричці отець Гузаревич, слово клав до слова, нібито добирав косицю до косиці, шкода, що тепер, через роки, всіх цих слів не пам'ятаю; пам'ятаю, однак, що бесіда його дзюрчала і зблискувала, як вода на броді поміж камінцями, вона здавалась мені чистою як сльоза. І що, чуєте, було дивного в тому, що настраждана молодиця увійшла в ріку, у брід, і вмилася у чистій воді? Навіть ксьондзова згадка про диявольський знак не скаламутила воду, майнула тільки хмарка над бродом, мені думалося, що егомостю так належить говорити. Винна я у своїй слабості, а швидше, мабуть, у недосвідченості: у синів я не навчилася, не перебрала науки розпізнавати ворогів потаємних і підступних, до тепер ворогами для мене були пани в суді, в поліції, в уряді податковому. А духовний отець... Ну, а крім того, я потребувала людського співчуття. Згодом, через три місяці, коли мене замкнули і тримали під слідством на вулиці Камінського — в тому будинку тепер агрономічна школа, — прийшов у мою «одинок» адвокат Черемшинський і нагадав бабі мудре речення: «Бійся ворогів, які хвалять тебе».

Мушу признатися, що тоді я більше боялася адвокатів, ніж самого пана прокурора Голембійовського. Якись воши, адвокати, видавалися мені слизькими і вертлявими, як вужі. Я мала їх за шкурулупів, яким байдуже, за що і з кого лупити гріш — аби тільки лупити. Моїх хлопців, наприклад, боронив Гольденберг — адвокат у Би-стричанах славний і дорогий. Потаємні друзі з МОДРу грошей не пожаліли, і Гольденберг — грубий, високий панисько з золотим ланцюгом на череві... ланцюг той він безперервно перебирав... робив на процесі свою справу лепсько, не один раз і не два, чуєте, заганяв суддю і прокурора в глухий кут, а проте я відчувала, що Гольденбергу і хлопці мої і їхнє діло чуже, далеке, ремісник просто сповнював сумлінно роботу, за яку добре заплатили. Шевці, наприклад, теж пильнують, щоб їхні чоботи мали скрип і блиск, а хто у тих чоботях буде ходити — те їм за вухом не свербить.

Не похвалюся, отже, що прийняла-м Черемшинського з розпростертими руками, нема, думаю, дурних. Одя-біла-біла келія з ґратами на віконці, пап слідчий Юзек Теслякевич — дзьобатий молодик і його пічні допити — довгі, нудні, уперті, без крику і погроз, навчили сільську молодицю обережності і підозрливості; я повсякчас чекала від Теслякевича хитрого удару якщо не знизу або

збоку, то бодай кольки під ребро. Пан Юзеф витягував з мене жили і сукав посторонки, і я, по правді кажучи, побоювалася, що не витримаю його сукання і якоїсь ночі поставлю хрестик під усіма паперами, які він підсуне. А Черемшинський... а Черемшинський — приземкуватий, головатий, лисий, з клинцем чорної борідки, чомусь не сподобався мені з тієї ж таки миті, як тільки-но переступив поріг камери. Я, певно, ще мала перед очима опасисту постать Гольденберга і його золотий ланцюжок, а тут появився панок у полотняному вбранні, трохи гейби невпевнений у собі і сумний на обличчі.

Що він, бідний, мені pomoже?

Коли Черемшинський заговорив, я впізнала в ньому гуцула... гуцули приїжджали в Опришів із горшками, мисками і бербеничками після жнив, отаборювались, як цигани, на толічці коло читальні і співучими голосами, розтягуючи слова, вихваляли свій товар. Така ж співуча бесіда була й у Черемшинського. На моєму лиці, мабуть, відбилосся розчарування (теж мені «пан радця» знайшовся), він це помітив, бо усміхнувся, сів навпроти на табуретку і сказав... і сказав, що я вгадаю. Він справді родом із Гуцульщини, там і практикую в Косовачі. «Та ви не журіться, — додав нараз весело, — я нібито адвокат провінційний, але школу маю віденську, якось вашу біду розпутасмо. Мене найняла пані Настуня (Настуня, сестра моя, підмітає у Бистричанях ринок, чоловік без роботи, діти обсіли, як горобці, де б вона дістала грошей на адвоката, але...), і я зроблю все **можливе**, щоб полегшити вашу долю. За однієї, однак, умови: прошу бути зі мною відвертою. Ваша справа — це якесь непорозуміння, складне, щоправда, непорозуміння... хтось павутину вплів хитро. Та будемо рвати її разом. Вам кланяються усі родичі, і Павло теж, — Черемшинський стишив голос, оглядаючись на двері. Нас могли підслухувати.

З цього й починав би, гуцуляка, з Павла, бо «товариш Павло» — не хто інший, а секретарка з МОДРУ, тільки для мене одної вона була «Павлом», для інших мала інші імена, що вдієш — конспірація. Ну а якщо Черемшинський про це знає, то, значить, він свій чоловік, можна на нього поклястися. За одну хвилину він став мені рідним, свояцьким, і я по-своцяцькому заходжувалась виливати душу: дурію в криміналі, пане радця, світ у чотирьох стінах давить на мене, то, чуєте, не вікно загратоване, то душу заснували мені ґратами.

— Згадайте-но, Васильчучко, своїх синів,— він мені на те.— Ви тиждень сидите, вони — роками. Гибіти в криміналі — тяжка робота: тебе нагинають лобом до землі, вчать покірливості, а ти виприскуєш, як лозина, і ви-прямляєшся.

— А якщо зломлять? — утерла я сльози.

— Буває. Та ви жінка сільська, витривала, до всякої роботи звикла. Та не про це ми... Чи знаєте, за що вас арештовано, в чому звинувачують? — питає.

— Чого ж, знаю,— мовлю.— Повісили мені на шию кілька смертних гріхів. Протидержавні, рахуйте, коралі. І всі, як один, фальшиві. Тут, чуєте, і зв'язок із комуністами, і перехоплювання заборонених листівок, і їх розповсюдження серед селян. А найгірше, що я мама трьох засуджених комуністів.

— Ну, остання вина не підлягає карним законам.— За цими словами Черемшинський поклав руку на мою, стиснув її; і цього потиску вистачило, щоб на душі по-світліло. Прийшов-бо до мене в камеру не звичайний адвокат, а довірений від «товариша Павла», прийшов друг. Де й поділася моя підозріливість, я забула, чуєте, що сиджу на арештантському тапчані, що у дверях є вічко і тюремні коридори напорошили вуха. Сільська баба, що хочете, яка з мене конспіраторка? Я нібито присіла в полі на межі, плуг чекав на мене у борозні... і Черемшинський вертав мене до плуга.— Давайте,— каже,— по порядку зважувати ваші провини перед державою. Отже, зв'язки з підпіллям. Я знайомився з вашою справою і...

— І в протоколах напевно вичитали, що попервах я сказала, нібито десятого липня 1934 року відвідала мене Настушина донька — Дануся. Вона прийшла, коли в селі засвічували лампи... Так написано? Дурна баба: злегко-важила собі поліцію. Вони міх-мах хапнули бідну Данусю і привели на очну ставку. Звичайно, це була не вона. І я мусила признатися по правді. Пан слідчий...

— Облишмо пана слідчого,— Черемшинський кинув косяка на ковані двері.— Треба думати, що ви не знаєте тієї дівчини... тієї справжньої. І не маєте поняття, від кого вона приходила.

— Аби мене грім убив — не знаю. Так пан слідчий і записав. Приходила незнайома... принесла двадцять злотих від якихось приятелів моїх синів. Щоби я мала гріш у хаті. Як було насправді, так і призналася.

— І добре зробили. А хто вона, та дівчина, хай поліція пошукає. Може, і знайде,— підморгнув мені Черем-

пшинський.— Поліція стоока, підстерегла навіть вашу вечорову гостю.

— Гадаю, що не поліція підстерегла. Її зразу взяли б. Хтось інший... хтось із наших сільських шпиців.

— Все може бути,— погодився Черемшинський.— Це навіть цікаво... цікаво для мене, як для адвоката, що шпигель міг бути сільський. Це треба запам'ятати. Ну, та дідько з ним. Тепер друге: звідки взялася у вашій stodoli валіза з прокламаціями, випущеними комуністичним підпіллям на захист ваших синів?

— Коби знаття, пане радця. Сама ламаю голову.

— А не допускаєте, що їх поклала дівчина, яка приносила гроші?

— Ні. Я була надворі, коли вона зайшла на подвір'я. Дівка не мала з собою ніякої валізки. Дала мені гроші й пішла стежкою на городи до Бистриці. Якщо шпигель десь сидів у коноплях і стежив за подвір'ям, то може підтвердити мої слова.

— Маєте рацію, Васильчучко. Але факт залишається фактом: валізку поліція знайшла. Хто її загриб у сіно?

— А може, поліція? — стрельнуло мені до голови.— Поліціанти... тиждень тому, як яструби, впали на мос подвір'я і прямисінько, ніби здалека занюхали, побігли до stodoli. Взяли вила, перекинули сіно і знайшли. Знайшли... мовби ту валізку спеціально шукали. За неї мене й арештували.— Я вдруге пережила те надвечір'я, коли мене, закуту в ланцюжки, вели під двома багнетами через усе село. Я не виділа ні дороги під ногами, ні людей на воротах... люди, певно, ззиралися, як на диво. Вже потім, на процесі, Черемшинський розкрив мені очі: отой похід під багнетами, ланцюжки на руках — це було продумане і виважене представлення, мета якого — зганьбити мене перед селом, стерти на порох.

А Черемшинський тим часом допитувався далі:

— Таке балакаєте, Васильчучко. Хіба ви на правду підозріваєте, що прокламації підкинула поліція? Це, щоби сте знали, заборонене законом.

— Боже спаси і сохрани, чого б то я вибріхувала на поліцію,— кажу голосно, бо, може, на правду стіни мали вуха.— Не могла вона, поліція, значить, цього зробити. При мені й при сусідах, що були за свідків, пан шандар перекидав сіно. До того ж летючки були у валізіці мого наймолодшого сина, він купив її давно, ще тоді, коли бігав на науку до шевського верстата. Вона лежала серед різного дрантя під піддашшям, у хлівці. Я сама дивува-

лася, як валіза, та ще й повна летючок, опинилася в стодолі під сіном.

— Хлівець ваш замикається?

— Ні. Що би я мала в ньому замикати... різні старі лахи?

— А стодола?

— На брамі висить замок, але задня стінка плетена з лози... дірки там є, я околотами закладала.

— Гм,— Черемшинський ходив задумливо по камері і потирав, отак зверху, лисину. Бачу: весніє мій адвокат. І мені теж починало потрохи розвиднюватися.

— Може,— кажу,— шпигель наш сільський, ворог мій потаємний, усе підлаштував, га? Одно до другого.

— Все може бути, Васильчучко,— Черемшинський мені на те.— Тільки не будемо поспішати. Дійде черга і до потаємного ворога. Розкажіть-но краще, як із тим розповсюдженням летючок вийшло? Ви їх напевду комусь давали?

— Як могла я, пане радця, розповсюджувати те, про що їй не знала, що воно існує? Мені їй не снилось, що передають із рук в руки друковані листочки про моїх синів.

— Передають,— хитнув головою Черемшинський.— Сьогодні я переглядав у в'язничній канцелярії ще декілька штук, вилучених у місті.

— Я ж то при чому?

— В тому й справа, Васильчучко: при чому? Отож, уточнюємо: ви особисто не передавали летючок ні Іванові Королюку, ні Гаврилові Шпеті, ні Семенові Тимчуку, які нібито є симпатиками комуністів у вашому селі?

— Хіба я не мала роботи, щоб бігати з папірцями по людях? На голові, рахуйте, хоч і невелике, а газдівство.

— Але ж якраз у названих жителів вашого села поліція теж знайшла летючки, такі самі, як у валізі. По десять штук. У Гаврила Шпети — в садку, у дуплі старої груші,— адвокат раз у раз заглядав у свій записник.— У Семена Тимчука — в стрісі хліва, Іван Королук ховав їх поміж дошками, що були складені позаду хати. Один лише Юрко Когут тримав комуністичне слово за образами. Їх усіх арештували через день після вас.

— Чула-м,— потакую, а саму розбирає сміх.— Ну, добре, тих арештували, бо то люди чесні. А за що Когута-Когутика? Невже Юрко теж причислений до симпатиків комуністичних? Когутик у нашого ксьондза днює і ночує, слуга він ксьондзів чи приятель — дідько їх розбере. Єгомось йому і кіньми допомагає, і грошима, і насінням,

він і ожешив його з Олексюччиною Єленою. Морг поля подарували молодому.

— Продовжуйте,— говорить Черемшинський,— це дуже цікаво.— Розповідайте все, що знаєте про Когута.

— Чогось такого особливого нічого про нього не знаю. Не з нашого він села. Сторонський, десь з-під Болехова. Появився в Опришеві разом з отцем Гузаревичем. Підстаркуватий уже був парубок. Поговорюють, нібито вони разом, Гузаревич, значить, і Когут, у вісімнадцятому Україні в Галичині будували. Тільки один був офіцером, саржею, а другий — його пударем, слугою тобто.

— Почекайте,— спинив мене Черемшинський.— Здається, я з вашим Когутом теж знайомий. Пригадую... був такий... низький хлоп, плечі квадраткові, лице теж широке. Мовби тато з мамою сокирою його витесали. І мовчун. Слова не витягнеш. Він?

— Отож-бо і є: Когут, йому б п'яти, а він мовчить. А ви 'го звідки знаєте? — спохопилася я.

— З воєнних літ запам'ятав і Гузаревича, і його слугу. Когут, якщо це той самий тип, був вірним псом Гузаревича.

— Я й кажу: він і нині служить панотцеві на задніх лапках.

— А у вільний час, виходить, перечитує комуністичні летючки, які нібито дістав від вас, Васильчучко.

Це була для мене новина. На слідстві пан Юзеф Тельякевич і словом про це не обмовилися.

— Як то... від мене?

— А так. Когут зізнався на допиті, що летючки ви йому дали для розповсюдження серед ксьондзових наймитів.

— Шляк би 'го ясний трафив! — закліяла я тяжко.— Коли б навіть на правду розповсюджувала летючки, то Когуту про них і не пискнула б. Я йому в живі очі про це скажу.

— І скажіть. Вимагайте очної ставки,— радив Черемшинський.— Хоч... це мало й допоможе. Поліція йому вірить. Всіх інших, у кого знайшли летючки, тримають під ключем: признайтеся, люди добрі, що ці папірці дала вам Текля Васильчук, і пустимо додому. Як Когута, він-бо признався. А якщо ні — притягнемо до суду як комуністичних агітаторів.

— А вони що, арештовані, значить? — питаю.

— Стоять на своєму: не знають, як і звідки потрапили летючки на їхні подвір'я.

— Мої хлопці сказали б: це якась провокація.

— Отож-бо і є, Васильчучко, що провокація. Я тому й прийшов до вас, щоб разом подумати: хто провокатор. Це дуже важливо. Відповідно будемо будувати оборону... оборону наступом.

— Виходить, що Когут, який мешкає навпроти мене — ворота дивляться у ворота. Він, скажімо, міг і підглянути дівчину, яка приходила до мене з грішми.

— Ви що, ворогуєте між собою?

— Та де, мирно живемо: я собі, він — собі. «Славайсу», «бувайте здорові», «позичте вогню». Як воно буває поміж сусідами.

— А може, він ворог ідейний? — запитує Черемшинський. — Ну, наприклад, Когут Васильчуків ненавидить через те, що вони комуністи.

— Що ж, може бути. Хоч, правду кажучи, він задурний для усяких ідей.

— За плечима дурного часом стоїть хитрун, який підптовхує: підпали. Отець Гузаревич, наприклад.

Я аж перехрестилася.

— Свят-свят! — мовлю. — Де б то я посміла лихе подумати про святого отця. Їгомось до мене добрий. Цієї весни я пропала б без його допомоги: дав своїх коней, щоб зорати ярі клинці. Словом щирим розрадить. Якось підвозив мене з міста і хвалив: ви суть, Васильчучко, стражденна матір.

— Але, Васильчучко, — переконував мене Черемшинський, — хтось у селі мусить бути такий, якому ви стали поперек горла, як риб'яча кістка: ані проковтнути, ані виплюнути. Хтось вас злякався — я так міркую і прикидаю, бо навіщо було заварювати капу з арештом? Хтось хоче якщо не позбутися вас цілком, то принаймні потолочити, принизити. Когут... Когут — пішак у грі. Може таки повернемось до Гузаревича? Вашого їгомостя знаю давно, це такий панисько, який м'яко стеле, зате твердо спати.

— І без Гузаревича, — кажу, — жінка, яка є матір'ю трьох комуністів, може мати доста у селі ворогів. Багачики, приміром, усі ті, що гуртуються навколо читальні, кооперативи, «Сільського господаря». Мої сини називають їх підкуркульниками.

— Ними теж верховодить отець Гузаревич, — доводив своє Черемшинський.

— Ви знову вертаєтеся на те коло, пане радця.

— Знову. Бо перед тим, як прийти до вас, я їздив до

Опришева. Там я дізнався, що ваша поведінка на судовому процесі над синами, ваші мужні слова розбурхали село. Ви навіть не уявляєте, як високо зріс ваш авторитет... як вас шанують. Ті, які вчора, загулюючі різними газетами, уявляли ідеї ваших синів як щось дуже далеке, чуже, вороже селянинові, сьогодні починають міркувати на хлопський розум так: якщо комуністичні ідеї мають таких поборників, як брати Васильчуки і їхня матір, то, певно, ті ідеї щось вартують. Хлопський, як кажуть, розум, практичний. Цього настрою в селі не могли не занюхати вороги ваших синів.

Черемшинський говорив правду. По великодньому процесі над моїми хлопцями опришівці, особливо молоді, мовби повернулися до мене лицем: той ніс дзбанок молока, той у капелюсі яєць на крашанки, дівки з Петрикового кутка зібралися купно й побілили хату, той привезе з лісу хмизу, той допоможе картоплю посапати, парубки викосили луку над річкою. Мені було незручно приймати цей вияв пошанівку... і я, признаюся, тішилася водночас тим пошанівком, бо то був шанівок моїм синам. Чи, може, був це тільки християнський обов'язок допомогти ближньому в біді? Адже отець Гузаревич перший подав приклад, приславши Когута з плугом виорати мені поле.

— Я й кажу, — провадив далі Черемшинський, вгадуючи мої думки, — що отець Гузаревич не ликом шитий. Він намагався попередити події, зробити з Васильчучки тільки Стражденну матір... яка страждає, може, через більшовицьких синів.

Мені, чуєте, аж страшно зробилося від адвокатових слів. Але я ще боронила добре ім'я нашого душпастиря.

— Ви так говорите перекопано, мовби вже точно вивідали, що Когутова брехня і валіза з летючками — отця Гузаревича затія, пане радця.

— Доказів іще не маю, але буду їх мати, — уперся мій гуцуляка. — Я тільки-но намагаю, кому в селі вигідно принизити вас, обкидати болотом, а заодно й розправитися з прихильниками комуністичного руху. Стежка привела мене до отця Гузаревича. Учора я пив із ним на плебанії в Опришеві каву. Він позирав на мене скося і підсміювався: «Чув я, чув, що сотник українського стрілецтва, нині пан адвокат із Косовача, узявся боронити на суді комуністів. Я не осуджую тебе, Тодорку, ми з тобою, прецінь, старі побратими, стара війна, але не думаю, що ця справа створить тобі серед нашого громадянства належну опінію. Поліційні власті візьмуть тебе на муш-

ку... і дехто з наших, із тих, що в підпіллі... маю на увазі бойовиків з Організації українських націоналістів, не поглядять тебе по голівці. Це навіть небезпечно... важкиш життям, Тодорку». Я відповів, що це скидається на погрозу. Мене, зрештою, не цікавлять ні націоналісти, ні комуністи, я адвокат, отже, роблю всяку роботу, бо потребую грошей.

— Невже на правду, пане радця, взялися мене боронити тільки заради грошей? — ляпнула дурпицю, забуваючи, що нас можуть підслухати.

— Гроші, добродійко, у наш час — велика сила. Тим більше вони потрібні провінційному адвокату із Косовача. А ваша сестра Настуля мітлою гроші згрібає на Ринку, — він підморгнув меші, давши знак: говори, бабо, та не заговорюйся.

Це була перша наша розмова з Черемшинським, потім він ще зо два рази навідувався до камери. Ми обоє сподівалися, що до суду, може, не дійде, але пани в поліції на вулиці Камінського мали свої розрахунки.

Та, власне, процесу як такого й не було. Зав'язався лише початок... лише пан прокурор Голембійовський закинув на мою шию петлю, виставивши Когута за головного свідка звинувачення, як тут же попросив слова адвокат Черемшинський.

— Я хочу, — каже, — дещо уточнити у свідка Когута. Це буде, гадаю, корисне для високого суду і державного обвинувачення, — Черемшинський скромно поклопився Голембійовському. Суддя кивнув головою. — Отож, свідок, чи ви й далі твердите наперекір запереченню моєї підзахисної Теклі Васильчук, що від неї, з її рук одержали комуністичні прокламації?

— Я тверджу, бо так було, — як па Когута, відповів він сміливо. — Чого б то я мав судові брехати?

— Брехати — гріх, чи не правда? — посміхнувся Черемшинський. — Ви, напевне, добрий християнин?

— Аякже, — Когут аж груди викаблучив. — До церкви чень ходжу, святі неділі святкую, у піст скоромне не їм. Значиться, християнин, не худоба.

— Похвально, похвально вельми, — Черемшинський заходив з іншого боку. — І на владу не парікаєте?

— Влада від бога.

— Я й кажу: всі божі заповіді сповняєте. На отця свого духовного й пальцем не кивнули, на лани пана війта Боцяна теж не позирали захланно?

Когут, дарма що затурканий був хлоп, а доглушався:

адвокат кружляє над ним, як яструб над зайцем. Ну й глипнув ненароком у той бік, де в переповненій залі сидів отець Гузаревич. Черемшинський на льоту перехопив його погляд.

— Бачу, свідок, шкодуєте, що поруч з вами не стоїть душпастир і порадник отець Гузаревич. Ви з ним давні приятелі, чи не правда? — Це була точно розрахована стріла, більше Черемшинський не згадував отця Гузаревича. Стріла ця ніби й випадкова, кинута недбало, наче б між іншим, а мети своєї досягла: адвокат дав зрозуміти судові, прокурору, публіці в залі, писакам з газет, що за плечима недолугого свідка обвинувачення стоїть тїнь у реверенді. Так тоді газети й писали.

Ну, прокурор спробував відразу заткнути адвокатові рота:

— Оголошую протест. Запитання і дивні натяки обори не мають відношення до справи.

— Безпосереднє. Якщо високий суд дозволить, я продовжу бесіду із свідком. Суд переконається, що мої запитання служать для вияснення істини.

І суддя мусив задовольнити вимогу. Черемшинський знову взявся до роботи:

— З ваших відповідей, свідок, випливає, що ви, як добрий християнин, котрий любить і шанує свого пароха, не можете симпатизувати комуністичному рухові, який, як відомо, бореться проти влади, проти багатів, заперечує бога і церкву. Чи, може, потаємно ви таки симпатизуєте Комуністичній партії Західної України, виконуєте її підпільні завдання і таким чином підриваєте основи держави?

Мені тоді було не до сміху, але, бігме, не могла спокійно дивитися, як Черемшинський обципує з Когута пір'ячко й припирає його до глухої стіни.

— Нікому я не симпатизую, — вибовкнув злякано Когут. — Єсьм газда... лояльний.

— Суд зважить на вашу лояльність. Тільки як пояснити, що ви, газда, добрий християнин та ще й до того лояльний громадянин Польської держави, взяли в Теклі Васильчук пачку комуністичних прокламацій, щоб розповсюдити їх... інакше кажучи, погодились виконати протидержавне доручення. Як пов'язати ваші погляди з вашими вчинками? Поясніть це судові.

Когут розгублено м'яв шапку. Зал... той самий зал, ті самі панки, які три місяці тому, коли судили моїх синів, готові були мене закаменувати, тепер насмішкувато й

очікувально споглядали на мокрого Когута. Адвокат загнав його в кут, це всі бачили й розуміли, в тому числі, звісна річ, і судді.

— Тта, як тут поясниш,— почав Когут заїкатися.— Дала мені Текля та й фертик. А я, дурний, узяв.

— Високому суду ясно, що свідок або ж несповна розуму, або він говорить неправду. Мене і, сподіваюся, вашу честь,— звернувся Черемшинський до судді,— цікавить ще одна обставина. Припустимо, свідок, ви взяли в Теклі Васильчук згадані прокламації і, знаючи, що вони протидержавні, комуністичні, поклали їх у хаті за образи. Складається враження, що спеціально чекали обшуку поліції. Взагалі у цій справі, ваша честь, є багато нев'яснених слідством, наївних або ж підозрілих моментів. Не розумію, кому потрібний цей процес над невинною жінкою?

Нев'яснених моментів, справді, було чимало. Наприклад, чому поліція поспішила з обшуком прямісінько до Когута, людини не запідозреної у лихих намірах супроти польської держави? Далі. Виявилось, що летючки, знайдені поліцією у моїй stodолі, а також ті, які вилучені в Когута та в інших опришівських селян, різнилися від летючок справжніх, випущених окружкомом КПЗУ: зміст той самий, а папір і друк — інші. Мій адвокат навіть заручився про це посвідкою друкарського фахівця.

— З цього роблю висновок,— закінчив свою промову Черемшинський,— що слідству підкинута аферу, й воно, не розібравшись, винесло сумнівну справу на розгляд суду. Якщо буде потрібно, то вкупі із слідчими органами я доведу, чия це була робота і яку мету вона переслідувала. На це, звичайно, потрібен час. Я думаю, що поліція проковтнула іржавий гачок підпільної Організації українських націоналістів.

На цьому, чуєте, й закінчився мій процес. Прокурор Голембійовський скис за своїм бюрком. Суд виніс ухвалу повернути справу на дорозслідування, мене з-під варт звільнити.

— Ніхто дорозслідувати її не буде,— сказав тоді Черемшинський.— Тут або пахне змовою поліції з Гузаревичем, або справді поліцію збили з пантелику бойовики з ОУН знову як такі не без допомоги Гузаревича.

А все заварилося через сільську жінку, яка не побажала сказати на суді своїм сином, щоб зреклися своїх переконань.»

Йосип Параньчин чоловік ішов сьогодні мимо читальні, що стоїть на Розлученому груннику, і зобачив приближний високо над ганком, замаїнений паперовими косицями і смерековим чатинням портрет маршалка Юзефа Пілсудського, а з обох боків — державні прапори. Йосипко, якщо по правді сказати, не відразу второпав, з приводу якого урядового свята срібні газди, котрі засідали в читальній управі, показали світові свій вірнопідданий зігнутий хребет, і аж потому здогадався, що декорація проляльність налаштована на честь «тшецега мая». Припізнале здогадування, зрештою, ніякого значення уже не мало, прапори і маршал Пілсудський могли бути повішені й з іншої okazji, Йосипові ж Параньчиному чоловікові засвітилося в голові, що це настала його нагода, іншої такої не буде, і тому треба діяти.

Йосип Параньчин чоловік ішов мимо читальні нога поза ногу, наче скований чи приголомшений ясністю, що засвітилася в голові, косо позпирав на «дзядека» Пілсудського і відчував, що глибинна ясність, як іпій, осідає на серці страхом; страх і рішучість, як дві птахи, сиділи на одній гілці, Йосип не міг прогнати жодну, «дзядек» Пілсудський посміхався з його роздвоєності, з його остраху і з його рішучості, маршалів посміх з-під пишних вусів долітав до Йосипа, як далекий вуличний окрик «Стережись!». Йосип не відав, чого має стерегтися, він також не знав, чи це справжня випала нагода й чи конче треба діяти, він радив би тепер обійти і читальню, і маршала Пілсудського на ній, щоб не опектися об ясність, що засвітилася в голові, але обійти читальню, повернути назад він уже не міг, треба було сунути вперед, треба було вирішувати... або ж не вирішувати нічого, знайти якусь причину, зачепитися об якусь зачіпку, когось зустріти... коли б той зустрінутий перебив задумане, коли б перекосив і перекопав дорогу, — все залишилося б на своїх кругах. Біля читальні, однак, не побачив нікого (на добро чи на зло?), лише сонце не по-травневому пражило, і вітер гойдався на кронах смerek, і Йосип Параньчин чоловік змушений був у цій полудневій самотності вхопитися за бога: «Госноди, осіни мене, підкажи, не залишай на розпутті...»

Йосипко звертався до бога звично, як звертався до нього в скрутну годину протягом усього життя, це була формула, повна потаємного змісту і сподівання, він навіть

кинув зір на небо і нагострив вухо, піби сподіваючись негайної відповіді, бог, проте, мовчав, він, певно, й не помічав Йосипка перед сільською читальнею. «А ти уздри, уздри, господи, й поможи,— домагався Йосипко свого.— Не думай собі, боже, що я випрошую в тебе ділетку кукурудзи чи опалку бульби,— не минулися ще дари людські на погорільців. Параня, жона моя, за погорільську зиму не лише висохла, як терлиця, а й навчилася також скупості, й тепер кожну округину, перед тим як кинути її в окріп, зважає в руці; скупість, господи, це також наука, а зима була довга і сніжна. Тепер-но, як зазеленіло, дітлахів порозтикали кого куди на людські служби — най заробляють свій хліб, і лише старшого Созонта, що вже вибивається в легіні, лишили коло себе, він зі мною день при дні цюкає сокирою — кладемо нову хижу...»

Йосипко Параньчин чоловік розмовляв з богом, як із сусідю, це вже не була ні молитва, ні волення о поміч. Йосипко, пошморгуючи простудженим носом, у душі розумів, що тут йому бог не допоможе, й він муситиме сам вирішувати. Бесіда з богом — це, власне, тільки відволікання, зачіпка, щоб думки потекли іншим річищем, оминаючи, як острівок, читальню з портретом і урядовими прапорами. Йосипко був переконаний, що річище рано чи пізно поверне до читальні і йому таки треба буде зважитись... та це буде потім, увечері, може, вночі, завтра, а поки що думка зачепилась за сокиру й пову хату; його радувала нова хижа, кладена з колод, то свіжих, мовби навощених до пахучої жовтизни, то обсмалених до чорноти вогнем; було йому любе подзвоповання сокир, піколи, може, відтоді, як себе запам'ятав, не траплялася ні в себе вдома, ні в гражді старого Кліма Розлуча така люба й голосна робота. Одначе ні гожа весна, що квітувала надворі, ні робота, ні нова хата, ні син Созонт не заглушували й не втихомирювали силу, що в ньому кільчилася, як кинуте в ріллю зерно... сила була безіменна, сліпа, мов соки в деревах, Йосипко часто присідав на підвалину і, відпочиваючи від сокири, прислухався до себе, до неясних своїх поривань, це було нове в ньому; нове, може, призибувалось у ньому поступово ще з торішнього року, коли розвозив по горах Розлучеву газету і коли осінньої ночі як свічка горіла його стара хата. Людська доброта, сколихнута Василем Смеречуком-Великим, теж не минулася безслідно, отой святий хлібець, сувій полотна, жіноча сорочка, рядно, миска глиняна — все, що дарували люди

«на погоріле», виявляється, не знищувалося в його родині, не пропадало, воно дивним чином оберталося в силу, що струшувала ним і мучила його, як падачка. «Світоньку білий, а може, тая сила — несплачений мій борг перед людьми? Тільки, якщо це борг, порадь, світе, чим маю віддавати?»

В сум'ятті серед глухої вовчої зими, в засипаній снігом по віконця Явдошиній халупці, в темряві підкрадалося, як лисиця, каяття, що дочасно тоді, на пожежі, коли горіла його хата, зрікся Якова Розлуча. Йосип аж постогнував од болю, наче кусаючи собі лікті, бо Яків Розлуч, певно, порадив би, у що обернути силу, яка вимучує людину, і він також навчив би, як віддавати тяжкі борги — Розлуч має голову на плечах, він знає, що й до чого. Та що ж це міркувати, пусте... перекопані і перекошені до Розлуча стежки. І Йосипко, скрипнувши зубом, обертася на другий бік. Параня, жінка його, вічно сварлива, прибита життям, ніби відчуваючи, що Йосипа серед ночі мордують дідьки чи ангели, несміливо і соромливо, як у давньому дівоцтві, гладила чоловікові плече; жінчина ласка, несподівана і ніжна Яеред сонної Явдошиної хижки, зворушувала і заспокоювала, він у думці повертався з-під воріт Розлучевої гражди, куди було заблукав із каяттям, і нипав вулицями, сподіваючись зустрітись із Василем Смеречуком. Йосипові до згину потрібна була ця зустріч, вона повинна б (так йому здавалося) круто повернути життя, змістити, переіпакшити: від Смеречука і від усіх підпільних комуністів Йосип щоднини очікував грому, червоне їх знамено обпікало душу вогнем... вогонь як не сьогодні, то завтра покотиться валом горами і випалить дотла богацькі гражди, дідичівські фільварки, корчми і поліцейські постерунки.

Це буде революція?

Йосип Параньчин чоловік стужився за революцією, як за весняною порою, він говорив про це Василеві Смеречуку, а той тищав йому замість зброї брошуру або ж підпільну газету, які вчили класової свідомості, і Йосип стискував сердито кулаками: «Чи ти, Василюку, не знаєш, що я перший стрілець у наших горах? Чи ти, Василюку, забув, що мені Розлучева газета набридла, нащо мені свою тицькаєш? Чому ви, панове комуністи, на перше місце теж ставите Слово? А хіба, чуєш, оцією біленькою лютючкою пана старосту Яна Муляра з Косовача виженеш? А нібито наукою про те, як збагачується фабрикант від робітницького поту, можна стрілити, як гарматою? А ти

бачив, щоб Королів на Верхах хтось налякав газетою, дарма що вона друкується в підпіллі? На всіх них по-трібно вогню... вогню і кулі, інакше вони не вступляться».

Василь Смеречук-Великий з висоти двометрового свого зросту задоволено споглядав на сухенького, як вимолочений вівсяний сніпок, газду, тішився вогнем, що загорівся у людині, й водночас оберігав той його вогонь від вітру долонями. «То ще хто знає, що важливіше для нашої партії,— казав,— карабін чи Слово? Преса мобілізує маси трудящих на організовану боротьбу за людські права». «Але ж, Василюку,— перебивав його Йосип Параньчин чоловік,— може, доста нам організування, га? Може, якраз настала пайвища хвилина для боротьби? Революція, думаю, приходить, як теплий вітер з півдня, коли за одну ніч злітають, як гуси, із гір сніги». «Е, ні,— стояв на своєму Василь Смеречук-Великий,— революція — не вітер... революція приходить тоді, коли ви, я, усі бідаки більше не можуть каратися по-старому, нема у них більше моці терпіти, а в панів-експлуататорів забракне духу по-старому над нами газдувати». «То коли аж така настане пора благодатна, Василюку?» — зітхав безнадійно Йосип Параньчин чоловік. «А таки настане, товаришу Сем'януку», — запевняв Василь Великий. «Настання того очікувати, як прищестя? Щось би робити, га? Не може чоловік сидіти без нічого... треба щось робити... підганяти, га?»

Василь Смеречук-Великий, видно, приглядався до Йосипа і не поспішав залучати до роботи в підпіллі — вони мовчки розходились; Йосип Параньчин чоловік цибав додому з новою забороненою книжечкою за пазухою, незадоволений і розчарований Василем Смеречуком та його партією, падія, що нинішня зустріч із Смеречуком перемінить його життя, і на цей раз не справджувалась, все залишалось по-старому, і Йосип знову западався у круговерть своїх сумнівів, глибинних потоків, що вирували в цьому, кликали кудись, розливалися на різні боки й знову єдналися в одну велику ріку.

Аж поки він не вплив на читальню.

Йосип мусив виплисти на читальню з «дзядеком» Пілсудським та урядовими прапорами, іншої дороги в нього не було, і він поволі цю істину почав усвідомлювати й до неї звикати, йому вже не допоможуть ніякі зволікання, зачіпки і затримки, нема й не буде такого зустрічного подорожнього, який перепинив би йому дорогу, ні до чого також надія на бога, все було вирішено з самого початку, як тільки визвідилося в голові, немов на святий вечір;

і хоч дві птахи, чорна і біла, далі сиділи в ньому гейбі на одній гілці — страх і рішучість, — Йосип Параньчин чоловік уже знав, що поборе у собі чорну птаку, застрелить на смерть. Це йому давалося нелегко, страх навалювався на нього як гора, як п'ятьма, дотепер схожого не переживав, і він кривуляв у п'ятьмі, осліплений потом, що заливав очі, змалілий, крадькома озиралася павкрузж, щоб випадково хтось його не побачив біля читальні. В темряві, в страху чигали на нього комендант постерунку у Гуцульському пан поручник Врона, пан староста косовацький Ян Муляр, воевода бистричанський, уряд у Варшаві, а з ними — ціла держава: поліція, менші і більші урядовці, фабриканти, улани з їх кіньми і шаблями, Данильчо Війтів син і «тайний» Кифор Далей; падало на нього, пригинало до землі і розчавлювало ціле державне панське небо, Йосип Параньчин чоловік не міг нічим оборонитися від нього, він ще сподівався, що, може, порадиться сьогодні ввечері з Василем Смеречуком, той скаже, варто чи не варто на таке зважуватися, той, може, і розрадить, мовляв, не твоя це робота, Йосипе, бунтувати, ставати проти держави, є для цього інші люди, а ти, Йосипку, будуй собі хижку, шморгай далі носом і думай, як заробити дітлашні на кулешу торбу кукурудзи. Йосипові хотілося б почути саме такі, хай і зневажливі, повні презирства, слова від Василя Великого, вони позбавили б його страху, після них йому нічого не треба робити, ні на що наражатися. Однак це були даремні сподівання, Йосип згадав, що Василя Смеречука-Великого та ще трьох сільських комуністів ще перед Першим травнем заарештували (щоб на Перше травня, робітниче свято, не чинили безпорядків), то й дотепер тримають у Гуцульському, не буде, отже, розради і полегші.

«Їх арештували, і я таки мушу це зробити — і фертик, — сказав сам собі, коли відчичкував плаєм далеко від читальні. — Я таки мушу, бо Василя Великого заперли в Івановій хаті, і більше нікого, окрім мене, нема до цієї роботи придатного».

Він так вирішив — страх залишився позаду, Йосипку знову був тим Йосипком, що прагнув революції; йому навіть було дивно, що державне нависле небо не розплющило його і не роздавило на порошок; він уже тепер панічно державного неба не боявся, просто тверезо зважив: на випадок невдачі його чекає Береза Картузька або бистричанський кримінал.

«Ну й що? — запитував самого себе. — Ти сам хотів

революції... допитувався у Смеречука... вимагав. Тепер тобі самому треба починати».

Він утер з чола піт, тугіше переперезав старий свій черес — і відчув себе іншим... ні, не новим, не оновленим навіть, він залишався далі Йосипком Параньчиним чоловіком, але в тому Йосипові вперше, мабуть, зійшла квітка, що зветься гордістю. «Не останній, значить, я чоловік, є щось у мені доброго, якщо таки зважився стати супроти держави».

Тепер коли б лише швидше дочекатися вечора... а після вечора щодб настала густа ніч; а ще він сушив собі голову, де роздобути червоне полотнище, як обвести навколо пальця Параньку, щоб не помітила його нічної відсутності, як пояснити їй, що настала найвища його пора? Жінка, мабуть, підніме крик, заюшиться слізьми, що ти, очевидно, чоловічку, здурів, тебе шандарі замкнуть до криміналу, присудять і відберуть, як це буває, здоров'я або й життя, бо їм тільки попадися в руки... а я лишуся бідувати з дрібними дітьми у комірному.

Хто вичерпає, хто висушить жіночі слези?

Даремні, однак, були його побоювання. Паранька відчула і зрозуміла, що в ньому щось переінакшилось, перед нею стояв пібито той самий Йосипко, який за ціле життя не заперечив їй ні словом, ні півсловом, і разом з тим — інший, перемінений; той давній, учорашній Йосипко не посмів би просити кусень червоної тканини, припасеної нею на напірник, а сьогоднішній, диви, зважився, попросив... вона, як звичайно, відкрила рота, щоб випащувати чоловіка за дурні забаганки, але, глянувши на нього, стрималася, зблідла. Йосип чипів перед нею відчужений, далекий, несподівано рішучий, вона впізнавала його і не впізнавала, потаємно злякалася його рішучості і... потаємно залюбувалася ним; він нічого не пояснював, жінка сама якимось чудом здогадалася, нащо йому червоне полотнище, і затерпла, заломила руки, але не відраджувала. Потому, ввечері, коли прапор був готовий, прибитий до ліщинового деревка, Йосип і Паранька довго лежали мовчки в постелі і ждали, поки позасинають діти. Між ними лежав, як живий, червоний прапор, у темряві то Йосип, то Паранька торкалися до цупкого полотна... вчора, ні, ще нині в полудне полотно було лише матеріалом на напірник, тепер воно таїло в собі вогонь, бунт, революцію, кримінал, Березу Картузьку. Вони обоє думали про бунт, про поручника Врону, про страхи, що обсіли їх... страхи можуть справдитися, якщо загадане Йо-

сипком не збудеться... та вони ні про що не говорили, лише, коли настала північ і Садова Поляна заснула в травневій пітьмі, Паранька раптом схопила його за плече, притисла до себе. Був то порух протесту, жадання не пустити чоловіка на небезпеку, це тривало, щоправда, коротку мить, в наступну вона шепнула Йосипові на вухо: «Стережися, бо в тебе діти» і аж зіштовхнула його з стелі.

Йосип Параньчин чоловік ішов до читальні довго, нога поза ногу; йшов боком, несучи на плечі драбину... Йому ще здавалося, що боком було легше протискуватися крізь пітьму; пітьма, як чорна вода, розтікалася обабіч, і він остерегіався, щоб не хлюпнула десь хвиля і не хруснув під ногою камінець; Йосип умів ходити нечутно, як риць, зупиняючись і наслухоючи, практика на мисливських гонах у графа Курмановського не пропала даремно. Тепер уже не боявся за себе, раптом посеред темряви і посеред сонного села, на городах, він збайдужів до своєї майбутньої долі, не так уже й важливо, будуть чи не будуть його бити драбуги поручника Врони, якщо зловлять, важливо, щоб він сповнив задумане.

Тепер тільки цим жив.

Тепер тільки цим жив, цим був переповнений, це викликало осторогу й додавало сміливості. Маленький і смішний газдонько з драбиною на плечі зовсім не видавався собі ні маленьким ні тим паче смішним. Це теж було нове у ньому, раніше завжди вважав себе маленьким, смішним, недотепним, малість не миналася навіть тоді, коли верхи на коні розвозив горами Розлучеву газету, або ж коли, тулячи слово до слова, читав Гейчин буквар.

Йому було добре з наготовленим червоним прапором, із драбиною, із своєю пильною осторогою, зі своїм умінням ходити беззвучно, боком, не розхлюпавши ні краплі темряви, зі своїм страхом за надумане діло й зі своєю сміливістю. Гірше було Параньці, його молодиці, яка не могла і не мала права заснути — бо де той, до дідька, сон? Вона сиділа, задеревівши, на лаві біля віконця, ніч вдвлялася їй ув обличчя, а вона серед темної ночі, як серед білого полуденка, бачила свого осмілилого й переінакшеного Йосипка; вона чула кожен його крок, погляд, пересторогу, перечікування, він ішов серед ночі селом, городами, стежками, а вона його стерегла, оберегала молитвами, які не вимовлялися словом... слово, хоча б і шепітливе, потривожило б і сколихнуло б ніч... хай, господи, буде тиша і тиша; в тиші Йосипко Парань-

чип чоловік приклав драбину до фронтонного вікна на читальняному ганку, у п'ятмі і тиші зривав урядові прапори і портрет «дядека» Пилсудського, а натомість устроїв прапор червоний: кожний рух, дія були Йосипком наперед продумані... могло, правда, статися щось і непередбачене... можуть налетіти патрульні постерункові або десь у рові міг причаїтися, не спати, стережучи спокій «дядека» Пилсудського, тайний шпигель Кифор Далей.

І тоді...

Паранька гнала пріч від Йосипа небезпеку, вона стерегла його з півночі, з півдня, зі сходу, із заходу, він був зусібіч у безпеці і робив спокійно свою справу — полозував на стрічки урядові прапори і трошив постолами портрет, а щоб поліційні пси руйнацію його не взяли нюхом, то присипав сліди махоркою; якоїсь хвилини він цілком увірував у доброту сьогоднішньої травневої ночі, тепер, коли б навіть поручник Врона обступив би його карабінами і скорострілами, Йосипкові все одно вже не було страшно, прапор червоний висить!

...А вранці, коли село збіглося коло читальні подивитися на червоний прапор і на потолочений, потрощений портрет маршала Пилсудського, коли срібні газди проклинали на чому світ стоїть гушцвота, який осквернив «державні клейподи» і поставив під удар «щироукраїнську» читальню, коли Кифор Далей, наказавши не чіпати ні прапора червоного на ганку, ні пошматованих і кинутих під стіною прапорів державних, допався до сідла і помчав конем до Гуцульського доповідати поручнику Вроні про злочинну, прощу пана, акцію комуністів, Йосипко Параньчин чоловік цюкав собі любенько сокирчиною, кладучи пову хижку на місці спаленої восени. З вигляду він був такий самий, як учора, — маленький, миршавий, заляканий жоною і цілим світом, та, однак, Йосип знав і жона його Паранька знала, що він цієї травневої ночі виріс до бунту супроти цілої держави.

4

Дотепер холоне мені в грудях, коли минаю уночі Бабині ворота.

Смійтеся, називайте мене марновірним, забобонним або ще по-якомусь, бо надворі, бачите, друга половина двадцятого століття, а в тій мудрій половині — супутники, атомні, нейтронні бомби, комп'ютери та всякі інші дива, а я, проте, признаюся, що коли трапляється проходити

вночі повз Бабині ворота, то відчуваю, що мене проймає мороз. Я знаю, що це чортівщина, фантазії сільських філософів, які любили вигадувати дідьків, щоб битися з ними, як, приміром, Юрко Симанишин; я, бувало, мобілізую у п'ятмі всі свої атеїстичні сили, набуті і природжені, а все ж дурний острах, як студена вода, спершу заливає ноги по кісточки, підіймається до колін, до пояса, потому добирається до грудей — я увесь уже в студеній воді плаваю і борююся, мені так і кортить, як у дитинстві, зірватися і полетіти далі від нечистого цього місця, утекти чимдуж поміж людей; в мені поселяється допотопний змії, який нашіптує, підмовляючи: «Перехрестися, йди серединою дороги, безперестанно говори «Отчешаш», і не оглядайся, не оглядайся, не огля...»

Із останніх сил, як наполошеного коня, беру себе в руки, щоб перед самим собою не осоромитися, не дати волі підступному змієві, я навмисне сповільнюю ходу й навмисне оглядаюся. Якщо ніч місячна, то зліва проступають білі площини високої під дашком брами і паркану, що завжди пахне свіжою фарбою... за парканом на пагорбку поблимує вікнами новий котедж Прокола Процюка; котедж, якщо дивитися на нього у ясну вітряну ніч, мовби погойднується і пливе. А може, то погойдуються в саду дерева?

Зліва понад вузьку дорогу вишикувалися старезні смереки — цілий їх ряд, чи то колись рівненько кимсь посаджених, а чи пощаджених сокирою під час повального вирубування пралісів, повагом спускаються униз до кам'яного глибокого корита, в якому біжить-біснеться Білий потік.

Ідуть смереки мов на нічний водошій.

Смереки серед місячної ночі — це не просто дерева, могутні і неприступні... інколи на їхній чорній неприступності зблисне, як сивизна, місячний промінь, зблиск триває мить, смерекова суворість, їх вічний шум гасять у собі срібне сяйво; і ти йдеш у темряві попід шпилями дерев маленький, беззахисний; осліплений ніччю і оглушений шумом, починаєш вірити, що смереки-велети ногами вросли в кременистий ґрунт, а головами заслоняють небесні вікна. Дерев задується мені вічними: вони стояли і панували тут, коли навкруг, крім Кам'яного поля, нічого ще й не було.

Світ починався з смерек.

Власне, смереки, їх тривожний шум і створюють у нічного перехожого моторошний настрій. А ще перехо-

жий згадує, що хтось колись нібито опівночі бачив тут бабу Дарину Проциху, яка відчиняла браму і заганяла на подвір'я цілу турму білих кіз; баба Проциха начеб погрожувала нічному перехожому палююю, і він ледве відхрестився від неї, бо вона вмерла ще в останнє літо перед німецько-польською війною.

Чари, страшилища нібито творилися біля Прокопового котеджу, і місце це стали називати Бабиною брамою. Одне слово, забобони.

Бабу Дарину Проциху я напрочуд добре пам'ятаю: горбата, аж ніби складена вдвоє, з палицею-кривулею, якась уся вибілена, чистенька, вона приходила до нас «відмовляти худібці від злого ока». Це траплялося, коли наші корівчини розносило вим'я або коли раптом почне накульгувати дедів кінь Гудзик, тоді мама кидали роботу лоском і летіли за поміччю до баби Дарини.

Вона приходила з в'язаночкою зілля в хустині і зі своїм почорнілим глечиком; клала своє знадоб'я разом із палицею на поріг стайні — ніхто не смів заходити досередини, коли вона «робила відмову» і підкурювала худібку; я, бувало, снувався, як човник, побіля стаєнного порога, мене вавив синій пахучий дим, що струмував цівкою з дверей, вслухався у її примовляння — таємничі слова, якими вона, як ластівками, виповнювала стайню аж по під стелю — і не смів переступити поріг, палиця-кривуля дивилася на мене, як жива, й стерегла вхід до бабиної воржби.

Процишина ворожба, як правило, завжди помагала: вим'я у корівчини поступово стухало, і мої мама, наперед знаючи силу Процишиних ліків, ніколи не відкладали плату на потому, діставали з вузлика п'ятдесят грошів і давали Дарині. Стара брала плату за чесно сповнений труд, попляувала на півзлотого і, налягаючи на свою палицю, шкандибала додому. Я забігав до стайні, шукав у яслах бабиних таємних слів, але вони, як ластівки, — всі до одного порозліталися. Я бачив, що мої мама були і вдячні Процисі за «відмову» і, по правді кажучи, шкода їм було п'ятдесят грошів, таких гірких і дорогих у часи панування царя Панька, коли земля була тонка.

— Та, бог із нею, най бере, — розраджували себе мама. — Коби лише помогло нашій Миньці. А Дарина, розповідають, скупиться, тулить гріш до гроша, бо збирається купити турму овець та ще половину на придачу. — Мама посміхалися самі до себе з нездійсненої майже мрії старої Процихи. Всі в селі знали її вдовине убозтво, сво-

їм синам — старшому Василеві та молодшому Прокопу — заповіла на газдіство по загінчику кам'янистої нивки та по одній козі.— Коби тая турма, як хмара, з неба впала,— продовжували мама,— а так... звідки... з грошей бідних, заморожених? Хоч... що правда, то правда, має Дарина талант до худібки... словом таким володіє... не боїться ні звіра дикого, ні бугая, ні пса на ланцюзі, до кожного має ключик. Бог їй помагає чи дідько?

Мої мама скоріше, мабуть, вірили, що Дарина Проциха знається з дідьками, бо хіба, приміром, будеш бога кликати з його небесної високості до кожної заслабшої худібки? А чорт, мовляв, завжди під рукою. Очевидно, так само думали про неї інші дальші і ближчі сусіди, хтось навіть бачив на її криниці kota, в якого очі горіли синім вогнем, а ще хтось — свят-свят!— бачив, як серед почі щось відчиняло і зачиняло Бабині ворота.

І стара горбата жінка обростала таїною.

Коли ж вона вигойдувалась з нашого подвір'я, то мама непомітно кидали пучками за нею хрести, пришіптуючи: «Шезни, маро, й пропади» і наказували мені на всяк випадок обминати Процишине дворище, бо: «Чуєш, Юрашкку, хто вгада, що в тієї жінки на умі, добро чи зло?» На Кам'яному полі нас змалку переслідувало зло, мамина пересторога тому й безслідно не минулася, при випадковій зустрічі з горбатою Дариною десь на вулиці або ж на плаї я бубонів поспішливо своє «славайсу» і з хвилини на хвилину чекав, що стара або оберне мене в козу, або заставить іржати по-кінському, або накине якусь іншу худоб'ячу шкуру, вчипить наді мною злу наругу, вона ж бо все може, знаючи таємні слова. Проте стара проходила мимо усміхнена, добра, і я, утішившись, що на цей раз уникнув біди, давав ногам знати.

Аж вітер свистів за мною.

А все ж стара Проциха вабила нас своєю таємничістю, і ми, бувало, двое-трое вуличників, розхоробрившись, загумінками прокрадалися до її занедбаного дворища, плазом заповзали під пліт у зарості лободи, лопухів і кропиви, і звідти, з кривки, затамувавши подих, пройняті страхом і цікавістю, стежили за бабою Дариною — сподівалися у старому саду поряд із нею угледіти «живого» чорта. Майже кожного разу заставали Проциху з її козами: вона або попасала їх, або ж сиділа на пеньку і розчісувала тварин великим гребенем. Кози були старі, бородаті, але білі і чисті, як і їх господиня; вони навдивовижу терпляче зносили її пестоці, певно, встигли звикнути

до гребеня і ласкавих неквапних слів; розмова старої із козами сукалася довгою, вона скаржилась на безсоння, на довгі ночі, на «рематус» і на інші хворощі, а найбільше на своїх синів, які давно увійшли у зрілість, як у жито, а й досі не поженилися. Часом вона обіймала то одну козу, то другу, вицілювала радісно і хвалилася, що ось-ось їм, козам, стане на дворищі тісно, дозбирає вона грошей і накупить цілу турму овець. «Ви будете, мої кози, йти попереду, дорогу на полонину показувати й у срібні трубочки граги».

Затерпілі від довгого лежання, захмелілі від розімлілого на сонці зела, ми виповзали із свого сховку й у безпечному вже місці посеред Кам'яного поля знову переживали побачене й почуте в Процишиному саду, в наших головах ніяк не вкладалася турма овець з білими козами попереду, що грають на срібних трубочках.

Котрогось разу цікава дітлашня підгледіла, як стара Дарина замість кіз розчісувала обох синів — старшого Василюня та молодшого Прокопа, того Прокопа Процюка, Вічного фірмана, з якого я почав розповідь про Кам'яне поле в оцій другій книжці. Обидва Процюки не були молоденькими легінями, давно відслужили жовнірську службу, але чомусь (люди казали, що через бідність) не женилися і парубкували, як мовиться, до сивого волосся при матері. Власне, вдома газдував молодший, Прокіп, бо хіба розженешся на двох кам'янистих моргах, а Василюню, як циган, крутив світом: наймався справляти дараби на Черемоші, підробляв, прислужуючи панам-літникам у Ворохті і Яремчі, під Соляною аж Банею колов каміння на дорогах, одно слово, дармового хліба не їв ще й якийсь щербатий злотий приносив у чересі додому.

Так хвалилася сусідам Дарина Проциха.

Отож усі троє, стара мати й сини, сиділи на розстеленій писаній вереті, легіні, власне, лежали долілиць, а Дарина підсувалася то до одного, то до другого, вони клали, як маленькі діти, їй голови на коліна, стара орудувала великим, тим самим «козячим» гребенем — розчісувала кучері.

Свято ходило старим зачучверілим садом...

Свято собі ходило поміж деревами, а ми, малі, нишкли під плотом, приголомшені ніжністю до дорослих синів, у нашій Садовій Полянці не було заведено «телячого обходження», родичі свою любов до дорослих дітей ховали, як за кованими дверима, за суворістю, за поважністю, за гордістю, і тільки дуже рідко, та й то хіба в час сімейних празників, дозволяли собі цілувати дітей у чоло; сини й доні віддавали родичам пошанівком — цілували їм руки.

І все.

А тут у будний день стара Проциха пестила своїх легінів як маленьких, і не один із нас гірко заздри́в їм і хотів би бути на місці Прокопа або Василюня.

Мати з синами час від часу про щось перемовлялись, деколи здійсмався серед них, як вихор, сміх... і такий сміх лився щирий, чистий, що ми переставали в ці хвилини вірити, нібито баба Дарина знається з чортами; нас, хлопчаків у бур'янах, теж розпирив заразливий регіт, нам теж чомусь ставало на душі радісно і світло — на нас теж сходило свято.

Ми не помічали, де кінчався сміх, а де Проциха починала співанку. Зрідка вона співала тільки сама, мовби заколисуючи легінів, а частіше до її слабенького, як нитка івію, голосу впліталися чоловічі баритони — ми мліли від захоплення. Від співів цих віяло, як бувало у церкві, небуденністю, іншим світом; на цьому звичному світі — навіть ми, малі, про це знали — нипали за податками здикутори, шастали на конях поліціанти, пляями кривуляли старці-жебраки з латаними бесагами, павіть у старої он Процихи хижка на курячій ланці, а пліт хтозна-коли ще плетений, то тут, то там попригинався до землі, кілля погнило. Проциха з синами нічого собі з цих людських і власних бід не робила... біді залишалися поза співами, як за горами, — стара сиділа з синами під яблунею і співала.

Шюода, але я не пам'ятаю Дарининих співанок, в мені залишився тільки їх дух, настрої, вони живуть у мені дотепер, навіть у цю хвилину, коли пишу, бринять у мені роєм тихі слова, що «поставлю я свічку проти місяця, не вода йде, не вода по каменю, не вода по білому стиха йде». Ці слова лишилися в мені, як молитва, з дитинства, я ніколи їх більше не чув, мої небіжка мама, що любила співати, теж не чули цієї співанки й казали, що вона, певно, походить із сторонських країв.

Потому ж, коли Процюки з матір'ю наспіваються, вони беруть її погід руки і несуть, радіуючись, до хати. І тільки палюга її, обсмалена на кінці, залишається під яблунею. Ми, заворожені, деякий час чекаємо чуда — а може, зазеленіє і зацвіте бабина палиця?

Кози грають на срібні трубочки, а палиця цвіте білим цвітом.

Аж поки...

Аж поки літнього ранку перед самою війною ідилія Процюкового роду не скінчилася: вулицями, як камінь з гори, покотилася новина, що на Грабинці, присілку,

минулої ночі газди зловили на гарячому конокрада і, як завше робилося в таких випадках, на місці вчинили суд і розправу — не лишили на ньому живого місця. Поки над'їхали поліціянти з Данильчом Війтовим сином — чоловік умер. Конокрадом цим був, як виявилось, Василюньо Процюк.

Василюньо?

Не знаю, як сприйняли новину люди старші, але я чомусь у неї не повірив, конокради в моїй дитячій уяві ототожнювались чи не з упрями і, бувало, ночами, наслухавшись перед тим конокрадських історій, снилися мені потвори, які висмоктували в нашого коника Гудзика кров.

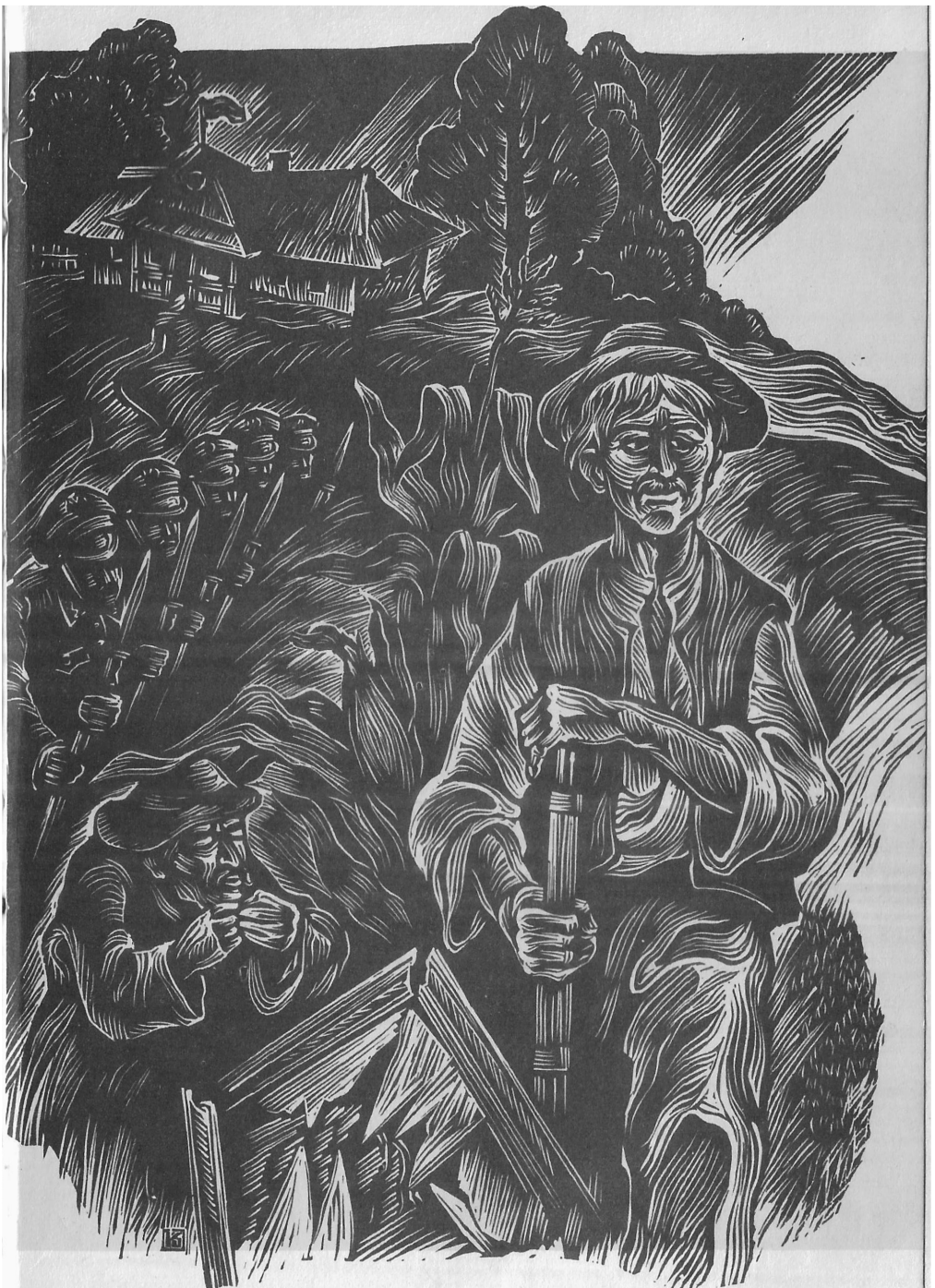
В мого деді на газдівстві не було чогось дорожчого і шанованішого, ніж мала шкапина, Гудзик, сивий на масть, роботящий як бджола. Правда, дедя усе ж час од часу покрикували на нього «но-но, Гудзику, не ліпуйся!» і посмикували віжками. А проте я ніколи не бачив, щоб дедя замахнувся на Гудзика батогом... батіг із червоною китицею служив скоріше прикрасою, ніж знаряддям биття.

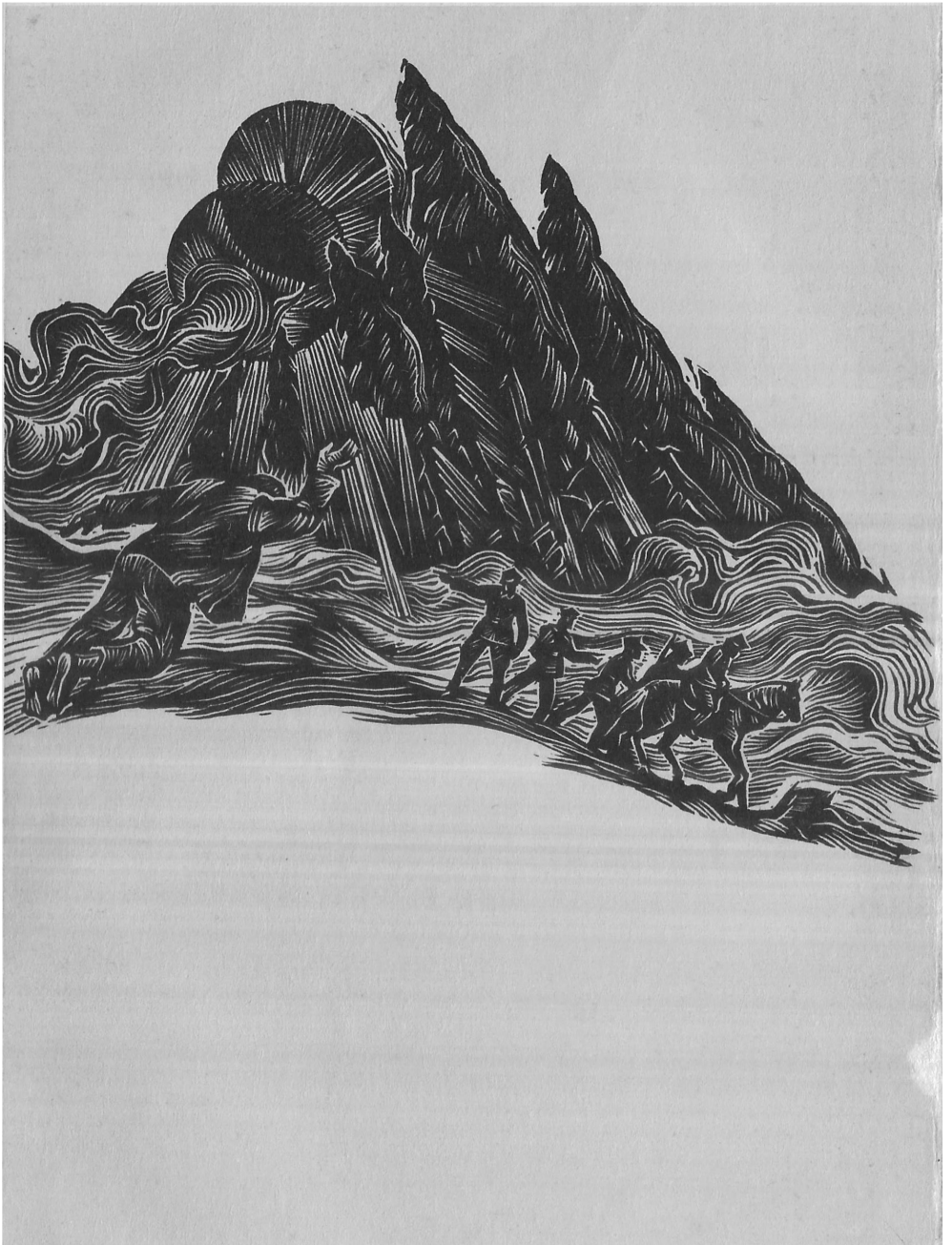
Гудзик — то був цілий наш скарб.

І я не міг, не умів, це було понад мої сили поставити Василюня Процюка, якому баба Дарина розчісувала кучері й наспівувала, що вода йде по білому камені, поруч з упримом, конокрадом, який у моїх снах упивався гарячою кров'ю. Я бачив Василюня неділями коло читальні — високого, тонкого, вбраного хоч не по-багацькому, але чисто, стареньку крисаню носив хвацько, набакир, і до нього, білявого, липли дівчата й молодіці; він умів заворожувати усіх навколо себе жартом, сміхом, співанкою; бувало, на запитання старших, ким хочу стати, коли виросту, я відповідав, що буду Василюньом Процюком.

І ось він конокрад.

Василюньо лежав під повіткою на старих поламаних саях на закривавленому рядні, в якому, видно, його привезли, неприродно витягнутий, довгий, з опухлим синім обличчям, розкуйовджений, у пошматованій біленькій сорочці, з величезними вилупленими білками очей; Василюньо виглядав страшним і чужим. Я позирав на мертвого, вхопившись за мамину спідницю, стара Даруня чіпіла зігнута в уголів'ї, не сміючи підняти на людей вид — відганяла гілкою від синового обличчя мух. Людей походилося повне подвір'я, однак ніхто не схлипував, не утер слюзу, газди і газдині ціпеніли мовчки, вони, певно,

були розгублені й не знали, як на цій «смерті» поведеться, бо, якщо по правді, то таки жаль за легінем, йому ще жити та жити, а тим часом як будеш за ним жаліти, коли Василюньо і після смерті залишався для них ненависним ворогом — нема гіршого, як лишитися посеред літа без коня.

Як серед студеної води...

Мама вели мене додому й відмахувались від надокучливих запитань, вони теж каралися, зітхали, але очі були у них сухі: вони, мама мої, пізніше призналися, що тієї днини, коли ми йшли від Процихи, уявляли нашу стаєнку без Гудзика, шкапина наша десь іржала в димах циганських таборів, як у хмарах. І ще мої мама в думках тоді сиділи в узголів'ї свого сина замість старої Процихи. А вдома вони втерли моє обличчя жорсткуватою сухою долонею, мовби умили, й сказали:

— Забудь, що видів. Чи тобі все треба знати і пам'ятати? Думаєш, то Василюньо у своїй біді винен?

— А хто?

— Так мало статися і все, — зітхали мама.

«А хто? А хто? А...»

Через тиждень з Процишиного подвір'я винесли ще одну труну — на цей раз із Процихою. Говорили, що вона з розпуки і від встиду через Василя зійшла з розуму — і зникла з дому. Прокіц, молодший її син, підняв на поги весь Процюків рід, знайшли її на третій день під каменем у Білому потоці.

Втопилася.

Село по різному говорило про цю подію, одні казали, що стара сама наклала на себе руки, інші нашіптували, що, певно, настав час віддавати щезникам борги за поміч у ворожінні, отож вони й завели її в ковбур під каменем — узяли душу. Іще літала невиразна, як горобець, чутка (небавом вона забулася і пропала), що хтось здибав Проциху перед її смертю десь у полі чи в тернах на Монастирському... і стара чи то полю, чи то терену, чи то тому здибаному газді скаржилася, що йде зі світу не через Василюня, хтось іще знав про Василюнів замісел розбагатіти конокрадством, доробитися на своє газдівство... хтось знав і не перестеріг, не переконав, не перемовив.

Хтось...

З того часу люди ночами оминали Процишине подвір'я, бо нібито вже на дев'ятий день після похорону нічний перехожий бачив, що стара Проциха знову попасала в саду

своїх кіз, наче б вона й не втопилася і її не поховали, не запечатали в деревиці. Дедя мої посміхалися з «бабських страхів», мама хрестилася, а мені запахло страшною тайною. Вибравши днину, ми з двома сусідськими хлопцями відомою старою дорогою прокралися в бур'яни біля Процишиного двору, залягли під плотом — завмерли. В саду, як і колись, паслися три кози, вони були чисті, розчесані, гейби їх по-давньому доглядала баба Дарина; кози, власне, не паслися, воши позадирали бородаті голови й уважно слухали Прокопа — тепер єдиного свого газду. Він сидів на пеньку, надивовиж розвеселений, і, регочучи, запитував: «Кози мої милі, кози мої любі, чи ви пили, чи ви їли?»

5

— Ти пам'ятаєш, як воно діялося?

Вуйна Парасолька запитувала мене одне й те саме в десятій, мабуть, раз; я кивав головою, стара жінка на певний час заспокоювалася, а чи забувалася, щоб згодом знову шепнути:

— Ти пам'ятаєш, Юрашку, як воно діялося?

Вона сиділа обіч мого письмового стола як добра вчителька, що перевіряла уроки не вельми ретельного школяра, і стежила за моїм пером. Я знав, що вона не вмів ні читати, ні писати, для цих людських премудростей у неї не вистачило часу, але її губи, дрібно посічені зморшками, зів'ялі, збирали, здавалося, з білого паперу розсипані слова, підносили вгору і вишіптували їх як молитву. Очі її при цьому сумували своїм прадавнім біблейським сумом... той сум чомусь безпосередньо стосувався мене, він мучив і дорікав мовби за те, що мої слова на папері не спроможні відчиняти двері у світі, що давно минулися... світи минулися, згасли як зірки, а сіяння їх дивним чином знадобилося у наші дні.

Якоїсь хвилини, може, я засумнівався, чи давнє теє світло не зблякне і не пропаде при сьогоднішньому сонці, чи не вигорить воно, як вигорають списані густо сторінки старих фоліантів — залишається тільки рудий папір. Вуйна Парасолька, перечитуючи серцем свої тривоги, заспокійливо усміхалася: «Ти, Юрашку, цим не гризися, твоя справа ПАМ'ЯТАТИ, як воно діялося».

Вуйна Парасолька від того часу, коли помер Яків Розлуч, на очах постаріла: видавалося, що вона запалася по коліна в землю, вросла в неї, і стала схожа на яблуню,

обшарпану вітрами, почорнілу й висохлу; про таке дерево садівники кажуть, що плоду від нього не дочекаєшся, добре, що бодай розцвітає навесні першим з-поміж усіх дерев і цвітом своїм приваблює бджіл... бджоли дзвонять в саду у дзвіночки й будять навколишній світ.

Ловлю себе на думці, що в отій уявній яблуні, в цупкій її живучості, в гіллі, поміж яким бджоли розвішують дзвіночки, в лагідній усмішці і в біблейському сумі очей Вуйни Парасольки поселилася душа Кам'яного поля.

Хтось же мусить носити в собі його душу?

Хтось...

Мені чомусь здається, що Вуйна Парасолька сидить тут наді мною і від свого імені, і від людського, і від Прокопових жорен, і від дерев, і від зел, і від вітру...

Я навіть її запитую:

— Чи Кам'яне поле має душу?

Вона застережливо кладе палець на губи: є це ствердженням чи запереченням? «Хто знає, Юрашку, хто знає. Може, і сьм яблунсю, і в моєму корінні, в стовбурі, в гіллі, в кожному листочку живе собі, як олень у лісі, дух Кам'яного поля; і жорнують, чувш, у мені жорна, і діти плачуть, і росте зело, і води течуть до моря... Але про це тепер не питаї, усе має свій час і годину...»

І своє повторює:

— Ти пам'ятасш, як воно насправді діялося?

Я мусив пам'ятати.

Нікого в цілому світі не обходило, важко було мені чи легко з тією пам'яттю, я мав її двигати, нести, бо таке моє призначення; я мусив сьогодні повертатися на триста чи на чотириста років назад, у минуле, ніхто точно не знає, жоден писець у діаруші або в актовій книзі не шкрябнув пером — ні для слави, ні для глуму, — що в наших краях жив собі і панував люто чернець Гавриїл.

Я мусив іти до нього.

Я продирався крізь праліси, де сонце ні не сходило, ані не заходило; минав витирлувані копитами бойовиська... бойовиська були голі, без зеленого перця, без пам'яті, вопи вже й не пригадували, хто й за що тут бився; ішов вигибними від чуми селами... котрі ж села ще не вигибли до ноги, то дзвонили ще у дзвони, відлякуючи марновірно мор; топав убогі поля, де колосок, як каліка, шукав другого колосочка; напереріз моїм дорогам текли дунаї, що вигойдували на собі лодії... насправді це були, як я згодом придивився, не лодії, а проминулі віки.

На крутих берегах, на кичерах, на скелях, посеред

тернів, на відомських роздоріжжях я складав долони трубкою і волав:

— Гей-гей, отче Гавриїле! Відізвися-а-а!

Зустрічний люд спершу з імені Гавриїлового посмішковався, кпив собі з нього і забавлявся ним — святий отець не викликав ні гніву, ні остраху, ні шаноби, тому він уявлявся мені страхопудом посеред проса; моя дорога, однак, на просяному полі не кінчалася, бігла далі, падала крутіжами вглиб, у минулі світи, і там ім'я Гавриїлове поступово обростало силою. Я помічав, що попервах воно викликало неясну, ще неусвідомлену тривогу: хмари наче б десь громадаються... морова пошесть мовби десь лютує... невідома ніби орда ще сідає своїх коней. Потому люди стали схожі на птахів, до гнізд яких підкрадається вогонь: ще не знати — згорять чи врятуються гнізда, втікати, а чи на місці просити бога відвернути небезпеку.

На якомусь повороті дороги людям уже було запізно рятуватися, вони сновигали, як загіпнотизовані змієм, покірливі і приречені, і коли я запитав, як дійти до отця Гавриїла, то одні вдавали, що вони глухі, другі запобіжливо показували дорогу, а треті обдаровували хлібом і до хліба; я бачив, що вони роздвоювалися, розтроювалися і четвертувалися: комусь, може, баглося ухопити мене за плечі й повернути у верхні світи, комусь, може, жадалося наслати на мене блуд, щоб я ніколи не втрапив до отця Гавриїла, у когось ячало серце від жалю, що добровільно лізу в петлю... баглося їм, жадалося, марилося, спилося, плакалося, а все ж таки вони тицали мені хліб і до хліба й спрямовували на Гавриїлову дорогу.

Мав я їх винити?

Вони вже щось знали про святого отця; він міг відчинити двері до них завтра або ще й сьогодні; вони ж, правда, потаємно сподівалися: «Будемо тихші води, нижчі трави, може, не помітять, обійде, промине, забуде. А ти, Юрашку, тюпай оцією ось доріжкою униз та униз, таке твоє призначення. Ми нічим тобі не зарадимо».

І вони розступилися. Переді мною розверзлися ще глибші світи, у тих безоднях ім'я Гавриїлове сціплювало людям уста, вони нипали мовчазні, з пальцями на губах; страх жив у них повсякчасно: у крові їхній, в очах, у помислах, уві сні, в роботі, в любові, в плачах, в усміху.

Уявляєте: людина наче сміється, їй нібито весело і грає нібито в ній душа, а очі пильнують, вони насторожі, озираються, сумують; здається, очі вичікують пострілу, удару, лементу.

Вони не називали отця Гавриїла на ім'я, а кликали на «ви»; в сельбищах я бачив храми і святилища, закладені на його честь і хвалу; скульптори велемудрі, щоб не вимовляти імені його святого надаремно, викарбували знак... знак цей був у вигляді долоні.

Долоня бо пестить, дарує, милує і карає...

Знак — символ долоні скульптори карбували і золотили на колонах біля криниць, у святилищах, на вічових майданах і в багатьох інших місцях, і люди поклонялися долоні, молилися до неї, вихваляли її милосердя псалмами, а від кари відмолювались цілунками; зцілювали люди позолоту на камені... ходили люди із золотими устами й запитували мене, чужого у їхніх давніх і глибоких світах, надто сміливого, а чи богохульного:

— Слухай-но, ти віриш, що він, святий, спроможний творити чуда?

— Ти віриш...

— Ти ві...

Я був чужий у давньому цьому світі, чужі були мені божниці, позолочені символи і людські страхи, але я мовчав, не міг ні висміювати, ні зневажати, ні применшувати страхи — люди образились би; а коли б я почав проповідувати сумнівні щодо святості і всемогутності отця Гавриїла, то вони мене б закаменували; мені навіть здавалося, що люди збідніли б, якби хтось одібрав у них їхню віру. Це, як на здоровий глузд, виглядало дико й не-нормально: віра, сплоджена примусом і страхом, стала мовби своєрідною духовною мальвазією, трупком, без якого не уявляли існування; і що б із ними було, коли б трунок зцідити й підлити ним дідьківський куц — бузину?

Бузина, напевно, всохла б...

А люди тим часом, бачачи, що обминаю стороною їхні божниці і не прикладаюся губами до позолочених долонь, ходили за мною слідом, приглядалися, приплюхувалися, запідозрювали; люди не могли змиритися, що я інакший, чимсь від них відрізнений, що на губах не маю позлітки, це було не по-їхньому, не по-людському, і нічого, отже, не було дивного, що котроїсь ночі по мене прийшли.

— Збирайся.

Не веліли брати ні сухарів, ні запасної пари білизни, а тільки вхопили попід руки і повели. Хоч стояла ніч, але я упізнав, що йду своїм Кам'яним полем; це видавалось незвичним, наче снилося й не снилося. Обриси рідних гір у цих глибинних світах проступали зримо й

виразно, як у ясну погоду. Праліси гуділи басами. Десь поряд клекотів Білий потік. Пахла настояна на сонці пилом і сухими кізками Воляча дорога. Відчуття домашнього затишку і миру не погасло в мені ні тоді, коли скрипнула дубова брама і впустила нас під муровані склепіння, ні тоді, коли мене вели довгим коридором, тьмяно освітленим смолоскипами... стіни сумеркового коридора були завішані мечами, сокирами, булавами, ланцюгами, списами, ножами, біля кожного заграбованого вікна позавмирили на варті вої; усе тут було суворе, насуплене і найжачене, настроєне на пострах... а мене, однак, не покидало почуття домашнього затишку і миру.

Я був удома.

Я знав щось більше, ніж оці вої, мої суворі проводирі, ніж оті люди, що перебували в роботах і в молитвах, мене не брав ні страх, не спокушувала віра, і це не було тільки моєю заслугою, ні, просто я походив з інших світів, із білих, із верхніх, і це мене оберігало.

Аж урешті задзвонив дзвін, відчинилися ковані двері і...

І, правду кажучи, я сподівався, що зараз побачу отця Гавриїла на золотому троші, в палаті, що всяяна сріблом-злотом і вистелена м'якими килимами... і ще там могли бути танцівниці, що бадьорили дух святого отця... іще міг висотуватися там, як дим, солодкий спів. Однак замість сподіваного я побачив простору келію з двома вузькими заграбованими вікнами. Було поночі, на величезному столі серед книг і згортків пергаментів потріскувала трійця свічок, світло їх, нерівне, миготливе, падало на чоловіка в чорній сутані, гололобого, з сивою випещеною бородою... в бороді таївся усміх, а в примружених очах — цікавість.

Це був отець Гавриїл.

Він, певно, чекав на мене, бо відразу відклав перо й відсунув грубезну книжку — пішов назустріч. Незважаючи на похилі літа, був по-юнацькому підтягнутий і стрункий; ішов легко, а обличчя його світилося привітністю.

— Я тебе ждав, Юрашку.

Дав знак моїм суворим проводирям, і вони зникли за дверима.

— Сідай, — запросив. — Будеш щось пити?

Я присів на різьблений дзиглик; очі поступово звикали до сутінків у келії — обступали мене з трьох боків стіни, закладені книжками і згортками пергаментів; я пив Гавриїлове вино, терпке і пахуче, і, йдучи вздовж стін, торкався пальцем запилених старих книжок, як колієсь

торкався у моєму кабінеті Вічний фірман Прокіп Процюк: усі язикі були тут зібрані купно — латинський, грецький, руський, іспанський, німецький... І коли б книги тут зібрали для добра, то можна було б сказати, що це — книжкове свято, високе і мудре, однак отець Гавриїл одразу розвіяв мої сподівання: «Книги я збирав з усього світа для користі... для того, щоб пізнати, як возвеличитися над людьми і понад віками, щоб мене не забули в прийдешньому, щоб слід мій не заіржавів во віки віків.

Амінь!»

Мені стало жаль книг, оцих пергаментних сувоїв, у яких — я знав — билася жива, невмируща думка і пульсувало живе серце... книги в келії отця Гавриїла стали як в'язні у підземеллях, про яких давно забуто... в'язні вже не були ні корисними, ні небезпечними.

Отець Гавриїл підливав мені в пугар вина і, походжаючи по келії, говорив:

— Я довго шукав, як возвиситися, — зітхнув і теж пригубив вина. — Я довго шукав, як возвиситися, — повторив, у голосі вже не було чути скарги. — Простудіював купи книжок, поки не зрозумів, що до мене були й після мене прийдуть люди, які наділені талантом відкривати світи... і може бути, що десь на мене чекає той світ, який я маю на правду відкрити й здивувати чи порадувати людей. Але коли то буде... коли то буде, а роки котяться, як пущені з гори колеса, а за колесами, як пес за возом, ув'язалася смерть? Може статися, що тільки-но візьмусь за клямку, і вже двері скрипнуть... а тут смерть махне косяю. Питався самого себе: «Навіщо було марнувати над письменами ціле життя? Може, той світ, що ти мав відкрити, не вартий одного твого дня?»

Тоді я узяв за союзника Поезію: ми блукали з нею полями, дорогами, на лугах попід містами, завертали на вічові площі, в гридниці, в боярські хороми... я співав про кохання, що обпалювало, як вітер пустелю, про сонце співав, про хмари, про ратні зв'язи, про пташок, про вранішні роси... я міг співати про все на світі, аж поки моїй Поезії не уривався терпець... аж поки хтось із слухачів не заволав до бога: «Господи, за що ти караш його, пійту сего, Гавриїла, котрий співає, не відаючи, що в нього віднято талант?»

Я пробував стати ратаєм.

Був купцем.

Одяг якимсь шолом, узяв меч і поїхав на ратне поле.

Брався виминати шкіри.

Жадав прославитися повсюдно, виліплюючи з глини й розмальовуючи горшки.

І все це, Юрашку, була суста суст.

Нарешті дорога привела мене в схимницьку печеру; я лежав дні і ночі на купі мерви, розчарований і знеохочений життям; байдужість увійшла в мене, як дух святий: ворожа рать двигтіла мимо, щоб звоювати Кам'яне поле, а мене пальцем ніхто не торкнув — така сила-силенна була в мені байдужості; звірина дика, ведмідь, бувало, порикуючи злякано, обминав мою печеру — він боявся як вогню мого байдужого зору.

А мимо шляхом котилися вгору і вниз людські турмища: їхали на торжища, на гульбища, на тяжку роботу, вели засуджених на смерть, тупали на війну, втікали від мору, поверталися додому з далеких країв; вони, люди на шляху, зовсім мене не обходили, мене не боліли їхні болі й не радували удачі, мені не потрібні були ні їхнє золото, ні слава, ні коні, ні жони. Нащо мені всього цього... байдужість роз'їдала мене, як іржа залізо... волосяниця па мені зотліла, світилися вже ребра, а мерва підо мною гнила й диміла смородом.

І сталося чудо.

Ні, не відразу, не єсьм господь бог; хтось спершу поставив біля мене череп'яну миску з кутею... хтось поставив жбан води... хтось мідний гріш офірував. Потому у жбан налили меду і вина, а в узголів'ї поклали, як сонце засвітили, коровай, а замість гроша мідного кинули срібний...

Я ще лежав собі, сповнений презирства до людських щедрот, поки благодатної днини біля печери не почув шепоту, що я, мніх Гавриїл, єсьм святий... що погляд мій завжди задивлений на господа і що я розмовляю з ним денно і поночю. Коли б я не був збайдужілий, якби мене іржа не з'їла, то, може, звівся б із своєї засмердженої мерви і поглузував би з марновірів.

Однак я не кивнув і пальцем.

І мудро, Юрашку, вчинив, бо з кожним днем усе більше й більше людей юрмилося біля моєї печери, і всякий називав себе щасливим, якщо побачив мене і поклонився мені.

Я мав час на розмисли; в розмислах, як у ланцюгу рятівне кільце, я знайшов істину, що людям потрібні святі... вони вигадують собі святих для опори, для сподівань, для молитов, пожертвувань — видно, така уже людська натура. Чи мав я їх розчаровувати? Чи мав я зі-

брати товпища біля смердючої печери і промовити до них, що вони глупі як барани — есьм збайдужілий невдаха.

А може, це і є та стезя, на якій, завдяки людській глупоті, возвишуся понад людьми і понад віками?

Га?

Коротше кажучи, Юрашку, я виповз із свого леговища, кипув на товпище знак хреста і сказав, як написало в Євангелії:

— Увіруйте й будете спасенні.

І потекли до мене ріки.

Йшли каліки, безплідні жінки, чоловіки, що їх хворощі, як черви, точили, поспішали ниці духом, грішники, що вчинили душегубство, і кожен просив зцілення, полегші, помочі, прощення; були й такі, що просили погибелі для сусідів... «А якщо нема під рукою, отче, людської пошесті, то зроби так, щоб у нього здохла корова або ж пропала свиня». Були такі, що вижебрували золота, а іншим золото заважало жити; були такі, що вимолювали удачі, слави й возвищення над племенем людським, вони таємно сповідалися мені, що прийшли на світ здивувати його: «Уділи нам, отче Гавриїле, таланту... якщо не цілого, то бодай надломленого... бодай крихту... а якщо роздарував еси таланти, то дай спритності».

Що я мав чинити з цими болящими, з цими просящими і з тими, що готувалися, як я недавно, дивувати світ? Вони повзли до мене й повзли з твані, з пилу, з усіх-усюдів, принижені й жалюгідні. Чи мав я сказати їм: «Устаньте й ідіть прич, бо я не той, за кого мене приймаєте. Нема в мене сили...»

Вони б, певно, через мос безсилля мене закаменували. Я їм говорив:

— Устаньте й увіруйте.

Вони хапали за поділ моєї зотлілої волосяниці, цілували, клапті її пакували в ладанки й вішали на шиї, і, бувало, до вечора мене майже роздягали, паступного дня я мусив би світити голим тілом, коли б мої учні за ніч не приносили іншу волосяницю, теж пропахлу потом і сечею.

Учні, виявляється, були необхідні; одні розтеклися по городах і весях, голосячи про мої чуда над каліками і болящими; другі рахували срібло-золото — щедрю офіру марновірних; треті найняли ремесних людей, щоб поблизу воздвигали святилище на мою честь і палати для мене, бо хіба, люди добрі, не встид і не ганьба для цілого краю, аби божий чоловік Гавриїл, якому народ завдячує чудами, возлежав на купі сіна в сирій яскині, мов якийсь пастух

без роду і племені? Четверті ж учні найняли за плату піітів, щоб складали про мене вірші. Продажні хроністи день за днем записували в хронографи для прийдешніх поколінь мої чудеса і мудрі діяння, яких насправді не було. Ще п'яти накупили воїв і капітанів над ними: треба було ж комусь дбати, щоб у краї, де я творю чудеса, панував спокій і тиша.

Хіба, Юрашку, я не домігся того, до чого прагнув замолоду? Я возвисився... і не моя вина, що в тому була олжа; ті, що хотіли вірити, повірили в олжу.

— Слухайте-но,— спитав я різко,— невже всі увірували... добровільно і щиро? — Мені був ненависний цей самозакоханий висушений чернець; я міг його розтоптати, обернути в пил за одну хвилину й одним тільки словом, але не робив цього до пори й до часу: ще в мені не висохли очі людей, яких я зустрічав по дорозі в Гавриїлову келію... ті очі вірували в Гавриїла, молилися йому, жили з ним і з ним умирали; я був ущерть переповнений їхньою шанобою до його імені, до його діянь, до його долоні, що папувала, нагороджувала, прощала або ж карала; ще тліла в мені й пекла позолота, зцілована людьми з кам'яного знаку. Світе білий, невже всі вони осліпли в олжі, як у вічній ночі, і їм ніколи не снівся світанок?

А може, у снах таки приходило сонце?

Йї вони потому ціле життя пригадували... пригадували, яке воно, сонце,— кругле... червоне... тепле?

А може, хтось крикнув: «Браття, в олжі живемо!!!»

Один крикнув, а тисячі з переляку пополотніли й побігли один поперед одного доносити на зухвальця?

І я знову спитав:

— Невже всі увірували в тебе, отче, добровільно і щиро?

Отець Гавриїл довго допивав своє вино і пестив задумливо бороду — не поспішав із відповіддю. Врешті сказав:

— Невже, Юрашку, йдучи сюди до мене, ти не чув тиші і не бачив благодаті? Хіба хтось парікав... хіба хтось жалівся... хіба хтось невдячний словом, як каменем, кинув у мене? То-то, чоловіче. Хоч, коли по правді,— зам'явся на хвилину отець Гавриїл,— у кожній отарі трапляється спаршивіла вівця. Є, є недовірки явні і тайні — доносять про це мої учні, які коло мене живуть по-царськи і мене тримаються як воші кожуха,— бо цьому недовіркові я не догодив, того обділив, тамтого не обдарував, у когось забрав, якомусь слово моє здалося половою, а ді-

яння — брехпсю, у декого була звичайна світла голова, ще хтось звик у всьому сумніватися, і є ще такі, які родяться з бунтівливою душею. Всі вони, ті, що не вірують, віру підточують, підважують, ім'я моє виставляють на посміховище. Не думай, Юрашку, що маюся я тут солодко. — Чернець скрушно похитав головою і посміхнувся гірко й сумно.

Чекав мого співчуття?

Я знову повертався в думках до людей, яких зустрічав по дорозі до Гавриїла, приглядався до них зблизька, і всі вони здалися мені однаковими, я не заримітив ні бодай кривого посміху, ні тим паче проблиску бунту, всі вони були на вигляд сумирними, зломленими, задивленими у божеський знак долоні; і бунт, і регіт, і мука, і сні про світанок, і пригадування, як виглядало сонце, таїлося, видно, в людських надрах, недоступних першому стрічпому; схоже було, що я йшов сюди гейби довжелезною сцепою, пічого не відаючи, що діється за лаштунками.

— І ти, отче всесильний, із своїми учнями і воями, великий в олжі, прощаєш тим, що не вірують?

Я був смішний; я хотів, щоб чернець був великодушним і милосердним, він мав для милосердя силу і владу.

А ще потрібна для милосердя мудрість.

Я сміявся гірко в душі: «Яке милосердя... яка великодушність... люди ж бо блукають у чересторозі, як у ланцях. І в кожного палець на устах: пссс...»

— Не міг я нікому прощати. Нікому: ні братові, ні сватові, ні сусідові, ні полюбасці, ні слугі, ні старому, ні малому. Ти ж бо знаєш: віра в чудеса тримається на страху. Всіх, хто голосно сумнівається, хто глузував з моїх чудес, хто не вірив у вище моє призначення, я посилав на кострище, замурував у мури, згноював у підземеллях. А як же інакше я міг чинити, Юрашку? Розпушта була б одна... віру святу потолочили б... ім'я моє і боже стерлося б. А я дбав про вічність. Ось ти бозна-звідки прийшов до мене з верхніх білих світів, за цей час люду лягло у землю, як жолудів, і всі вони майже безіменні, сірі, невідомі, забуті... а ти ось із верхніх білих світів пам'ятаєш про мене, п'єш зі мною вино, слухаєш мої речі, ненавидиш мене і боїшся, мої кострища і днесь обіикають вас і вселяють страх. Хіба не варто було для цього жити?

Вуйна Парасолька завдала мені тяжку пошу: від людей, тих, що живуть, і тих, яких уже нема, від дерев, від трав, від вод, від каміння, від вітру, від доріг — теперіш-

пих і забутих, від днів і ночей, від землі, на якій родять хліб і яблука,— де тільки міг і від кого тільки міг, я визбирав по крихті відомості про Гавриїла, що хотів стати вічним; назбирале я поклав на дубовий стіл перед отцем Гавриїлом. Була ще грубезна книга, мовби зіткана зі спогадів, із натяків, зі слів, з проклять, з плачів, з реготу, з презирства, зі смороду людської сечі, з духу гнилої картоплі, з сороміцьких співанок, з тернового диму. Отець Гавриїл недовіриливо гортав зібране мною і питав хапливо:

— А віра... віра де? Не може бути такого, Юрашку, щоб люди забули, що я до них промовляв: «Стою над вами високо, бо так призначено небесами».

Потім він шукав страху; він бабрався у смітті, як міський золотар; він винохував страх серед сопуху, в струхлявілих корчагах вилизував денця... денця пахли старим медом, вином, клепки зі старих бочок, що розсохлися і розсипалися, пахтіли квашеною капустою, огірками, самогонною закваскою — тільки не пахли страхом. «Гей, Юрашку, не може такого бути, щоб страх перед моєю карою минувся серед людей. Це ж бо не дим... дими розносить вітер, а страх сидить у п'ятах».

Я пічим не міг його потішити; я міг тільки йому оповісти, що в Садовій Полянці на Монастирському урочищі обіч стежки, що бігла крізь зарості терну, стоїть низенький, людині по коліна, тесаний з білого каменю хрест, власне, хрест уже давно не був білим, став сірим, подзьобаний вітрами, порослий мохом, задимлений. На хресті, правда, можна вимацати пальцями знаки, що схожі на літери; може, то було викарбуване ім'я того, що лежав під хрестом... Може, це була заповідь або пересторога живим, хто знає? Зрештою, старі письмена нікого в нашому селі не цікавлять, окрім хіба вчителя історії Олеся Мудрика, він уже не раз цей хрест обстежував і вислуховував, йому хотілося дізнатися: невже це правда, що під хрестом лежить чернець Гавриїл, один із тих, певно, ченців-василіанів, що заснували тут монастир? Учитель історії мусив мати для доказу існування стерте на хресті його ім'я. Люди в Садовій Полянці ніяких доказів не вимагали, вони й так достеменно знали... переходило це знання з уст в уста, з покоління в покоління, що під хрестом похований чернець, який на Кам'яному полі насаджував нову віру.

Думаю собі: як глибоко мусило проникнути в людські серця презирство до василіанина, коли після занепаду монастиря поволеньки, рік за роком, покоління за поколінням,

розбирали грубезні монастирські стіни і засипали баюри на Волячій дорозі, тесані ж брили брали для підмурівку хат, і тільки чернечу могилу ніхто не зрушив.

На глум лишили, на посміховище?

Не знаю, у котрому давньому році і хто перший жбурнув на могилу розбитий горнець, а хтось другий — зітліле ганчір'я, хтось — хатній непотріб, хтось клепки вивалив, хтось кинув кістку, хтось — запортюк, хтось — просто гілку терну; і навіть ми, пастушата, що випасали кіз на Монастирському, не обминали подзьобаного хреста: цілилися в нього грудням, а коли купа сміття розросталася, підпалювали її; чорний смердючий дим клубочився, стелився серед терня, і ми, вечорами повернувшись зі своїми козами додому, допитувалися у матерів, чому небо, високості оті сині не приймають «його», Гавриїлового, диму, і навіть чомусь вітер ліниво його розвіює.

— Може, тому, Юрашку,— відповідали мої мама,— що чернець замислив собі стати над людьми, щоб їм по головах ходити.

Це була традиція зпеваги, яка тривала, мабуть, століттями.

А може, був це виклик: «Гей-но, чоловіче, що в страху нас попасав, а чуда нібито, як яблука, носив за пазухою, докажи великість свою і святість: вийми із-за пазухи чудо і хай отут замість терня зацвіте виноградна лоза».

Я сказав отцю Гавриїлу:

— Чуєш, як мало і як багато водночас треба для вічності?

— То значить, ось так воно діялося, Юрашку?— чи то перепитую, чи то stwierджує Вуйна Парасолька і йде геть із мого кабінету. Я її проводжаю за ворота... за воротами сутеніє, гори пеленаються у мряку, вечоровий вітер пробіг низом шпарко, як заєць. Питаюся: чи міг би я тому вітрові, тому зайцеві, тому дневі, що повагом виїжджає з нашого Поля, бо скінчилася його пора, покласти бесаги з невеселою історією про ченця Гавриїла, щоб не мучила вона мою пам'ять?

Але ж буде їхати втомлений день, і буде летіти вечоровий вітер обіч яблуні, в якій живе душа Кам'яного поля... і будуть мені ціле життя докоряти біблійські сумні очі Вуйни Парасольки, якщо зсуну з плеча бесаги: мені моє призначено.

Розділ третій

1

Олесь блимнув спросоння очима: на протилежній стіні великий годинник показував пів на восьму. Це був той час, коли Олесь вставав з ліжка протягом п'яти років навчання в інституті. Сьогодні він теж спустив ноги на килимок і тут же передумав: куди поспішати? Інститут за плечима, він уже не студент, а вчитель історії у Садовополянській середній школі. Добре це чи погано? Він знову шугнув під ковдру, в голові промайнули згадки про вчорашню розмову з вівчарем-депутатом, зустріч у макрому й непривітному Гуцульському з Головихою, вечірне сидіння за столом. Все стало на свої місця. Навіть пригадався докір батькові, сказаний учора в Головишиній машині, що його опікунство всеосяжне. Справді, аж сюди, у цю глухомань дотяглася авторитетна рука колишнього кореспондента обласної газети Дмитра Мудрика... досяглася і потурбувалася про те, щоб його нащадок мав постійну опіку і дах над головою. Це Олеся принижувало: «Старий не вірить у мої сили». Він так і напише сьогодні батькові... напише, що не залишиться в Головихи під її «твердою рукою». До того ж наперед чує нутром, що між ними можлива війна, тому хоче залишитися незалежним у судженнях і вчинках. Цікаво, що відповідь батько? Мабуть, віддрукує на своєму «Консулі» простору нотацію, що «треба завжди і всюди мати холодну голову, я, мовляв, знайомий з Юстиною Миколаївною з давніх часів, не один матеріал написав про неї і її колгосп, колись, як матимеш час, попроси у неї вирізки з газети, вона, напевно, їх збирає. Це тобі допоможе краще зрозуміти цю жістку». «Але ти, батьку, знаєш іншу Юстину, давню, молодшу, за цей час вона змінилася, всі люди міняються, ми сьогоднішні не ті, якими будемо завтра». Олесь сперечався з батьком, наче той сидів на побічницькій ліжка. Він уявляв його, за остапні песнійні роки поповнілого, утомленого баталіями «своїї Клавачки», безсонням і гіпертонією. Журналістська каторга, писання ночами тепер давали батькові про себе знати. І замість образи і злості на старого в Олесеве серце теплою хвилею ринув жаль, було таки на правду шкода рідної людини, батькової тихої терпеливої доброти, якою він гасив... гасив, власне, своїм серцем усі домашні міжусобиці. Крізь призму жалю батькове опікунство уже не виглядало дріб'язковим і пе-

довірливим. До того ж йому сподобалася по-селянському біла, строга, з необхідними тільки меблями кімната з високим, але широким — на цілу стіну вікном, лутка якого була закладена яблуками; кімнаті надавала також суворості темна від машинної оливи підлога, голі чисті стіни і китиця прив'ялої калини над ліжком. «Як келія», — подумав Олесь одягаючись.

— Уже не спиш? — постукав у двері Колоколов. Був у домашніх капцях, але в спецівці, поверх якої зеленів кухонний у горошок фартух.

— Спитесь у вас добре, — засміявся Олесь. — Як після купелі.

— У нас і працювати буде добре. Моя Николаївна уві сні не марилася? — Колоколов жартома підморгнув Олесеві. І відразу посерйознів. — Ти на неї карб не клади, якщо пенароком приголомшить словом. Йй теж нелегко. Сьогодні ще затемна покотила в район. Я на домарстві до десятої, — і Колоколов зиркнув на годинник. — Сніданок на столі, ото ж брийся-мийся чимдуж.

Снідали на кухні по-військовому, ситно і швидко. Колоколов підливав Олесеві вчорашнього яблучного вина, сам не пригубив ні краплі.

— Заборонено Головиною, — пояснив. — Не випадає, щоб від тракторного бригадира чадило винним духом. Служба є службою.

— Ого, порядок як у танкових військах, — згадав Олесь армійську приказку.

— Не в танкових, а в прикордонних я служив, товаришу історик, — поправив Колоколов. — До речі, тобі, як історикові, пудьгувати в нас не доведеться.

— Тобто?

— Зараз побачиш.

Вони вийшли в коридор, і Колоколов прочинив двері до бокової кімнати.

— Заходь.

Олесь переступив поріг і остовпів. Усього міг сподіватися в Головишиній хаті, а такого — ні. Насамперед його погляд упав на зелений вицвілий кашкет прикордопника, що висів на чоловічій стіні, там, де колись у селах вішали образи; потім, коли освоївся, він зрозумів, що зелений кашкет — своєрідний символ, без цього годі було б пояснити паміри господаря, який зібрав у кімнаті невеличкий музей. Якби Олесь у великому місті потрапив у помешкання вченого-історика, мистецтвознавця або ж художника, то, мабуть, не здивувався б вишнурованим рядом

мальованих гуцульських мисок і кахлів, колекції бартоктопірців, що грізно тьмяніли на стіні як спогад про опришківські напади та родову помсту, цяцькованим міддю тобівкам і порохівницям, оцим відреставрованим, склеєним із шматків водолиєм і великим чорним жбаном із облущеною поливою. Простінок між вікнами був ущертъ заповнений книжками. На широкому столі під вікном червоніла купа старого черепа, уламки дерев'яної різби, стояли слоїки з гіпсом, плящини з клеєм, лаком, із склянок стирчали пензлі і скальпелі; у великому місті схожа кімната, що була б водночас кабінетом і майстернею, розповідала б про інтереси і заняття господаря або бодай про моду колекціонування... Тепер усі щось колекціонують: той — поштові марки, той — ікони, той — пляшки, той — писані скрині, той — гроші... а тут, у Садовій Полянці, на краю світу, в хаті голови колгоспу і тракторного бригадира ця кімната стала для Мудрика цілковитою несподіванкою; він зібрався, було, весело спитати, що має спільного колгоспний бригадир із мистецькими та історичними старожитностями, невже й сюди докотилася мода на колекціонування, але, зиркнувши на Колоколова, Олесь погасив свою пасмішку: колгоспний бригадир споглядав на свої скарби замилувано і суворо, вони, напевно, були для нього не забаганкою і рятунком від нудьги, і, мабуть, не були просто скарбами, а чимсь дорожчим і святішим. Зібрання в кімнаті розкрило, освітило Колоколова зсередини... Колоколова не лише трагедійного, нещасного у своєму батьківстві, а й мрійливого, задивленого у віки. Настрій господаря передався й Олесеві, замість здивування і захоплення прийшла шаноба до цієї людини, яка не дала пропасти, загубитися усім цим речам, архаїчним і непрактичним у теперішньому світі; і ще сповила його, Олесю, шаноба до тих невідомих майстрів-гончарів, різьбярів, ковалів, які у своїй роботі вічно прагнули краси й доцільності. Коли говоримо, що вони, майстри, творили в мороці віків, то маємо на увазі не тільки віддаленість у часі, а й сам час — потьмянілий від бідацтва, без шпаринки просвітку... а диви, і в мороці творили майстри красу, своїми писаними кахлями, оцими мальованими мисками, щедро заселеними райськими птицями, небаченими квітами, рибами, зеленими оленцями, сонечками майстри додавали людині надії. Чи було це саме так? Олесю, чи то під час археологічної практики, чи при відвідуванні музеїв ставився до предметів, що дихали історією, не як до реліквій, священних, але мертвих, а як

до живих, зматеріалізованих, викутих у залізі, в бронзі, в камелі, виліплених із глини, витесаних із дерева думок людей-попередників; він чув подих попередників і у цій Колоколовій кімнаті: чув, як дитя шкребло дерев'яною ложкою об миску, висьорбуючи юшку... чимдуж висьорбувало, щоб дістати дна, на якому намальовано дивну пташку; чув хрип шляхтича, в якого поцілила он та, що висить на стіні, опришківська бартка; чув сміх молодички, яка глузувала з невірної, охочої до чужих чоловіків сусідки, котру майстер зобразив на кахлі якраз у той момент, коли чорти роздягли її до голого тіла, прив'язали до гілляки коміть головою і, вставивши в сороміцьке місце лійку, заходились гасити жіночу похіть розтопленою смолою; чув фурчання отого тепер бездіяльного, що лежить на полиці, різьбленого веретена й неголосну, печалю пропизану співанку його газдині. Це скидалося трохи на містику, однак саме так Олесь розумів історію: не щось абстрактне, сплетене з подій, рухів, імен, дат, а як учорашній чи позавчорашній день, населений живими людьми; їх, людей, можна любити або ненавидіти, серед них живуть герої і зрадники, напії і поневолені, таланти й убогі духом, так, так, усі вони вчорашні, але вчорашній день треба добре знати для того, щоб по-справжньому і глибоко розуміти сьогоднішній.

— Тобі не смішно?— заговорив по довгій мовчанці Колоколов.— Якійсь тракторист Сава з Пермі... той, що закінчив фабрично-заводське училище, довгий коридор фронтального університету і прикордонної академії та ще плюс тримісячні курси при МТС, ні з того ні з сього перейнявся старожитностями. Я, правда, заглядаю у книжки, з Москви, з Кієва їх виписую... все праці з історії, історії мистецтва, археології,— поспішив він виправдатись, мовби таки боявся виглядати смішним.

— Напрошується на похвалу, Паптелеймоновичу, а тут не у похвалі річ. Було б на правду смішно хвалити людину, яка, орючи землю, засіває її і плекає на ній сади, хоче пізнати не тільки верхній шар, розораний плугом, а й нижній, глибинний. Це природне бажання.— «Природне... Та чи наділила природа подібним жаданням кожного?— Олесь уже мовчки договорював сам з собою.— Хіба ти забув учителя географії з Городища над Дністром, який прителепався з села на прибережне оболоння, де ми, студенти третього курсу історичного факультету, розкопували староруський могильник. Він сидів на камені, обнявши по-жіночому коліна, й довго, з відразою спостерігав, як

ми орудували в розкопах пожами й щіточками, буквально крізь пальці просівали глину, щоб не прогавити якогось предмета, і оповідав, між іншим, що, як на те йдеться, то він перший натрапив на могильник. На цьому облозі колгосп відшнурував йому ділянку під картоплю. «Воно й видно, що перший,— буркнув наш викладач доцент Семич,— скрізь лопатою покиринено, як свинячим рилом». «Я, натрапивши на скелет, золота шукав... золотих зубів,— щиросердно признався географ.— Чи, може, тоді ще золотих зубів не вставляли?» «Вставляли, але дурням»,— не втримався гострий на язик доцент. «Чого лаєтесь,— здвигнув плечима географ,— ніби не бачу, що теж до золота охочі. Оп як старанно черепи щітками обмітаєте». Ми тоді досхочу нареготались із простодушного й напевне з вузівським дипломом географа-картопельника, і він, ображений і темний, потяг назад до села. Сміятися найлегше... чи винен він у своїй темноті?.. Чи не вина вчителів, які навчили його розуміти корисність верхнього шару, який родить картоплю, і не засіяли в цьому жадашні пізнати глибинні пласти. Олесь Мудрик ще тоді з'ясував для себе: «Людина народжується дичкою. Від садівника залежить, який пагінець він прищепить... від учителя історії залежить, чи виросте з дички громадянин-патріот». Ніколи ще за всі роки навчання в інституті Олесь так ясно не витлумачував собі високого призначення своєї професії, як тоді на оболонні понад Дністром.

— Не для похвали я спитав, Олесю Дмитровичу, чи вам не смішно... для перевірки самого себе,— продовжував розмову Колоколов.— Торік обидва мої сини приїхали сюди на літо відпочивати, з жінками і дітиськами. Ціла весела ватага...— він усміхнувся у вус, навіть хитро підморгнув комусь, мабуть, котромусь з онуків.— Так от, старший, Аркадій, копилів губу: «Папаша феодалізм зі шматків реставрус. Дивак чоловік». А молодшенький... той хитріший... той на складі навчився рублики рахувати... каже йому на те: «Всяк по-своєму з розуму сходить. Хай призбирає старий з нудьги зброю, яка не стріляє і не ріже, миски, з яких не їдять, жбанн, з яких не п'ють. Двоєка це користь. Раз: старий собі мислить, що таким чином він збагачує себе естетично та інтелектуально. Два: старий не вічний. Я знав одного дивака, він теж схожі штучки колекціонував. А надокучило — продав. Приїхали з Києва, з музею, виклали на стіл сім тисяч: гроші ваші, предмети — ланні. Рахуй, «Жигулі» на столі.

— Вигадуйте, Пантелеймоновичу... — різко повернувся до нього зблідлий Олесь.

— Що вигадую?

— Про снів... їх цинізм.— Олесь Мудрик наче за-
був про вчорашні скарги Колоколова; вчорашні скарги
його, Олесь, не стосувались, вони хіба доточували непри-
язні до Головихи, мовляв, теж мені знайшлася вихова-
телька; вчорашні, отже, скарги були йому на руку, а сьо-
годнішні несподіваним чином розхитували, руйнували
переконання, що історія — панацея од усіх лих, як, на
думку «татової Клавочки», біг підтюпцем — лік од усяких
хвороб. Вона щоранку натягувала на себе спортивне три-
ко і, байдуже — надворі сніг чи дощ, бігла на недалекий
залізничний стаціон. Олесь також при нагоді і без неї
пристрасно проповідував: щеплення робить дичку родю-
чою, знання історії виховує у людині патріотичні почуття,
а отже, виховує з неї громадянина. Сорокарічні знайо-
мі жінки, які розповіли від переїдання і лінощів, зазд-
рісно вимащували в перукарні по-дівочному туге Клавчине
тіло, ніби вона їй не була їм ровесницею, Олесева ж кон-
цепція виховання на історії теж знаходила прихильників.
І раптом...

— Чого б це я наговорював на синів... сини є синами
мимо всього,— Колоколов заходив по кімнаті. Незримі
ковалі, різьбярі, гончарі давали йому дорогу.— Я сам
чув цю бесіду, в альтанці вони сиділи, в саду. Мене так і
підштовхувало крикнути їм, що суть не у «феодалізмі»
і не в новеньких «Жигулях», я просто хочу знати землю,
в яку пустив корінь, вона однаково мені дорога, як і та,
над Камою, де народився... Я тут виповзав на животі,
стережачи кордон, точніше, стережачи спокій цієї землі,
сотні кілометрів... я тут двічі поранений був; з цією зем-
лею порідився не лише через Юстину, а й через смерть
лейтенанта Ковальова — то його, мого друга, каш-
кет на стіні. Тож питаю тебе: маю чи не маю право пі-
знати цю землю, її історію, її красу, бо це дурний вигад-
дав: щоб любити, треба знати. Від цього знання я бага-
тію — не боюся пишного слова.

Він таки красиво говорив, цей колгоспний бригадир,
русявий старий Колоколов, і, мабуть, шкода, що його не
чує ніхто із журналістів, мій батько, наприклад,— думав
Олесь.— Тоді, може, глибшими й цікавішими поставали б
колгоспні бригадири перед людьми на газетних шпаль-
тах.

— Не розумію одного,— Олесь був стривожений, що

його концепція про особливу роль історії у вихованні молодого покоління на очах захиталася.— Чому ж ваші сини, Пантелеймоновичу, не стали, як ви кажете, справжніми людьми, коли вони виростили в атмосфері шаноби до старовини і предметів народного мистецтва, що зібрані в цій кімнаті? Як це сталося?

Олесь нетерпляче чекав відповіді.

— У тому то й біда, вчителю, що запізно я спохопився. Цього всього, коли вони росли, ще не було.— Він обвів поглядом кімнату; у погляді світився докір... докір самому собі і незримим майстрам, які так і не відкрилися його синам. Сумував він довго, сівши втомлено на стілець. Невидимі майстри споглядали на нього пильно й очікуюче. Потому, глипнувши на годинник, Колоколов сказав:— Ого, мене в бригаді чекають. А старожитності наші... а старожитності, гадаю, даремно не зібрані. Селу знадобляться, тобі, вчителю...

2

Коли її обступали, як сірі ворони, будні, то вона, рятуючись од них (чи від самої себе), втікала в спогади. Іванка згадувала, як усе в них з Олесем починалося; її обіймав трепет, коли вона відновлювала свої і його слова, кожний його рух, погляд, то була ціла магія, від якої летіли пріч сірі ворони, і тоді приходило свято.

Може, кохання для того існує на світі, щоб людина зазнавала свят?

А він тоді говорив про речі, які мовби й не мали особливого значення.

А він тоді питав-перепитував:

— Чи знаєте, товаришу юрист, як я назвав ваше село?— Це було два роки тому під час першої їхньої зустрічі, коли Іванка Жолудь, молодий юрист, приїхала на неділю до мами. Стояла ясна днина, така ясна і дзвінка, що все навколо: і засніжені хребти гір, і колгоспний сад у видовженій долині, і смерекові притрушені інеєм ліси на схилах гір, і закучугурені будинки, і високе небо — все видавалося вилитим із прозорого голосного кришталю. До чого не доторкнись — до кукурудзяної незжатої восени стеблини, до смерекового стовбура, до мички торішньої трави, до замерзлої грудки снігу на обочині лижні — все навколо видзвонює, виспівує, наче ти торкаєшся клавішів величезного білого органа.

І грас той орган, і грас...

А може, це була звичайна, схожа на десятки інших зимова неділя, і таїну її дзвінкості та ясності треба шукати в Олесеві Мудрику? Іванка ще не знала — любити чи не любити, чи взагалі буде колись любити цього сухорлявого, вусатого і аж надто розсудливого як на свої роки нового вчителя історії, котрий, певно, приїхав у гірську закутину відбувати після інституту «положений» строк. Хлопець на вроду нічим особливим не вирізнявся, в університеті залицялись набагато вродливіші, з ними, бувало, бігала, пропускаючи лекції, в кіно, часом на парубоцькі гроші ходила до кав'ярні або до шоколадного бару, хлопці вилися коло Іванки як стрижі і як стрижі позникали з обіцяними батьковими «Волгами» й «Жигулями», жоден із «стрижів» не зачепив її серця, а цей, не вельми зграбний на лижах, у батьковому (він так і сказав: у батьковому) козушку армійського крою, не дуже говіркий, пічого не обіцяючий... а цей, у якого тільки й краси, що русяві вуса та кошлаті, широкі, на добрий палець, бровища, раптом примусив про себе думати, населив собою дивний білий світ, і, мабуть, світ без нього не здався б ані таким білим, ані таким дзвінким. І чому так буває, яка наука пояснить, що дві долі, мов дві планети, кружляють серед хаосу інших доль — а їх, як піщинок у морі, — дві долі кружляють чужі, незнайомі, далекі доти, доки якогось дня не зустрінуться. А якщо зустрінуться, то хто дасть гарантію, що зустріч ця не випадкова, що долі, навіть здивавшись і мовби поріднившись, так і залишаться чужими, і тільки звичка, заданий рух триматимуть їх, як тепер прийнято говорити, на орбіті? «Це, мабуть, страшно, — думала Іванка, — удвох коротати на орбіті дні і ночі, місяці й роки, і повсякчас кається, гризти себе, що десь кружляє у людському гурмищі та одна-єдина доля, яка була призначена виключно для тебе, про неї ти мріяла, для неї ти берегла і свою дівочу цноту, і пал крові, і затаєне жадання материнства. Але — стоп! Якби мама дізналася про мої мудрування, то сплеснула б у долоні і сказала б: «Гей, дитино, та з таким довгим очікуванням увійдеш у сиве волосся, як у зиму, а взимі перебирати дівці не дано: першому-ліпшому постіль постелиш».

А хто скаже (хто відповість мені?), що Олень Мудрик не перший-ліпший? Не приїде він учителювати в моє село — і я ніколи б не дізналася, що живе десь вусатий хлопець з кошлатими бровами. Тоді, коли ми вперше зустрілися на лижні за селом, я навіть розпалювала в собі

неприятнь до нього: пу, чого він, міщух, інтелігентський сичок, приїхав на мою отчину, що тут забув і чого тут шукає? Начитався книжок і заразився гудульською романтикою?»

І, мабуть, таки вихлюпнула б на нього свою незрозумілу неприятнь і ошпарила б нею як окропом, коли б Олесь, опершись на лижні палиці, не випередив її своїм дивацьким запитанням: «А чи знаєте, як я назвав ваше село, товаришу юрист?»

— Воно вже має назву, — відтяла Іванка не дуже ввічливо. — В «Історії міст і сіл» Садова Поляна згадується в люстраціях сімнадцятого століття.

«Правду кажучи, я завжди задирала носа, що походжу з Садової Поляни. Інші були родом із Бідил, Пацикових, Конюшок, Осикуватих, Хом'яків, Пісочних, Болотень, Хлівчан, а я — з Садової Поляни. Про мене на факультеті так і говорили: Іванка з Садової Поляни. Хрещений батько мого села мусив прославитися чоловіком дотепним і спостережливим, він перший зметикував, що в теплій улоговині, захищеній з усіх боків лісистими горами, добре ростимуть сади; тут, за його життя, мабуть, було посаджено чи кілька яблунь, чи цілу їх сотню, але що значить і сотня супроти сьогоднішніх садів? І навіть тієї світлої дзвінкої неділі я кликала в думках чоловіка з сімнадцятого століття, щоб він став поруч зі мною та Олесем і зверху глянув на село, на всю засніжену улоговину, що, як рулон простеленого ватману, була заснована, затушована, не залишивши ніде вільного простору, чорним густим пагіллям.

Олесь хоч і дивився на улоговину й па село з тієї ж гори, що і я, а бачив його, однак, інакше, тому по-інакшому назвав: Садовою Бригантиною. Я пирснула сміхом, морська бригантина ніяк не підходила моему гірському селу».

— Я б пусто-дурно не сміявся, товаришу юрист, — сказав спокійно Олесь. — Я на вашому місці мобілізував би свою фантазію і, фантазуючи, побачив би, що улоговина чимсь таки схожа на корабель... що село ваше — це палубні надбудови. І пливе собі, пливе садова — хай вам буде — каравела.

Мені годилося образитись на «брак фантазії», однак я не копилила губи, бо таки побачила садову каравелу, тільки вона не пливла, а стояла, прип'ята невидимими ланцюгами до гір, і стиха погойдувалась на хвилях лісів... лісові хвилі видобувались з-під кіля корабля, обрам-

ляли її борти і, зашпінелі снігом, відкочувалися все вище й вище в гори; каравела, здавалося, не мала куди пливати, гори затисли її з усіх боків кам'яними ребрами і вона змушена стояти на приколі. За тими горами, за лісами, на рівнинах, покрайних дорогами й густо натиканими людськими муравлиськами, вирував потоп сучасного поквапу, диявольського ритму. Садова каравела нічого цього не знала, тут нібито дотепер панували відвічні свої порядки, освячені традиціями й неписаними законами; однак це так лише здавалося, що каравела забута й заблукана посеред гір, до неї навпростець через бескетта та ізвори ступали голінасті, мовби зіп'яті на ходильниці, щогли високовольтних передач, з кожного сільського даху стріляли в небо хрести телеантен, а на маленькій сільській площі, отороченій з трьох боків крутими берегами Білого потоку, перед колгоспною конторою з постої години рашку до глупої півночі то горланив на ціле горло, то шепелявив Юстинин когут — так з легкої руки Нанашка Якова назвали в селі звичайнісінький репродуктор.

Наша каравела мовби плівла крізь світи ближні, далекі і чужі...

І все ж, па зло Мудрикові, я відповіла:

— Ваше порівняння з каравелою неточне, якесь воно випадкове. А взагалі ви, папевно, належите до тих, котрі люблять все на світі перейменовувати. Був у мене знайомий студент, який народився в Княжполі, його родичі теж мешкали у тому ж таки селі доти, доки, нікуди не переїжджаючи, не стали мешканцями Калинівки... дарма що навколо нема ні кущика калини. Просто перейменовували і все. Хтось там крутив носом: Княжполе пахне феодалізмом.

— Я не про це, Іванко.— Він уперше назвав мене Іванкою, досі кликав то «товаришем юристом», то просто звертався па «ви», а тепер назвав по імені і, назвавши, помовчав, паче прислухався, як воно, мос ім'я, звучить.— Всі порівняння неточні і мое теж... Але що я зроблю, коли таким пливучим кораблем я побачив ваше та й уже мое село в перший день мого вчителювання? Це було мое найсвіжіше враження. Я вибрався тоді після школи поблукати селом. Заходило сонце, вересневі сади втрачали свої зримі обриси й поступово огорталися вечоровою мрякою. Я присів на березі Білого потоку, я мусив сісти... бо був оглушений голосною тишею, що впала па мене як грім. Було страшно від тиші й від застиглості, і я мимо-

волі шукав якогось руху, бодай невеликого, бодай погойдуння гілки, плину хмар. У типі все навкруг замерло, як зачароване, і тільки згодом я зачув бурчання... бурчання пробивалося до мене здалеку, мовби з-під землі, я не відразу й здогадався, що це глибоко внизу поміж скелястими берегами вирує Білий потік. Я зрадів стрімкому скакунові, що біг із гір, потрясаючи пінистою гривою; задивився на нього, на скакуна цього, і він умить підхопив мене на свій хребет — і враз берег поплив, село попливло, попливли сади, темні хребти гір. Отоді, Іванко, я й подумав, що пливу на каравелі, на старожитній посудині, заблуканій серед тиші, всіма забутий.

Мені сподобалася Олесева розмова, хоч, власне, нічого нового в ній не було. Не один раз я чула щось схоже і навіть читала, що Гуцульщина схожа на корабель, припнутий до гір, мимо якого пропливають століття.. століття пропливають, а на Гуцульщині все залишається незмінним, прапредківським, архаїчним. Дехто приїжджав сюди, розбещений цивілізацією, шукати первісності і вельми розчаровувався, коли її не знаходив. Кілька років підряд, пам'ятаю, гостював улітку в Садовій Полянці художник Шрамков, патлатий чолов'яга, який винаймав у баби Кучірки на Веснярці її курну хижку. Баба туо хижку давно покинула й перебралася доживати вік до сина, і Шрамков газдував у ній як хотів. Інколи ми, підлітки, збиралися гуртами біля Кучірчиної хижки, зазирали через поріг і посмішковувалися з дивака художника, який варив собі в печі кулешу, тут же, біля печі на лаві, спав, розстеливши кожух. У ясні дні художник виповзав на божий світ, прокурений димом, бородатий, і ваходжувався малювати наших бадік і нанашок... Шрамков малював їх і при цьому дорікав, що воши сякі-такі, патріархи гуцульські, не вберегли старих прапредківських поконів, бо он молодші газди повибудовували нові котеджі на три-чотири покої, їхні діти вже й не пам'ятають, як пахне дим із домашньої ватри. Через це, казав, Гуцульщина здрібніла, в її дітей усохла пуповина, що в'язала їх із природою і предками. Небіжчик Нанашко Яків, якого Шрамков найчастіше малював, в'язав із художником ціпи, кажучи: «Пуповина, братчику солоденький, річ поважна. Але не будь, товаришу Шрамков, таким мудрим... пуповина не з гараздів висихає, а з байдужості... і висихає в бідах... тоді вона висихала, як їхали-смо по канадах та америках за куснем хліба. Якби ти ціле своє життя прожив у хижі, в якій дим постійно виїдає очі, а взимку не знайдеш теп-

лого кутка й через те застуджені в колисках умирали діти, то тоді інакшої заспівав би. Тц тут, Шрамков, ковтаєш сам із жиру, жадаєш собі тієї первісності, як делікатесного вина після ситного обіду. А що — ні? Не бійся, в Москві папевно покої маєш, хоч фірою обертай... а ми й сини палі дотепер відхаркуємо предковічний дим, цур йому і пек». Нас, дітлахів, смішили оті Нанашкові слова, що художник з Москви «ковтає дим з жиру», бо насправді Шрамков був висушений, блідий, з рідкою борідкою — ну, чистий тобі Ісус Христос, що на образах. Його суперечці з Нанашком Яковом не було кінця, старий гуцул захищав цивілізацію, а художник — первісність, це було, як для Якова Розлуча, трохи дивно, адже всі в селі знали, що він вважався ревним поборником старих традицій... але традицій розумних, а Шрамков боронив усе гамузом: мудре й поверхове, добре й зле, світле і чорне.

Та грець із ним, із Шрамковим, я не любила його через часті суперечки з Нанашком Яковом і теж мала за пана, якому закортіло місяць-другий побавитись у первісність. Хотіла б я знати... хотіла би: невже Олесь Мудрик теж приїхав сюди заради первісності, екзотики, щоб поплавати трохи на заблуканій садовій каравелі? Глухе роздратування вродилося в мені, скільчилося, і я спитала хлопця не без ехидства:

— Ви, певно, Олесю Дмитровичу, почуваете себе щонайменше апостолом Андрієм, якого облвно прислало на береги Білого потоку проповідувати істинну віру, сіяти розумне і вічне?

— А гадаєте, що тут усі царинки, кожний загінчик засіяний добрим і розумним? — повернув він до мене виліцювате обличчя. Був таки виліцюватий мій Олесь, а сухувата його стриманість наче б аж відштовхувала, і я злилася на себе, що всупереч усьому тягне мене до нього і манить, навіть впіймала себе на жаданні поцілувати його у вуса. — Я особисто думаю, — продовжував він, — що й на палубі садової каравели найновішого зразка знайдеться — і знаходиться, уявіть собі! — робота для народного вчителя. Не забракне її поки що й для юриста, ви це самі добре знаєте, бо чому вас, тутешню дівчину, потягло па юридичний?

Справді, чому я пішла на юридичний, куди так важко потрапити? Які «чинники», як зашитували мене під час співбесіди при вступі до університету, направили ваші стопи, товаришко Жолудь, па стезю юриспруденції? «Чинники» були, та ще й які були, не могла тільки розпо-

вісти про них деканові, зате нащобетала йому про свою мрію служити високому і великому — Законові, і що чую в собі до цього поклонання, кличе мене громадянський обов'язок і так далі, і тому подібне. Я висипала перед ним речето красивих і напевне щирих слів, не знаю лишень, чи декан у них повірив, адже подібне виспівують усі вступники. На щастя, крім затятого бажання служити Законові я мала золоту медаль, добру характеристику та іще плюс одну перевагу: я приїхала вчитися служити Законові з гірської глухомані, туди ж обіцяю повернутися після закінчення університету.

А чинники...

А найперший з них — Нанашко Яків та його розповіді про Теодора Черемшинського, легендарного адвоката, який за панування царя Панька, коли земля була топка, а людей у моєму селі називали «бидлом», роз'їжджав по селах і майже безплатно боронив по судах бідних селян. Я тоді, в перші місяці своєї роботи в районному відділі міліції, іще нічого конкретного не знала про Черемшинського, іще Анонім не написав мені жодного злого листа, я тільки від Нанашка Якова знала: адвокат однієї ночі зник зі свого помешкання в Косовачі, мовби його й не існувало на світі. Ніхто цієї смерті не бачив, ніхто не бачив його тіла, ніхто по-справжньому не розслідував його зникнення. Був і нема. Як дим. Як вітер. А все ж у гірських селах Адвоката довго пам'ятали. Нанашко Яків називав його народним оборонцем, розповідаючи про нього чи то казки, чи то билиці, і це мало на мене вплив, я теж хотіла творити добро... добро потрібне людям в усі часи, і в нинішні теж: бажала я того чи ні, а загадковий адвокат Черемшинський став для мене свічкою, що світила стежку на юридичний факультет.

— Виходить, що ви, Іванко, — сказав тієї дзвінкої морозної неділі посеред білих снігів Олесь Мудрик, — виходить, що ви багато знаєте про нього, про Адвоката, і надто мало. А повинні знати все. На вашому місці я розпочав би свою, як кажуть, трудову біографію розслідуванням смерті Черемшинського. Бо як це так: була людина — і нема, творила добро, його любили, шанували, не забули дотепер, а ось загинув загадково і ніхто не шукає його слідів? Ніхто... Чи не здається це вам чорною невдячністю?

Він уже дорікав мені, ніби я сто років працювала слідчим чи прокурором, а не була тільки інспектором карного розшуку з двома-трьома місяцями трудового стажу.

— Скільки років минуло відтоді,— боронилась я перед Олесем.— У тридцять сьомому, здається, це сталося. Ніяких слідів. У Нанашка Якова збереглася тогочасна газета «Повний час», у якій повідомлялося, що в гірському містечку Косовачі безслідно зник доктор Теодор Черемшинський, відомий у краю радикальними поглядами, сміливістю і навіть зухвалістю адвокат, котрий радо брався боронити в судах арештованих комуністів. Пошуки поліції не дали ніяких результатів.

— Отже, слід маєте, товаришу юрист. І стимул теж: верніть історії ще одну цікаву постать. Вернути історії — це означає повернути людям.

Він мав рацію, мій Олесю; я відразу визнала йому рацію.

— Ви вмієте переконувати, Олесю Дмитровичу. Може, й ваша правда, і я таки колись спробую розплутати цю справу. А за пораду красно дякую.

— Нема за що,— відмахнувся він, мовляв, це само собою зрозуміло, на те я і вчитель, щоб підказати учениці щось дуже важливе і потрібне на уроці, який зветься життям.

Вона відчула в його словах легку іронію і собі теж настроїлась на іронічний лад.

— Слухайте, папе вчителю,— спитала,— як це сталося, що ви присвятили себе педагогіці? Тепер педагогіка,— так пишуть газети,— майже винятково виступає в жіночих спідничках... спідничкова, отже, тепер педагогіка. І раптом серед спідничок — ви. Смішно.

Йй закортіло розгнівати Олесю, вивести з себе, вколоти. Такі собі дівочькі забаганки. А може, просто хотіла розтермосити цього вусаня, щоб спала з нього маска сухуватої ввічливості, тоді могла б зблизька роздивитися: а що в ньому там насправді і який він насправді? Вона вже знала, що буде його любити, вона вже його любила.

Він згодом відповів:

— У мене мама були вчителькою.

Признання було беззахисне й довірливе, в ньому вона зачула щемливий жалю... зачула й зрозуміла, що мама для нього багато важила і значила, оте мимовільне «були», а не «була» прочинило його синівську любов. Дівчину опалив сором за своє дитвацтво, але на вибачення не стало відваги, відштовхнулася палицями і полетіла лижнею вниз... і полетіла. Аж там, біля штахет колгоспного саду, де закінчувалася лижня, оглянулася, думаючи, що Олесю її наздоганяє, він же стояв на схилі гори нерухомо, спер-

пись на палиці. На тлі білих гір червоний його светер палахкотів як вікно, в яке вдарили промені призахідного сонця. Іванці нагально забаглось... потягнуло її до Олеся, щоб погрітись біля його тепла, як біля ватри, сховати під червоний светер свої закоцюблі руки. А Олесь далі каменів нерухомо, він, може, в цю хвилину і не бачив Іванки, думав про матір, яку по-старосвітському називав на «ви». Іванка ж сама не розуміла, чому на неї нахлинула жалість, ожило в ній материнське почуття, бо уявила хлопця сиротливо-самотнім, це, певно, було смішно, бо сиротливий самотник вигудів ростом, мабуть, на сто вісімдесят сантиметрів, а мимо всього таки жило в дівчині материнське бажання захистити його (і сама не віддала, від чого?), приголубити, сховати під своє крило. Вона ще хвилину-другу боролася з собою, сподіваючись, що він прилетить до неї на лижах, але Олесь не поспішав, і дівчина піднялась «ялинкою» на схил гори.

— Ви, Олесю, образились? — торкнулася його руки.

— Чого б це раптом? — скосив на неї очі, що вже сміявся. Коли ж Олесь сміявся, то його обличчя втрачало свою сухуватість, він ставав на диво лагідним, і дівчина, спостерігаючи цю перемену, подумала, що хлопець через те рідко сміється, щоб не надто часто виявляти свою лагідність.— Педагогові на дівчака не варто ображатись,— і нахилившись, не давши вимовити ні слова, поцілував її. Власне, вона могла б висипати півкопи слів, бо цілував її в очі.

Вона ж не боронилась бодай про людське око.

3

Замок лежить на моєму столі...

Пам'ятаєте, я знайшов старий кований замок на Вірменській вулиці у Львові, він уже нікому не був потрібний, тепер таких замків — масивних і міцних — ніхто не робить і не припасовує до дверей, замок сиротливо лежав посеред щербатого сизого бруку, його об'їжджали автомобілі й обминали пішоходи, він годився хіба що на брукт, а я, однак, його підняв, поклав у портфель і приніс додому.

Тепер він лежить на моєму столі почищений від пилуки і від павутиння, ніщо у ньому, окрім форми, не видає старизни, нема на ньому ні крапельки іржі, ніхто його не потовк, не поламав, не погнув, залізо, що було свого часу воронене, залишилося таким самим пружним,

міцним, як і триста-чотириста років тому, коли майстро задзвонив по льому клеви́чком.

Замок лежить на моєму столі, і я ніяк не можу налюбуватися його залізною красою: лицьова щока замка була мовби виплетена з вузьких смужок міді, а по плетиву, не так для міцності, як для того, щоб око милувалося красою, майстро наклепав чорних гвіздків; я час від часу торкаюся старого замка, перебігаючи пальцями по його кованих візерунках; залізо під пальцями, червона мідь холодні і безмовні, ніхто не знає, і замок, мабуть, не пам'ятає, кому він служив і кого замикав на свої два спусти: палад якогось вельможі, склеп, повний краму, що належав багатому негоціантові, покій прекрасної панни, келію езуїта?

Замок лежить на моєму столі як таїна; і чим довше він лежав перед моїми очима, тим глибшою ставала таїна, я не міг її виміряти, глибина її досягала трьохсот чи чотирьохсот років, я не міг таїлу із замка витрусити, ні виблагати — не маю до нього ключа. Мені здається, що досить було повернути в замку ключем — спрацює пружина, і замок відімкнеться, і я побачу, що то були за двері, на яких він був припасований, і що було за дверима.

Замок мучив мене, поки я не здогадався доробити до нього ключа, це так тепер просто, здавалось мені, доробити в наш ептеерівський час ключа до будь-якого замка: досить було потелефонувати в слюсарську майстерню, що на Галицькій площі, і вже наступного ранку звідти прислали мені майстра Зозулю — чоловіка невизначного ні віком, ні обличчям, ні одежею; майстра Зозулю мовби в слюсарській майстерні на Галицькій площі з усіх боків обтесали, поспільювали шильником прикметні риси, і тільки коли він обізвався і коли взяв у руки зі стола мій замок, я зрозумів, що майстер він давній, ще, може, з часів царя Панька, коли земля була тонка, бо голос його деренчав старий, сивий, заіржавілий, а руки в нього бігали, вимацували, винюхували в моєму замку кожну заглибишку; і я подумав: цей давній і мудрий майстро відімкне мені замок.

Майстро приніс з собою цілу торбу ключів — до замків англійських і французьких, до давніх і теперішніх, до церковних дверей і до автомобільних гаражів, я не сумнівався, що котрийсь із них підійде до мого замка, тоді спрацює пружина...

Майстро, щоправда, на численні свої ключі лише замислено поглядав, він далі обмацував, обнюхував, висту-

кував замок, і я бачив, що він замком любується; цей певиразний, обшмульганий з усіх боків пильником чолов'яга умів цінувати кріпку і красиву роботу.

Потому він поклав замок на стіл і розвів руками:

— Перепрошую, але цей замок я не відімкну, не доберу ключа.

Я здивувався.

Перепитав, чи, може, майстерності йому бракує, чи терпіння, він посміхнувся і похвалився, що за царя Панька не було у Львові каси, до якої містяз Зозуля не мав би доступу, з тих давніх часів лишилося, прошу пана, уміння, інструмент, комплекти ключів, «ружні способи», я видів, прошу пана, тисячі усяких замків, деякі з них були змайстровані хитро, хоч райську браму ними замикай, однак такий, як у вас, бачу вперше... Давно вимерли майстри, що його кували, а ключі позакидали в криниці, в канали, в ріки і ще хтозна-куди. Тож нащо вам відмикати?

— Я хочу знати,— стояв я на своєму.— Хочу знати, що за тими дверима, які замок стереже.

Майстро Зозуля здвигнув плечима, квапливо відклався і пішов, залишивши мене самого з замком.

Замок лежить на моему столі.

4

Я згадав про Тодося Тимчука в Нью-Йорку.

Бласне, в Нью-Йорку, в цьому пеклищі на білому, а чи на тому світі, мені було не до спогадів, тут я жив, як кажуть, одним днем, а в тому дні були предовгі засідання в Організації Об'єднаних Націй, безконечні промови, посмішки в кулуарах, потиски рук — фальшиві і чесні, а ввечері — прийоми в представництвах, якісь обов'язкові, мовби аж ритуальні, слова і слова необов'язкові, люб'язні, безліч нових облич, чемних, випещених, чорних, білих,— у вільніші хвилини — наскоки на школи, коледжі, лікарні, університети, редакції (треба ж було приглянутися, як «воли» живуть), біганина по знаменитих і зовсім маленьких музеях і галереях. А ще до того всього ресторани, стриптиз, театри, блукаєтла по універмагах.

Колесо ціле...

Тільки інколи, дуже рідко, мені траплялося на одній дві години зупинити нью-йоркське колесо, тоді я одягався якнайпростіше, в якісь там джинсові штани і куртку, озброювався димчастими скулярами і виходив просто так на вулицю; широченний тротуар на Третій авеню на-

че підхоплював мене попід руки, людська лавина несла вздовж блискучих вітрин, уздовж виставленої напоказ відполірованої, палакованої, відгодованої і ще відбіленої і припудреної Америки, потім річище людське жбурляло мене у вир Сорок другої стріт, у її бедлам, у колотнечу, в крикливу зливу реклами. Мене штовхали, обтоптували ноги, обминали або сунули, як битюги, напролом, і я мусив уступати дорогу, а хтось уступав дорогу мені, хтось вибачався, смачно лаявся, хтось... мене нічого це не обходило, я не переймався тут ні людьми, ні блиском вітрин, у людських річищах я просто плив, відпочиваючи на самоті.

То де ж я міг продовжати щілину для якогось Тодося Тимчука? Тим паче, що хоч він і походив із Садової Поляни, але не був нашим сусідом, ні навіть не мав обіч нашого поля свого загончика, я тільки й знав, що він виїхав до Америки перед війною — чи то в тридцять восьмому, чи в тридцять дев'ятому році. В Детройті він мав рідного дядька, який віддавня працював на автомобільному заводі Форда, а оскільки дядько не був одружений і заощадив сякий-такий капіталець, то й покликав «із краю» племінника, щоб на старість мати коло кого схилити голову.

Так принаймні оповідав мені свою історію сам містер Тодось Тимчук передминулого літа, коли ми, сидючи на веранді мого сільського будинку в Садовій Полянці, цмулили поволеньки яблучне вино; він пив моє вино, їв мій хліб, слухав мою бесіду, але я вже знав, що йому, Тодосю Тимчуку, хліб і вино не смакували, а мої слова відскакували від нього, від його усміхненої ввічливої маски, що була ніби відлита з гіпсу.

Він сидів у плетену із лози кріслі... сидів безмежно чужий, холодний, байдужий; я розгледів його байдужість ще вчора, коли ми ходили селом і я показував йому наші сади, новий Палац культури над Білим потоком, ми побували в школі, в лікарні; мені хотілося розтривожити його, розворушити, щоб обізвалася в ньому струна, співзвучна ясному дневі, оцим рідним звукам і пахощам; мені, наївному, баглося здивувати, а чи захопити «америкація» сільською нашою новизною — оцими котеджами і телевізійними антенами над ними; мені хотілося розтопити його душу — і я кружляв із ним подвір'ям, садом довкола старої як мухомор, почорнілої хижки, в якій він народився. Тут не тільки хижка, в якій старший Тодосів брат Роман з дружиною Катериною, сином Іваном,

певісткою та онуками вже не живе, бо вибудували собі нову хату побіля дороги, а й дерева оці — груші і яблуні, їх порепані стовбури, чорні, як полаковані, гілляки, а й ці буйні гущаки кропиви впереміш з малиною — джунглі непролазні пам'ятали напевно його дитинство; в закутках старої хати, за образами, на печі, в коморі, в закамарках саду жив дух його дитинства — розімлілого на сонці старого прокурілого дерева, потолоченого всілякого зела, мокрого каменю-плитняку, з якого були викладені паркани, розпарених курей, що гніздилися в кропиви; тут пахло мамою, татом, першим словом, першим кроком, першим відкриттям світу; він стояв перед минулим своїм світом високий і сухий, в позолоченому пенсне, по-американському крикливий, і не приймав... не приймав у душу минулого того світу, душа його була глуха до всього, була тільки туристська цікавість та ще зрідка з-під пенсне вистрибували зневажливі трохи, іронічні смішинки, мовляв, чим ти мене, чоловіче добрий, хочеш здивувати, коли я, відколи пішов на пенсію, щороку вимащувую у мандрю... де Рим, де Париж, де Швейцарія... ти навіть, чоловіче, не підозриваєш, на які чуда-дива надивився, я сюди теж приїхав, щоб лише надивитися... я нічого нікому не винен — ні землі, ні садові, ні хаті, ні небові, ні вітрові, ні сонцеві. Я за все, щоб подивитися, заплатив доларами.

Я заледве стримувався, щоб не махнути на «американця» рукою та скласти повноваження тіда, які вчора просила взяти на себе Головиха, приславши по мене свою «Волгу»; вона, бідна, теж хотіла похвалитися перед краянном з Америки, мовляв, Садову Полянну вам покаже не хто-небудь, а сам Юрашко Поліний, що пише книжки.

Я розумів Юстину Миколаївну; вона навіть мною хотіла похвалитися, це так було природно, адже я теж належу Садовій Полянні... належу, коли мені добре і коли зле.

Однак нічого з того не вийшло...

Увечері старший Тодоськів брат Роман, що столярував у колгоспі і людям вікна й двері робив, скликав на честь гостя із-за океану родинну гостину, не поскупився на гроші, а жіноцтво не пожаліло роботи — столи гнулися від печеного і вареного; від дармової, як вода, горілки в голові в мене паморочилося, я забув, що маю поводитися з «американцем» дипломатично... горілка всю дипломатію змила, і я навпростець спитав старого, «як то сталося, містере Тимчук, холера би вас ясна взяла, як це учинилося, що ви геть про все забули?»

Він відповідав, що не маю рації, він нічого такого не забув, бо нічого такого мудрого і доброго, окрім злиднів, тут не залишив... «Залишив я хіба кожухи, повні бліх... хіба плуг, що мені руки обривав, коли ішов за чепігами по каменю... хіба вербову флюяру... флюяра була з кори, я ще океан не переплив, як вона зсохлася... хіба гіркий дим полонинський, що очі виїдав».

Йому було нудно на братовій гостині, скликаній на його честь, не в'язало його ніщо з братом Романом, ні з сестрами, ні з їхніми дітьми, ні з онуками, з цілим великим родом Тимчуків, що сидів за столами; йому не смакували печеня, голубці чи там холодець, до якого його припрошували, він казав, що вдома, в Америці, уже зо п'ять років не їсть хліба і м'яса, живиться переважно гречаною кашею з товченими горіхами, та ще вживає щодня по декілька ложок пророщеної пшениці, в Америці пишуть, що жменя пророщеної пшениці, спожита за обідом, омолоджує організм і тим самим продовжує життя.

— Навіщо? — спитав я зопалу.

— Що «навіщо»? — не второпав Тодось Тимчук.

— Навіщо продовжувати життя?..

Він засміявся з мові наївності, не відчувши злої іронії, йому було за сімдесятку, він ще хотів жити та жити, мав для цього віллу десь під Нью-Йорком, два автомобілі, а в банку нашпарував немалу купку доларів.

Наша розмова відбулася вчора, а сьогодні ми попили на моїй веранді пахуче яблучне вино, я не мав особливої охоти до розмови, він сам, видно, відчував потребу продовжити вчорашню бесіду, бо сказав:

— Може, я справді завинив перед Кам'яним полем? — сумнівався. І тут же сумніви проганяв. — Хоч, якщо без сантиментів, то ніяких боргів тут не маю... я завжди намагався жити без боргів. Коли перед війною звідси виїжджав, то не взяв ні крихти, ні грудки, ні стеблички, проценти, отже, тут, ха-ха-ха, не росли, — сміявся горласто. — Все, що тепер маю, здобуто мною в Америці: я, чоловіче, щоб ти знав, колесом у возі котився — аби лише гроші. — Він не скаржився, ні, він по-американському голосно кричав, посвічуючи білими вставними зубами, слова його були як із жерсті повитинані — колючі, негнучкі, видно, містер Тимчук розмовляв рідною мовою від випадку до випадку.

Я бачив, що говорив він щиро; ні, в Америці він не дармував, там задурно хліба не дадуть, а все ж помимо його правди, всупереч американській його самовпевне-

ності існувала ще одна правда: він мовби вибачався, виправдовувався переді мною і перед собою, що в молодості, вимандруючи з рідних країв, чогось важливого не прихопив із собою, він не знав і я не міг йому тепер підказати, що воно повинно було бути, може, зеренце... зеренце те не запало в душу, не скільчилося, не зійшло, і тепер порожньо в душі, темно, як у бубоні...

Людоньки, темно в душі, як у бубоні...

То що треба було взяти з собою? Грудку землі? Камінець? Калинову гілку? Ївшан-зілля?

Я мовчав, мене лякала пустота в його душі, я, однак, нічим не міг допомогти, бо хто точно знає, в якому образі може прийти до нас у найтяжчу годину Кам'яне поле?

Зрештою, містер Тимчук скоро собі поїхали, про нього в селі забули, як про торішній сніг, ніхто за ним не сумував, навіть рідний брат Роман махнув на нього рукою, мовляв, що ти візьмеш з того американця, який чомусь носить наше родове прізвище.

Містер Тимчук ожив у моїй пам'яті однієї жовтневої суботи, коли нарешті, вирвавшись із нью-йоркського коловороту, опинився у лісі на березі затоки. Нас було чоловік із п'ять-шість, ми мали з собою дві півлітрівки чистої нашої горілки, добрий кусище сала, торбу хліба і цибулі — все це багатство, як до голодного краю, привіз із собою з Києва радник нашої делегації Максим Вугляр, хлопець бувалий, який не вперше приїжджав на сесії Генеральної Асамблеї ООН і знав, отже, прісний і нахімічений смак американських харчів.

Скинувшись по долару, ми «закупили» на цілий день великий дощаний стіл, навкруг якого пеньки служили замість стільців, і сіли бенкетувати; день стояв прозорий, наче його зіткали з яскравої голубизни неба, пожовклого листя дерев і зеленкуватої води затоки.

Горілка, правду кажучи, не дуже й пиляся, ми сиділи за дощатим столом мовчки і споглядали крізь плетиво гілля, як на водах затоки плавали зграями яхти; кожен із нас подумки вибирав свою яхту... хто вибирав білу, хто синю, хто червону... кожен із нас вибирав свою яхту, виводив її в океан і плив додому; нас з'їдала, як іржа, ностальгія, тут усе було чуже і через те мовби несправжнє, мовби малюване, і навіть цей яскравий день із синім небом, золотисто-жовтим лісом і зеленкуватою водою затоки теж виглядав намальованим і зверху для блиску полакованим.

І хто знає, чи не втопив би я свою романтичну яхту...

і хто знає, чи цей на березі затоки доглянутий, плеканий ліс не всох би та не почорнів би, а трави не поруділи б, а небо не покололося б та не зблякло, як блякле фарба на старих картинах, коли б вітер, який бозна-звідки взявся, раптом не дихнув на мене Кам'яним полем. Це було неймовірно, звідки, люди добрі, узявся на березі затоки дух мого Кам'яного поля, його ж не привезеш з собою ні у валізі, ні в кишені, ні в пляшці, а все ж я виразно відчув вітерець, що котився низом із гущаків, дихав мені в обличчя Кам'яним полем.

Я спершу не міг навіть пояснити, коли б мене спитали, чим і як пахне вітер з Кам'яного поля; вітер не піддавався ніякому описові, для цього не вистачало слів, він не був ні солоним, ні солодким, ні терпким, ні запашним, він був — рідним. На щастя, ніхто з моїх друзів, коли я встав із-за столу і пішов назустріч вітрові, нічого не допитувався, лише старший між нами віком, Пивовар, людина в усьому обережна, попереджував, щоб я не загубився в американських джунглях. Ліс справді був старий, він, може, пам'ятав індіанські племена, що плодилися і вмирали під його склепінням... у тому прастарому лісі я не зміг би назвати по імені жодного дерева, земля теж була для мене тільки травою, уже жорсткуватою, бо й під Нью-Йорком ходила по землі осінь, усе тут обступало мене чужою-чужепицею, а все ж я не боявся, ідучи назустріч вітрові, що віяв з Кам'яного поля, тут заблукати, було в мене таке враження, начебто я вдома, наче тюпаю собі нашим лісом, що оторочує Садову Поляну, а поруч зі мною тюпають тато... я тримаюся за татів рукав — і безпечно мені з тим рукавом і затишно; я давно уже не думав про батька, мама частіше приходили до мене то в снах, то в співанках, а тато вічно забарювалися.

Аж сьогодні ось...

А сьогодні ось у цьому полумінному золотистому американському лісі, що був схожий на тло на іконі святого Георгія, я думав про тата як про живого, вони жили у цих золотистих хвилях, у мареві, я чув, як вони волали мене з гущавини «Гей, гей, Юрашку!», разом з їхнім волянням лісом котився, як віз із сріблом, передзвін сокири. Я ішов на татів голос і на дзвін сокири, я уже не був теперішнім, а був тим малим хлопчиком із дитинства, і через те дерева росли наді мною попід самі хмари, а світ був глибокий як море. Тато у своїй білій сорочці, підперезаній чересом, несподівано засвітилися серед густих лоз над потоком як свічка... при білій свічці я закріпив, що

поки я товкся попід корчами, тут уже нарубано цілий віз лозняка... а ще при білій свічці оддалік пасся наш кишеньковий коник Гудзик... а ще висіло просто над головою і пражило сонце. Порубана лоза в'янула, сохла, листя аж диміло терпким прив'ялим духом, і мені здавалось, що весь глибокий світ дихав, віяв, пахтів, жив тільки цим терпким запахом прив'ялого листя. Я упав тоді на нарубану купу лози, занурився з головою у м'яке, мовби з едвабу виткане, листячко і, надихаючись листяного духу на ціле життя, чомусь заплакав.

Слушайте, хіба ми плачемо лише тоді, коли втрачаємо?

Було...

Тепер уже я знав, що десь поряд в американському лісі вчора-сьогодні орудували лісоруби, все діялося просто... лісоруби пішли собі, поїхали, а на галявині лишили купи гілляк, зрізаних з дерев. Дерев підчищали вчора чи позавчора, а вітер біг павпростець з океану та й налібав випадково прив'ялі купища; американський вітер не був виpec, що раптом повіяв на мене духом Кам'яного поля, бо і вітер був чужий, і ліс чужий, і трави, і небо, і порубане гілля, і інакше різьбилось на ньому листя, і сонце пражило інакше, не так, як тоді, коли тато над потоком рубали лози, а все ж я ліг, як у дитинстві, на купу прив'ялого листя, розкошував духом Кам'яного поля, і плакав, і тишився, що мудро вчинили мої тато, посадивши сина в драбини і повізши в поточище, щоб надивився, як рубають лози.

А біля дощатого столу мої друзі, турбуючись, щоб я не заблукав в американських петрах, звали мене повернутися назад, і я повертався, але вже не сам, ішов зі мною містер Тодось Тимчук, що десь тут в околицях Нью-Йорка вибудував собі віллу; я продовжував із ним давню розмову, яку ми розпочали на веранді мого сільського будинку, я запізнило радив йому, що не обов'язково треба було брати з собою з дому, вирушаючи в заморські краї, ні хрестика, ні грудки землі, ні свпан-зілля, ні будь-якої іншої пам'ятки; досить було по-сибірському дихнути вітрові з Кам'яного поля, і вже ти, братчику, не жебрак, і вже ти був би багатим, і вже ціле життя посив би у собі отчину.

Не був би ти як палець сам один.

Містер Тимчук стругав глузи з моїх сантиментів, бо «прошу вас, носити в собі отчину — це означає ходити в боргах, а я нічого нікому не винен», вітер з Кам'яного поля обминав його як прокаженого, Тимчук з того вітру

зубасто реготався, американці вміють, я це помітив, сміятися зубами, було йому легко, вільно ходити без отчини.

А я йому не заздри́в.

5

Й не був переконаний, чи в моїй новій книжці про Кам'яне поле неодмінно повинна зайняти своє місце жінка з нашого села Катерина Дурбак, або, як її по-вуличному кликали,— Свята Катерина, і тому майже до останньої хвилини вагався: впустити її у свою книжку, а чи залишити до кращого якогось випадку. В Садовій Полянці кожна, мабуть, людина вартує того, щоб згадати про неї як не в дні теперішньому, то в минулому, але всяка книжка (і про Кам'яне поле теж) має нумеровані сторінки, пових номерів до неї не додаси, бо в нас завжди бракує паперу; крім того, деякі критики поблимували на мене зизим оком, що, мовляв, у першому романі про Кам'яне поле живуть подекуди люди необов'язкові, яких можна було б з книжки й вигнати, є там «головний» Яків Розлуч, на ньому світ зійшовся клином,— і досить.

Може, воно так, як цього хочуть критики, а може, й не так, я часом не можу відмовити своїм героям, бо не можу з Садової Поляни переселити їх десь у Казахстан чи на станцію Заларі, що в Якутії, кожен із них, навіть найменший і ніби найнепомітніший, пов'язаний з Кам'яним полем такою силою-силенною корінців і кореневщ, що інколи сумнівався: а чи могло б Кам'яне поле жйти без них, чи воно родило б яблука, жито, кукурудзу і просо, якби хтось ворожий усі людські корінчики повиягував та повисушував.

І тому люди приходять до моєї книжки, як до власного дому. Потупцюють ніяково біля порога, деякі позмітають з чобіт пил, а деякі й не гадають цього робити, беруться за клямку, відчиняють двері, і мені залишається просити їх, як у хаті, сідати.

Серед «непрощених» виявилася і Свята Катерина. Якщо по правді та по справедливості, то Катерина давно повинна походжати по книжці павою, бо, кажуть, вродливим жінкам ніщо у світі не заборонено і ніякий вхід не заказаний. Втім, Катерину не можна було назвати красунею, їй наступала на п'яти сороківка, а проте не було в нашому селі чоловіка, старого чи молодого, який бай-дуже обминув би на дорозі цю незбагненну жінку: в біля-

вому її волоссі, в білявих бровах, у білій і ніжній, як у давньої панни, шиї, в зморшках навіть, на повних губах, у руках, у ходінні, в тому, як вона сміялася, як говорила, як заправляла під хустину непокірний кучерик, жила любовна хіть. Здавалося, що вона першого-ліпшого пере-стріне, обніме, поцілує, обпалить і поведе під першу-ліпшу копичку, в тернину, в жито, будь-куди, де тільки можна сховатися від людей... і він, перший-ліпший, ли-шить серед дороги рідну жінку чи серед поля роботу і піде, обпалений нею, зваблений.

Такої незбагненої сили була жінка.

Мушу, однак, відразу сказати, що своєю силою вона майже не користувалася, мовби й не знала, що нею воло-діє, в крайньому разі, мені ніколи не доводилося чути, щоб якась ревнива і зраджена жінка перестріла на вулиці Катерину й урвала б їй честі за свого чоловіка; інших перестрівали, деяким удовичкам, котрі й білого Катери-ниного мізинчика не вартували, били вікна, мастили дьогтем ворота і навіть писали, як тепер водиться, у ра-йон і вище, що тотя й тотя лярва з моїм чоловіком мо-рально розкладається.

У Катерини бік ні один камінець не впав, видно, не випадково її звали Святою.

І певно, як у кожному вуличному прізвиську, таїлося трохи іронії, бо у Святої Катерини, як не як, вибавилося шестеро дітей, найстаршій, Наталці, сягало десь вісім-надцять, а ще Катерина не без жалю та без утаювання признавалася сусідкам, що «погубила того плоду, як яб-лук під дичкою, по різних абортах, по ворожках, від від-варів усяких, бо я, жіночки, така... бо я сіяла б діточок по троє і по четверо на рік, аби-м тільки дала своєї при-роді волю. Досить тільки мені зеренце з'їсти... досить мені горошину проковтнути, і вже я готова, вже в мені кіль-читься, бубнявіє, росте і зріє — роди, жіночко, і край. Але я себе посторонками скручую, тримаю себе, як кобилу, у вуздечці».

Діти, однак, не були нею набуті отак собі з доброго дива, з шаленства одного з першим-ліпшим десь під пло-том: всі шестеро мали своїх законних татів.

Першого свого чоловіка Катерина привела з районного містечка Гуцульського, з близького, отже, світу, куди ста-ра Дурбачка віддала її в домашні, як тепер кажуть, ро-бітниці; чоловіком тим був чи то узбек, чи то туркмен, він у наших краях відбував військову службу і десь у Гу-цульському полакомився на Катеринину звабу. Хлопець

цей розкосий, хоч зростом особливим не вдався, був міцно збитий, крутий, ніби відлили його з чавуну. У садово-полянському колгоспі він влаштувався працювати на грузовику, і коли, бувало, брався за кермо, то мовби аж зростався з ним, і видавалося іноді, що то не потужний мотор везе повен-повнісінький грузовище, а сам Селім везе на собі, двигає і мотор, і повен кузов.

Аж іскри сипалися із скісних щілинок очей...

І Головиха Юстина не могла нахвалитися новим шофером.

Три чи чотири роки раювала Свята Катерина з своїм Селімом, уже й хату нову зачали молоді класти — в колгоспі ліс виписали, шифер, Селім каменю на фундамент навозив. І раптом усе пішло прахом: однієї ночі Селім зник. Не взяв з собою ні рублика, ні лахмітини, як був, вибрався вночі з хати, допався до Колійової стежки, за Веснярським хребтом сів у поїзд і пропав, як камінь у морі, в далекому світі. Лишив, правда, Катерині дочечку Наталку, в котрій не було нічого від батька — ні в личку, ні в очах, ні у волоссячку, усе було в дівчинки біле (а очі сині-сині), біле і сине навдивовиж усім людям перемогло, природа Катеринина виявилася дужчою; і ще лишив Селім на столі записку, щоб Катерина його не проклинала і не мала за погану людину, він дотепер її любить і буде любити, і, певно, іншої такої жінки в цілому світі не знайде, але «мушу тебе лишити, і край, бо вже вичерпався в мені колодязь, висушився, дарма що був повен по вінця, мені здавалося, що його вистачить на тисячу років і па тисячу верблюдів, я, бувало, нароблюся за баранкою, аж кожна кісточка в мені потріскує, а ти вночі налітаєш на мене, як гарячий вітер із пустелі, і раз, і два, і три налітаєш, і мало тобі, і ненаситна ти у своїй жадобі, ти буйнуєш, як земля навесні, і я подумав, що мене, смертного, на всю землю не вистачить, мені стало страшно...»

Він попросту втік.

Катерина ж носила Селімову записочку по сусідах, чи то хвалячись нею, чи то сумуючи за чоловіком, але шукати його не стала, навіть додому його матері не написала, бо якщо йому страшно, якщо його не старчить, то про що дурно говорити й за чим побиватись?

І по якомусь часі на її подвір'ї появилася новий чоловік.

Чоловіка того звали Іваном Степановичем Істіним, Катерина кликала його Іванком, вона привезла його чи то з

Ворохти, чи то з Косовача, ціле село бачило, як вона його привезла, бо сталося це серед дня, коли звичайний рейсовий автобус зупинився посеред Садової Поляни і з його заплених нутрощів вискочило спершу кілька моторних молодичок, що спродували в далекому світі свої яблука, потому випливла з величезною валізою Свята Катерина, а за нею вийшов підстаркуватий уже, довгий, мабуть, на два метри і якийсь гейби гудзуватий чоловігя — Іван Степанович Істін.

Одні боги Кам'яного поля знають, де й коли підчепила Свята Катерина цього чоловіка; він, навколо оглядаючись, мерзлякувато щулився і злегка покашлював. Катерина, як ласочка, зазірала йому у вічі знизу вгору й запитувала:

— Чи тобі, Іванку, сподобалося в нашій яблуневій стороні? У нас, Іванку, повітря таке пахуче, як вино, пий і не впивайся... скоро в нас твої хворощі минуться, зарубцюються, я підстрелю в лісі барсука, щоб натопити з цього смальцю... я для тебе, Іванку, нічого не пожалію, щоб тільки ти був.

Садовополянські жіпки досить таки скептично оцінили нового Катерининогя чоловіка, вони посмішковувалися з неї у вічі, що, мовляв, твій маслакуватий Істін вартий пошошу табаки, до того ж з усього видно, має сухоти, або, як тепер кажуть, туберкульоз. Свята Катерина, як звичайно, відмовчувалась, вона своє знала, за два роки прижила з Істиним двох хлопчиків... та такі хлопчики видалися моторні і зубаті, і теж обидва білі, як у молоці скупані, що сільські молодиці вмовкли, їм заціпило від заздросців, а може, від подиву, бо так таки й сліпому видно, що той Істін слабій на груди, вітер ним, здається, похитував, а дітей стругати, диви, був великий майстер.

А може, чуєте, Свята Катерина плодить собі дітей без чоловіків? Чи може таке бути, жіночки, га?

Катерина з тих балачок лише посміювалася, а сама коло Істіна припадала: заколола свинку одну-другу, потому заходилась вирубувати в пень курей, поїла його козячим молоком, сторцувала, ставила на ноги.

А він візьми та помри.

Кров його нагла залляла, як бувало заливала сухотників у старі «добрі часи» за царя Панька, коли земля була тонка, а нужники по селах у «Малопольщі» під страхом кари заставляли вибілювати вапном.

Третім законним батьком Катерининих дітей став Михасько Веретка — такий собі з вигляду миршавий чоловічок невиразного сорту і кольору, який появився у Са-

довій Полянї разом із бригадою мулярів, котрі будували колгоспний Будинок культури; Михасько служив у бригаді старшим кудипошлеш, тобто підносив цеглу і розчин, на нього покрикували, підганяючи: «Давай, Михаську, це, давай, Михаську, те!», він снував на будові як човник і скрізь устигав та ще й посвистував.

І впав Катерині в око.

Свята Катерина дивним чином прилипла до нього, відчувши у ньому потужну мужеську силу. Не подивилась навіть, що Михасько був свистуном не лише на будові, бо лишив першу жінку з двома синами під Галичем, а другу з донькою — в Бистричанах, це її нічого не обходило, вона одного вечора привела його до хати, поклала на стіл пляшку і до пляшки, потім розстелила постіль. Михасько пив і, хмеліючи, признавався про першу жінку і про другу, і про аліменти, і про свої удачі з численними іншими жінками, Катерина не дуже вірила, поки не вимкнула електрику.

Заледве не розвалили педобудовану хату.

І Михасько назавжди залишився біля Катерини; навесні бригада закінчила мурування понад Білим потоком і вибралася з села, Михасько теж було поривався... поривання це писалося про людське око, бо насправді ж теплішого й затишнішого місця, ніж за пазухою у Святої Катерини, не знайде... та й другої такої жінки, такого вогню перченого, такого білого і пружного тіла хіба десь розшукаєш? Довгий карбованець у мулярській бригаді, звичайно, вабить як чорт, але Катерина, якщо по правді, чоловіковим зарібком не вельми цікавилася і навіть на колгоспну роботу не випроваджувала, поїла, одягала, та ще й (поговорювали) замість Михаська посилала його першій та другій дружині належні на дітей аліменти.

Була це любов, а чи, може, для неї більше важило мати біля себе справного як годинник чоловіка? Людські пересуди й пересміхи відбивалися від Святої Катерини як горох від стіни... горох кільчився, виростав і зацвітав, і всім здавалося, що так і повинно бути, Катерина неділями спускалася з свого ґруника з Михаськом у село й попід руку правцювала до церкви, якщо приїжджав священик правити, або ж ішла на кіно до клубу. Село спершу зиралося, кривилося, миршавий Михасько мовби висів на білій і дебелий Катерининій руці, а потому звикло... а ще потому чоловіки чорно заздрили Михаськові, міряли його очима і роздягали, вимацуючи в ньому затаєну силу — і тієї сили чомусь не знаходили... у ньому тієї

сили як у горобця, подуй і посиплеться пір'ячко — і що тільки Катерина в ньому знайшла. А видно, таки знайшла, має смак і нюх до хлопів, бо, дивіться-но, знову стан повніе.

Мабуть, була таки правдива любов... мабуть, Свята Катерина вчарувала Михаська, втопила в жарких ночах, як у криниці, прив'язала до подолу, обсіпала дітьми — і першим, і другим, і третім (і, певно, на третьому не скінчиться), бо Михасько гейби аж підріс, вилюднівся, а оскільки численне сімейство було біляве й синьооке, то, здавалося, він теж прибрав білого кольору.

Після смерті старої Дурбачихи і хата, і газдівство і шестеро дітей перейшли на Михаськові руки. Яюсь була в мене нагода по-сусідськи побувати в полудневу пору в Катерининому оседку і на власні очі побачив, як Михасько крутився веретеном: того дітлаха заколиши, тому зніми штанці, тому всунь у ротик липку, тому дай їстоньки, кури ходять за ним зграєю і сокотять, двом свинкам бараболі павари і натовчи, бичка, якого тримають на продаж, нагодуй, за коровою і двома вівцями, що понасають в саду за хатою, теж поглядуй. А ще дров нарубай, посуд помий, хату підмети, кинь в окріп кукурудзяної муки на кулену, молоко скип'яти...

Це була карусель, весела й поспішна біганина по колу; кажу «весела», бо Михасько з усім давав собі раду, роботу робив весело і спритно.

Ще й до того за старою звичкою посвистував.

І ще при тому я помітив, що домашню роботу чоловік робив не для того, щоб чимдуж збути її з рук... роботою своєю він мовби хвалився перед Катериною, яка мала незабаром появитися з лісу; він чекав її, раз у раз кидав погляди на плаї, що біг у Веснярські ліси, а інколи й зовсім забувався, на хвилину залишав роботу лоском, прикладав долоню дашком до чола і вдивлявся у поблизькі ліси, і я був упевнений, що Михасько в цю мить виймав свою Катерину з-поміж гущаків, що перед Михаськовим зором розступалися смереки і він брав Катеринину кобилку за вуздечку, виводив з-під склепіння лісу на плаї і правцював додому... правцював, бо занудьгував за жовною, за її очима, за повними руками, за білим тілом.

Михасько в цю хвилину весь світвся, мовби зійшло йому в очах сонце, і марудна його метушня коло коліски, і біля печі, і в стайні, і в курнику, і на подвір'ї набирала вищого смислу, він, певно, нехитрою роботою платив Катерині за припізніле щастя.

Любив її.

Катерина поверталася з лісу при заході сонця, а часом і пізніше, і завжди чекала її на столі гаряча страва, і вже старша дітлашня роззувала її і мила в тазіку мамині натружені за день стременами ноги, і вже Михасько заводив коня до стайні, розсідлував, набивав ясла сіном, і вже Катеринина малеча горнулася до неї, знудгована без мами, і вдихала з її одежі, з рук, з волосся лісові пахощі.

Я забув з самого початку сказати, що Свята Катерина працювала в колгоспних лісах побережником. Це було для сторонської людини, може, трохи незвично, адже лісництва — чоловіче ремесло, бо їй не дуже воно безпечно, вимагає також витривалості та сили. Ану спробуй один із другим цілісінський день погуцкатися в сідлі по гірських стежках. То ще півбіді, коли тепла погода, а якщо дощ або ж снігова завія? Отож, для сторонської людини виглядало б, може, й дивно, що Свята Катерина день при дні пишає лісами, мов якийсь відлюдкуватий чоловіча, а в Садовій Полянці всі знали і пам'ятали, що старий Дурбак, Катеринин батько, ціле життя стеріг Веснярські ліси і доньку до свого лісового діла прихилив, і коли сталося так, що Кирило Дурбак раптово помер від запалення легенів, а його наступника Миколу Буця, старшого сина колгоспного бухгалтера, однієї осені принесли з Веснярських лісів простріленого чи то заблуканим браконьєром, чи таки своїм порубщиком, заскоченим на гарячому, то охочих стати на лісниківську службу в селі не знайшлося.

Поки не зголосилася Катерина.

Колгоспне правління ні на волосинку не пробувало сумніватися, чи впорається молода жінка з лісовими обов'язками, всі знали, що вона в лісі почувалася як пструг у воді. Головиха Юстина закріпила за нею Мушку — чорпу як піч кобилку, нове сідло, ну а рушницю успадкувала Катерина дедьову — і почалося для неї нове життя.

Майже кожного ранку, коли буваю в селі, Свята Катерина їде на кобилці повз мою хату у Веснярські хащі. Інколи вона припізнюється з вранішнім об'їздом, і тоді моя сусідка Тетяна, Марка Всюдисущого жона, із-за вугла ставчини визираючи, шпелила Катерину, що, мовляв, ниньки Михасько Веретка нашій Катерині ногу приліг, бо сонце вже піднялося на дві кочерги, а ти тільки-но у свій ліс чимчикуєш. Ой, пусто-но стережеш, душко, колгоспне добро, злодії, певне, не одну смереку звалили.

Тетянині шпильки нібито добродушні, але це тільки так здається тому, хто не знає її перченого язика. Катерина, правда, з того шпилькування нічого собі не робить, навіть не оглянеться, погойдуються в сідлі м'яко і ритмічно, вона ще мовби додивляється сні, біляве пасмо волосся вибивається з-під червоної хустини, круглі коліна пружно стискають кінські боки, повні груди аж випорскують з підперезаного мисливським патронташем старого кептаря. Вся вона, Свята Катерина, пашить, і сидить вона в сідлі як вилита, і навіть рушниця за плечима пасує жінці, мовби з нею вродилася; від почуття легкості в тілі, від радості, яка живе в її крові, від жаркої недоспаної ночі, від того, що надворі вигоджується ранок як дзвін, від того, що чорна кобилка під нею заповзято клепає кам'янистим плаєм у Веспярські ліси, які ще сплять, спеленані туманами, і ще бог знає від яких щедрот Свята Катерина не помічас і не хоче помічати трутизни, що стікає з Тетяниного язика, хоч часом і не втримується, починає навмисне хвалитися:

— Аби-сте знали, вуйпочко, мій Михасько, дай йому боже здоров'я, такий шалений... і ногу він мені приляг, і другу, і косу розплів, і всю мене пом'яв, як булку, тепер я легка, як перце, здається, візьму та й вознесуся зараз живцем на небо.

Сміялася.

Хвалилася і сміялася, а я чомусь вірив, що її хвалба недаремна. Стоячи на своїй брамі, я довго дивився Святій Катерині услід і чомусь очікував, що вона стріпне крильми і на злість Марковій Тетяні шугне у високе небо. Однак нічого такого не ставалося, чорна кобиличина несла жінку в сідлі все вище і вище в гори, ось вони вже минули колгоспні сади, ось об'їхали ліворуч терниця на Монастирському, ось востаннє майнула на стежці червона хустина — і ліси її проковтнули.

Чи ловила Катерина порубщиків?

А мабуть, ловила, на те була побережником, але я ніколи не чув, щоб припровадила когось у колгоспну контору або в канцелярію сільради; не чуто було також, щоб хтось їй погрожував, як це іноді трапляється, або щоб встрілив шрапнеллю із-за смерекового стовбура понад головою для постраху і попередження, мовляв, будь розумною, шануйся, Катерино, ліс без вікон і без дверей, усяке тут може трапитися.

Одного разу, правда, минулої осені я бачив, як вона вела з лісу Андрія Доцяка, хлопчиська в два рази вищого

від неї, молодого... такому скрутити жінку було раз плюнути, не помогла б і рушниця. Вони слускалися плаєм пішки, Катерина вела свою кобильчину за повід (рушниця була приторочена до сідла), обов перекидалися словами, і з боку ніхто й не здогадався б, що то прошкують поруч вороги... ну, може, вороги не такі вже й люті, зате — непримиренні. І так би вони в мирі й злагоді пройшли б униз, коли б раптом Свята Катерина, щось надумавши, не завернула в мою хвіртку. Кобильчину прив'язала до клямки, а Доцяка вела поперед себе до хати як арештованого.

Я зустрів їх перед ганком. Катерина втомлено присіла на східці, день, видно, випав тяжкий.

— Не такий тяжкий, як гіркий, — зітхнула Катерина. — Я на кого кочеш сподівалася... в у мене деякі на прикметі, один з другим лише сокиру гострить на точилі, а я вже знаю, що він збирається в ліс. Але щоб старого Доцяка син... що ні — то ні. — Вона не так розповідала, як скаржилася, з її обличчя справді можна було вчитати і біль, і розчарування, уся її зграбна постать надломилася і поникла. — Ну порадь, Юрашку Миколовичу, кому тоді вірити? Молодий Доцяк щойно з армії, оженився в «м'ясищі», кому як не йому дбати, щоб ліс ріс та ріс... а він вигострив сокиру і пішов лісом дерева «вінцями» обцюкувати. Ви знаєте, Юрашку Миколовичу, що то таке «віпець»? Це коли вирубують внизу навколо смерекового стовбура глибокий рівчак, такий, як зашморг, щоб дерево поступово сходило соками, шиділо, поки зовсім не всохне.

Потому його зрізають, готове...

Уявляєте, яку муку переживає смерека... кров з неї спливає в землю і спливає, спершу трухлявіє крона, згодом відмирає бокове гілля. І так покалічено двадцять три дерева... та коби дерева були дорослими, а то вибрано молоденькі, що два чоловіки взяли б на плечі. На кровки.

— На моїй совісті лише чотири смереки, — перебив її Андрій Доцяк. — Нащо мені аж двадцять три? — Він теж був утомлений, і для нього сьогоднішня днина випала важкою, він сидів поруч із Святою Катериною на східцях, призахідне сонце на червоно барвило лезо сокири, що лежала на його колінах. З колгоспного саду хвилями напливав дим, там спалювали опале листя, і дим пахтів яблуками, призабутим літом, і ще дим, здавалося, вистелював над селом, над усім Кам'яним полем щемку й не по-осінньому тепло тишу.

Хоч мак сій.

Я несподівано злякався, щоб тишу випадком не потривожили, узяв з Андрійових колін сокиру й жбурнув її у траву подалі, сокира там, ударившись об камінь, дзвінко скрикнула. Андрій же й не кивнувся, не боронив своєї сокири, він, певно, сушив собі голову над загадкою, чому Катерина не повела його просто до Головихи, а повернула до мене.

Свята Катерина посміхалася з моєї остороги, вона не побоялася Андрієвої сокири в лісі, а тут — тим більше. Андрієві ж сказала:

— Ти мой, Андрію-братчику, дурно не говори й не викручуйся, бо всі двадцять три смереки на твоїй совісті. Ти, як той короїд, перелітав з дерева на дерево, вибираючи кращі, рівенькі... і місця вибирав для рубки зручні. А може, ні? Адже ти добре знаєш, що мене не обдуриш... обдуриш мене, як маленьку, в селі, на полонині, в саду, на царинці теж, а в лісі Катерину не обдуриш.

Вона не кричала, ні, її голос був журливий і тремкий, мовби Катерину щось боліло. Андрій гнувсь, ховаючи од неї очі, це мало помагало, журливий її біль западав у душу, і він не знав, як од нього рятуватися.

— А якщо... а якщо всі двадцять три смереки на моєму рахунку, то що? — спитав урешті тяжко. — То що мені тепер буде? Складете акт чи протокол?

Катерину мовби не обходило Андрієве признаштя, це було само собою зрозуміло, вона далі журилася:

— А де акт чи протокол — там суд, грошова кара. А ти щойно з армії, жона молода, мастків ще не доробився — з чого кару заплатиш? Та й чи можна сплатити грішми лісові кару за вчинене... за тоті смереки, що будуть повільно вмирати? Може, лісові муки ніякими рубликами не заглаїш, може, дерева кричать, як люди, а ти — глухий. А щоб не був глухим — кару я тобі придумала: най тебе Юрашко Миколович запише до своєї книжки глухманом. Будуть колись твої діти книжку читати і свого дедю судити. Чи як кажете, Юрашку?

Я здвигнув плечима; по правді сказати, я ніяким суддею не хотів бути, але Свята Катерина й не вимагала від мене суддівства, вона лише просила, щоб я записав у свою книжку про Андрієву глухоту, а вже про суд подбають Андрієві діти.

Світе мій, де ще його діти і коли вони виростуть?

Катерина, однак, повністю на них, на дітей, покладалася, бо встала зі східців і, не оглядаючись і не прощаючись, пішла до хвіртки відв'язувати свою кобильчину.

Ми сиділи з Андрієм мовчки, слухали цокіт копит, що віддалявся. Потому я спитав:

— Навіщо ж на галь-галь признався про всі смереки? Якщо зловила на гарячому на чотирьох свіжих, то за ці й відповідав би. Від інших міг відмовитися. Ліс великий... і не ти один у лісі.

Він засміявся невесело, вдивляючись у сутінки, що обступали хату.

— Ви ж бачили... коби так легко було відмовитися. Якби Головиха випитувала чи в міліції — там затався б. І не довели б нічого. А Свята Катерина тут розжурилася, гейби й напrawdę попідцюкувані мною смереки кричати, а я, глухман останній, того не чую. Добре мені казали: «Випиши в колгоспі кругляка на крокви, поки фундамент поставиш під хату, поки коробку виведеш, поки се, поки — те, він і висохне, кругляк, значить. Нащо тобі в ліс потикатися? Там Свята Катерина панує. Тільки-но замахнешся на смереку, а вона вже тут як тут».

— Має жінка побережницький хист,— сказав я.

— Ет, не в тім річ,— заперечив Андрій.— Вона гейби лісові родичка... коли вродилася, то її дедя, що теж побережником був, пупець в лісі законав. І тепер жінка до смерті зв'язана з деревами. Десь удариш обухом по стовбурці, і вже чує, і вже її заболіло, і вже летить на тебе конем. І ніде не сховаєшся, в ніякій норі. Таке про Катерину поміж людьми ходить.

— Різне можуть балакати. Казка якась. Хіба ти в неї, у казку цю, віриш?— допитувався я в Доцяка.

— Не хотів би, а мушу. Як не повіриш, коли всі дерева мої підрахувала, мовби стояла за плечима, коли їх підрубував. А то ж я робив не відразу, то тоді цюкну, то другого дня. Ще з літа почав... І тріски визбирував, і «вінця» мохом обтулював, щоб не було видно. А вона вже знала... кожне, виходить, дерево в ній обізвалось. Ви ж самі бачили,— кликав мене за свідка.

Він кликав мене за свідка і сам собі дивувався, що легко признався Катерині у скоєному в лісі, і я мав по-свідчити (перед ким і де?), що він не винен у своєму признанні, це Свята Катерина винна, вона має у лісі сто очей і сто вух, од неї нічого не втаїш; він, певно, дорікав собі, що вірить у старосвітські марниці, бо ж закінчив середню школу, служив в армії при ракетах, прочитав купу книжок, отже, не повинен би вірити...

Не повинен би...

Андрій не міг дати собі ради з сумнівами, а я не

поспішав на поміч, мені було цікаво дізнатися, що і в наш ентеерівський час Кам'яне поле родить каміння і обсновує людину чи то казкою, чи то легендою.

Добро це було чи зло?

6

Тиша зірвалася з високого неба і впала на морське дно.

А на морському дні, в крутих його глибинах поміж двома загінцями кукурудзи Йосип Параньчин чоловік, повзаючи на коліпах, виживав на межі хопту; робота була марудною, бо хопта видалась невисокою і по-осінньому цупкою, як дріт, але кушка папі на розстеленому ряденці поволеньки таки росла, бо Йосип прихоплював серпом оберемки бур'яну то поміж своєю кукурудзою, то між сусідською. Сусід Штефан Буждиган напевно не похвалив би Йосипа за орудування серпом на своїй нивці, бо «де ж то бачено, вуйку Йосипку, щоб на чуже по-злодійському лізти, в мене теж є корівчина, її теж треба годувати. Ось виклепаю косу...» Йосип Параньчин чоловік червонів, мовби його взаправду застали за чимсь недозволенним, і подумки боронився: «Ти мой, сусідо, вибачай, що я серпом засяг молочаю там чи пирію на твоєму, я геть-чисто замотеличився з тим робленням сіна: відколи літо, то вищібую де косою, а де серпом у лісі, на пустищах і межах по оберемку трави, ношу її додому, висушую, як перець, і складаю під оборогом. Зима, сам знаєш, довга, дітей — повний запічок і всі просять молока».

Йосип Параньчин чоловік зітхнув і скрушно розвів руками, виправдовуючись перед Штефаном Буждиганом... а Буждигана ж не було ні в селі, ні в Косовачі, і ні стара його мати й ні молода жона не знали, де він у цю хвилину обертається, та сам навіть маршалок Ридз-Смігли разом із паном президентом Мосцицьким не мали зеленого поняття, де, на якому полі воює гуцул із Садової Поляни Штефан Буждиган, якого мобілізували до війська на другий же день польсько-німецької війни.

Дали йому білого орла на чоло.

Дали йому підковані черевики.

Дали йому карабін на п'ять набоїв...

І висить на бантині неклепана коса, в повітчині припадає пилюкою гончарний круг, а в хаті плаче нецілована жона.

Воює Штефан Буждиган на польському полі,

А на польському полі, десь там на піщаному Помор'ї і десь там під Варшавою, дні котяться криваво, і люди падають під їхні колеса, як птахи, що їх підстрілили на льоту; там ночі згорають на попіл у полум'ї пожеж, і було аж дивно, що після вигорілих дотла ночей усупереч війні випливають на польське поле голосні і чисті ранки, схожі на Буждиганові писані тарелі, що їх, бувало, робив на продаж. Ранки, щоправда, жили недовго, як літні метелики: з танкової башти цілились у ранок гармата, з окопа — скоростріл, з борозни — цівка карабіна, і досить було навіть не гарматного вибуху чи там скорострільної черги, досить було пострілу з карабіна, і ранок розлітався на друзки, падаючи в посивілу вересневу траву.

Ходив тоді Буждиган і збирив розбиті свої тарелі.

Йосип же Параньчин чоловік не міг його ні окликнути, ні оборонити, сидів він на купці нажатого бур'яну... сидів на морському дні, в крутих його глибинах, приголомшений тишею, безпорадний перед нею, маленький і всіма забутий; і сьогоднішня його робота, і вчорашня, і позавчорашня, оте бідацьке вищипування паші на пустощах і на межах занурювало його в тишу, як у намул, робота, дарма що була кінечною і потрібною, виглядала дрібною, несправжньою, колись давно, може, вона його задовольняла, а нині баглося йому роботи іншої, ну, такої щоб оці сонні гори, оці ліси, оці загончики кукурудзи сколихнулись, бо польські поля ось-ось скінчаться, настануть поля галицькі, і вже тоді Буждиган удома зачне збирати свої розбиті тарелі.

І що він, Йосип Параньчин чоловік, може вдіяти? Ну, є у нього прихований у потаємному дуплі карабін і двадцять набоїв до нього... ну, добре, він карабін добує і вистрелить, і тут як тут прибіжить поліціантський пес Кифор Далей, за ним приплентається Данильчо Війтів сип із Королями з Верхів, а там не забариться зі своїми синіми «ангелами» поручник Врона з постерунку в Гуцульському і міх-мах заметуть вони Йосипа до «Іванової хати», бо що сам один вдієш з двадцятьма набоями, закуритесь, братчику, за тобою, як закурилося в перші дні війни за Василем Смеречуком-Великим та іншими сільськими комуністами. «А ви як собі гадали,— посміхався у шенцюжки Василя Смеречука.— Гадали-сте, що поки наше доблесне військо буде добивати Гітлера, то затаєні комуністи — знаємо вас, канарків — зачнуть на кресах бунти підпалювати. Не дозволимо! Під ключ — і шлюс!»

Арештованих везли на трьох фірах Волячою дорогою до Гуцульського; люди чипіли обіч дороги мовчазні, зажурені, бо вчора з села покликали до бражки одних, нині поарештували других, завтра... Про завтрашній непевний день думав і Йосип Параньчин чоловік; він стояв у гурті, скинувши навіщось крисаню, і, простоволосий, чи то прощався з крайнами, чи то таким способом прагнув виділитися, щоб Василь Смеречук-Великий помітив його з воза, щоб подав якийсь знак, якесь слово кинув... півслова, але за кожним возом гарцювали на конях поліціянти з багнетами наголо, і Василь Смеречук навіть бровою не моргнув, тільки ковзнув поглядом... ударив байдужим поглядом, мовби не впізнаючи Йосипа, ніби нічого їх не в'язало, нібито торішньої весни Йосип не розповідав йому про червону корогву на читальні та про потолочений портрет Пилсудського.

Смеречук тоді тиснув йому руку, він був радий Йосиповому вчипку, бо вість про червоний прапор покотилася горами як молодий грім.

«А видите... а видите, товаришу Сем'янчук, доросли ви до буту супроти цілої держави... доросли, отже, до революції»,— казав він.

«Може, й доріс,— не відпирався Йосип.— Та тільки де вона, чоловічку, революція? Га? За якою рікою? Не дійдеш і не допливеш...»

«Ви в душу собі зазирніть, Сем'янчук,— порадив Великий Василь.— А пливати нікуди не треба».

Йосип Параньчин чоловік зазірав собі в душу, як у нову хату, і було там ясно: знав, чого хоче, знав, з ким йти і куди йти.

Знав...

А тиша он упала на Кам'яне поле, і вітер не кивне галузкою, хвиля не бризне, і не запіє когут. Коби... коби був удома Смеречук, бо треба, людоньки добрі, щось робити, діяти... захлинешся ж бо у цій тиші, як у багні.

Йосип Параньчин чоловік жбурнув рішуче серп і заходився в'язати у вузлик верітчину з бур'яном. Коли ж видибав з кукурудзи на польову дорогу, то здалеку побачив Івана Сороку, сільського шевця, що вмів і постолити зшити, і чобіт (у кого був) полатати. Сорока махав до нього костуром, просив зачекати.

— Що сталося?— невдоволено блимав на нього Йосип Параньчин чоловік.

— Та ніби нічого такого,— тихо відповів Сорока.— Шукаю за вами, бадіко Йосипе, по Кам'яному полю, а ви

як у воду впали.— Сорока був молодшим від Йосипа, щойно сороківку розміняв, але виглядав на шістдесятирічного діда. Шевське ремесло зігнуло людину в каблук, сухоти вимучили його до краю, він геть зхаркався кров'ю і тепер хитався посеред поля, як билина, висушений, блідий.

— То... нащо я вам?— перепитав Йосип. Не повинен був молодшому від себе «викати», але Сорока хитався такий зболений і такий сумирний у своїх хворобах, що Йосип мимоволі перейнявся пошаною до цього чоловіка і до його терпіння.— Чи не знаєте, де я сиджу... де моя хата?

— Та чому не знаю,— посміхнувся Сорока.— Тільки фільварок ваш, бадіко, на кичері,— пожартував,— і всі очі його здалеку видять: добрі і врочливі. А я зі своїм здоров'ям боюся вроків і... тайняків з поліції,— додав через хвилину.

— Вам то чого боятися?— шморгнув Йосип носом. Хотів було сказати, що «стоїш, чоловічку, над гробом, усі страхи твої за плечима», але вчасно схаменувся і закінчив зовсім по-інакшому.— Здається, для Речі Посполитої яму не копаєте?

Сорока присів на камінь, дихав глибоко і часто, як риба.

— Самі собі паниченьки ямку випорпали, тепер Гітлер цілу Польщу хоче туди покласти. А щодо меша... що я можу, бадіко Йосипе, коли смерть за мною ходить. Он чуєте, як мантачить косу?— підняв палець.

І Йосип, ураз задеревівши, мимоволі надслуховував. Справді, десь хтось таки мантачив косу. Спершу було дивно і незвично слухати, як у цій вересневій зомлітій тиші виспівувала під бруском коса... спершу Йосипку здавалося, що Сорока зі своїми болями наслав на нього мару, що мантачення не було справжнє, що це йому причудилося, коса, проте, видзвонювати не переставала, сріберний дзвін вилунював з латок кукурудзи, з густого терну на Монастирському, з Криниці Без Дна, а може, і з падрів Кам'яного поля; сріберний дзвін не навіював страху, вже забулося сказане Сорокою про смерть, ніяка смерть не мала в цю хвилину доступу до Йосипа Параньчиного чоловіка й до Івана Сороки, далеке мантачення коси розпанахувало тишу навпіл... і тепер було чути, як шелестить кукурудза, як по-літньому потріскує під ногою зело і як дівочий голос ридма ридає, що «візьми, мати, піску в жменю, посій його на каменю...»

Йосип Параньчин чоловік пішов слідом за дівчиною, що радила матері розсівати пісок, він теж у цю хвилину жив потаємним сподіванням, що пісок зійде як жито, і вижене жито стебло, і заколоситься, і налетиться колос зерном, настане час, і жито Йосипко скосить і обмолотить, повезе до млина, і його Паранька спече дітям хліб; хліб отой запахущий, що він його ще гарячим розкраяв на столі і роздав своїм дітям, аж обпалив Йосипа. Світе ти мій, як усе просто! В хлібі, виходить, зачалися і перші прочитані мною літери з Гейчиного букваря, і моя віра в Слово, що нібито мало котитися горами і розбуджувати приспаний люд, і моє нетерпляче жадання революції, що повинна все навколо перемінити. Йосип не знав, чи його відкриття значило щось для людей, чи всі вони міряли революцію куснем хліба, чи це тільки його мірка, і він заледве не спитав про це шевця Сороку... але пощо питати про революцію шевця, що дихав на ладан, цьому вже не допоможе ні хліб, ні революція, ні зело лікувальне, ні завтрашній день. Йосипко, сам людина бідна аж спня, дотепер не бачив когось біднішого від Сороки: сидів той самотиною на камені посеред поля, що ще буяло темною зеленню ранньої осені, грівся на сонечку, склавши на колінах зжовклі руки, і вже йому не були знадібні ні поле, ні сонце, ні вітер.

Йосипка розбирав жаль.

— То нащо я вам зпотрібився? — перепитав удруге. Був він по натурі людиною доброю, і добротою міг поділитися з Сорокою, якщо, звичайно, людська доброта ще була йому знадібна. Сорока, здавалося, стояв вище доброти і підлості, великого і дріб'язкового, він уже все перейшов, усього зазнав — нічого йому не залишилося ні крапельки, і він нічого собі більше не жадав.

Так здавалося Йосипкові.

А Сорока сказав, що приходить від Василя Смеречука-Великого.

Він так і сказав, віддихавшись на камені: «Приходжу, бадіко Йосипе, від Смеречукового Василя, а щоб мені повірили, то признаюся, що від самого Смеречука маю пароль-перепустку до вас: оту червону коругву, яку ви торік повісили на читальні».

Йосипа гейби батоном свиснув.

Він не міг приховати свого розгубленого здивування, йому ніяк не могло вкластися в голову, що від Смеречукового Василя придибав оцей сухотник, котрий стоїть обома ногами в деревищі... а якщо він стоїть обома пога-

ми в деревищі, то питаю тебе, світе, і себе самого: яке шевцeve діло до Василя Великого, до революції, до людської бід, до польського поля, на якому Штефан Буждиган визбирує поколені писані тарелі?

— Боженку, та якже... від Смеречука?— рятувався Йосип від здивування і сум'яття.— Таж він під ключем у Гуцульському. Карабіни 'го стережуть — пташка не залетить.

— Ая, нібито для птахів замки і карабіни — перепона? Літають собі всюди, — посміхнувся Сорока і його обличчя трохи ожило.— Через вірну людину передав вам товариш Василь: «На вас, бадіко Йосипе, надія. Поки час і поки змога — треба звільнити інтернованих у Гуцульському комуністів. Поки час, завтра може бути пізно... завтра нас можуть повезти під німецькі бомби або поставлять під стіну і викосять скорострілами. Паниченьки тепер люті, як мухи восени».

Сороці важко було говорити, кожне слово він мовби витесував з каменю, піт градом котився з обличчя, Йосип, однак, нічого цього не бачив, миршавий зростом і дрібний лицем, він не знав, чи ще маліти йому зі страху, чи западатися під землю, чи лежати йому на самому морському дні в тиші, в глеї, вдаючи, що геть-чисто оглух і збаранів до решти за вищубуванням хопти для корівчини.

А чи?..

Він вагався, сам себе заганяв у кути і сам себе з кутів виганяв на білий світ; на білому світі червонів від сорому: «Хіба ти, Йосипку, шляк би тебе ясний трафив, не очікував, як ласки, сьогоднішньої днини, хіба не готувався до неї внутрішньо? Чи не казав тобі ще торік Великий Василь, що ти доріс, чоловічку, до революції?»

А коли доріс, то...

— То що маю робити, як маю визволити?— спитав Сороку, відчуваючи, як спливає, минається його страх. Тяжка відповідальність лягла на його плечі, засіялася в душу, і він у думках тішився, що під тягарем не заломився.— В мене тільки один карабін і двадцять набойів до нього... бережу на всякий випадок у дуплі.— Він сьогодні вже згадував про свій карабін, але тоді карабін виглядав пукавою з бузини супроти всього моцарства шляхетського, тепер же й одне дуло щось важило і значило.

— Зброю знайдемо,— сказав просто Сорока, гейби тримав у чересі ключі від королівського арсеналу.

— Ну, а людей... Сам один у полі не жовнір.
— Будуть і люди. Легіники, правда, зелені як листячко, але підуть за вами в огонь і у воду.
— Хіба я щось таке...— знітився Йосип.
— Ви добрий стрілець, бадіко, і всі гори про це знають. Я сам пішов би з вамп, якби...— І Сорока не договорив, засумував, сидючи на своєму камені. Йосипко готовий був чоловіка розрадити, але ніяк не міг добрати слів для розради, всі вони видавались йому легкими, як кленові метелики.

Та й чи потребує Сорока його розради?

Потому обидва вони йшли польовою дорогою поміж кукурудзою, і Йосипко Параньчин чоловік уже знав, що близько тридцятьох на початку війни інтернованих із різних гірських сіл комуністів тримають у самому центрі в Гуцульському в будинку «Рідної школи»; стережуть їх денно і пощю місцеві «стшельци», серед яких є зовсім жовтодзюбі молодики й обпалені минулою війною комбатапги-ветерани, котрих через давні поранення не взяли на війну. «І треба вам знати, бадіко Йосипе, що комбатапги і жовтодзюбі геть-чисто запаморочені патріотичним чадом, затяті вони до смерті, варту вартують зірко, як олені... а на гуцула вони люті, як вогонь. Зі школи зробили справжній кримінал: на вікнах грати, павколо над парканом кинули дві нитки колючого дроту — миша не прошмигне. Поручник Врона з постерунку, що над «стшельцями» має команду, задоволений їхньою службою. Каже: «Польща вам того не забуде». Ранками і вечорами на повірках сам особисто не те що перераховує, а мовби аж перемацує в'язнів, чи випадково котрийсь не втік.

Отож, бадіко Йосипе, роботу будете мати нелегку, і своєму військові, що буде на вас очікувати сьогодні... ще таки сьогодні, чуєте, біля фігури за селом, розтовкмачте: «Йдемо, легіники, все 'дно що на війну... а на війні кулі свищуть. Хто має страх — най вертається назад додому».

Йосипко Параньчин чоловік уже не дивувався ні з обізнаності сухотного шевця, який, видите, вчора шкандибав собі Гуцульським, придивляючись до варті біля «Рідної школи» і здибаючись з потрібними людьми, ні навіть тим, що командувати акцією доручено саме йому, Йосипові, до нього повернулася горделива впевненість, яку переживав лише один раз на рік, коли взимку кликали його до графа, вручали оздоблену сріблом рушницю і казали: «У вас, пане Йосипе, око бистре, а рука тверда,

ні дик не втече від вашої кулі, ні сарна, ні заєць». Правда, сьогоднішня горделивість відрізнялась від мисливської, його призначили, прошу вас, капітаном над легіонами не тільки тому, що з нього добрий стрілець... тому призначили, що доріс до революції.

І це головне.

Якби сільський швець Іван Сорока в цю хвилину зазирнув у Йосипове обличчя, то побачив би, що він увесь запалився і горить... горять радісним вогнем зморшки, запалі ями на зарослих щоках, прокурені вуса і вилинялі брови; якби сільський швець не був таким зболевим і якби не був зажуреним майбутньою операцією, то помітив би, що Йосипко Параньчин чоловік аж підріс та випрямився і навіть перестав шморгати простудженим носом. Сорока, однак, дивився собі під ноги, хода його була важкою, а кашель боляче — хоч кричи на ціле Кам'яне поле — роздирав груди, і він, отже, не мав ні часу, ні сили заглядати Йосипові в обличчя, поспішав домовити, що мав домовити... що «в Гуцульському, капітане, станете завтра на світанку, і в містечко вже не пхайтеся, переднюйте на цвинтарі в каплиці... та нишкніть, прошу вас, у тієї каплиці і стережіться, щоб вас жива душа не запримітила. А як стемніє, то прийде молоде дівча, скаже, що я, Сорока, її прислав, це буде як пароль — і поведе вас безпечними стежками до «Рідної школи». Далі буде залежати від вас, бадіко Йосипе».

Йосипко хитав головою, що, мовляв, можете не сумніватися, товаришу Іване, буду старатися... дотепер усі роботи сповнював ретельно, що теж зроблю як належить, коби тільки панбіг скоріше надсилав вечір і ніч, день і знову ніч.

Він уже квапився.

Його розпирала нетерплячка; Йосипко не уявляв, що станеться, як переінакшиться світ після завтрашньої ночі, коли він із ватагою молодиків звільнить інтернованих комуністів... цілком може бути, що Штефан Буждиган, якщо його на фронті ще не вбили, далі буде нипати польськими полями, визбираючи свої розстріляні тарелі; Буждиган буде збирати, а запінений поручник Врона, попросивши помочі з сусідніх постерунків або й з самого Косовача, заходиться перекопувати гори і вистежувати втікачів, і може бути, що на Йосипка впаде підозра: «А чи не ти, Йосипку, кров би тебе нагла залляла, розбивав замки в «Рідній школі» і виводив арештованих на гірські стежки?» Ет, хай буде, що має бути, Йосипко вже

був упевнений, що після завтрашньої ночі не повернеться у звичний свій світ, до тупої, як колун, роботи, до оцього викошування хопти на межах і на пустищах, він уже не зможе жити, як дотепер жив, і не зможе перебувати в спокої, в глибизні, на самісінькому дні в намулі й у теплій темряві.

Засвітився у ньому каганчик.

Каганчик це був, лампадка лойова, свічка, висушена скіпка, а чи крайчик сонця запав йому в душу... Йосипкові, зрештою, було байдуже, що там у ньому засвітилося, важливо, чоловічку, що вогонь є вогнем, і тобі з вогнем і тепло, і ясно, можеш тепер і за двері виглянути, і до себе зблизька придивитися... при світлі бодай сам собі не збрешеш.

Ціле одкровення нашло на нього: будь правдивий перед собою.

Увесь вечір, ніч і наступний день Йосип ходив мовби зі свічкою в руках, присвічуючи собі й оберігаючи долонею полум'я од вітру. При світлі впізнавав себе і... не впізнавав. Два Йосипи сиділи в ньому, схожі і не схожі водночас, і піхто про цю роздвоєність, навіть прозорлива Параська, не мав й гадки. Той перший Йосипко, заледве дочекавшись вечора, добув з душла австріяцький карабін і набої, обтер зброю від мастила, кинув у дзюбеньку кукурудзяний корж і, промокнувши на прощання Параню, несподівано злагіднілу, злякану його цілунком, вийшов з хати і впав у вересневий вечір, як камінь у криницю. Параня було схлипнула й з порога окликувала його, та він і не обізвався, поправцював через людську кукурудзу й через сади, обминаючи оседки, щоб марно не тривожити псів, до фігури за селом. І поки йшов, цівкою карабіна розгортаючи кукурудзяний ліс, ловив себе на тому, що нема в ньому липкого страху перед «моцарством», якого зазнавав торішнього року, коли вивішував на читальні червону коругву, і нема ляку перед поручником Вроною, і, «хочете, людоньки, вірте, а хочете — не вірте, здрібніли в моїх очах пес поліціантський Кифор Далей з паном солтисом Данильчом Війтовим сином, і якби, чуєте, оце зараз здибав їх на стежці, то не звернув би в бік, не затаївся б, при потребі — стрілив би у них.

А таки стрілив би».

Другий Йосипко, отой постарілий і мовби аж вичовганий роботизною в Розлучевій гражді, затурканий жінкою, сумирний, мов віл, крався, стелився поміж кукурудзою як тінь; йому спирало дихання, болів живіт, а душа в'я-

нула у п'ятах; цей другий Йосипко нашітував першому, що май, братчику, розум, не лети на зломиголову, остудися, бо осиротити дітей і жону свою Парану, австріяцьким гвером з двадцятьма набоями світу не перекроїш.

А якби перекроїти... якби спробувати?

Перший Йосипко, що під фігурою відчував себе командантом, мовчки підходив до кожного легіня, і кожний легінь називав себе по імені-прізвищу або по-вуличному і простягав зброю: хто — австріяцький гвер, перехований батьком із минулої війни, хто — обтинок із російської гвинтівки, хто — кріс-довбушанку тутешньої роботи, хто — малярський тесак, хто — пістоль, з якого стріляти для забави під церквою у великодні свята, хто — вигострену барду, а той останній... а той останній у ряду шепнув команданту Сем'янчуку: «Ть я, дедику, ваш син Созонт, і цьому ані-ані не дивуйтеся, ані не гнівайтеся, ані не пробуйте завернути мене додому, бо я вже доріс до карабіна, хоч, правда, буде ваш карабін на нас обох, я прихопив лише ніж».

Йосип Сем'янчук хотів було крикнути.

Йосип Сем'янчук хотів було крикнути, щоб Созонт здимів з-перед очей, з шмаркачами не піде воювати, але вчасно згадав, що все його військо змобілізоване з таких вояків, як Созонт, бо старших або забрали на війну, або арештували, і затих, змирився; він знав усіх легіників і їхніх дедиків... дедики політикою не бавилися, а сини допалися до зброї і стоять перед ним виструнчені, очікуючи на його команду.

Він говорив їм про небезпеку, яка на них чатує у Гуцульському... у Гуцульському поліція і «стшельци», і всі вони кусючі, як шершні, може, легіники, трапитися, що котрогось з вас принесуть до дедика на марах, бо недурно співається у тій уланській співанці, що війна любить мальованих хлопців, тому ніхто нікого не осудить, якщо котрийсь із вас повернеться додому... і ніхто вашого сорому не буде бачити, бо ніч — хоч око виколи.

Він чекав довго.

Він сидів під фігурою, яку бозна-коли закопали на місці, де грім убив чоловіка; вдень, якщо терпеливо вимацували карбовані в дубі літери, що струхлявіли і поросли мохом, то поступово під пальцями оживає напис «раб божий Василь...», тепер Йосип, притулившись плечима до фігури, думав про раба божого Василя, що згинув ні за цапову душу, не лишивши для нащадків ні діянь своїх, ні навіть прізвища... прізвище разом із

дубом увійшло в землю і навіки пропало («а наші, легіники, прізвища не зогниють і не пропадуть, якщо навіть впадемо від кулі»), — не сказав, однак, цього вголос, бо виглядало б, що підмовляє їх, а сам потерпав, щоб котрийсь з його війська не шугнув униз, у смеречину.

Ніхто не рушився.

Легіники затялися і, певно, позирали на свого команданта осудливо, а молоді руки стискали зброю, аж залізо ставало гарячим («За кого нас, команданте, маєте»), але ніхто ані не писнув, рідний син не пустив пари з уст, і Йосип Сем'янчук зрозумів, що їхня мовчанка була мовби клятва: «Якщо треба — ляжемо кістьми».

Він думав, що вони мали за що лягти кістками... вони молоді і здорові, революція для них — то ціле прийдешнє їхнє життя, і вся оця земля, і оце небо, і оцей вітер, а не лише кусень хліба, як для нього, для Йосипа. Ну добре, погоджувався зрештою, для мене революція — хліб, для отих молодиків — ціле життя, а що значить революція для сухотника Івана Сороки?

Чому я не спитав його?

Та чи тепер про це думати? Тепер, легіники, слухайте мою команду: «Йди дорогою гусаком один за одним, але не густо, на відстані двох-трьох кроків, я буду спереду, а ти, Ілька, ззаду май вуха. Писки замкніть на колодки, а про куриво й не згадуйте».

І — вперед, вперед, вперед!

Ніч глибшала, мовби Воляча дорога спускалася у безпросвітні безодні. Гори, що брали дорогу в кам'яні долини, пахли чатинням, прив'ялими травами... і гори, заколисані вересневим вітром, зачумлені лісовим пошумом, пахли спом. Так здавалося Йосипові; Йосип хотів, щоб гори спали, як натружені за день робучі воли, і щоб дорогу не розбудив цокіт кінських копит. Він міг, що правда, повести своє військо пляями обіч Волячої дороги, якими, бувало, водив закукурічених мисливців із Кракова чи Варшави, там безпечніше, зате — довше, та й вимучив би хлопців підйомами і спусками, а тут дорога котиться гладко... і хай котиться, а ви, легіники, беріть ноги на плечі і гайда за мною, та швидше, ще швидше, ще, тепер побіжимо, тільки, один з другим, не лопотіть голосно постоломи.

Він квапився.

Ніколи й не гадав, що сидить у ньому, як стиснута пружина, поспіх і нетерпіння, майже життя прожив і го-ри роботи переробив, але ділив її, як хліб, по-наймитсь-

кому, щоб і на завтра стало, і на післязавтра. А тут... а тут на Волячій нічній дорозі й опісля перед світанком у капличці на цвинтарі в Гуцульському, де його хлопці, вистеливши долівку сіном, лягли покотом спати, не було вже другого Йосипа Параньчиного чоловіка, а був перший Йосип Сем'ячук — діяльний, сторожкий, нетерплячий, повний пекучого вогню, що виблискував в очах; хоч вартовий не дрімав, зачаївшись з карабіном поміж могилками і тримаючи на прицілі цвинтарні стежки, що перехрещувалися біля каплички, Йосип і не збирався заснути, він або ж сидів біля хлопців, що похропували, обнявши нехитру свою зброю, або ж змінював вартового, або ж, прокравшись поміж хрестами на край кладовища, споглядав униз із пагорба на розкидане в долині містечко.

Тумани, сповзаючи з гір, як отари овець, брали містечко в полон.

Йосип у думці вже біг, ховаючись у туманах, до «Рідної школи», і вже в уяві в'язав вартових, і вже збивав прикладом карабіна замки на дверях; і коли після довжелезного дня... такого довгого, що не виміряєш його ніякими годинами, з'явилося під капличкою дівча й шепнуло на вухо ім'я Івана Сороки та повело його військо де неглибоким ізвором, що підступав до самісінького містечка, де — садами (чорними і глухими, мовби повік не бринів у них людський голос), де — бігом, де — плазом, то Йосипові вся ця нічна дорога видалася напрочуд знайомою, не раз ходженою.

Може, за довжелезний сьогоднішній день він свою дорогу вистраждав?

Ще на кладовищі дівчина, яка не мала імені й піхто про ім'я її не питав, роз'яснила, як і якою силою стережуть «стшельци» інтернованих: один вартовий чипить у будці на воротах, другий походжає біля дверей з чорного ходу. Ще є третій усередині, в коридорі. Передні двері через ганок, куди звичайно заходили до школи, забиті дошками. Всі вікна заграбовані. Інтерновані розміщені в трьох класах, що обабіч коридора. В шкільній канцелярії — перші двері наліво — обладнано приміщення, де вільні від варті «стшельци» відпочивають. Склад охорони міняється щодня о п'ятій перед вечором. Їх кількість — дванадцять багнетів. Зміна вартових на постах через кожні дві години. Комендант постерунку Врона приходить на перевірку з двома поліціантами близько десятої увечері і перебуває там тридцять-сорок хвилин.

Говорила коротко, точно, трохи поспішно, купа її нагальних слів здавалася Йосипові зграйкою горобців, що спивали просо: одного поруху вистачить, щоб розлетілись вривнобіч, як шрапнель,— і спробуй тоді їх порухувати. Йосип належав до людей тугодумних, любив обмірковувати діло з усіх боків, а тут не було часу на довге важення, і не було можливості з кимсь досвідченим порадитися, і не було змоги повернути назад.

Повернути назад?

Йосип Сем'янчук на якийсь час знову ставав Йосипком Параньчиним чоловіком, скоцюрбленим на чийсь могильній плиті, із знайомим болем унизу живота... болів його страх, і щастя, що була п'ятьма, і дівчина без імені з легіниками не могли помітити його стану. Якщо на те йдеться то... то, поспішаючи на поклик Василя Смеречука, не сподівався, що супроти свого зеленого війська матиме аж таку силу. Думалося легко: знімемо одногодвох вартових, зіб'ємо з дверей замки — і шукай вітра в горах. Тим часом виявилось, що в школі стоїть ціла залога, озброєна по вуха, та всі до зброї вже приручені, не те, що мої легіники від коси та від серпа.

Невже ляжуть мої легіники трупом?

Вони ляжуть, і я, може, теж упаду... і ще впаде на мене, мертвого, ганьба за те, що взявся за справу велику, а єсьм малий, невмілий, недосвідчений, і дурно тільки згубив молоде життя.

Видно, Йосипів страх черкнув дівчину без імені по обличчі, а чи, може, страх смердів потом, а чи дівчина просто так торкнулася в п'ятьмі його плеча і сказала:

— На вас, вуйку, на вас, легіники, надія. Ходять чутки, що сьогодні-завтра інтернованих повезуть до Косовача або й далі, хоч я у поголоски не вірю: нема куди їх везти. Польська армія відступає і відступає... лише Варшава борониться. Але відступ — це розпука. Хто гарантує, що в цій польській розпуці не знайдеться уланський або ж поліцейський офіцер, який захоче зігнати злобу на безборонних в'язнях? Ще покличе двох-трьох дезертирів, скаже, що комуністи продали Гітлеру Польщу. Куля ж дурна...

Хотіла дівчина вгамувати його страх?

Хотіла додати йому злості?

Він тихо скомандував:

— Веди.

— Я виведу вас до «Рідної школи» із тилу,— пояснила дівчина вже на ходу.— Там у паркані є дві відбиті

дошки, я покажу. Проникнете в сад. Далі від вас залежить, вуйку.

«Від мене... від мене... від мене!» Як дзвін, падало на нього, прибивало до землі, аж гнувся, але ваготи з плечей не скидав. «Аякже, є ще, крім усього іншого, «мус». Ніхто інший за тебе не зробить, лише ти, на тебе світ дивиться. Не штука було під фігурою потішати в помислах самого себе і легінів, що наші імена не струхлявляють, якщо і вмеремо від кулі... штука, братчику, до смертельного рубежа дійти». Він думав, що тяжко йому йти в революцію туманом сороковим... а таки туманом, бо позавчора, рахуйте, попасав собі чоловік худібку, вчора вижинав у кукурудзі хопту — для цього ні відваги, ні великого розуму не треба, а нині ти — командант, веди легіників у бій.

Ніч холодила чоло.

Колесо в голові хоч поволі, але оберталося, скрипіло, жорнувало, і він уже достеменно знав, що нинішньої ночі зможе перемогти ворогів лише навальним наскоком: не дати їм спам'ятатися... не зав'язувати бою... ще ліпше без єдиного пострілу, тихо і шито, на постріл прибіжить поліція, сполошиться ціле містечко.

Ще в ізворі, де перепочивали, розподілив поміж хлопцями роботу. Так і сказав: «Роботу даю вам заздалегідь, аби-сте, поки на місці станемо, звиклися з нею, щоб злякалися її і ляк переслабували, щоб руки до роботи привчилися, щоб ви вже повзли шкільним садом як слимаки — і листочок не шелесне. Ти, Созонте, — почав із сина, — з Митром Мокрієм знешкодите вартового в будці на брамі, ти, Ільку, з Данильчуком робите те саме з вартовим біля задніх дверей. Слухайте далі: Митро з Ільком стають на варту, а Созонт з Данильчуком здирають з паничів шинелини і «рогатуфки», щоб спочатку обдурити вартового, того, що всередині. Він не відразу второпає, що сталося... хто тут... що тут... однієї цієї миті стане, щоб його скрутити. Я, за мною Михась Білий, Юра Хміль і Зеник Грєпняк вриваємося до «стшельцув» у канцелярію. Зенко бере їх на мушку, Юрко з Михасем міх-мах хапають зброю. Тим часом ти, Васильку, і ти, Семене Полатайку, розбивайте замки і випускайте в'язнів. Головне, не стріляти, не забарюватись і не злякатися... Ми всі разом діємо, як у тій приповідці: «Ти, перший сину, — ореш, ти, другий, — сієш, ти, третій, — овець пасеш, а ти, четвертий, — на дрімбу граєш. Усім вам, діти, по роботойці, а з роботи — святий хліб».

Уже потому, пізнього вечора, коли його військо нишло під шкільним парканом і слухало, як поручник Врока, зробивши перевірку, прощався з вартовими і наказував ока на посту не зімкнути, бо час непевний, Йосип Сем'янчук пригадував, що чогось не доказав легіням за вчорашню і за сьогоднішню ночі... чогось дуже важливого і конче потрібного; він в ізворі кожного наділив роботою, мовби й на правду хлопці підуть зараз орати й овець пасти... мовби їхня робота не буде смертельною, а для смертельної роботи потрібна ненависть.

Для того, щоб рушниці самі стріляли, потрібна ненависть.

«А де я, до дідьчої мами, наберу злості для кожного... у мене своя злість... злістю не поділишся, як хлібом... навіть з рідним сином ненавистю не поділишся, ненависть треба нажити самому, як тяжку хворобу».

Йосип каюся, що не подумав про це в капличці, мав цілий день, як ріку... і поки ріка текла, нагадав би хлопцям про здикуторів, що рік-річно обдирають Гуцулію, про голодні переднівки, про те, що бракує у горах роботи, про зневагу пляхти до «русинського бидла» і про те, що ми на своїй землі не господарі. Кожному кипув би жарину за обшивку, і не може бути, щоб не запекла. А може, його легінів давно печуть людські болі, бо якби не пекли і не боліли, то хто примусив би їх учора прийти під фігуру? І Йосип чи не вперше за ціле життя відчув себе дивним чином пов'язаним із людьми, яких знав і не знав, із Великим Василем, з сільським шевцем Іваном Сорокою, з оцими легінями, що нишкли в бур'янах під парканом, очікуючи його наказу, він їх усіх до одного бачив у темряві, і дівчину без імені, що затуляла плечима відбиті у паркані дошки, про які тільки вопа знала, він теж бачив, і до всіх у думці промовляв: «Гадаєте, що революція — це байда хліба для Йосипа Параньчиного чоловіка? Ая, тієї самої... Сподівається, може, молодики, що революція — це ваше жадання життя прожити в статках і в добрі? Революція — це, може, тоді, коли людські болі пропечуть до кістки і в тебе нема іншої ради, як вхопити кріс. Чи як каже-те?»

Йосип не чекав відповіді.

Йосип чекав, щоб вечір перейшов у ніч; а ще він очікував вітру, що довго попасав містечковими вулицями і садами; в заснулому містечку, безпросвітному і мовби вимерлому, вітер бавився ринвами, воротами, вікон-

пицями на єврейських ятках, хмарами і деревами — осінь в'їжджала в Гуцульське.

Тоді Йосип першого підштовхнув до діри в паркані свого сина Созонта, кажучи: «Пора».

А дівчина без імені, яка сповнила свою роботу і могла тепер зникнути, ні з того ні з цього попросила Йосипа, щоб легіні марно кров не проливали, на варті стоять такі самі зелепуги, як і вони, з них ще можуть вирости люди.

— Але ж, дівко,— хотів було заперечити Йосип,— але ж... як можна воювати без крові... як можна без крові і без ненависті?

Однак не сказав ні слова, лише відсторонив дівчину від себе, а синові Созонту шепнув, щоб той передав з уст до уст: «Не розливайте намарно кривцю, якщо можна».

Не був упевнений, що наказ його своєчасний, іншого разу поглузував би з дівчини, бо хіба десь чувано, що революція — це також і милосердя, але в цю хвилину не мав ні на що часу: хвилини рушили, як бистрі коні, з копита, й тепер, команданте, не оглядайся, не попускай віжки, не запізнися і не поквася.

Робота йшла як по-писаному. Не минулося й чверті години, а вже гімназисти в шкільній канцелярії лежали долілиць на підлозі, «і не кивайте ручков-ножков, шляк би вас витрафив! — грозився Зенон Грепиняк, цілячись разом із Сем'янчуком в отетерілих «стшельцув» — бо мені страх як хочеться натиснути на курок... однією кулею відразу трьох прошю»; і вже Йосипове військо дупало бардами ковані двері, добуваючись до в'язнів; і вже ось-ось все мало скінчитися щасливо, якби дівчина без імені не забула перед вечером сказати Йосипові, що в кімнаті напроти канцелярії, відколи «Рідну школу» переобладнали під каземати, перебуває пан Адам Чехович, інвалід без лівої руки, комбатант, який із Пільсудським ходив на Київ.

Поручник Врона призначив його комендантом «табору для інтернованих».

Дівчина без імені згадала про свою помилку трохи запізно, аж тоді, коли хлопці вдарили бардами по замках; вона вскочила в коридор у ту ж секунду, коли Чехович, розбуджений, певно, гуркотом, вихопився з револьвером у руці на поріг своєї кімнати. В першу калямутну мить спросоння і з переляку він нічого не зрозумів, що робиться в коридорі, і що то за люди, і що

то за грюкіт, і що ото за дівчина, яку він десь бачив... десь у сні... на вулиці... дівчину зовуть... дівчина кричить:

— Огляньтесь, вуйку! Огля...!

Вона, певно, кричала Йосипові й усьому його війську, ніхто у сум'ятті її не почув, крім самого Йосипа, до нього не дійшла її пересторога, він тільки здивувався, що дівчина без імені не зникла з-під діри в паркані, її ж робота була закінчена, могла собі, отже, з чистим сумлінням щезнути... а вона, диви, разом із ними прибігла.

Прибігла і...

Йосип визирнув з дверей канцелярії і тільки встиг побачити вибалушені білі очі Чеховича, його гачкуватий ніс і револьвер у лівій руці; Йосип не чув пострілу, дівчина без імені ще кричала «Огляньтесь! Огля...» і, хапаючись за стіни, присідала на долівку; Йосип не чув і свого пострілу, а Чехович, певно, почув, бо вхопився рукою за живіт.

Тоді Йосип вистрелив удруге.

Вранці, коли позаду лишилася ніч, повна радощів визволених в'язнів, утечі, сюрчання поліціантських свистків, поблискування кишенькових ліхтариків, безладної стрілянини і навіть трембітання сурми, що грала містечковій «тривогу», Йосип дізнався від Василя Смеречука-Великого, трохи зблідлого і вихудлого на арештантських харчах, що дівчина мала ім'я... дівчину звали Терезою, а на прізвище — Войнарук.

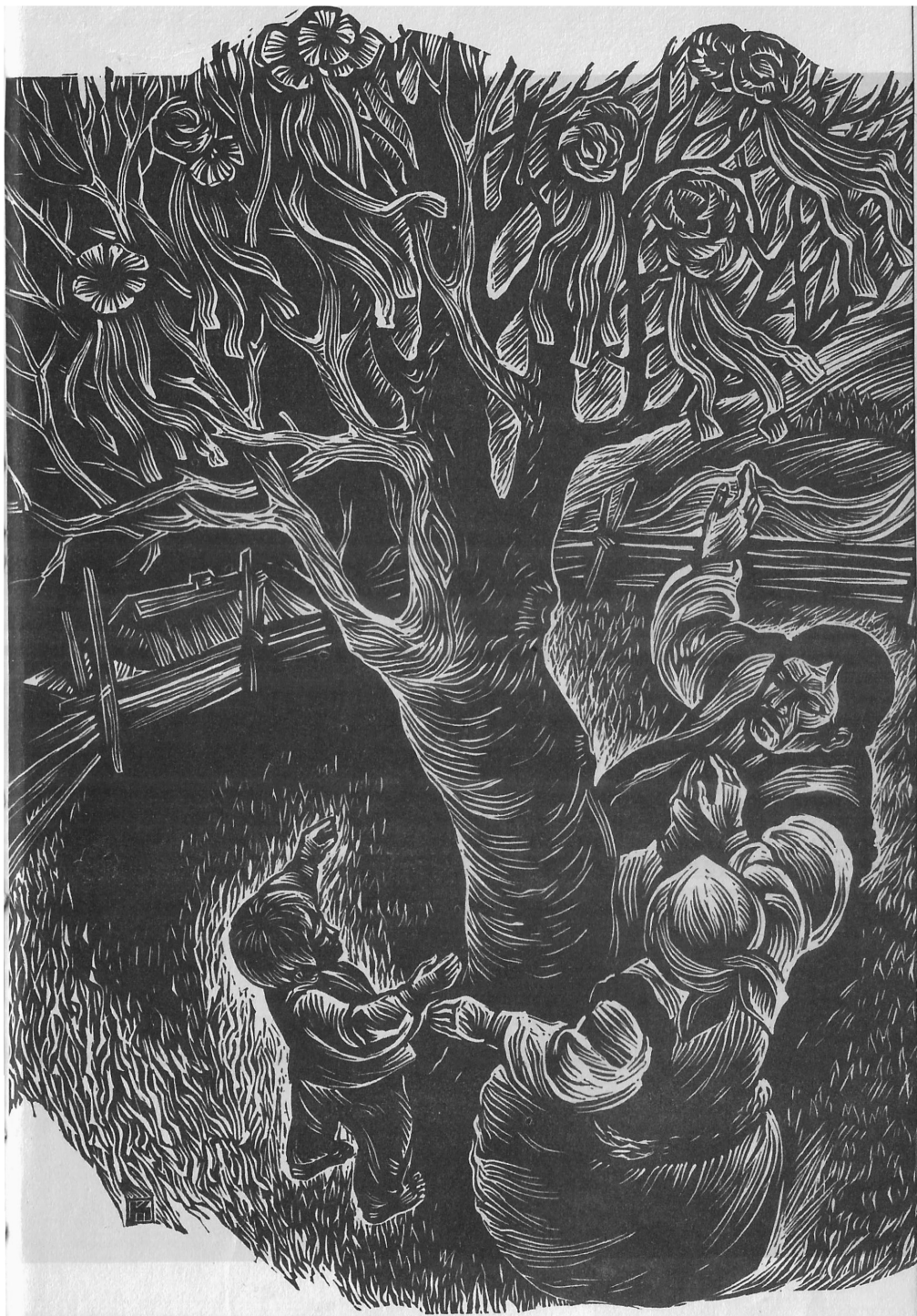
Була вона донькою тутешньої вчительки.

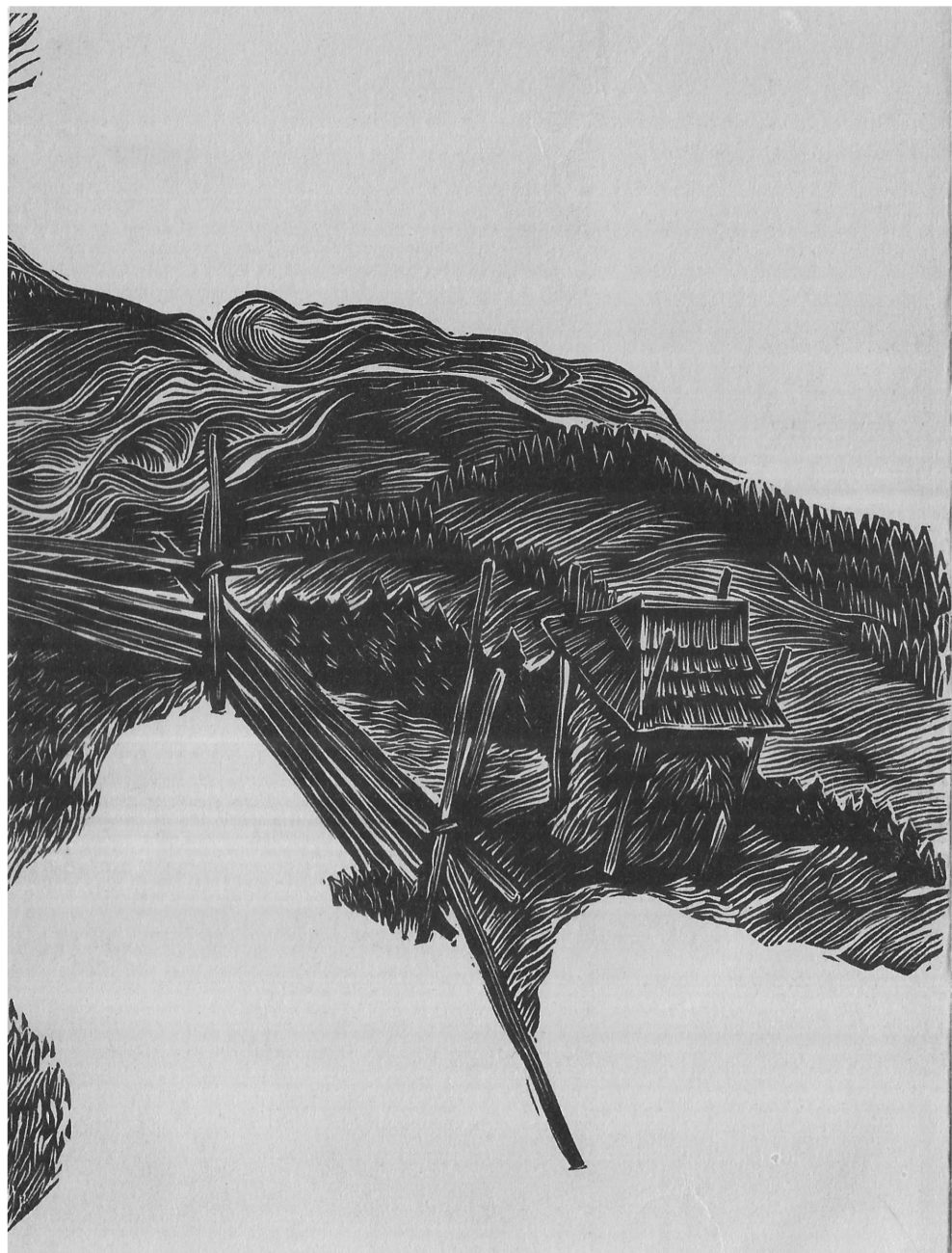
Тереза лежала на смерековому гіллі, прикрита киптариком. Хлопці її прикрили, щоб не перестудилася... хлопці несли її крізь усю ніч, і крізь гори, і крізь ліси, і принесли її в сьогоднішній ранок на гору Веслярку і заходилися копати їй могилу.

Земля була тверда як кремій.

Йосип почервонілими очима ловив зблиски іскор, що виприскували з-під бард і багнетів, м'яв у пальцях кременисту свіжу землю, таку навдивовиж пахучу, й не то запитував у Смеречука, не то сам собі стверджував:

— Виходить, братчику, що революція — це також і кров?

Тепер настала черга на татову яблуню.

Свою чергу яблуня вистояла ще з тих часів, коли тільки-но я розпочинав писати свою першу книжку про Кам'яне поле. Перед кожним новим розділом вона нагадувала про себе... нагадування було мимовільне і не-смільне: котроїсь осені, пам'ятаю, на мокрій від дощу бетонці, що бігла до Вашингтона, зустрічний вітер, забавляючись, приліпив до лобового скла «кадилака» по-жовклий з червоними прожилками листок з якогось аме-риканського дерева... листок, мабуть, і не був схожий на яблуневий, а проте сколихнув мою пам'ять про татову яблуню — старезне дерево, що поскрипувало біля при-чїлка моєї сільської хати в Садовій Полянї; котрогось разу грузинські друзі пригощали мене вином у плете-ному з лози куренї, що стояв посеред цитрусових садів... панувала тоді в садах пора цвітіння і вони пахли дур-манно, задушливо, і серед субтропічних пахощів, серед мальвазїї і гостинних тостів, серед чужих гір і гортан-них прадавніх слів приплив до мене як кораблик моло-дий і непримїтний мїй сад, посеред якого царювала і цвіла рожевим цвітом татова яблуня. А ще котрогось разу у Львові, у Стрийському парку, посеред глибокої зими знайомий художник звернув увагу на крилате де-рево, назву якого я не запам'ятав... дерево на тлі білої бїлизни снїгу графічно вирізьблювалося кожною своєю гілкою, і було аж дивно, що природа не забула прочор-нити жодного сучка, вигину, хаосу переплетїнь галуз-зя, все було виразне й досконале, бракувало тїль-ки рами — і гравюра готова. Зрештою, мене вже рама не цікавила, бо замість релїкта з латинським іменем вирос-ла із снїгів татова яблуня — така простацька серед до-глянутих паркових красенів, з облупленою від морозів корою, присадкувата, з дуплом помїж двома конарища-ми, яке я залїпив цементом і навіть пофарбував назе-лено.

Татова яблуня жила в менї, мов у бїблейському раю, в якому знаходилось місце для непїзнаних людей і не-пїзнаних дерев, для вчорашнього і для майбутнього, але серед постїйної метушнї і кругїжу яблуню, як ста-ру жїнку в людському натовпї, відштовхували лїктями назад, вона верталася на своє місце і далї терпляче по-скрипувала біля причїлка, як дерев'яне незмащене ко-лесо.

Так тривало до вчорашньої ночі.

Вчорашньої ночі приснився мені сон... сон був першим, опівнічним, свіжим, мовби намальованим на величезному полотні; я ішов краєм полотна поміж молодими ще деревцями в моєму сільському саду і ніяк не міг вибратися з їхнього густого лабіринту. Деревця, здавалося, чи то забавлялися зі мною, кружляючи навколо, чи то поміж ними взимку загніздився старий Блуд, котрому, певно, зробилося нудно в навколишніх лісах, і тепер він водить мене і водить поміж деревами краєм намальованого полотна, а я добре знаю, що мені треба пробиватися в саму середину, в оте зелене буяння соків, в отой зелений пошум, у зелену душу, бо десть там кличе мене і плаче онука моя Соломійка. Власне, Соломією найчастіше кличе її молодий батько, для матері вона Ластівка і Горобеня, а для нас з бабусею — Соломка. А ще в колискових наших співанках дівчатко перекидалося то в стеблинку, то в бадилінку, то в колосок; дівчатко, що нишкне в сповитку,— часом горласте на цілу хату, а часом тихе, як добро,— блимає карими оченятами, слухаючи співанку, і, певно, дивується, що дідо у неї великий ворожбит, якщо вміє висіяти її, як зернятко, у високу траву, в густі праліси, в житній загін і каже: рости мені, Соломинко.

І ось тепер Соломка моя плаче і кличе на поміч діда, а я не можу до неї пробитися, водить мене колами поміж деревами старий Блуд, і кола він робить усе більшими й більшими, щоб плач онуки віддалявся і губився. Хто знає, як би скінчився мій сон, коли б, кружляючи в саду, випадково око в око це здивався з Блудом, що мав обличчя... Кифора Далея.

Кифор Далея моргав поросячими білими віями і дурнувато посміхався, а я павіть не встиг злякатися, бо добре пам'ятав, що Кифора нема серед живих, давно зогнив поліцейський шпицель на сільському кладовищі десть над ровом і стерлася по ньому людська пам'ять, бо люди кинули його ім'я під ноги й перетерли на потеруху, а це достеменно знав і пам'ятав, тож звідки було узятися Кифору Далею у вісімдесятому році, коли він згинув у сорок третьому?

Але згинув він наяву, в білий-білий день, а уві сні Кифор Далея цілився в мене із-за кожного молоденького деревця в моєму саду, я чув, як сухо потріскували револьверні постріли, однак кулі до мене не долітали або ж перелітали, чи я на правду був заворожений, а чи

просто був я живий і не міг мене убити мертвий. Досить того, що я йшов до нього, на його кулі, а він відступав, задкуючи, поки не розтанув, як дим.

Тоді я побачив Соломинку.

Дівчатко сиділо, підібгавши ножепята під себе, на широкому червоноястому пні і вже не кликало нікого, а тільки схлипувало й споглядало на мене докірливо і сумно... сум був глибокий і давній, наче дівчатко прожило не один лише рочок, а цілі століття. Я спершу, вражений дитячим сумом, не второпав, звідки біля причілкового вікна моєї сільської хати об'явився цей широченний свіжий пень, на якому дівчатко сиділо, і аж потому спам'ятався: зрізано татову яблуню.

Зріза...

Оддалік під штахетами хтось по-газдівському поскладав наколені з яблуні дрова, навіть дрібне пагілля порубано на ріща; дрова і ріща сушилися на вітрі, хтось колись розкладе з них ватру, обігріється, наварить борщу, і все пібіго буде по-правильному, лихо тільки, що на червоноястому свіжому пні, який ще був гарячий, сиділо моє онуча, і така чорна сиротизна обступила його, онуча, зусібіч, начебто хтось... десь... колись... нині... завтра... вчора позапалавав чорні свічки, і чорні свічки чаділи чорним полум'ям, і така гладка, аж відполірована, без рівчаків і горбиків, без жодної тріщинки виблискувала поверхня яблуневого пня, що мені ставало страшно: слухайте, як виросте моя Соломинка на цій порожній пустельності, як буде жити, не прислухаючись веснами до буяння соків у старому як світ стовбурі прадідового дерева, як буде вчитися вимовляти перші слова, не чуючи пошуму густого червненого дощу в яблуневій кроні, як буде по-дівочому хорошіти, не любуючись яблуневим цвітом, і як вона буде мудріти, не скуштувавши яблука з прадідової яблуні?

Можна було здуріти від запитань і від докірливого Соломчиного погляду, вона винила мене в усіх бідах і ще винуватила, що не зможе тепер перекидатися й вирости стеблинкою або колоском, моя ворожба скінчилася, бо піяке зеренце не виросте на мертвому пні. Вона мала рацію, моя маленька Соломка, я напевно таки завинив, що не вберіг татову яблуню, нам усе здається, що маємо попереду тисячу років і, отже, яблунею займемося завтра або через сто років, що їй, тій яблуні вічній, стапється і що зробиться, якщо коріння її пішло сподами і глибинами. А тим часом хтось... може, сам Кифор

Далей... може, Блуд... може, хтось дуже реальний і практичний, в якого заболіли зуби від скрипу старого колеса біля мого причілка, зрізав яблушо, поколов стовбурище на дрова, а гілля порубав на ріща, тепер піт утирає і хвалиться: «Все 'дно колись всохне яблуня, колись... а ми нині розпалимо ватру, погріємо руки та зваримо борщу».

«Чи чуєте, ви колись їли борщ по-садовополянському?»

По-садово...

Той невідомий запитував мене й запитував про борщ, мов кілки тесав на голові, а я зціпив зуби й затято мовчав, і мовчав, і мовчав... поки снові не урвався терпець.

Годинник у вітальні вибивав другу годину ночі.

Я сів на ліжку, віддихуючись, мов після довгої втечі. Серце калатало і бігло само з собою наввипередки. Мої домашні спали. Мала Соломка, не підозріваючи, що вимучила уві сні діда, як старого коня в борозні, поцмокувала пипкою в колісці; дівчинка цмокала пипкою на цілий світ, і цілий світ її ще не обходив, а я сидів па ліжку, звисивши ноги, і думав, що стаю забобонним і темним, як мій бозна-який предок: ви спить собі, цмокайте, похропуйте, а я знаю... знаю, що такі сні марно не мпшаються.

Підсвідома, дурна, може, тривога, як гадина, вповзала в мою душу, і я нічим не міг од неї оборонитись; зрештою, я і не пробував боронитися, я вже знав точно, що такі сні марно не сняться, таким способом дає про себе знати дедьова яблуня. («Дають бо про себе знати уві сні мертві,— говорили, бувало, мої мама.— Уві сні вони випрошують у живих бодай спомину або ж свічки.») Може, з нею, з яблунею, щось за зиму сталося? Розчачнув її вітрисько? Обшпарив мороз? Всохло її коріння? І може, стоїть вона вже чорна, мертва, соки в ній задубіли, а бруньки, які мали цвісти, затверділи, як скляні пацьорки.

Усе може статися з яблунею, якщо думаємо, що попереду маємо тисячу років.

За вікном гойдалась на львівських дротах сіра провесняна ніч; під тьмяними ліхтарями м'яко стелилася, текла насіро заштрихованим асфальтом вулиця; будинок навпроти поблимував сліпими вікнами-очиськами, як величезний сірий кіт.

І може бути, що ніч за вікном виглядала насправді інакше, хтось, може, в цю хвилину почув, як спросоп-

пія на балконі турликнула горлиця, хтось, може, одчинив вікно і в затхлу кімнату вливалося, як молода вода, повітря, що пахло набубнявілими бруньками.

Хтось, але не я.

Я мусив їхати.

Я залишив домашнім на столі записку, що мушу їхати в Садову Поляну («Там щось, напевно, сталося»), пішки через півміста, голосного, як порожня бочка, дістався до свого кооперативного гаража, допався до автомобіля і... зловив себе на божевільному жаданні натиснути на газ, скільки є у мотора сили, щоб полетіти, втекти, чимшвидше звільнитися від сірої тривоги, що розлилася в душі. Але, мабуть, перші півні в якомусь підльвівському селі не дали розігратись у мені нечистій силі, а рівномірний гуркіт мотора і пружний шерех коліс заспокоювали: «Нічого не сталося з татовою яблунею... не сталося... не могло статися. Ось побачиш, що все буде гаразд...»

Машина бігла крізь ніч, яка чим далі від Львова ставала гущішою, первісною, не розбавленою електрикою; і поки машина бігла, я мав час повернутися назад у світ, коли ще жили мої тато і мама; вони обоє були тоді молоді, я сягав їм трохи вище колін, а яблуня біля причілка уже росла і була для мене такою високою і крихатою, що заслоняла півнеба.

Яблуню звали Марією.

Світе мій білий, татову яблуню звали Марією, мовби якусь жінку або дівчину, я тільки тепер, у машині, про це згадав; а ще пригадалося, що мама сварилися з татом, мовляв, негоже давати дереву ім'я, наче якомусь християнинові, тато нічого собі з маминої сварки не робили. «Ти, Анно, говори собі, а я своє знаю... а я знаю, що деревина має очі, душу, сидить у ній пам'ять бозна з яких часів, і розуміє вона, коли ти до неї приходиш по-доброму, а коли по-злому; і чує, коли ти її вдариш, а коли пестиш.

Найі буде нам Марія».

Вже тепер, збираючи докупі і панизуючи на селянку давні дедьові слова, я вірую у них і не вірую, і боюся чогось самому до них не додати, бо насправді в часи царя Панька, коли земля була тонка, ніхто в нашому селі, дарма що воно звалось Садовою Поляною, особливо в садівництві не кохався. Якщо побіля хат і висаджували по декілька дерев, то робили це лише для того, щоб дітлахи мали прорізувати чим зуби. Не були, отже,

винятком і мої дедя, хліб вони робили влітку на Кам'яному полі, а взимку, якщо пам'ятаєте, добували скупий гріш на прожиток фірманкою.

Бо який, чуєте, хліб із садовини?

А якщо садовина не була для моїх краян хлібом, то коли, якого дня і під впливом чого яблуні і груші в нашому селі стали називатися Аннами, Маріями, Тетянами, Парасками? І як то сталося, що мої дедя вірили, нібито дерево має очі і душу... очі все бачать, а душа все пам'ятає: добро, дощі, біль, вітри, кулі, те, що діялося вчора, торік, сто років тому, тисячу? Може бути, що одухотворення дерев припливло до нас із правіків, не із свих навіть, а із чорних, глибинних, коли людина почувалася братом дереву, звірині, птахові і найдрібнішій бадилінці на царині; це була єдина ТАЇНА, первородна і всім добре відома доти, доки не розсипалася на тисячі окремих таємниць. А може бути, що дерево дістало душу в поганські часи, коли слов'яни посвячували дубові гаї Перунові, луки і пасовища — Велесу, береги рік і озер — берегиням і русалкам, калинові леваді — Ладі, а бузину — дідькові?

Мої тато на всі ці питання здвигнули б лише плечима і сказали б напевно, що ніхто точно не знає, як воно насправді діялося, одні дерева про це пам'ятають і перешіптуються поміж собою, лихо тільки, що ми забули першу мову, яка була спільною для дерев і для людей.

Геть-геть пізніше по війні мама, тужачи за батьком і ще оплакуючи його смерть від сліпого німецького спаряда, сиділи, бувало, за кроснами і разом із полотном ткали для мене, малого, спогади... полотно і спогади, пам'ятаю, були білі і чисті; у маминах спогадах котроїсь весняної ночі або просто вдень при сонці находила на нашого дедю Ярінь. Я не допитувався, що під Ярінню треба розуміти, це був, мабуть, стан душі, коли людині ставало тісно в хаті і на подвір'ї. Старі люди переказували, що Ярінь настанє тоді, коли в людині прокльовується щойно посіяна яровина, і коли розвивається в ній дуб, і коли проростає молоде зело, і коли розливаються весняні води. «Тоді твій дедя, Юрашку, переповнений Ярінню, кілька днів блукав по лісах, нипав верхами або ж вишукував чогось біля джерел, що випливають з самої середини Землі.

І ніхто не знає, чого він там шукав.

Повертався, бувало, із весняних блукань змучений і згорьований, нібито власними руками засівав зелом

усі гори, пальцями розвивав, як папірчики, усі бруньки на деревах, а губами вицілював білий цвіт — і все цвіло, буяло, гнало вгору стебло. Інша, може, Юрашку, допитувалася б і корила б, нащо він весняну роботу за всіх переробив, а я тішилася, що маю гоїного чоловіка, в якому ростуть дерева і зело і розливаються потоки...»

Мама, напевно, трохи прикрашали нашого дядю, що такий «був лише один на світі», бо в Садовій Полянці кожний, хто не лінувався прислухатись до себе і кому голодні переднівки, борги і хвороби не притупили душу, зазнавав веснами приступів Яріні і свого споріднення з корінням, що пробуджувалося в землі. І дивного в цьому нічого не було, а тим паче протиприродного: гори й ліси обступали Кам'яне поле з усіх боків... а в горах і в лісах усе діялося, росло, множилося і гинуло, як і тисячу років тому.

— А ще твій дядя, — згадували мама, — справляв яблуні Марії святочний день. — Мама забували про ткання, клали обидві руки на ляду й дивилися враз помолоділими і новеселілими очима кудись повз мене, повз сьогоднішній день... мама вдивлялися в котрусь мипулу осінь, і в тій осені я уже бував не раз: там ще тепло світило сонце; там вітер на Кам'яному полі шарудів купами визолоченого кукурудзиння; там на свіжих картоплях стелилися солодкі дими ватр, що їх розкладали пастухи; там на білих просяних стернях видзвонювало, мовби із срібного дроту кручене, павутиння, а в нашому садку біля хати на яблуні Марії палахкотіло жовтим воском і, здавалося, пахло на цілу осінь одне-єдине яблуко.

Яблуко висіло на самому вершечку і його залишали на насіння.

Я розумію, що давню осінь маюю трохи ідилічно і красиво, пібито в минулих осенях не було сльоти, болота і студеного із гір вітру; все це було, але лишилося десь поза пам'яттю, зате пам'ятаю, що дядя завжди вибирали для яблуні Марії день голосний, високий і чистий, що ним можна було дзвонити, як дзвоном.

Готувалися до святкового дня заздалегідь: мама робили з «руркованого» паперу і позлітки барвисті косиці, прикручуючи їх дротиками до гірлянди або ж заплітаючи у вінок, тато приносили з лісу в'язку смерекового гілля... до гілля того прив'язували пізні жовті рожі з маминого городчика. А коли наставав високий день, прикладали до яблуні Марії драбину, і чорне, вже безлисте,

голе пагілля закосичували кольоровими гірляндами, віпками, смеречиною, дедя навіть не жаліли яблуці своєї червоної «гарасівки» — вішали на гілку цілий жмут стрічок, що палахкотіли і в'юнилися на вітрі, як справжнє полум'я.

Дерево стояло притихле, терпляче, мовби аж оніміле від людської уваги; дерево стояло горде, і на нього, як мені здавалося, трохи заздрісно позирали дві сливи-тернівки і крива груша, що росли поряд. Я вештався попід ногами, зачарований своїми татом і мамою і ще яблуною Марією; у прибиранні голого дерева, в закосиченні його було щось таємниче... було щось від готування до святвечора або ж від очікування ночі під Зеленого Юрія, коли відьми, перекинувшись котра в кішку, котра в ласочку, котра в жабу або й ставши звичайнісіньким колесом від воза, крадуться, повзуть до корів, щоб на ціле літо відібрати у них молоко. А втім, у золотому дні нашої яблуні Марії таїлося таїн більше, ніж в інших святкових днях і ночах разом узятих, то було ціле дійство, що продовжувалось і після того, коли дерево було вбране, а драбина віднесена під хлів. Ми всі трос бралися за руки й кружляли довкола яблуні, а тато при цьому примовляти:

— А дякуємо тобі, Маріє, по раз перший за листячко, що почали шелестить... у листячку соп сидить і нам дитину колише.

— А дякуємо тобі, яблуне, по раз другий за гіллячко... на гілочках сонце ходить і нам у вікно зазирає.

— А дякуємо тобі, дерево, по раз третій за те, що яблука родиш... у яблуках живе літо, а за сьогоднішнім літом — торішнє, а за торішнім — передторішнє, і так углиб та й углиб аж до того першого корінця, який прийнявся, коли яблуню посадили.

При кожному примовлянні дедя з мамою кланялися яблуні і долонями пошлікували, як по кінській шиї, її гладкий стовбур.

Надвечір, коли святочний день кінчався, тато обв'язували яблуню цілим околотом соломи, щоб до неї не дібрався мороз і не обгризли кору зайці.

— Спи, Марічко, бо швидко настане зима, — говорили тато. — Спи...

Так було щороку, і не тільки на нашому подвір'ї. Коли бувало, глибокої осені ідеш селом, то яблуні і групи, вбрані в косиці й загорнуті в околоти, як у кожухи, визирали майже з-за кожної хати; і ніхто не вважав це ворожінням, магією, називався цей звичай віддякою за

плодоносіння і за те, що син, онук чи правнук, вкусивши сьогодні яблука, мимоволі згадає... повинен згадати того, який дерево посадив.

У яблуні, виявляється, закладена ланцюгова реакція.

Тепер розумієте, чому я сьогодні вночі, надивившись лихого сну, сів у машину і полетів у Садову Поляну? Як я міг забути про татову яблуню, котра буде потрібна моїм внукам і правнукам і тим далеким-далеким нащадкам із майбутнього?

Не можуть вони жити без пам'яті.

Не можуть...

Не...

«А дякуємо тобі, яблуне, по раз перший».

«І по раз другий...»

«І по раз третій...»

Малюпа мигала Бистричани, Соляну Баню на Пруті, Косовач, Гуцульське; і коли машина вже рано-вранці вискочила на Волячу дорогу, я дав собі слово, що вдома, в Садовій Полянці, першим ділом опишу сьогоднішню ніч собі та ще комусь, може, на пам'ятку. Правда, побоююсь, що критики знову звинуватять мене в «очудненні» подій, людей і речей, але хіба це відомо, що любові без учуднення немає?

...Я зупинив машину під брамою і, не відмикаючи хвіртки, поспіхом, як молодий, перескочив через паркан у сад. Татова яблуня біля причілка (чуєш, Соломинко?!) розпускала брунатні бруньки.

Розділ четвертий

1

Замок замкнули на два спусти триста чи чотириста років тому і забули відімкнути.

Тепер він лежить на моєму столі...

Чи ви пам'ятаєте, що якимось на Вірменській вулиці у Львові я знайшов старий кований замок? Його, певно, везли на металобрухт, але бруківка на Вірменській вулиці вибоїста і щербата — чи довго було старому залізничцю перехопитись через борт? А може, замком гралися діти, зваблені мідним окуттям... діти розшукали його, мабуть, у глибоченному підвалі, в темному закамарку, в смітті, мідь зблиснула їм у вічі. Діти фантазували: «Пссс, цей старий кований замок стеріг лабораторію

алхіміка», — сказав перший хлопчик. Другий засумнівався: «Ні, ним, певно, замикали келію ченця». А дівчинка, що була третьою в дитячому гурті, хотіла, щоб замок вставили в двері покою прекрасної панни. «Панну викрали через вікно, а замок так і лишився замкнутим», — сказала дівчинка.

Чи так воно було?

Замок мовчав, а оскільки діти не люблять нерозгаданих таємниць, то й покинули його посеред щербатого сизого бруку.

Я каюся, що підняв його.

Хай би скнів у смітті, в павутинні, припорошений пилюкою і часом — я мав би чистий спокій. А тепер він лежить на моєму столі, я ходжу навколо нього не один уже рік і шукаю способу його відімкнути. Мені здається, що досить повернути ключем два спусти назад у його путро — і відчиняться двері; мені страх як хочеться зазирнути за ті двері бодай одним оком і вдихнути диму, що там куриться, зловити на долоні сонячний промінь, що там світиться, прочитати хоч одне слово, що там пишеться, уздріти чоловіка, який іде свіжою ріллею і сіє там жито.

Хочу й боюся одночасно власного хотіння: а може, замок, що замкнений на два спусти, стереже давній світ, і нам, сьогоднішнім, не варто заглядати в безодню минулого? А може, в минулому клубочаться, як гадюччя, зрада, підкупи, обмови, зречення, засліплення, недоумкуватість... а може, в тому минулому меч плаває у крові, а мотуз шибеницький висить на чоловічій стіні на кілку як бог, якого боялися і якому поклонялися... а може, там плачі, скрегіт зубовний, харчання, бруд, пошесті?

А може, там любов до отчизни і до жінки така свята і велика, що коли б я її мав, то, йдучи дорогою, западався б по коліна в землю?

За двома спустами що хочеш може бути — лише відімкни... а як відімкнеш, коли нема ключа, його загубили, може, триста чи чотириста років тому або й павмисне викинули в міські смердючі канали, у стоки або в чисті води... струї понесли ключ до моря.

Хіба вичерпавш море?

Котрогось дня (пам'ятаєте?) я подзвонив у слюсарську майстерню на Галицькій площі, й звідти прислали майстра Зозулю, який за часів царя Панька, коли земля була тонка, добрав способів відчиняти банківські сей-

фі. Він хвалився, що вміє відмикати різні механізми, навіть підвищеної секретності, а ось до замка, що лежить на моєму столі, ключа добрати не міг; якщо по правді, то він до нього і не брався, а тільки оглянув, прицмокуючи, і поклав назад начеб із острахом і благоговінням, кажучи, що нема тепер способу цей замок відімкнути, давно вимерли майстри, що вміли такі речі кувати.

Він пішов геть, трохи знічений і здивований, а замок знову лежить на моєму столі, і я кружляю навколо стола, товчуся як заворожений навколо таїни: слухайте, не може такого бути, щоб вимерлі майстри не полишили за собою сліду... сліди десь у паперах, у кресленнях, у літописах, у протоколах, у заповідях, у зізнаннях судових.

Я кипувся до архівів.

Перегорнув книги ремісничих цехів, перекидав зжовклі, цупкі, як із пергаменту краєні, аркуші з розпливчастими кресленнями; були там, якби по-сьогоднішньому сказати, проекти шпиталів і каплиць, королівського арсеналу й усипальниці львівського міщанина Захарка, що сидів біля Краківської брами; були там начерки ґрат для церкви Богоявлення; були там зброярські ескізи шабель, алебард, самопалів і навіть бойових ціпів (а ще знизу під малюнком описано, як шпильки для ціпів кувати); були там поради, як робити кайдани і майструвати хитромудрі верстати, з допомогою яких у запідозреного можна «разом із жилами витягнути суцю правду»; і був ще там клапоть паперу, обірваний абияк, на якому майстро, навчаючи челидника, вуглиною показав, яке окуття треба робити для звичайнісінького заступа.

Лише ніде ні слова, ні рисочки про замки. Мовби й не робили їх у Львові ані в інших містах; мовби міста і села в ті стародавні небезпечні часи стояли відчинені павстіж — заходь перший-ліпший, будь у нас гостем, байдуже, що гість міг виявитися злодієм або й ворогом із чужої землі.

Я чипів цілими днями над паперами, що пахли давниною, як пахнуть влітку вилежані у сіні яблука, і в думці кликав до себе тіні старих майстрів; вони були поруч, старі майстри, вони теж гортали, послинюючи тверді пальці, свої цехові книги... вони, майстри, мовчки посмішковувались з моїх шукань, і тільки один чи з милосердя наді мною, чи від усіх інших маючи уповно-

важення... тільки цей один сів навпроти, поклавши чорні вузлуваті руки на дубовий стіл, і подивився мені у вічі.

— Слухай,— сказав,— хіба не знаєш, що будь-який замок, великий чи малий, простий чи складний, був колись таїною? І хіба ти не відаєш, що паперові в мої часи таємницю не довіряли: шепнеш сьогодні слово — через сто років відгомін відізветься. Не тут треба шукати.

— А де?

Майстра за дубовим архівним столом уже не було, я чув лише його кроки, що гунали важко, відходячи в минувшину. А переді мною лежав знайдений на Вірменській вулиці у Львові стародавній замок.

2

Коли сльози висохли, а трактор із Пашкою Духовичем проторохкотів мимо людських гуртиськів, краючи Кам'яне поле і селянські одноосібні душі, біля Прокопа Прощака знову вродився Созонт Сем'янчук. Він був сьогодні всюдисущий, цей загонистий і нетерплячий колгоспний голова з лейтенантською портупесою через плече; щойно перед хвилиною покрикував на Пашку Духовича: «А не квапся і не прися як кінь у кантарку наосліц, де треба — попусти, а де треба — натисни, бо ж на Полі камінь на камені, межі стоять вкорінені, як мури, іще мені плуги понициш і зірвеш, мой, першу колгоспну оранку»; а другої хвилини Созонт рятував котрусь удовицю, що вмлівала на своїй розораній межі, як біля свіжої могильної ями; третьої хвилини баляндрасив з дівчатами, до кожної, котра краща, сушив зуби; четвертої — підхопив чиєсь дитя і підкидав його вгору аж попід небесну стелю, дитя кричало радісним криком на ціле Поле, а з ним покрикував і сміявся Созонт Сем'янчук.

А п'ятої чи десятої хвилини Созонт, уже стипшений, уродився побіля Прокопа і цвіркнув крізь зуби насмішкувато:

— Ну, що, куркулику, виплакався?

Сміху, зрештою, було мало, стирчали в його словах злі шпичаки, та він і не приховував їх, не пригладжував, споглядав на Прокопа здивовано і презирливо: не розумів оцього сухорлявого фронтовика у висоленій до білизни солдатській гімнастерці та ще й з медаллю «За

відвагу». Ще вчора міг Прокопові звіритися і покласти-ся у скруту на його карабін, як на свій пепеша, а сьогодні ось нічого не лишилося від учорашнього солдата, окрім хіба гімнастєрки і медалі, душа під ними виявилася червивою: дива, скурвий син, при чесному народі і в білий день стріляв у Пашку!

І міг убити.

А якщо міг убити, то він ворог?

Прокіп Процюк із своєю медаллю, із заслугами фронтовими не вкладався у звичну личину класового ворога, і через те Созонт Сем'янчук, який навпростець поділяв людей на «за» і «проти», ламав собі голову: «А що, власне, сталося з людиною? Чи підкупили його багачики тутешні? Чи власна жона, відсталий елемент, натоптала Прокопові вуха плачами за худібкою і царинкою, а чи просто під гімнастєркою і під медаллю нишк, як гаддя у лні, приватник, котрий оце, зачеплений плугом, показав зуби?» Созонт, мовби для того, щоб пересвідчитися, глянув у рот Прокопові — і посміхнувся з самого себе. «Не об тих зубах річ... Не рот зубатий страшний, а душа. Та нічого — вилу щимо зубки, де б вони не були», — вирішив напоследок, навіщось намацуючи в кобурі пістолет.

— Але ж я, Созонте, не куркуль і не підкуркульник, і не середняк навіть, — сказав тихо Прокіп, поволі зводячись на рівні ноги.

Чув, як затоплював його темний гнів; гнів, власне, не скреснув щойно від образливого слова, він сколихнувся у ньому, розтікся по жилах і плеснув в очі ще в ту розпрокляту хвилину, коли рантово зрозумів (як ножем хтось ударив коротко і глибоко під лопатку), що Пашка зі своїм трактором і плужницями не обміне його нивки. Якщо по правді сказати, то Прокіп не мав сьогодні надії на чудо, він давно змирився, що нивку треба буде віддати до загального масиву. Але одне діло розмишляти і змирюватися вдома, одалік від Поля, а зовсім інше — стояти на своїй землиці, вдихати її запах, відчувати під ногами її твердість і усвідомлювати, що ось-ось вона перестане бути твоєю, суне он трактором Пашка Духович, за хвилину-другу переоре межу, зрівняє нивку з чужими рукавцями, і вона сезне, розвіється. «А як вона, вороже мій, може щезнути, коли я з неї маю жити... я за неї на фронті кров проливав?» Гнів у ньому не причах і опісля, коли «істребки» зопалу дали штурханів попід ребра й кинули далі з-під трактора;

нин сидів прямо на голій землі і тихо плакав; сльози були зворуху, а гнів чадив сподом, і Процюк жалкував, що не прицілвся у того ненависного Пашку, у його трактор, хай би убив... хай би кулями розстрожив і підпалив злізне тракторне одоробло — настав би тепер спокій на Кам'яному полі.

Каявся.

Стояв перед Созонтом Сем'янчуком блідий як смерть, вихуділий, лютий, і вже не пам'ятав, що вчора мав його за побратима, а недавно разом за одним столом писали заяву про вступ до колгоспу, а ще котрогось дня обома руками голосував, щоб Созонт у новоствореному колгоспі став головою. Опісля випорожнили цілу сулію самого-ну, п'ючи за мудре і добре Созонтове урядування. Прокіп нині й не дивувався, що те ДОБРО, яке жило між ними, забулося і не мало тепер ніякого значення... тепер важливо знати, як без своєї нивки жити і дітей годувати і як по світу ходити, не маючи під ногами ґрунту.

Як?

Одне це й сиділо йому в голові.

І про одне й те саме запитував і самого себе, і людей, що ззиралися на нього співчутливо, і запитував оцього задиркуватого лейтенантика Созонта, який хоче умент переробити світ... нібито світ простий і складається з чотирьох оборожин: хочу — підніму вище, а схочу — спущу нижче. Люди, однак, мовчали, а Созонт бив його навідмаш усмішкою із приліпленою в кутику губ цигаркою.

— Але ж я, Созонте, це куркуль! — повторив Прокіп, уже зриваючись на крик. — Я хлоп від землі. І, чувш, не винен, що-м такий, а не інакший.

— Усі ми від землі, — сплюнув недопалок Созонт.

— Усі... та не однакові, — заперечив Прокіп. — Тебе, приміром, дедя до землі не пригинав, бо не було до чого. Ти, чоловічку, виріс... а за плугом на своєму ніколи не ходив. Ти, може, на фронті півбатальйона фашистського витроцив — за це медалями дзвониш... а на власному полі зеренця не посіяв жодного. Звідки, отже, тобі, чоловічку, знати, як воно болить, коли пупець рветься. Пупець твій до землі не приріс, маєш пупець наймитський — нині тут на роботах, завтра — там! — Слова викрикував жорстокі, але спинитися вже не міг. — Тому ти глухий... і нас не розумієш. Тобі швидше давай і давай «нове життя», везеш своє «нове життя» на тракторі

і славиш його, і прикрашаєш, і потішаєш нас, що буде воно красне, щасливе та заможне — мало не рай... А люди ось вірять і не вірять.

Дивина, але гарячий, часом нерозбірливий у словах і вчинках Созонт Сем'яничук на цей раз не хапався за пістолет і навіть не відповідав на крик криком. Певно, відчував, що зараз людські гурмища, як турми попід небом,— блисни й одразу вдарить грім: припишклі, розгублені жінки безрозсудно, бо ж елемент «несознательний», валом повалять на трактор, рознесуть його по гаєчці — хто їх і чим зупинить? А крім того, Прокіп оглушив його «наймитським цупцем». Сказано було точно, як припечатано: відколи він зіп'явся на ноги, дедя кожного рік наймали його до багатих газдів, щоб заробляв на хліб і ногавиці; хліб був гіркий, а ногавиці тріскались на колінах від роботи; змалку поливав полотна на Білому потоці, випасав «домашню» худібку, яку на літо не виганяли на долини, прополював просо і льон, потому санав кукурудзу і картоплю, рубав на дровітнях хмиз і різав січку — сновнював сотні інших роботизн, більших і менших, легших і тяжчих, і завжди газдам, у яких служив, було замало роботи, вони вшукували, вигадували і обкладали нею хлопця, як хату загагою. Созонт удався у свого тата, Йосипа Параньчиного чоловіка, роботи, отже, не боявся, але коли став на повнолітті і йому розвиднилось, то в тій розвидненій видноті не міг пригадати бодай єдиного літа, що прийшло б до нього, чорнобриве і білотіле, як, приміром, приходять одне дівча... і не міг пригадати одної рожевої веспи, якоїсь зими безжурної, повної білого-білого снігу, лету санчат і різдвяного колядування. Ну, що казати, у минулих днях, мабуть, лили дощі, сипався сніг, мабуть, густо, аж димілося, цвів терен на Монастирському, і понад Білим потоком горіло й не згорало жовте полум'я латаття, і, мабуть, на Полі, поки Созонт виростав, надцять разів половіло жито, а на стодолі Якова Розлуча бузьки, як косарі, вічно клекотали своїми сухими дзьобами. А ще діялося і минулося багато іншого: солодкуватий запах медунки за дедьовою хижою, смак маминих недільних пирогів, що були схожі на гранати,— такі вони виходили чорні й тугі, ласування, аж щелепи зводило, заячою капустою, гасання посеред осінніх димів на голих картоплищах, очікування жаданого тепла від чиєїсь доброї долопі, нуркування і гульба в соломі під розхитаним дедьовим столом на святвечір, завмирання серця, коли ступиш босою ногою у щойно

розорану борозну: так, усе це було, діялося, бачилося, чулося, але не за його життя... тисяча років тому... і, певно, не з ним, Созонтом, це відбувалося, не він засинав у соломі під дедовим столом... відколи живе, не чув і не знає, як видзвонює жайвір на Полі і як свистить у смеречині дрізд... а таки не чув, хоч убийте... не пригадує нічого... не бачив нічого. Звідки ж... не мав хлопець часу на марниці, роботизною по криси були натоптані його дні, а ночами спав безпробудно, мовби западавсь в яму.

Досвітками схоплював його з лежанки окрик газди.
«А ти, Прокопе, кажеш...»

Коли мав час навчитися любити Поле? А якщо по правді, то ненавидів Поле, як ворога, і не раз тишком проклинав його, і, бувало, з десять разів проказував «отченаш», благаючи бога наслати на Поле вогонь, або град, або повінь.

«А ти, Прокопе, щось там патякаєш про пупець. Поле було начинене роботою, як камінням, і де ти видів, щоб хтось приріс пупцем до каменя?»

Але про що це я розмірковую і нібито виправдовуюсь? — спохопився Созонт. — На мене люди повітрищувались, досить іскри, щоб спалахнули, і тоді запалене жіпоцтво потолочить першу колгоспну борозну. Хіба воно розуміє, що хочу для них добра? Потому плакати будуть... а теперки напружені стоять, чуйні, як коні. Через них, дідько би їх ухопив, не маю права ні крикнути на розчуленого куркулика, ані не можу дати йому понюхати, чим пахне дуло пістолета, ані посміятися, що наравду не чую сантиментів до Кам'яного поля. До бісової матері сантимент, прошу я вас, коли Поле над людиною панує і сидить тобі в печінці! Колись, крайня мої дорогенькі, я про це вам нагадаю... о, ще і як нагадаю, коли ви над Полем запануєте.

І таке станеться, збудеться завтра, післязавтра, ось-ось, а поки що мушу осідлати цього норовистого «істребка»: як підійти... як затулити йому рота, як утримати в узді?»

— Замовкніть, боєць Процюк! — владно, по-офіцерськи скомандував Созонт і зрадив, що знайшов простий спосіб виходу із ситуації. На фронті траплялося, що солдат, чи то зляканий, чи оглушений, чи озлоблений до краю, випорскував із-під Созонтової руки, як дубчак, що не хоче пригинатися, і тоді не допомагали ні мат триповерховий, ні благання, а тільки команда — тих декіль-

ка слів простих і казенних типу «Стати струнко», бувало, опам'ятовували солдата.— Не забувайтесь.. не забувайте, що ви на службі в групі самоохорони, а я — ваш командир. За порушення дисципліни даю дві доби арешту на гауптвахті. Здайте ремінь.

— Слухаюсь: дві доби арешту! — виструнчився Прокіп. Созонтів фронтний досвід спрацював, як пружина затвора. Прокіп механічно розперезав ремінь, забувши на секунду про все на світі.. у цю секунду солдат сповнював команду, і цієї секунди вистачило, щоб Созонт остаточно поклав Прокопа на лопатки.

— Узяти під варту арештованого! — наказав двом «істребкам».

Потому, коли Прокопа везли фірою з поля до села, він лежав у драбинах горілиць, дивився тупо в небо, що голубіло над ним ніжним шовком, і прислухався, як даленів і піяк не міг умовкнути назовсім гуркіт Пашчиного трактора; лише гуркіт і панував у випаленій начорно Прокоповій дуні, він трибами, трактор той, краяв і рвав нутро, просвердлював вуха. Прокіп Процюк був повен болю, жалю і невистиглої злості. Почувався змученим і безсилим, як, бувало, на фронті після бою; думки рвалися на клапті, розповзалися, мов гниле ганчір'я. Коли змикав повіки, то уявлялося, що не їде під дулом автомата на возі, а бредє бескетям, вертепами, хмари плывуть над ним і крізь нього, і темно навколо, хоч око вийми, а стежка плентається, падаючи все вниз і вниз у вологі ізвори, в потаємні схрони сотенного Мирча.

Куди, куди?

Аж похололо йому всередині: до чого додумався.

А чого ж, га?

А...

«А чого ж, сотенний Мирчо із своїми боївкарями теж ніби проти колгоспів, і проти нового життя, і проти того, щоб усякі Пашки Духовичі розорювали межі, і проти Созонта Сем'янчука; сотенний Мирчо теж лютий, як я, він стрілив би в сонце, як у тарілку, щоб не світило, і підірвав би, якби міг, гранатою сьогоднішній день... а я йому допомагав би... я би йому набої подавав... я би йому гранати підносив.»

Дотепер не знав себе таким.

Це було нове в його помислах і страшне; мовби гадюка вповзла в душу, як до хати, і він, може, й не хотів би, щоб вона вповзала, але щілину підсвідомо залишив, і ось вона сидить, згорнувшись калачем, на порозі, підня-

ла войовничо голову, і крапля отрути тремтить на її зубі.

Ні, ні...

«Що я маю спільного з Мирчом, до нинішнього дня од його боївки стеріг село, і коли б Мирчо здивався на дорозі — скосив би своєю кулею, бо ми вороги, бо такий час настав, що мусимо битися: або я зверху, або він. То чого ж сьогодні веде мене стежка до потаємних його схронів... тільки тому веде, що в одному ми мимовільні спільники: не руш, Пашко, межу?

І цим ми зв'язані...»

Зв'язані... скручені... переплетені... поріднені.

Прокіп аж застогнав і звівся з своєї лежанки. Вартовий «істребок» Тимко Боженька, що провадив його до арешту, сидів на драбині і куняв, досипаючи ніч, його автомат звисав дулом зовсім близько від Прокопа, досить було одного-єдиного поруху, щоб Тимко без автомата полетів із воза... а я полечу в терни на Монастирському, в дебри, в Мирчові смердючі кривки, щоб завтра привести його боївку на Кам'яне поле, я сам попрошу в Мирча кулемет, зарнося з ним у кременистий ґрунт і буду стояти на смерть.

Проти кого?

Проти тих, з якими разом воював?

Проти самого себе?

Віз гуркотів по камінні, погойдувався на сідалі, яке в Садовій Полянці з австрійських ще часів називали «зітцом», іздовий Млишок, далі клював посом вартовий Тимко Боженька, ніхто нічого не знав і не чув, було їм байдуже, що до нього підповзав страх. Він таки боявся, що вхопить Боженьків автомат, стрибне з воза й побіжить, і станеться, може, непоправне... але що там журитися — поправне чи непоправне, — все 'дно нема життя без власної землі і не буде віднині і повік миру з Созонтом Сем'янчуком.

«Ну, ну, не квапся, не гарячкуй, до села ще далеко».

Шукав рятунок проти самого себе.

Подібний стан душі уже переживав, і діялося це, як сьогодні пам'ятає, наприкінці квітня сорок п'ятого року в маленькому і для нього, для Прокопа, рядового кулеметника, мовби й безіменному німецькому містечку десь на підступах до Берліна. Його рота на світанку зачепилася на край містечка, а точніше — увірвалася на здичавіле кладовище, заросле низом бузком, а верхом — височенними аж попід саме небо ясеними. Рота на хвилинку

впала, відсапуючись, поміж гробівцями і стелами, на яких виднілися герби і порослі мохом, стерті дощами і вітром написи.

На цвинтарі років зо сто, мабуть, нікого не ховали, і він, якщо можна так сказати про кладовище, поволі вмирав.

Прокіп лежав за кам'яною стелою, яка скапувалася і руйнувалася від давнини, на ній з колишньої пишноти лишився фрагмент золотої корони і дата з передминулого століття; Прокіп думав, що йому тут добре й безпечно лежати з своїм «дігтярем» посеред бузкового пахучого туманцю, молододі трав і листя, серед цих забутих могил; було тихо, мирно, весняно — не хотілося думати, що ось-ось прохрипить команда і бій знову спалахне, як бензиновий вогонь.

Прокіп навіть на часинку — таку тонку, як волосінь, — задрімав, і дрімав, розчепірюючи металеві ноги на могильній плиті, розпалений боєм кулемет, обом їм уже снилися сни, і в цю хвилину з містечка вдарили по кладовищу міномети. Міни падали густо, і бійцям здавалося, що вибухи розтріскувалися біля кожного гробівця. Так воно, зрештою, і було, есесівці не нудували вогню, кладовище стоїло одним суцільним утробним ревом, тисячі осколків, залізних і кам'яних, сікли дерева і людей, тут знову, як у давнину, панувала смерть, але вже не повільна, не обставлена панахидами і чорним кременем, а нагальна, оголена й молода.

Прокіп рахувався обстріляним бійцем, не один раз ходив в атаку, потрапляв під бомби й артилерійські нальоти, смерть на фронті кожної миті зазирає солдатів у вічі, але, мабуть, тільки тут, у замкненому цегляними стінами чотирикутнику, Прокіп посправжньому побачив свій кінець. Вогонь із кожною хвилиною ставав інтенсивнішим, есесівці мовби спеціально заманили роту на кладовище і тепер розправлялися з нею як самі хотіли. Людські нутроці, як страшні червоні коралі, висіли на пагіллі, на хрестах.. хрести спливали кров'ю, порохований дим не давав дихнути. Прокіп, прикипівши до ребра могильної плити, задрив мертвим, що їм не треба вдруге вмирати, і блював, не так від огиди, як від тваринного страху.

Страх разом із порохом чадом просяк у кров, у мозок, у кишки, в нього вже не було ні розуму, ні бажань, ні вчорашнього, ні майбутнього, нічого... лежав за могильною плитою розшаленілий дикий звір, який

жив тільки одним: вихопившись із-за могильної плити, кинути ненависний кулемет і дати драпака в тил, сховатися у пірку, перечекати, перебути, а опісля хай буде що буде.

І, може, таке лихо несолдатське скоїлося б із солдатом, якби з-поміж вибухів мін, із диму, із смертного хрипу не прийшла до нього мама; мама Даруня, горбата Проциха, яка вміла виганяти з худібки хворощі, присіла поруч, поклала сухеньку долоню на його плече і пригинала сина до землі, шепчучи на вухо:

— То не штука, сину, втекти... втекти і боягуз може. А ти сину, подумай, хто наше Поле оборонить, як ти втечеш.

Він знав, що це була хвороблива його фантазія, мама Даруня лежать собі вже скільки років на сільському цвинтарі, а все ж міг поклястися, що чув виразно її слова... слова були живі, як молоде листя на ясенях, невігадані, колись таки насправду нею сказані. Прокіп не міг одразу пригадати, коли і з якої нагоди вони були мовлені, все його ество напружено очікувало, вгрібаючись у землю, чергового вибуху, а все ж котроїсь щасливої миті з далекої далини, такої нереальної, мовби сплетеної з кольорового павутиння, випливла, як човен, мамина нивка; і диво дивне, серед вибухів мін, серед зойку, смороду, серед обчухраних ясенів нивка з далини просторової і часової видавалася Прокопові раєм... у раї жито дзвеніло високе й густе, як дунай, а мама Даруня з братом Василюньом жали дзвінке жито на весільні калачі, на паски, на білий хліб — і не могли вижати; снопи ж були тугі і палиті зерном, малий Прокіп по одному посив їх обіруч на купу, щоб увечір мама з Василюньом склали із них полукіпки.

Прокіп лежав під шрапнелями, уткнувши лице в молоду травичку, душу мав від страху геть-чисто випорожнілу, вибловану, а все ж, якби хтось на нього збоку подивився, то помітив би на запечених губах тоненьку, як соломинка, посмішку; це він посміювався з самого себе, бо насправді мамина нивка була вузьким рукавцем — на два скоки когутів, і жито того посушливого року вродило рідке і вутле, про калачі, звісно, і мови не могло бути. Мама, поклавши серп на плече, скручували перевесло й зітхали, хтозна-кому, якій силі — добрій чи злій — скаржилися, що сонце випило з Кам'яного поля силу, жито на камені родиться, як недоношене дитя. І тут же, злякавшись мимовільної хули, хрестили гріш-

пий рот, бо якщо по правді... якщо по правді, то дяка богові і за такий урожай, може, бодай до різдва, легініки, будемо їсти пироги зі своєї муки.

Про хліб не згадували.

Малому Прокопові запахли пироги, він увихався зі снопами й не помітив, як над Весняркою збіглися до купи хмари... хмари посунули на Кам'яне поле, звівся вітер, подуло студіпню, ударив грім — і тільки тоді мама Даруня з хлопцями своїми опам'яталася.

Поряд на Монастирському хмара посунула низом — посипало градом; і мама Даруня, і Василюньо, і меншенький Прокіп чули шурхіт граду, що наближався і наростав,— начеб величезний камінь котився Монастирським, обчіхуючи дерева, пригинаючи куці і зело. Мама ламали руки: дітоньки, що ж на нашій нивці лишиться після того, як змолотить її божа кара? Там колосок стирчатиме... тут...

Прокіп схопився бігти (і сам не знав, куди, в який бік, аби лише далі від громів, від блискавок і граду), мама ж Даруня в останню хвилину, мовби щось пригадавши, обох своїх хлопців пригнула до землі, крикнула:

— Нікуди не біжіть, бо нікуди не добіжите. Лягайте хрестом на нивку, оборонимо її, захистимо нашу кєрвавицю. Якщо не ми оборонимо — то хто інший?

Вони лежали на житній стерні, здавалося, від «петрівки» до «петрівки», хмари кружляли і клекотали, як чорні вірли, зовсім поруч, але до Кам'яного поля не докружляли, вищідили дощі і град на терня, на ліси, на ізвори, на Дарунине недожате жито впало лише декілька великих як біб краплин дещу.

На більше хмари сили не мали.

Прокіп тоді, лежачи на стерні, подумав, що маму Даруню не марно називають у селі ворожбиткою, вона таки «щось знає»... таке слово, закляття, заговор, молитву чи погрозу, бо дивіться: не пустила грозову тучу на Поле.

Він, розпростертий на стерні, уперше, мабуть, за своє дитяче життя почув тепло, що струмилося з землі, із зжатих житніх стеблин, із зеленої пахучої хопти, із густого каміння; він притих, зраділий і здивований, що вперше отак зблизька відчуває Поле і мовби приростає до нього, зливається з ним в одне ціле.

Він лежав на стерні і думав, що мамина долоня має багато сили, що пригнула, не дала втекти, щоб сховатися, залізти в нірку; хлопець аж звівся на лікті і придивляв-

ся до маминої долоні... така маленька, суха, а дивні, навчила Поле стерегти, бо кому більше його оберігати, як не вам, мої легіні.

Кому більше?

На німецькому кладовищі в квітні сорок п'ятого року мамині слова повторилися... мамині слова жили в ньому як птахи поміж гіллям на дубі, Прокіп навіть не підозрівав про їхнє існування; і ще Прокіп дивувався, як птахи вижили, на якому острівку порятувалися і не втонули в божевільні смертельного жаху. Не було, однак, часу на дивування, Прокіп, раптом ясно зрозумівши, що вбито комроти, вхопив свій кулемет, свій гарячий «дігтяр» і крикнув високо:

— За мною! За мною вперед, бо тут нас вигублять до ноги! Лише — вперед!!!

Коли біг, коли поливав і поливав свинцем вулиці містечка, викурюючи сесівців, то про маму Даруню уже не згадував, страх його мшувся, він уже був вище смерті, і мама Даруня, натішившись цією вищістю, вернулася додому пасти білі кози; пасла вона білі кози донині, поки з Прокопа не зняли ремінь і ось тепер кипули в драбини і везуть на гауптвахту, будуть, може, й судити, бо заслужив; його везуть, а він у думках плентається стежкою все вниз і вниз, в ізвори, у вертепи, у потаємні кріївки сотенного Мирча.

«Свят-свят, сицу,— сполошилася мама Даруня, покинувши пасти своїх білих кіз. Сіла на драбину, ніби теж їхала на возі.— Якщо ти підеш до Мирча, до того багачького сінка, що кров проливає, то хто нашу пивку встереже?»

Прокіп Процюк упав долілиць у прілу солому й заплакав.

3

Наприкінці останнього уроку старша піонервожата Марія Закович, або просто Марилька, як звали її поміж собою учителі й учні, причинила двері класу і, ніяковіючи, як завжди, сказала Олесеві Мудрику, що після занять директор проведе «п'ятихвилинку». «Як у лікарні,— дала вона, зважившись підняти свої біляві пухнасті вії (вона вся білява і пухнаста, як кульбаба) і глянути Олесеві у вічі.— Така у нас традиція. Ви знаєте...» Марилька працює піонервожатою усього другий рік, ще недавно була ученицею цієї ж таки школи, вчилася на «від-

мінно», на випускному дістала заслужену золоту медаль. Всі сподівалися, що дівчина спакує валізи і подається до міста, а вона, вступивши на заочний відділ педінституту, залишилася в селі. «Я умру з туги поміж каменцями, всохну, як верба, без Садової Поляни,— пояснювала здивованим подругам.— А крім того, мої мама слабують. Хто їх догляне?» Тепер навіть Олесь, людина в школі нова, не може уявити педколективу без Марильки. Топенька, як лозина, метка дівчина встигала скрізь: порядкувала в піонерській кімнаті, організовувала і скликала лінійки, допомагала Осипі Юлівні — учительці-пенсіонерці в бібліотеці, виконувала безліч дрібних директорових доручень. З дітьми працювала легко, невимушено, природно; Олесь заздрив її природності, у нього так не виходило, він не вмів з першого слова, з першого уроку подолати бар'єр між учителем та учнем, не міг запросто, як Марилька, стати з ними на одну ногу, увійти в їхнє коло й повести за собою. Та й не вельми кваліфікувався ламати бар'єр, його вчили, що педагог повинен стояти в класі на підвищеному місці... висота бо тримається на старшинстві, знаннях, авторитеті; авторитет же приходить не від панібратства, а від того, як ти ведеш урок, чи глибокий він, цей урок, чи цікавий, чи є для школяра відкриттям. Тому й готувався до кожного заняття, мовби до іспиту в інституті, перегортаючи гори книжок у шкільній бібліотеці та ще в домашній, колоколівській. Це вимагало часу і терпіння... час і терпіння окуповували себе тишею в класі, завороженими поглядами учнів, напруженою увагою. Його любов до історії передавалася і школярам: на другому чи на третьому уроці вони відкрили для себе, що предмет Олесь Дмитровича — це не запам'ятовування тільки дат і подій, як дотепер від них вимагали, а захоплююча мандрівка в минулий світ, у якому жили діди і прадіди, діти починали відчувати себе дивним чином спорідненими з минулим світом, з прадідами; натяки на подібні думки Олесь виловлював у їхніх відповідях, і це його тішило. А все ж заздрив Марильці: те, що здобував зусиллям, їй давалося легко.

«Ой, чи не забагато думаєте про Марильку-кульбабу, товаришу Мудрик?— почув він біля вуха ревливий шепіт Іванки. Вона так сказала б... вона ще й не так заговорила б, коли б дізналася, що Марилька потай симпатизує Олесеві і при кожній зустрічі ніяковіє і червоніє. «Будь спокійною,— Олесь у думці погладив Іванчину руку.— Я поволеньки обзаводжуся симпатіями та антипа-

тіями, а це означає, що приживаюся в колективі. Чи не так, Іванко?»

Іванка не відповіла... Іванка була далеко, в Гуцульському, Олесь же сидів у вчительській кімнаті Садовополянської середньої школи. Він облюбував уже постійне місце — за столом у кутку за дівкою з розлогим фікусом, і звідти, як із схованки, пострілював очима на своїх колег. Різні це були люди: старі і молоді, досвідчені і такі, що тільки-но оволодівають педагогічною майстерністю, закохані в учительську професію фанатики і найнижчого рангу службовці. Одні з них, як ось, наприклад, Довгий Тиміш, тобто Тимофій Романович Одуд, географ, зоолог і ботанік в одній особі, прийняли його, Олесь, відразу і без усяких застережень, інші приглядалися до нього насторожено й вичікувально — до них належали директор Омелян Данилович Бойчук і завуч Мотовило з вічною цигаркою у зубах, треті — Ірина Михайлівна Павловська, математик, знаючий педагог, «стара дівка», плюс «українська мовничка» Катерина Семенівна Сардак та з ними історик Мирон Васильович Буць, син місцевого колгоспного бухгалтера, мовчазно ігнорували Олесь, а може, й не любили? За що? Ну, Ірину Михайлівну можна зрозуміти. Ось вона сидить за своїм столиком пряма, гладко зачесана, в чорній, як завжди, сукні з білим комірцем. Вона була б схожа на черницю, колись вродливу, а тепер зів'ялу, коли б хлюпнути їй у вічі покірливої сумирності, коли б змити з її тонкого сухорлявого обличчя гордовитий вираз. Їй, мабуть, за сорок, з них п'ятнадцять років жінка працює у Садовій Полянці, та ще й як працює: на грудях значок «Відмінник народної освіти», а дома купи листів від вихованців, серед них — двох докторів математичних наук. Про це поінформував Олесь директор школи ще в перший день знайомства з колективом. «Закарбуйте собі на носі, колего, — шепнув він тоді на вухо, — що Ірина Михайлівна на чільне місце ставить точні науки, без них, мовляв, сучасній людині ні до порога, а всякі там гуманітарні предмети вважає «говорильнею». Тому бійтеся Чорної Математички як вогню, гуманітаріїв вона їсть несоленими». Важко сказати, чого в директоровому шепотінні було більше: невдалого жарту чи захоплення Чорною Математичкою. Сам же Омелян Данилович — хімік.

А як і чим пояснити відверту до нього, Олесь, неприязнь «української мовнички» Сардак та історика Буця? Олесь не відібрав в останнього ні кількості уроків,

ні керівництва класом, його прислали на місце померлого Смицнюка, отже, і раніше працювали в школі два історики. А Катерину Семенівну Сардак заболіла, напевно, перша директорська похвальба, адресована Олесеві позавчора на педраді.

Олесь не встиг додумати свої припущення, бо з кабінету в учительську, широко розкривши двері, вискотівся з папірцем у руках Бойчук. Справді вискотівся. Низький на зріст, круглий, з випнутим черевцем, Омелян Данилович був схожий на рум'яну пампушку.

— Почнемо, товариші, — проспівав високим фальцетом, усідаючись на перший вільний столик. — Усі зібралися? Я коротко...

Що правда — то правда: традиційні, як казала старша піонервожата, «п'ятихвилинки» директор проводив коротко. Це були п'ять-десять хвилин зауважень і побажань, що стосувалися уроків, підготовки до них, дисципліни в класах і порядку під час перерв: одне слово, директор звертав увагу підколективу на недоліки, вихоплені ним, помічені серед вирування шкільного життя.

Омелян Данилович — селянський син і по-селянськи був скупий на слова, а делікатність у нього — інтелігентська. «Добра душа, — при першому знайомстві подумав про нього Олесь Мудрик. — Хотів би я лише знати, як йому вдається з своєю добротою втриматися в директорському кріслі. Нелегко, ой нелегко однією рукою правити педагогами, а другою — школярами. А може, якраз доброта й тримає його в кріслі? Кого тримає в кріслі розум, кого організаторський хист, кого постійне оглядання на начальство, кого сліпий випадок, а кого — доброта». Ось і сьогодні замість того, щоб суворо вибештати Буця за те, що знову пришлентався на уроки під хмелем, Омелян Данилович заходився просити: «Майте розум, Мироне Васильовичу, не маленькі, тридцятка вам стукнула. Що було б, якби до школи навідався інспектор або хтось із райкому? Нипають на початку учбового року різні комісії... самі знаєте. Не гріх вам про себе подумати, а таки не гріх. Ще торік у райвно вас попереджали з приводу... гм...» — Омелян Данилович не зважився сказати різніше, — з приводу вживання алкоголю.

— Хіба я алкоголік, — обізвався захриплим голосом Буць. Він розлігся на стільці, закинувши недбало ногу на ногу. Кучмасту голову схилив на груди, очі заплющив. На вродливому його лиці застигла втома... втома, а чи апатія краялася синіми підковами попід очима, розли-

лася у двох глибоких зморшках на крутому чолі. Інакшого Буця Олесь досі не бачив, цей вродливий з вигляду чоловік ходив наче з якимось тягарем у серці, пониклий і сумовитий.

— Ніхто не каже,— Омелян Данилович поглянув на притихлих учителів, шукаючи в них підтримки,— ніхто, отже, не каже, що ви пропаща людина. Але вживання алкоголю хоч би і в малих дозах може негативно вплинути на вашу кар'єру. Я до вас по-доброму...

— Яка може бути в учителя кар'єра?— відмахнувся Буць.— Посада директора? Завуча? Чи маєте на увазі взагалі моє вчителювання? Я теж ним не дуже дорожу.— Він, видно, звик до лагідних директорських потацій і не дуже ними переймався.

Інший на місці Омеляна Даниловича грюкнув би кулаком по столу. Та що говорити про когось, сам Олесь Мудрик усипав би Буцю гарячого бобу. Його дивувало, що директор просить, а не вимагає; його обурювало, що ніхто в учительській не пробує бодай словом осудити Буця... осудити і допомогти людині прийти до тями. Невже всі вони тут, у Садовій Полянці, зачерствіли і збайдужіли, приспані директоровою добротою, заклопотані домашніми гризотами, громадськими навантаженнями, шкільною роботою. І ця заклопотаність — справжня або ж удавана — зрівнює їх із Буцем, вони не помічають, що стають чимсь на нього схожими. Багато вад прощав Олесь людям і собі самому, не прощав нікому байдужості, мав її за люту іржу, яка поступово й непомітно вижолоблює в людині людське, робить її душлатою. «Отже, виходить, що й колеги мої душлаті? А чи не надто суворо суджу людей з Садової Поляни? Суджу Головиху за те, що бракує їй доброти, а доброту вимірює вона карбованцем... суджу Омеляна Даниловича за надвишок цієї ж таки доброти... і сам за добро скрізь прагну обставати. То в чому ж річ? Чого я хочу від них і від себе? Бійся, Мудрику, стати мудрагеліком».

Останнє попередження належить Олесевому батькові, старий любить повторювати цей каламбур.

Директор тим часом присів поруч із Буцем.

— Слушайте-но, Мироне Васильовичу, ви не те говорите і не так говорите. Візьміть себе в руки. Якщо так далі піде, то я не матиму права допускати вас до уроків. У вас шість років стажу... Куди підете?— журився Омелян Данилович, ніби це було важливішим, ніж те, що вчитель приходиться на уроки п'яним.

— Куди піду?— позіхнув Буць.— Та хоч до дідьчої мами. Набридла мені моя історія, тобто мій предмет, який викладаю. Набридли тупі шмаркачі.

— Це ви згарячу, Буць, я знаю, що згарячу,— умовляв його директор. Він, мабуть, каявся, що розпочав на «п'ятихвилинці» цю розмову.— Я вірю: ви одумаєтеся. Нам, тобто колективу, небайдужа ваша доля.— Олесь слухав Омеляна Даниловича і посміхався... Олесь посміхався, бо колектив мовчав.— Ну, а крім того, ваше звільнення спричиниться до всяких розмов про нашу школу.

— Поговорять та й перестануть. Невелика біда,— відповів Буць.

— Однак честь школи буде заплямована. Скажуть: колектив не зумів перевиховати, спрямувати на добру дорогу одного із своїх членів.

— Вам і про це розходиться?

— І про це. Навіщо нам ці розмови? Я люблю, щоб було тихо, щоб ми робили свою справу без зайвого галасу і без, якщо хочете, зайвої критики. На вашому місці я прислухався б до голосу колективу й принаймні залишав свої пороки вдома, а не приносив їх до класу.— Директор відверто ішов на компроміс.

— Я спробую,— легко, але без ентузіазму погодився Буць.— Хотів би, однак, додати: я приношу свої пороки, як ви кажете, Омеляне Даниловичу, не до храму, скажімо, красного письменства і не під вивірені й розраховані склепіння святинища геометрії, а тільки на урок історії... Ніщо, отже, їй, історії, предмету моєму, не станеться, коли прийду на урок під хмелем.

Директор протестуючи замахав руками.

— Але ж за порогом, там, де починається ваш предмет — діти.— Омелян Данилович не збирався боронити чистоту скрижалів історії, його мовби не обходило, що хтось затоптав їх у бруд. «Для нього,— думав схвильований Мудрик,— важливо, щоб брудом не запахло в класі».— Ось це головне, Мироне Васильовичу... діти головне,— продовжував директор.— Наодинці з собою снуйте про свій предмет які хочете думки, це справа вашої професійної совісті. Але до класу, я вас прошу, приходьте чисті як скло. Мусите це нарешті усвідомити.

Через хвилину, мабуть, в учительській не залишилося б ні душі, бо всі потяглися до своїх портфелів і папок, якби не Олесь Мудрик. Потім він картав себе, що вихопився із-за фікуса як Пилип з конопель, але це бу-

ло потім, а тепер не міг погодитися, щоб отак «без нічого» закінчилася «п'ятихвилинка». Як можна миритися з фактом, що вчитель історії... не любить історії, паплюжить свій предмет? Буць шкідливий у школі не тільки тим, що приходиться на уроки п'яним, а в стократ шкідливіший тим, що в класі перед учнями цю ж свою ненависть проповідує якщо не прямо, то посередньо. Учні-бо не маленькі, вони все бачать і розуміють, один Буць породжує десятки до себе подібних. Хіба не так? А що б сталося, якби з Буцевими переконаннями переступали класні пороги вчителі-словесники? Ким би вирости їхні вихованці? Чого ми спокійно... заради спокою і тиші в школі спостерігаємо, як замулюються джерела, водою з яких ми покликані омивати душі маленьких громадян, щоб росли чистими і здоровими. Невже ми, педагоги, уподібнюємося чиновникам, котрі відсиділи за столом призначені години від дзвінка до дзвінка, а поза тим — хоч потоп? Чому він, новачок у школі, повинен говорити про ці прописні істини, а не ви, Омеляне Даниловичу, не ви, Грино Михайлівно, не завуч, не ви, Тимофію Романовичу?

Олесь кидав слова запально, як на мітингу, хоч якимось сьомим чи восьмим відчуттям здогадувався, що своїм виступом пасторожить проти себе ввесь педколектив, йому, може, треба було б промовчати, не прийняти за чисту правду Буцеву балакаїну... та хто знає, чи опісля він не каюся б, чи не перестав би поважати свої принципи, що промовчав там, де треба було волати на сполох. Олесь бачив, як зблідла Чорна Математичка, з-під тонких брів кидала в нього неприховано злі, повні погорди зирки. Омелян Данилович, почервопілий і розгублений, горбився за столом, як і жак перед небезпекою. Піонервожата Марилька дивилась на Олесья заворожено, на кожне його слово хитала пухнастою головою, а її вуста беззвучно ворушились — промовляли, начебто дівчина повторювала щось дуже важливе, виношене, але досі замкнене за дев'ятьма замками. Змалів на стільці і сам Буць. Він спершу позирав на Олесья насмішкувато: ну-пу, мовляв, молодий колего, давай, виховуй Буця, подивимося, що з того вийде. Ми вже не раз слухали схожї промови, нам воли не заважають. До того ж ми розуміємо, що твоя промова розрахована на ефект, вона безпосередньо не стосується Буця, не Буць тебе тривожить, ні, просто випала щаслива нагода себе показати, власну принциповість. Що ж, вельми похвально, колего, далеко підеш.

Однак Мирон Васильович недовго прикривався скепсисом... скепсис, як паперовий плащ під ударами граду, розповзався. Як людина розумна, Буць не міг не визнати Олесеві рації, його тільки дивувало, що дотепер ніхто нічого подібного не говорив... а коли й говорив, то без вогню, без переконання, а лишень заради обов'язку і порядку; досі його вмовляли, злегка посварювали, кивали пальцем, мов збитошній дитині, як сьогодні, приміром, Омелян Дашкович. Байдужі, казенні слова відскакували від нього, як від стіни горох, і все залишалось по-старому ось уже протягом кількох років. Буць не знаходив у собі сили волі круто змінити життя, а Омелян Данилович занадто запопадливо дбав про спокій і респектабельність школи. Крім того, директор оглядався на колгоспного бухгалтера — батька Буця, а значить, оглядався і на Головиху. Мудрик же бив навідмаш без оглядки, боляче, ляскіт від ударів розпорів застоюну тишу, і Буць пришик, увібрав голову в плечі, потупив вид і думав, що Олесь має слухність. Одного Мирон Васильович не міг зрозуміти: чому Олесевої слухності не визнає Ірина Михайлівна та ще дехто? Жаліють його, Буця? Чи, може, кепкують у душі з Олеся, мовляв, знайшовся мудрагелік, який багато на себе бере. А може, є інша причина? Чорній Математичці він, Буць, напевно служив тлом, на якому чітко вирізьблювався її авторитет: порівняйте, товариші, є у нашій школі нещасний Буць і є я — людина високих моральних якостей і архідосвідчений педагог. Знову ж для Марії Василівни Сардак він міг служити своєрідним забором: через власне господарство, дітей вона інколи не мала часу належно готуватися до уроків, жила тільки тим, що колись почерпнула в інституті. Це знали і бачили всі, дрімуча її відсталість мала б стати предметом не одного обговорення на педраді або на «п'ятихвилинці». Але до неї не доходили руки, її заслоняв Буць, він був гірший за неї...

Мирон Васильович хотів було підвестися і вповісти вголос свої думки, потім засумнівався у їх правильності, бо... при чому тут Чорна Математичка і Марія Василівна, мова ж не про них, це його сором і його біда, він повинен вислухати Мудрика до кінця. А втім, може, й не треба вислуховувати, може, досить стовбичити голим перед людьми, щоб вони зблизька розглядали його болячки. Якщо очікувати кінця, то треба буде якось реагувати, про щось запевняти або ж сказати по правді, що молодий цей учитель має абсолютну рацію, і він, Буць, також про

себе так думає, і розуміє, що його, Буця, учительювання — розтягнута трагікомедія. Це не нове для мене, я лицедій у трагікомедії... лицедій, який не вмів або ж не хоче домислити для трагікомедії кінця, не зважається заглянути в майбутнє, коли опуститься завеса і він залишиться у залі самотнім. Та треба нарешті це колись зробити, час не стоїть на місці, моя роль вичерпується, час — колесо. Може трапитися, що воно, розчавивши мене, покотиться далі, а я уже ніколи не розігну хребта й не стану на рівні ноги.

То попередити біг цього колеса... попередити... уже... тепер... поки не пізно?

Буць поки що не знав, як уникнути жорстокого колеса, він лише підсвідомо здогадувався, що для цього потрібен не один день, тепер же найкраще буде, коли забереться звідси й наодинці з собою поміркує, чи варто взагалі повертатися сюди, в учительську... а якщо варто, то повертатися яким... сьогоднішнім... незмішним, удаючи, нібито нічого не сталося... нібито не гризли його гіркі роздуми. Чи повернутися новим, оновленим? Ой, не легко оновлюватися, це тобі не сорочку скинути... та й заради чого оновлюватися... заради того, щоб завтра знову пірнути в ненависний, чужий серцю шкільний бедлам? Хто на світі здогадується, в тому числі й Олесь Мудрик, яку ціну платить Буць за кожний шкільний день, скільки зусиль йому коштує, насилування над собою цей день...

Так і подибав Мирон Буць з учительської, похнюплений і розтривожений, ні слова не капнуло з його вуст. Чорна Математичка поспішила було до дверей, щоб спити його, окликнути, вона-бо чекала від нього червоного, як звичайно, каяття, і їй, може, баглося звичувати Олесь Мудрика в надмірній різкості, але ботанік, зоолог і географ в одній особі, або ж просто по-класному — Довгий Географ, заступив їй дорогу.

— Почекайте-но, Ірино Михайлівно, не кваптеся потішати Буця. Хай помучиться... якщо він здатний іще мучитися з власним сумлінням. Чи як кажете?— Довгий Географ стояв посеред учительської, як журавель, та іронічно поглипував крізь скельця старомодного пенсне на Математичку, яка знервовано покушувала губи.

— Але ж людина в біді... в такому стані він може вдяти з собою що завгодно,— апелювала вона до директора.— Після красної публіцистики нашого молодого колеги...— вистругала і кинула спис у Мудрика.

— Пусте,— Довгий Географ чмакнув порожньою люлькою.— Буццю таки треба щось із собою робити, шановна, і не будемо йому заважати. Чи як кажете?— ховав посмішку в прокурених свих вусах... ховав посмішку — та не сховав, розлилася вона по численних зморшках на довгообразому обличчі, заясніла в очах.— Ну, а публіцистика,— всело підморгнув Олесеві,— публіцистика товариша із-за фікуса не красна, як ви зволили висловитись, а, я сказав би, люта, перчена.

— Про що й річ,— зраділа Чорна Математичка несподіваному союзнику.— Злості в ній аж через край хлюпає.— Вона теж була розгнівана, Олесє не міг докопатися до причини цього гніву.— Ми ж — люди.

— Та ще й педагоги,— продовжив думку Довгий Географ.— І всі не від сьогодні знаємо, що Буць — не учитель, він страдник на нашій ниві, каліка... знаємо і, ревно піклуючись про людяність, про делікатність, чекали на публіцистику колеги Мудрика.

— Він що, мудріший за всіх нас?— спалахнула Чорна Математичка, мимоволі відхиливши забороло.

— А холера його знає,— добродушно лайнувся Довгий Географ.— Розум — то така річ... не відразу виміряєш глибину. Зате виджу: добріший. В його злості, тільки цур, не копилити губу,— погрозив Олесеві люлькою,— зачув я непідробне вболівання за добро. Я слухав його і заздрив... і дорікав собі: чому Буцева біда, як крук, не вдарила й мене дзьобом у серце, щоб заболіло.

— Ми ж обговорювали його поведінку, і не раз,— нагадав Омелян Данилович.

— Не так обговорювали, як треба,— повернувся до нього Тимофій Романович.— Жаліли Буця... дітей же, яких він учить, не жаліли. Хто з нас, і я у тому числі, поставив його перед альтернативою: вибирай, як колись казали, або жовнір, або мундир до магазину. Старіємо, мабуть... себе маю на увазі,— посумнів ураз, піби війнув його в лице чорний вітер.— Отак...

— А робота наша свята... чистими мусимо бути,— неголосно, задумливо промовила старша піонервжата. І почервоніла вся, спалахнула як мак на грунику. І оглянулася. Чекала осуду в очах... куди ж, учорашня школярка вчить розуму досвідчених педагогів. Вона виступати й не збиралася, думки зненацька самі вихопились уголос. Ніхто, однак, не судив її, хіба що Чорна Математичка згорда стиснула губи, інші споглядали на Марильку зацікавлено і підбадьорююче. Тимофій

Романович ствердно хитнув головою. Це додало дівчині відваги.

— Тиша у нас... тиша якась пліснява чи що,— сказала і повела раменами.

— Ви б хотіли гамору, сварок,— незадоволено насупився директор.— Я завжди вважав своїм обов'язком забезпечити нормальні умови для роботи.

— Ні, не сварок, Омеляпе Даниловичу, а кипіння. І де треба — принциповості,— пояснила Марилька. «Диви, кульбабка пухнаста,— похвалив дівчину Олесь,— а теж характер має».

Тепер розмова повинна потекти ширше, і не лише про Буця, і всі були на цю розмову настроєні, але Омелян Данилович, чи то злякавшись її, чи вважав, що тема вичерпана, несподівано підсумував:

— Засиділись ми. Наостанку зауважу: чи я проти кипіння? З сьогоднішньої розмови будемо робити висновок. Критика була справедлива.

І все.

4

Іванки не було дома цілий тиждень: три дні працювала в обласному архіві, ще кілька днів пугала слідів адвоката Черемшинського в Косовачі, за цей час устигла призабути про Аноніма, а він терпляче очікував на неї, причаївшись у темряві поштової скриньки. І ледве дівчина відімкнула дверцята, як Анонім вигулькнув, розпластавшись, на цементну долівку. З-поміж інших листів відразу впізнала конверт з намальованими на ньому флоксами у плетеному кошику.

— От тобі і на,— покосилася на нього недобрим оком.— Давно не бачилися.

Підняла конверт двома пальцями — так беруть здохлого щура — й понесла до себе нагору. Під грудьми млоїло, мовби конверт справді пахтів падлиною. Однак знайомої зацікавленої тривоги до того, що на цей раз нашкрябав Анонім, не було. За останній тиждень багато чого змінилося.

— І то змінилося на краще,— в кімнаті Іванка підморгнула собі в дзеркалі.— Отак,— і жбурнула конверт із флоксами окремо від іншої пошти. Мовби оберігала своїх друзів від прокази.

Спершу, не роздягаючись, перечитала звістки від колишніх однокурсників, записку від Олесь, в якій він на

дверях, мабуть, нашвидкуруч писав, що викликали в райвно, «хотів за одним рипом і тебе побачити, гоїдо моя люба, а ти кудись повіялася міліцейськими стежками». Потім прийняла ванну, повечеряла. За стіною у сусіда — бухгалтера райспоживспілки годинникова зозуля прокувала одинадцятку, коли всілася за стіл і бридливо розпочатала конверт із флоксами.

«Що ж,— промовила і гостро глянула в куток між вікном і книжковою шафою. Анонім тулився на своєму звичному місці.— Почнемо».

«А давай, панночко,— прохрипів Анонім і поплював у долоні, наче збирався узяти лопату, щоб викопати яму.— Але спершу я волів-би, щоб ти ласкаво зволила прочитати мою цидулку. Я чомусь маю певність, що вона поспе тобі трохи крові. Перепрошую, звичайно, але що зробиш: такий мій добровільний обов'язок. Дотепер я хотів бути ангелом-хранителем, щоб остерегти від небачного кроку. Ти ж знехтувала моїм неодноразовим попередженням, а терпіппя, як відомо, лише в Христа безмежне, я ж бо істота земна, а отже,— і грішна, нетерпляча. Тому доступним мені способом був змушений сигналізувати начальнику районної міліції майору Цимбалу про дівтвацьку легковажність його підлеглої, яка, замість того, щоб чесно сповняти прямі службові обов'язки, грає роль музейного реставратора, пробує зняти з портрета адвоката Черемшинського нашарування...»

«Облиште свій високий штиль,— обірвала його Іванка.— Я все це знаю». Десь на третьому поверсі, певно, в Моргунів, зайшлася плачем дитина. А може, і не в Моргунів, може, їй причулось? З настанням провесни Іванка почала помічати, що мимоволі ловить вухом лепет малят або ж приглядається до того, як вони тупають ніжками десь на осонні побіч мам. Навіть серед ночі прокидалася від дитячого голосу, отого щасливого попискування, яким дитина аж переливається, коли батько підкидає її до сволока. Іванка знала, що це соп, але, пробудившись, довго лежала, не розплющуючи очей, гейби боялася сполохати дитяче щастя... а втім, хто сказав, що дитяче, а не її власне передчуття й очікування щастя і материнства? «Ой, Іванко, заміж тобі пора. Так із кожною дівчиною буває»,— сказала б її мама, дізнавшись про Іванчині марення. «Ая, якраз знайдеш час на весілля через оті протоколи, експертизи, ревізії, чергування. А тут ще й Анонім»,— жартома відшпиралася Іванка, мовби мама сиділа навпроти за столом.

«Ти щось сказала, інспекторе»,— нагадав про себе Анонім.

«Кажу, що майор Цибал повідомив мене про ваш лист».

«І що?— Анонім вихилився з-за порт'єри.— Напевно, похвалив за службове старання?»— І не втримався, за-сміявся. Іванка йому не заважала, не перебивала. Підійшла до вікна, навпроти над ганком похитувався ліхтар... і ніч разом із ліхтарем похитувалася, як п'яна.

«Майор любить бриндушки,— сказала Іванка здивованому Анонімові.— Уявіть: до сліз любить. Хто б міг подумати, га? Суворий, недоступний наш Цимбал — і на-те вам: йому до впадоби провесняне зілля. Застебнутий наче на всі гудзики день при дні... ми чомусь навмисне застібаємося, щоб, не дай бог, хтось не запідозрив, не підглянув у шпарку нашу доброту. А гудзики випинаємо, чистимо до блиску, щоб у них віддзеркалювалася робле-на люб'язність чи підкреслена офіційність. Майор перший до таких людей палезить... і треба було аж бриндушок, того ключика, щоб людина відкрилася».

«Не розумію, інспекторе,— Анонім нашорошив вухо.— Ми, прецінь, ведемо поважну розмову».

«Хіба я не про поважне? Втім, де вам, Аноніме, це розуміти. Для цього треба мати бодай дрібку душі, а не тільки вміння сигналізувати».

Анонім здвигнув плечима. Йому не подобався ні Іван-чин настрій, ні такий поворот розмови. Дотепер Іванка якщо не блідла перед ним, то бодай гнівалася... гніва-лася і сумнівалася, йому цього вистачало, на більше не розраховував. Для нього важило, щоб Іванчині пошуки слідів Черемшинського замерзли на нулі. Щоб випере-дити можливий розвиток подій, він зважився написати лист майору Цимбалу... на Цимбала покладав велику на-дію. У вічі майора ніколи не бачив, чув це прізвище дав-но, наслухався також про нього як про чоловіка правдо-любивого, але обережного, який, правда, не рвався до чинів і звань, сам жив і працював від параграфу до пара-графу, цього вимагав і від своїх підлеглих. «Не може такого бути, щоб Цимбал це поставив хрест на роман-тичних пориваннях молоденької інспекторки,— міркував Анонім.— В обов'язок районної міліції не входить роз-слідування життя і смерті якогось адвоката. Нема в ма-йора Цимбала такого параграфу».

Анонім помилився. Анонім не міг знати, що минулого понеділка Іванка Жолудь зробила маленьке відкриття. Власне, вона відкрила для себе майора. Досі вона побою-

валась його... пі, не побоювалась окрику чи покарання, майор ніколи не підвищував голосу, але й ніколи не посміхався. Офіційний, сухий, він не вимагав від своїх підлеглих знімати з неба зірки, але й не попускав, коли хтось не виконував службових обов'язків. Співробітники у відділі говорили про нього, що це «двигун, який працює на постійному режимі». І що б Іванка не робила, вона завжди відчувала, що за плечима стоїть майор Цимбал. Високий, сухорлявий, довгобразий, він завжди дивився співрозмовнику у вічі, його допитливий погляд Іванка відчувала на собі навіть за п'ятдесят кілометрів від Гуцульського в якомусь верховинському сільці.

У понеділок...

Ні, ще задовго до понеділка, відколи в горах розтапули сніги й потекли, побігли, як гривасті коні, струмками до Черемоша, Іванка мріяла вибратись «на природу», щоб доскочу памилуватись у видолинках і на сонячних пагорбах роями бриндушок. Любила їх, ці перші провесняні квіти, більші усіх інших; у біло-прозорих, як у порцелянових, дзвіночках таїлася надзвичайна сила землі: вони не боялися ні вранішніх приморозків, ні пічних холодів, ні часом лютото шквалу верховинських вітрів. Іванка була перекопана, що й сама весна від першої сонячної днини аж до яблуневого цвіту пахла одними тільки бриндушками. «Чим, чим?— перепитав якимсь Олесь.— Що то за квіти такі?» Вона пояснила. Олесь жартував: «Наука не знає такої назви. Є пролісок, білий ряст, підсніжник, нарешті — первоцвіт. І дівчині, яка закінчила університет, годилося б уникати діалектизмів, які засмічують мову». «Може, й твоя правда,— погодилася начебто смиренно.— Я теж проти того, що звичайну картоплю в одному селі називають бульбою, у другому — ріпою, у третьому — мандибуркою, а в четвертому, уяви собі,— бобом. Але бриндуші...— вона лукаво заломила брову.— Бриндуші — це зовсім інша річ. Так називає ці квіти моя мама. А Грінченко взяв та й підслухав... і заніс мамине слово до словника.

А якщо серйозно, то не розумію пуританів, які на словах борються за чистоту і народність мови, а насправді тугі на вухо і не прислухаються, як говорить народ. Ти собі не думай, Олесью, я пильно стежу за дискусіями з цього приводу в московській «Літературці». «О,— добродушно жартував Олесь,— я і не сподівався, що юристи цікавляться проблемами мови. Зпав би про це твій майор... У світі йде спеціалізація, кожен повинен знати щось

виключно своє, вузьке. Це ми бачимо в науці, техніці, в сільському господарстві». «Мова це не стосується, Олесю. Мова, як кисень... киснем дихають навіть твої найвужчі спеціалісти. Шкода, що цього не розуміють деякі з моїх колег-юристів. Послухавш їх у суді і... і червонієш за університети, які вони покінчали. А тим часом при нагоді прислухайся, якою глибинною російською мовою розмовляє Головишин чоловік — Колоколов. Звернув увагу, ні? Простий мовби... бригадир трактористів, а слово в нього і коване й ніжне водночас. Я колись спробувала уявно намалювати одне сказане ним речення. Вийшло щось схоже на намисто, сипляне із дзвіночків різної тональності. До якого слова не торкнись — співає».

Почали з бриндушок, а закінчили дзвонами. Втім, логіка в цьому була: перші квіти і є весняними дзвонами. Вмій тільки їх слухати.

А все ж вирватися за стрімчасті будинки Гуцульсько-го Іванці не щастило. Вихідні теж були зайняті: то випадала пагальна робота в райвідділі, то найжджав із Садової Поляни Олесь, то заходжувалася прати білизну.

В понеділок, повертаючись у фіолетових сутінках із райвідділу додому, Іванка наткнулася біля ринкової площі на бриндуни. Спершу лише побачила цілий кошик квітів, та всі були головасті, свіжі, їх запах відразу нагадав чомусь про маму й про те, що в горах вступає у свої права весна, а вже потім помітила під ліхтарем бабусю.

Іванка купила всі в'язочки до однієї, уткнулася обличчям у пахучі дзвіночки й... несподівано для себе просльозилася. «Ого, — спохопилась, — я і не підозривала, що можу бути розчуленою, як папночка дев'ятнадцятого століття. А може, моє розчулення від повноти почувань, — виправдовувалась. — Від того, що люблю?»

— Но, но, доньцю, — бабуся, що продавала бриндуни, смикала її за полу пальта. — Не вийся. Подивися, на тебе чекають.

Іванка оглянулася і побачила лейтенанта Валеру.

— Я ж просила вас... — почала було дорікати Валерію, який щовечора набивався їй у проважаті.

— Я по службі, Іванно Степанівно, — виструнчився лейтенант. — Щойно дзвонив черговому майор Цимбал, щоб ви зайшли до нього додому. Мене й попросили вас наздогнати.

— Що, негайно велів, уже сьогодні? — В Іванки побігло-побігло серце.

— Так точно.

— Чого б то?

Вона була па квартирі майора двічі чи тричі, але в його відсутність. Запрошувала Цимбалова дружина Лариса Семенівна, власне, не так запрошувала, як силоміць запроваджувала до хати, садовила за стіл і пригоняла печеним і вареним.

— Їжте, Іванко, не соромтесь,— сокотіла біля печі.— Снітितесь наскрізь, як макова пелюстка, через ту роботу. Мужчини в міліції хіба розуміють, що ніжне створіння треба берегти.

Ця повнотіла мила жінка з ямками на щоках жаліла її, як доньку.

Майор Цимбал мешкав у двоквартирному котеджі в провулку недалеко від Ринку й Іванці забракло дороги, щоб обдумати можливу причину несподіваного виклику. «Певно, зробила щось не так... або й недоробила. Могла і скарга надійти, з людьми працюю,— мучилася здогадами.— Вичитає тепер нотацію. Але ж наді мною сидить начальник карного розшуку капітан Василець, цей міг би сказати, коли щось... До того ж майор Цимбал третій день хворіє, кажуть, щовесни нагадує про себе рапа від бандерівської кулі».

Так і не придумала нічого.

Майор зустрів її на ганку. В кожушині-безрукавці паопашки, в галіфе і м'яких пантофлях він виглядав подомашньому добрим і привітним. Проте Іванчина рука, як заведена, метнулася до краєчка берета.

— Товаришу майор. Лейтенант Жолудь прибула за...

— Ет, обличте, Іванко, свої рапорти,— виглянула з-за чоловікового плеча Лариса Семенівна.— На квартирі міліцейські параграфи сили не мають. Ну, а коли вже рапортувати, то рапортуйте мені, а не Олексі. Я тут господиня.— Її кругле біле обличчя рум'янилось хитрою смішинкою. Великі чисті очі, однак, не сміялися, споглядали на Іванку задумливо і заздрісно. «Я навіть при найбільшій радості не вмію розвіяти смутку. Плачуть у мені ненароджені діти... і я з ними плачу»,— призналась якось Іванці.

— Ти мені, Ларисо,— Цимбал роблено насупився,— молоді кадри не розпускай.

— Нашої гості це не стосується. Їй можна і полегшу дати. Чоловічий полк в узді тримай, чоловіки — парод буйний. А дівчину одну серед оперативників маєш. І це треба цінувати. Ось навідувалися учора твої заступнички; один із копьяком, другий віскі шотландське розстарав.

Спеціалісти ж... Знають, чортяки, що тобі ні краплі спиртного не можна, а несуть. Аякже, такий, мовляв, Семенівно, чоловічий звичай. А Йванка по-дівочому прийшла... по-людському.

Гаразд, що розгублена й трохи знічена Іванка здогадалася, про що мова, і простягла свої бриндуші майору. Механічно це зробила, імпульсивно: до хворих не приходять з порожніми руками.

— Нюхай, Олексо, і не рвися у свою прокурену міліцію. Цілий сніп твоїх любимих бриндушів.— Хотіла ще щось сказати говірка Цимбалова дружина, але враз замовкла й споважніла. Помітила, мабуть, переміну на чоловіковому обличчі. Майор незграбно тулив квіти до грудей, як дитина тулить щойно подаровану їй ляльку. Є у цьому жесті трохи паївного страху, щоб не відібрали, і є стримана, як віддих, радість. Темне, наче різьблене з мореного дуба енергійним різцем обличчя втратило свою різкість, на губах просіялася пнякова усмішка.

— Виглядаєш цього первоцвіту весняного цілу зиму, знульгуєшся,— заговорив вибачливо майор,— і... пропускаєш пайперший день, коли вони зацвітають. І так кожної весни. З вами, Іванко, ніколи подібного не траплялося у дитинстві? Йдеш, бувало, виголоднілий за піст, як вовк, у великодню ніч маму з писанками і паскою, що їх понесла святити до церкви, вже й світає, а мами нема і нема. Так і засинаєш. Але чого ми стоїмо, сідайте ось у крісло, тут вам буде зручно. Розмова буде довга.

— Я й не подумала б,— сказала Іванка сміливо,— що ви, Олексо Григоровичу, кохаєтесь у різному зіллі.

Почувала себе на диво вільно, розкуто, невідомість, яка мучила її дорогою, розвіялася. Можливо, що зашвидко розвіялася, майор натякнув, що розмова буде довга і хто знає, чи приємна, але не могла примусити себе триматися насторожі, коли майор сидів навпроти за журнальним столиком і все ще тулив до грудей бриндуші. Його довгі пальці ворушилися, торкалися обережно дзвіночків... хто знає, може, від видобував із них порцеляновий дзвін, а чи просто йому приємно відчувати на дотик весну. Перед нею сидів мовби інший чоловік, а не суворий начальник, якого звикла бачити щодня.

— Бо про це в ніяких біографіях, характеристиках і звітах не пишеться,— охоче відповів Цимбал.— Зілля, як ви кажете, нашої з вами роботи не стосується. Зілля — це щось для душі, як музика. А ми ходимо по райцентру на всі гудзики застебнуті, душі не видно. Я сам

ось побоююсь, що змаліє мій службовий авторитет у ваших очах.

— Може, навпаки,— зауважила серйозно Іванка.— Може, нікодить нам...— хотіла сказати «вам»,— скупість. Прибідносмося на людях, а в душі носимо скарб.

Не будеш же кричати, як біблейський Христос: «Приходіте до мене!» Не скажеш першому стрічному: «Слухай-но, витискають у мене сльози оці бриндуші». Не исповідаєшся, що з цим первоцвітом пов'язано багато чого в житті. Малим будучи, я носив на продаж бриндуші в Гуцульське, сюди... Ще сніги біліють, а я вже ніпаю по видолинках, по груниках і шукаю бриндушок. Нарвеш, бувало, два кошки і тупаєш сім кілометрів з Краснопілля сюди і стільки ж назад. Удома мама обцілюють мої посинілі кулачки, в яких виторгуваний гріш,— поміч бо велика вдові. Отак... А потім на бриндушковому полі впав від бандитської кулі ще фронтний мій цимборик Суярко. Лежав він, молодий і голий, на моріжку, а навколо на білих квітах його кров. Такого не забувають... Та годі про мене,— схаменувся.— Не для цього я вас покликав, вибачайте за пагальний дзвінок.— Він звівся на поги й пошкунильгав, опираючись на різблений гуцульський топірець, до дверей і назад. Іванка насторожилась.— Ви теж, лейтенанте, особа загадкова. Комусь могло б здатися, що дівчині самі легіні в голові, крім служби, звичайно, а тут... Анонім додає нам кілька цікавих штрихів до портрета.

— Написав-таки,— спохмурніла Іванка.— Сповнив погрозу, що доповідь вище.

— Самі ж винні. Коли б ви злякалися погрози і занехали розпочату справу, то Анонім не написав би. Не було б потреби,— обернувся він круто, як по команді. Це, видно, спричинило біль у носі, бо обличчя пересмикнулось, зблідло. Іванка не знала, як розтлумачити його слова: був це осуд, а чи похвала?

— Я не мала права лякатися,— промовила вперто. (Ех, будь, що буде).— Маю обов'язок перед адвокатом Черемшинським. Аж дивно: маю обов'язок перед людиною, якої ніколи не бачила і яка загинула задовго до того, як я народилася. Я десь вчитала: часом і мертві, як світло давно погаслої зірки, світять нам на життєвій дорозі.

Майор знову сидів перед нею зібраний, суворий, про бриндуші, які поклав на столик, забув. Сиві брови сповзли на очі — думав. Не перебивав її ні словом.

— Гадаю, що не скомпрометувала своїм зацікавленням долею Черемшинського своєї посади, ні не заплямувала честі мундира. Це суто моя особиста справа. Черемшинський зовсім не такий, яким його хотів зобразити Анонім.

— Не гарячкуйте, лейтенанте, і не обороняйтесь. Я ж бо не наступаю. Може, навпаки: попрошуся у ваші союзники. Розкажіть-но коротко, що вдалося дізнатись про адвоката,— перейшов на офіційний тон.

Слухав уважно, дивлячись Іванці у вічі. Деколи перебивав, уточнював деталі. Згодом промовив:

— Це багато й мало.

— Працюю ж самотужки,— почервоніла Іванка.— Уривками. Спершу — служба.

— Вірно — служба понад усе,— сказав Цимбал.— Але віддавати борг людям, які у нашому житті багато значили, теж входить у службові, якщо хочете, обов'язки людини. Скоріше — це громадянський обов'язок. Тому не хвалю вас, що не звернулись до мене за порадою. Чому це Анонім, а не ви, повинен нагадувати майору Цимбалу, що понад тридцять років тому молодший лейтенант міліції Цимбал теж зацікавився прізвиськом Черемшинського.

— Невже?— здивувалася Іванка.

— Було таке,— схилив голову майор.— Уперше я почув це прізвисьце ще наприкінці тридцятих років. Згодом, у сорок сьомому, здається, вчитав його прізвисьце в записнику вбитого в бункері надрайонного провідника бандерівської служби безпеки Хвилі. Хочете, процитую напам'ять: «Самостійність можна побудувати лише в боротьбі, а де боротьба — там кров. Сьогодні я вперше побачив кров... була це кров зрадника української національної справи, більшовицького агента адвоката Черемшинського з Косовача. Дуже популярна особа в околицях нашого містечка. Акція разом з Апостолом відбулася успішно. Віднині, від 27 вересня 1937 року, буду рахувати ворогів, яких уже не треба боятися. Ми мусимо бути жорстокими, історія нас виправдає». Ось як писав цей фанатик. Пізніше ми вияснили, що Хвиля — синок м'ясника із Соляної Бані на прізвисьце Крик. Запам'ятайте його, воно може знадобитися. Можливо, в Соляній Бані живуть родичі Крика-Хвилі.

— І виши повинні пам'ятати, з ким товаришував їхній син чи брат. Серед них міг бути й Апостол,— продовжила Цимбалову думку Іванка.

— Саме так, лейтенанте. Молодець, розумієте начальство з півслова. Мене ще в сорок сьомому цікавив Апостол, піхто, однак, його не знав, навіть такої клички не чув. Отже, Апостол або з пстутешніх місць, або ж давно змінив псевдо. То справа така... На цьому моє зацікавлення Черемшинським присохло. Не до нього було, робота гаряча щодня... потім направили на науку. Життя ставило нові проблеми,— наче вибачався і каювся водночас майор.— Лишився, правда, записник Хвилі. Хочете подивитись?

Іванка перегорнула сторінку з намальованим тризубцем і знову прочитала запис, текст якого слово в слово щойно процитував майор Цимбал. Записник був кишенькового формату в цупких, оправлених у чорний коленкор палітурках. «Справжній молитовник»,— подумала Іванка. Навіщош зважила його на долоні. «Важкий. Скільки в ньому людських смертей, вчинених нібито в ім'я України. Чи Україна потребувала цих жертв? Моя і Цимбалова Україна не потребувала... у них, в апостолів, у хвилі була своя кривава Україна».

На листочку всередині щоденника хімічним олівцем прочитала напскрябаний напис: «Олю, як далеко той останній день і той останній вечір, проведений на плебанії твого батька отця Гузаревича в Опришєві, коли я дивився в твої сірі очі. Як мені банно без тебе, Олю! Де ти? Де тебе знайти... де твої сліди?»

Вампіри вмлі кохати?

— Дозвольте, товаришу майор, долучити записник до справи,— сказала згодом.— Документ надто важливий, він свідчить про дату загибелі Черемшинського. А головне, ми знаємо, від чіх рук загинув адвокат. Їх було двоє: Апостол і Хвиля. Гадаю, що ви, маючи в руках цей документ, давно повинні були розшифрувати ці псевда... може, Апостол живий,— ненароком кинула докір Цимбалу. Він сидів згорблений і притихлий.

— Повинен би, каюся,— відповів просто майор.— Життя пливе, як ріка. Іншого дрібниці текучі відгороджують від головного, в нашій же справі, самі знаєте, Іванко, дрібниць нема, все головне. Так і лишилася на березі загадка Черемшинського, ріка ж потекла далі. Аж поки на берег не прийшли ви. Хто знає, може, так і повинно бути. Недаремно у пісні співається, що сини дороблять те, чого не доробили батьки.— Цимбал повеселів.— Та й ми, батьки, остеронь не будемо стояти. Завтра в обласне управління їде мій заступник капітан Яковин-

шин. З ним поїдете і ви, товаришу лейтенант. Я вже розпорядився... Візьмете відрядження. Подлубайтесь три дні в обласному архіві, може, збереглися поліцейські документи з Косовача... вони повинні (хотілося б цього) кинути промінь на особу Апостола. Згодом виберемо час — поїдете в Соляну Баню. Я подзвоню до начальника тамтешнього міського відділу міліції підполковника Гуцуляка, ми з ним давні приятелі. Попрошу, щоб допоміг в'яснити, чи живуть тепер у місті якісь родичі Крика-Хвилі. Якщо живуть, вам карти в руки, може, вони щось знають про Апостола. Може, ваш Анонім і Апостол — одна й та ж особа? Хтось же ненавидить Черемшинського навіть мертвого.

Сьогодні, глянувши в куток між вікном і книжковою шафою, Іванка спитала:

«Слухайте-но, громадянине Анонім, ви знали такого... Апостола?»

Анонім не кліпнув оком. Сидів на своєму місці рівно, як перед об'єктивом районного фотографа. Іванка заздрила його спокосві. Мабуть, тільки тепер цілком осягнула, що противник їй трапився серйозний.

«Мені тебе шкода, дівчино,— по довгій мовчанці заговорив Анонім.— Видить бог, даремно-пусто впряглася в шлею, щоб витягти з болота Черемшинського.»

«Я це вже чула. І про ваше християнське добродчинство теж. Ваш лист майору Цимбалу...»

«Це тільки пристрілка,— посміхнувся Анонім.— Над майором є теж начальники. Я їм напишу, що ви його любаска... Напишу, що берете хабарі. Допустимо, це неправда, але хтось таки засумнівається. Наїдуть комісії, перекомісії. Уявляєте?»

Іванка заплющила повіки. Так, вона уявляла можливі комісії і перекомісії, передбачала плітки, які потечуть вуличками Гуцульського від воріт до воріт. На мить їй стало страшно.

«О, ви знаєте, куди бити», — погодилась вона.

«А що маю робити? Це моя зброя... іншою тебе не досягнеш. Мушу, отже, оборонятися.»

Іванка хитнула головою.

«Щось нове у вашій тактиці. Ви відкрили заборона, бо дотепер не згадували про оборону, а тільки про християнське добродчинство. Чи це не означає, що я втрапила на стежку, яка приведе мене до вас?»

«Мій бог мене оборонить. До мене нелегко дійти, я є і мене нема. Я — Анонім».

Іванка не прислухалася до останніх слів Аноніма, вона інстинктивно відчувала, що стоїть на стежці впевнено, хоч поки точно не могла сказати, куди їй до кого стежка приведе. Несподівана власна самовпевненість дівчину тривожила, вона дошукувалася причини самовпевненості... шукала джерела, витоків. І її погляд упав на папку, повну копії документів, привезених із відрядження.

«Косовач, 6.05.35 р.

Воєводському комісаріату поліції.

На Ваше запитання про громадську поведінку і державну лояльність доктора Черемшинського поки що, як і до цього часу було, нічого певного повідомити не можемо. Тасмний погляд над згаданим і його дружиною, полькою, римо-католицького віросповідання, панею Галею з роду Стрембицьких, донькою збіділого дідиця Стрембицького, який свого часу був відомий ліберальними поглядами і навіть прихильністю до соціалізму (помер 20 грудня 1920 року), на сьогоднішній день не дав ніяких результатів. Явних або ж тайних зв'язків Черемшинського з прокомуністичними елементами повіту не встановлено. Піднаглядний вельми обережний, в бесідах лояльний, скрізь і всюди підкреслює свою неприналежність до партій. Відомі вам арештовані Гаврилюк і Доцюк, котрі спричинилися до беззаконств у селі Лозівці, вивісивши червоні прапори на сільській гміні та дзвіниці, на допитах не підтвердили можливих зв'язків Черемшинського з комуністичним підпіллям. Смію думати, що так звана «Червона допомога» (МОДР) навмисне тримає Адвоката на певній відстані від протидержавної діяльності КПЗУ. Це могло б скомпрометувати, його участь у політичних процесах для них вигідніша, ніж підпільна діяльність у рядах їхньої партії...»

(Переклад із польської)

«Косовач, 20.05.35 р.

Воєводському комісаріату поліції.

Вашу пропозицію заслати в канцелярію доктора Черемшинського досвідченого інформатора виконати не маємо змоги, дарма що розуміємо її слушність і значення. При наявності інформатора ми змогли б повніше, а головне оперативніше дізнаватися про клієнтуру канцеля-

рії. Велика кількість людей, переважно хлопів із сіл повіту, які заходять до Адвоката, створюють певну трудність для фільтрації осіб підозрілих.

Це однак не означає, що в майбутньому не будемо докладати зусиль для того, щоб зреалізувати вашу пропозицію. В канцелярії працюють два службовці: помічник адвоката Сергій Возіян, студент факультету права Львівського університету (вчиться заочно), 25 років, неодружений, характер має замкнутий. Походить з кутських вірменів, його батько — власник невеликої кав'ярні. Друга співробітниця — Зося Камінська, 23 роки, полька, донька тутешніх міщан. Закінчила гімназію в Косовачі. Неодружена. В місті її знають як набожну католичку. Дівчина, гадаю, служить заради заробітку.

Ми різними способами намагалися залучити Камінську і Возіяна до співробітництва з нами за певне, розуміється, винагородження. Справа виявилась безнадійною. У молодих людей, яких я назвав, своє розуміння честі і служіння нашій Ойчизні. Поведінка Камінської як польки особливо мене дивує...»

(Переклад із польської)

«Косовач, 10. 06. 34 р.

Воеводському комісаріату поліції.

Спішу повідомити, що в несподіваний спосіб ми заручилися супроти Адвоката Ч. добровільним і безплатним союзником. Догадуюся, що це, можливо, людина з ОУН. Не далі як учора на нашу адресу прибув лист без підпису, в якому дослівно написано: «Сумно, що повітовий староста пап Ян Муляр разом із комісаріатом поліції у Косовачі змрилися з прокомуністичною діяльністю адвоката Черемшинського. Невже в карному кодексі польської держави не знайдеться параграфу, який звільнив би громадськість від таємного сівача більшовицької зарази? Зірвіть, добродію, з нього маску, й ви побачите справжнє обличчя червоного агента. Це також стосується Возіяна і Камінської. Спілька перекинчика-українця з вірменином і полькою — ось вам марксівський інтернаціонал у мініатюрі.

Невже ви осліпли, панове? За що тільки уряд видає вам платню? Попереджую, якщо поліційні власті і в майбутньому не прислухаться до рішучих дій, ми будемо змушені «домашніми способами» впливати на Черемшинського».

Не варто, мабуть, брати до уваги голослівні тверд-

ження про бездіяльність косовацької поліції. Проте схиляюся до думки автора листа, що надто граємося в демократію там, де потрібні рішучі дії. Розумію, що для арешту Адвоката Ч. повинні бути компрометуючі факти і докази, бажані також свідки, інакше падка на сенсації преса вчинить пеймовірний галас. Але при бажанні...

Даруйте, що зважився пропонувати якісь поради. Мною керуєть виключно вищі інтереси держави, її спокою і безпеки».

(Переклад із польської)

«Косовач, 21.06.35 р.

Воеводському комісаріату поліції.

Як це не сумно, але обов'язок служби змушує мене інформувати Вас, що запланована акція «Привид» зазнала невдачі, хоч ми і робили все згідно з вказівками відряженого до нас капітана Яворчика.

Операція була продумана до подробиць, і ми мали в бозі надію, що завершиться вона успішно. Масові арешти комуністів і їх симпатиків, які попередньо провели в повіті, створили, так би мовити, відповідне тло. Тутешня газета «Глос Гуцульщини» та український часопис «Карпатський вісник» протягом тижня виходили під заголовками, що в повіті нарешті з комуністами покінчено. Це не могло не мати впливу на обивателя. Однак Адвокат Ч. поведився спокійно: нікуди не виїжджав, ні з ким підозрілим не зустрічався. Він або ж вичікував прояснення обстановки, або ж напразду байдужий до арештів і газетного рейваху. А все ж ми вирішили підіслати до нього рекомендованого вами агента «1—2», який конспіративно прибув нічним поїздом із Соляної Бані.

Агент зустрівся з Ч. в адвокатській копторі на вулиці Третього мая, 5. Запропоновану капітаном Яворчиком легенду агент повторив при зустрічі слово в слово; легенда зводилась до того, що він, кур'єр Центрального комітету КПЗУ, прибув до Косовача з партією нелегальної літератури, але поліція своїми арештами перетасувала, як карти, його явки і він опинився у скрутному становищі. Розповідає це доктору «виключно з довір'я», бо ім'я Черемшинського давно оточене у підпіллі загальною пошаною і любов'ю. Кур'єр потребує допомоги: звести його з надійною людиною, бажано з окружному КПЗУ, або просто переховати на певний час валізу з літературою. Пізніше, коли стихнуть арешти, її можна буде передати куди слід.

Ми розраховували на успіх із трьох причин: 1) нахабність провокації, її простота, що часом збиває людину з пантелику; 2) брали до уваги той факт, що адвокати люблять популярність; 3) якщо Ч. є тим, за якого ми його вважаємо, то він не міг не чути прізвиська «безстрашного кур'єра ЦК». І отже, повинен би йому повірити.

Ч. за одним махом перекреслив наші сподівання. Він або був повідомлений про провал і зраду кур'єра і запідозрював провокацію, або проявив звичну для себе обережність... А може, трапилося те, що повинно було трапитись: Ч. є адвокатом і тільки: йому байдуже, кого боронити, аби гроші. І ми даремно створюємо ореол таємничості навколо його постаті.

Як би там не було (час, зрештою, покаже), але Ч. рішуче відкинув пропозиції агента «1—2» і пополудні через секретарку переслав мені офіційну заяву про інцидент у його канцелярії. Я по телефону висловив вдячність за інформацію, додавши, що, можливо, його заява допоможе поліції напасти на слід небезпечного державного злочинця.

Такі наслідки акції «Привид». Єдина від неї вигода — це дрібні шупаки, які потрапили в ятері під час арештів, та псевдичка стаття в «Карпатському віснику», яка появиться завтра про «нахабний випад більшовицьких агентів проти доктора Черемшинського. Останній був змушений звернутися за поміччю в поліцію». Надмірна лояльність Адвоката багатьом не принаде до впо-доби...»

(Переклад із польської)

«Косовач, 10. 09. 35 р.

Воєводському комісаріату поліції.

Вам відома реакція часописів українських партій на промову доктора Черемшинського в суді Соляної Бані під час процесу над Стасюком, Долішнім і Неником, котрі підпалили скирти збіжжя Буй-Гороховського — дідица в селі Стецівці. Віп, Черемшинський, сказав, що Буй-Гороховський, дарма що певні кола його шанують і величають «щирим українцем» і навіть меценатом української театральної трупи в Соляній Бані, «по суті нічим не відрізняється від графів Потоцьких чи Яблонських: так само лупить шкіру з єдиновірного меншого брата. Постійні рільничі робітники і люди сезонні, найняті на обмолот збіжжя, живуть у середньовічних умовах, харч препоганий, заробок — мізерний. Вчинок Ста-

сюка, Долішнього і Неника — це розпач бідарів, котрі не знали, як виявити свій протест проти нещадної експлуатації. Високий суд повинен бути гуманним і звжити, що злочин фактично скоєний з вини дідича».

Те місце, яке я процитував, особливо не сподобалось газетам, вони звинувачують Черемшинського у «киринництві», мовляв, «адвокат з Косовача ставить собі навмисну ціль очорнити й принизити добродія Буй-Гороховського в очах свідомої української громадськості...»

Вода на наш млин...»

(Переклад із польської)

«Косовач, 15. 09. 35 р.

Воеводському комісаріату поліції.

Терміново мельдую, що сьогодні вранці адвокат Ч. прибув до мене і вручив письмову заяву, що невідома особа погрожує йому і дружині фізичною розправою за нібито компрометацію в очах простого люду українських діячів.

До заяви Ч. додав анонімний лист. Я щойно порівняв його з посланням аноніма на вашу адресу, про яке я писав вам 10 червня ц. р. Почерки тотожні.

Звичайно, я запевнив Ч., що поліція подбає про необхідні перестороги і пильність, хоч повністю гарантувати йому безпеку не можу: шляхи злочинців, їх наміри наперед не вгадаєш. «Крім того, — сказав я, — вам особисто у першу чергу слід зважити на погрозу. Не розумію українця, який ворогує з українством». «Є різні українці, пане Боцяц, — відповів він. — Так само, як є різні поляки...»

(Переклад із польської)

«Косовач, 4. 05. 36 р.

Воеводському комісаріату поліції.

Таємне слідство в справі чергового листа аноніма, про який я мав честь доповідати вам усно під час Вашої інспекції у Косовачі, поки що не дало бажаних наслідків. Робітниця солеварні Дідух Надія, донька Василя, справді свого часу мала певні зв'язки з секретарем Косовацького окружкому МОДРу Вітошинською, яка відбуває покарання в м. Дрогобичі. Ще під час слідства над Вітошинською встановлено, що Дідух інколи приходила до Вітошинської, допомагала прати білизну. Оце і всі «зв'язки». Помічено, правда, що вона один раз на місяць відвідує також родину Черемшинських з тією ж метою.

Це могло б здатися підозрілим (якщо вірити аноніму), коли б Дідух не брала до прання білизну в інших родинах Косовача. Анонім не може цього не знати. Думаю, що він просто нагадує нам мати Ч. постійно на оці...»
(Переклад із польської)

«Косовач, 18. 03. 37 р.

Воєводському комісаріату поліції.

Учора, приблизно о 23 годині, скориставшись темрявою, невідомі особи напали на адвоката Ч. в його ж таки саду, коли він проходжувався перед сном. Потерпілий дістав ножем три рани в ділянку правої лопатки. В тяжкому стані його доставлено в лікарню доктора Генкенбуша. Вранці я телефонував хірургу, він сказав, що операція пройшла успішно, потерпілий буде жити.

Мною розпочато слідство, яке відразу зайшло в тупик: ніяких слідів, жодних речових доказів».

(Переклад із польської)

«Косовач, 19. 08. 37 р.

Воєводському комісаріату поліції.

Повітовий суд у Косовачі виніс відповідні вирєки Михайлові Горбачевському та його батькові Опуфрію Горбачевському, оба міщани Кутищ, за навмисне вбивство Катерини Оліярник, яка була в них за паймичку. Михайло Горбачевський, припертий свідками і доказами, змушений був визнати, що, обіцяючи одружитися, знеславив дівчину, а потім, коли таємне стало явним, відмовився від своїх обіцянок і за намовою батька вбив дівчину, труп кипув у штольню виробленої озокеритної копальні неподалік від Косовача. Цікаво, що син і батько належать до так званих «свідомих українців». Старший син старого Горбачевського — Петро Горбачевський був сотником в Українській Галицькій армії, після війни закінчив у Празі політехніку, інженер. Працює у Косовацькому «Маслосоюзі». Підозрівається, що має зв'язки з ОУН.

Інтереси родини Оліярників захищав адвокат Черемшинський. Він добився повторного висновку судово-медичної експертизи, яка довела, що вагітна дівчина спершу була вбита тупим предметом, а вже потому кинута в штольню. Попередня експертиза свідчила, що потерпіла нібито сама скочила в яму... Черемшинський, отже, виграв справу...»

(Переклад із польської)

«Косовач, 11. 09. 37 р.

Телеграма Воеводському комісаріату поліції.

Вчора двадцять другій годині вбита пострілом через вікно своєї вілли Гелена Черемшинська. Злочинці зникли. Подробиці рапортом. Боцян».

(Переклад із польської)

5

Десь у глибинах, таких чорних і неймовірно далеких, обізвалася пилка; звук, нудний і протяжний, почув пізніше (а може, й не було ніякого звуку, він просто його вигадав?), спершу пройняло тонким і гострим бодем, мовби хтось — він подумав — різонув його пилкою.

І стихло.

Він знав, що спить, але біль йому не приснився, і не снилося прислухання до себе, очікування, коли біль повториться або пропливе мимо, як риба в каламутній воді; це тривожне чекання, від якого спитнів, виштовхувало його зі сну на поверхню.

Коли різнуло другий раз, Марко Римик Всюдисущий уже лежав із розплющеними очима; на цей раз біль внизу живота був наче рваним і безперервним — відчуття, що в його тіло в'їдається пила, але вже не тонка і не гостра, а тупа, з моламанними зубами. Він сподівався, що біль і на цей раз минеться, але було павпаки, з кожною хвилиною у вухах наростало металеве нудне виття, і в ньому, Маркові, так здавалося, не лишилося клітини, куди б пила не проникала.

Скрипів зубами.

Метався на ліжку, що під ним поскрипувало, і кляв себе, що будучи минулого разу в районній лікарні, не дався умовити зробити операцію. Мав би тепер чистий спокій, хірурги вийняли б з пирок каміння — і посвистував би собі, як молодик. А все через Тетяну, рідну жінку, яка, приходячи до лікарні з яблуками і яблучним вином для лікарів, сідала в узголів'я на ліжку й бубоніла, як квасолію теребила, що ніж у хірурга сліпий, їм християнина аби тільки різати, а твоя хвороба, Марку, як дощ,— надійде і промине, а по операції бозна-скільки будеш вилежуватися... може, й провесінь цілу... провесіню роботи в саду — глибока прірва. А я хіба погаздівськи роботу перероблю? Потерпи, чоловіче, поки сад зацвіте... поки він буде цвісти, ти собі будеш лежати і поправлятися.

Боявся операції.

Лежав у теплій палаті заспокоєний, притишений після чергового приступу, такого гейби й далекого і на відстані не болючого; за вікнами янголи вимітали з неба останній сніг, скрізь було біло і тихо, але в цій тиші і в цій близькій відчувалося скресання, наближення тепла. Маркові хотілося увійти в цю білу тишу й послухати, як у деревах оживають соки.

— Може, й твоя правда, Тетяно, — погоджувався. — Їм аби різати, практики набиратися, — показував очима на двері, маючи па увазі хірургів. — Ось учора вмерла жінка під ножем.

Тетяна перехрестилася.

— Чи я тобі не кажу...

Тетяна пахла яблуками, зимовим садом, і ще чомусь пахла вагоном, у якому недавно зробили дезинфекцію... певно, одягла кофтину, яку брала з собою глибокої осені, їдучи в північні краї з двома валізами яблук; вона пахла звичайним для нього і бажаним життям, і все це було для нього радісним, добрим... І в добрі та радості перебуваючи, Марко навіть не образився, що жінка не так про його здоров'я турбувалася, як про сад, у якому ждала купа роботи.

А якщо в душі десь і запило, то виправдовував Тетяну: «А чого ж, усе правильно. Газдиня вона чи не газдиня? Не обріжеш саду, не облущиш старої кори, не обприскаєш, а потому якщо не обкопаєш та не даси деревам поживи — то який із них буде хосен? Пропаде рік...»

Так і виписався з лікарні з каменем у нирці. «А камінець ваш, папанку, — попереджував молодий лікар Данько, — все одно не даватиме спокою. Повториться приступ і...»

— І вмру? — спитав навпростець Римик, забуваючи, що два тижні тому під час приступу сам собі вимолював смерть — такий біль був нестерпний.

— Хіба лікарі, нанашку, — ухилився від відповіді Данько, — хворих смертю лякають. Але роки ваші...

Марко Римик хитав головою: він пам'ятав про свої роки, про смерть останнім часом теж подумував, особливо після того, коли зачистив до лікарні з нирками.

Сьогодні смерть теж стояла біля ліжка; крізь червону пелену біла кістлява постать похитувалася біля нього... біла кістлява постать була схожа на ту саму Смерть — у довгій до п'ят жіночій сорочці, в масці з вишкіреними

зубами і з дерев'яною косою в руці,— яка ходила разом з янголами, пастухами, трьома царями, євреєм і циганом на різдво від хати до хати з вертепом; Марко дивувався, що Смерть із часів його дитинства не змінилася, така ж була на ній випрана жіноча сорочка, і такі ж чорні зіниці, і жоден зуб у неї не випав: Смерть, виявляється, не старіє. Тільки й різниці, що Смерть, яка ходила з різдвяним вертепом по селу, тримала косу, а ця ось пиляє його та пиляє тупою пилкою.

Не вистачало терпцю.

Тупа пила добувала біль з утроби, з ніг, з хребта, йому хотілося блювати, бігти надвір, і він таки накидав наопашки кожух і виходив, і стогнав там, і скиглив, як старий побитий пес, однак йому не легшало, не помагали й жовті таблетки, що їх проковтнув мало не півжмені. Він мав надію, що зніме біль гаряча вода, але поки Тетяна розпалювала грубку, поки наносила води у виварку, дерся від болю на стіши.

Смерть, добравшись пилою до утроби, здавалося, намотувала кишки на кулак і посмикувала ними, рвала, а він, скорчившись, зашпихав і зашпихав утробу назад у живіт та люто кляв жону Тетяну, яка відрадила його від операції і котра роботу в саду ставить вище його здоров'я. А таки ставить, бо сад родить гроші... а за гроші...

Що за гроші зробимо, Тетяно?

Вернеш мені здоров'я?

Купиш мені легку смерть?

Жінка мовчки поралась біля груби: підкладала дрова, внесла з сіней бляшану балію, яку привезла у війну з квартири поліцейського фотографа, і раз у раз тицяла пальцем у виварку, пробуючи, чи не нагрілася вода.

Хвилинами втрачав свідомість, біль мовби пропливав мимо, і Марко пізнавав ціну неболю... небіль, однак, тривав недовго — пила далі робила своє.

Просив у Смерті милосердя.

Просив не в тієї Смерті, вертепної, по-дитячому наївної, а в справжньої, тієї, що орудує пилою. «Ти вже не муч... не кавалкуй... не збиткуйся. Зачеши, чуєш, за тоту жилу, що кров дає серцеві, і пай мені буде кінець. Більше не можу!».

Н-не можу-ж-у-у!!!

І знову виходив за поріг, ішов на подвір'я, в сад.

Ніч минала.

На сході нічна пелена поріділа, й крізь її основу пробивалося світло... світло ще було кволим, воно розчи-

нялося в темряві, але не зникало зовсім — темрява сірла. У світі — над селом, над садами, над лісами і над горами — спала собі, як вилюблена за ніч жінка, тиша, і піщо в природі, жодний ранній пташок не наважувався її будити.

Марко очікував дня, і йому була ненависна оця тиша, що спала собі, і оцей сад, що хмелив цвітом, і оця земля, що терпко пахла молодою кропивою; він шукав у них порятунку: то лягав горілиць попід деревами, сподіваючись, що земля втихомирить біль, то обіймав яблуню, тулячись до неї животом, а то й просто присідав на черешневий пеньок, скоцюрбившись у три погібелі.

Не було, однак, полегші і не було смерті; цілий великий світ байдуже спостерігав його муку, пальцем не кивнувши, щоб прийти на поміч. Марко Римик Всюдисущий і раніше підозрівав, що відколи повернувся з Тетяною із бараків на станції Заларі, яку засипало глибоким снігом аж попід саму стріху, світ і люди на світі охололи до нього. Тетяна, правда, потішала, коли між ними заходила про це мова, що «людиська нам чорно заздять, а отому сусідськима Юрашкові, що книжкми пише і тебе в сумніві впітає, як у сітку, не вір, бо коли, чуєш, людиська жадали тобі добра: чи тоді, коли в Березі Картузькій тебе мучили, чи тоді, коли сукали на тебе мотуз у схронах сотенного Мирча, чи тоді, коли виїжджав із села на розбудову післявоєнної руїни? Ти сам собі, чоловічку, а люди самі собі... ти сам собі будеш паном, коли задзвонить у кишени рубель, а буде рубель — знаєш шанування, почнуть перед тобою крисані знімати».

Що вона знає, оця бідна Тетяна, яка рублик до рублика тулить... що вона знає про біль і небіль... про до-світкову тишу і людську байдужість... про жадання вмерти і про...

І ще про що?

А ще про те, що здалось би якимось чином... якимось способом набити дубового кілля, накласти на нього бервен та й збудувати кладку, щоб не відчувати себе відрізаним, як серед води, від цілого світу.

Коли б тільки хтось оповів, як кладку класти...

Як?

Марко Римик Всюдисущий дотепер не відчував себе таким старим і непотрібним, як сьогодні, у передсвітанкову сіру годину. Не вмів боротися з собою і не вмів боротися із сірістю... та й чи треба боротися?

Тетяна, на порозі стоячи, кликала до хати, бо вода вже закипіла; він думав, що не треба йому гарячої балії і не треба ніякої віддушини від болю — аж поки не вмере,

Бо нащо жити?

І нащо жити?

Що нажив, що лишив за собою?

Кривуляв до хати змучений і зболений, начебто ступав босий по терню. Тепер уже не боліло, тільки в пахах і в попереку, в усьому тілі лупав і лупав біль, зір засновувала кривава поволока: серед болю жевріла в голові, билася, як синиця в кулаці, думка, що ось настає кінець... життя прожито довге, а сліду піде не лишилося, мовби по воді йшов: ні добра, ні зла, ні дітей, ні онуків, ні приятелів, ні ворогів, ні ненависті, ні любові — нічого, крім хіба начинених грошима ощадних книжок, які сьогодні, в зболену цю годину, не мають практично ніякої ціни... папір папером.

У хаті Тетяна заходжувалась чимшвидше здирати з нього кожух, кирзакі, білизну — пхала його в балію, в гарячу воду, а він, почорнілий увесь, худий, не дуже й квапився, йому було все одно — коли б тільки переступити рубіж, де кінчаються муки.

Гаряча вода поступово гасила біль, притупляла, полегша відбилася на Марковому лиці, і Тетяна відразу це помітила, бо сіла на стільчику поряд з балією, притулилася чолом до ребристої, як драбина, Маркової спини і голосно схлипнула. Біль виходив з Марка, як із розпеченого в горні шкворня червоний жар; Марко прислухався до того, що діється у ньому, тишився полегші і раз у раз ловив себе на думці: «Що з того, минувся один приступ... минеться і другий, а життя все одно скапарено. І ніхто мені в цьому не завинив, навіть Тетяна. Я сам так хотів жити...»

Сам!

Може, й сам, може... але був у Березі Картузькій, у пеклі кримінальному, той перший, той пан Збіг... такий собі Збігнев Зайонц, наглядач, який немов спеціально полював на Марка і де тільки міг то кулачищем, то чоботом, то палицею бив люто і сичав, що «я з твого хлопського роду, мурго, викорчую бунт аж до п'ятого коліна наперед. І будете плодитися тихі, як святі».

То, може, винен Зайонц?

А за Зайонцем нанизувалися інші, і всі чомусь запівзалися зробити з нього тихого і святого. Може, вони теж винні? Але пощо їх винити, їх нема, він сам один перед собою і перед людьми.

— Треба щось зробити, Тетяно,— промовив Марко,— щось таке... ну, аби люди мали нас за людей. Га?

Жінка не розуміла його слів, були вони далекі від балії з водою, від хатнього розгардіяшу, від щойно пережитого нею... якісь вони, слова Маркові, як ластівки на різдво, незвичні, нетутешні. Вона лила з чайника воду на Маркові плечі, усміхалася сама до себе: «Ну, муркоче старий, і слава богу. Пішов його біль на терня, на бескеття. А це головне. Пережили-сьмо сесю нічку — переживемо іще. А щось там робити, аби люди...»

— Це що тоте має бути? Офіра, щоб виздоровів? Чи спокута? — раптом сполошилась.

— Чи я знаю, най буде покута, Тетяно.

— Хіба ми злодії... чи вбили когось, чи пограбували, чи чужа копійка до долони прилипла? Навіщо нам каятися?

— Ая, ми тихі і святі,— сказав.— Чого ж тоді, тихих і святих, люди цураються? Дивись-но: півночі світло в час світилося, хтось би здогадався: «Певно, приступ старого Римика вхопив. Піду розбуджу фельдшерку». А ніхто...

— Ніхто,— павіщось повторила Тетяна.

— Юрашко, що навпроти, якби не був у Львові, то, може, прибіг би...

Думки зрушили з місця і, одна одну зачіпаючи, як каміння згори, покотилися. Марко згадав, як минулого року з Юрашком Поліним пили в саду яблуневе вино, балакали про людську вдячність і певдячність... і про похилений хрест на могилі Йосипа Параньчиного чоловіка.

Хрест забутий... скоро й ім'я Сем'янчукове струхлявіє, забудеться, зітреться, бо нема кому продовжувати пам'ять: старшого Йосипового сипа Созонта скосила бандерівська куля, двох хлопчаків, що підросли в окупацію, забрали на роботу до Німеччини — ні слуху, ні духу, певно, загинули під американськими бомбами. Була ж іще донька, Ђвдокія, здається... ця на другий же день, як поховали Созонта, зібрала в хустину мапаття і Коліійовою стежкою подалася на станцію Веснярка, щоб поїхати в далекі безпечні світи. Ніхто не знає, чи дійшла вопа до Весярки, чи доїхала до безпечних далеких світів, відомо лише одне: листи від неї у село не приходили.

Стара Паранька скапалася як свічка і вмерла тихо серед літа, присівши на призьбу перед хатою,— щоб люди побачили її смерть.

Був рід і нема...

«Нема сліду по Сем'янчуку — не буде й по мені». Марко Римик потішав себе дим, він давно, ще від часу розмови з Юрашком розраджував себе, що перед часом усі рівні.

Господи, а якби...

— Чого, старий, не договориєш? — допитувалася Тетяна. Іншого разу потермосила б за плече, витрусила б сваркою невимовлене затаєне слово, сьогодні ж, однак, побоювалася, щоб не повторився у нього приступ.

Марко мовчав.

Затаєна його думка вистрибувала часом, як сонячний промінь, з глибоких впадин його очей... світлість розтікалася зморшками, як ріками, і старому, очевидно, від світлості тієї ставало на душі солодко і затишно. Він так і заснув із проясненим, як умитим у росах обличчям, ні на крихту не підозріваючи, що невимовлене його слово збурило в Тетяні тривогу. Вона здогадувалася, що Марко щось собі в душі настановив... на добро газдівству настановив чи на зло; задумане ним вона, може, поламає, Марко — чоловік м'який, хоч іноді й робиться впертим — з місця не зрушиш.

Марко Римик Всюдисущий спав недовго, дарма що після приступу боліла кожна кісточка, немов вимолотили його ціпом. Спустив із ліжка ноги і сказав Тетяні:

— Наготуй-но чисту сорочку... вишиванку, може. Маю справу в Головихи.

— Спав би ще. Чи твоя справа горить? — стрепенулась біля печі Тетяна.

— Горить — не горить, а зробити треба.

— Щось аж таке важливе? Сказав би, га? — вишитувала стара і випрошувала, тамуючи тривогу і гнів.

— Не скажу, — відрубав навідмаш. — Бо ти переіпакиш, перевернеш і потолочиш. А я настановив твердо — і, най дідько мене бере, один раз буде по-моєму, — стиснув уперто губи. Рудий вус під хрящуватим посом најжачився, Марко був тепер схожий на старого kota.

— А я ніби тут не газдиня... моє слово тут до 'дного місця? — спитала погрозливо Тетяна. Власне, з цього при-тишеного зачину починалась Тетянина затяжна баталія з прокльонами, сучасними матами, плачем, погрозами — була повна хата її крику. Марко Римик, як звичайпо, ніколи не витримував натиску, здавався і, грюкаючи дверима, тікав у сад. А стара тільки цього й добивалася,

на стулених її губах сльозилася здавлена посмішка: жінка святкувала перемогу.

Так діялося завжди.

Сьогодні сталося інакше. Марко голився, перепочиваючи, бо бритва підскакувала у тремтячій руці, чистив чоботи, умивався, сам дістав із шафи сорочку, його не обходив Тетянин лемент і плач, узяв у сinyaх відполірований долонею костур — криву вишневу палицю — і вийшов за ворота.

День стояв буденний, приглушений туманцем, що застеляв сонце. З гір котилася прохолода, і Марко, дибачи вулицею униз села, раптом стурбувався, щоб гірський вітер, не дай боже, не надер снігу — сади бо цвітуть.

Думав про живе, про звичне.

Сам же був ані звичайшим, ані буденним, у вишитій червоним і чорним сорочці, у новій крисані і в теплій на поролоні куртці виглядав по-святочному; ув очах ніс запалений ще після приступу промінець, і люди, що здивали його, не впізнавали старого... і не тому не впізнавали, що за минулу ніч він іще більше постарів і згорбав, а й тому, що змінився вираз його обличчя: здавалося, цієї ночі Марко Римик Всюдисущий щось важливе для себе відкрив — і був цим задоволений і щасливий.

Позаду, на ходу запинаячи хустину, човгала в розтоптаних постолах Тетяна. Була схожа на цибату птаку, якій підбили ноги; вона то підбігала, щоб наздогнати Марка, то зупинялась, щоб перевести дух і криком зупинити старого, але не зважувалася кричати — село не спускало з неї ока. В її обличчя, правда, ніхто не вдивлявся, всі давно звикли, що воно в неї, як сушена в диму груша, а в чорних зморшках — вічна невдоволеність світом, тому ніхто сьогодні не заперимітив, що в її почервонілих очах розлився жаль.

Жінка не розуміла Марка; він лякав її своєю незрозумілістю; шептала одне і те ж:

— Бігме, здурів старий. А таки здурів...

Головиха Юстина не ждала на прийом Марка Римика Всюдисущого, в її полірованому кабінеті товклися бригадири, механізатори, бухгалтери, і кожен мав до неї свою справу. Хтось щось виписував, хтось щось підписував, на когось вона покрикувала, а комусь стримано усміхалася у телефонну трубку... усміхалася і в першу мить не заперимітила, мабуть, старого Марка, що протиснувся у двері, сів на перший вільний стілець і терпеливо

заходився чекати; і поки він чекав, до кабінету прошмигнула також Тетяна, притулилася в кутку біля вішалки й звідти метала в Марка злякані погляди.

Може бути й таке, що Юстина Миколаївна відразу запримітила в кабінеті старих Римиків, але, певно, відчувши незвичність відвідин, залишила їх наслідок, поки не проголотяться люди. Потому, прочинивши двері в прийомну, наказала суворо секретарці, щоб нікого до неї не впускала, бо має важливу справу, і, попросивши Марка сісти ближче до столу, спитала:

— Щось у вас сталося, нанашку?

Вона, здається, ніколи не бачила в своєму кабінеті цього старого чоловіка, він не просив у неї ні коней, щоб город виорати, ні воза, щоб з лісу дров привезти, ні щоб торбу міндобрив виписати, за цим завжди приходила Тетяна; Тетяна була головною вчора, позавчора, завжди, і, мабуть, буде, головною завтра, сьогодні ж виріс головним Марко, це Юстина Миколаївна вчитала з його очей.

Головиха не любила Римиків, дарма що між ними не траплялося сварок чи глухого ворогування. Навпаки, коли ж, бувало, колгоспові бракувало робочих рук у саду чи на кукурудзищах і Головиха просила помічі в пенсіонерів, то котрийсь із Римиків приходив найпершим. Пам'ятала про це, а все ж неприязнь до них відчувала. Певно, село впливало на неї... село недолюблювало Римиків за їхню окремішність, за скритність, за те, що Римикова хата стояла скраєм, що старі, мов гобсеки, множили та множили свої рублики. Головиха здогадувалася, що в сільському недолюбленні таїлася людська захланність, задрість та ще неусвідомлене захоплення умінням Римиків «робити гроші», бо село є селом, а люди — не ангели, проте не поспішала міняти про них, Римиків, свою думку. Вона не мала часу на довге роздумування і аналізування, тим більше, що старий Римик уже почав говорити, що «нічого страшного, Юстину, не сталося, був у мене цієї ночі приступ, на вирки, значить, слабую, завтра приступ може повторитися, а я старий... серце від болю трісне — і фертик. Умерти — то всі вмремо, нема тільки після нас із Тетяною («Не ховай мене передчасно!») — кричала мовчки з свого кутка Тетяна)... нема кому після нас пам'ятати продовжити. А якщо признатися по правді, то й хто його знає, як її продовжити. А може, і не в пам'яті людській справа... хіба для мертвого важливо, що про нього будуть думати живі, лежи собі та й лежи в деревиці й поволеньки ставай землею. Чи як кажете, Юстину?

З другого ж боку, бере чоловіка страх, що йдеш у пем'ять, у пітьму, і нема по тобі карбу, слова доброго, спомину, зітхання бодай, сльози... («Господи, що ти там мелеш, старий дідьку! — мовчки кричала з свого кутка скулена Тетяна. — У нас бо є гроші, запишемо якусь тисячку на церкву, най піп щодня службу божу по нас править, буде нам пам'ять і царствіє небесне. Що тобі більше треба?!») — Я знаю, Юстино, що сльозу чи молитву не купиш і наперед, як по радіо співанку, не замовиш, і молитву і сльозу треба заслужити. Я не якийсь розбійник, мені не треба для спокути підливати суху палицю, щоб вона пустила брость і зазеленіла, я жив тихо... нікого не пограбував, роботи не цурався. Але хочу... маю право бодай перед смертю вчинити добро, най собі люди не думають, що я такий нищий і горну все під себе та й горну. Був я якось на цвинтарі, там хрест Йосипа Сем'яничука похилився... на хресті золотом викарбувано, що тут спочиває раб божий Йосип Сем'яничук... Нині-завтра папис щезне, хрест упаде, могила зрівняється... а я, чуєш, хочу дати гроші, щоб пам'ятник на могилах обом Сем'яничукам... і Созонтові, що поруч похований, також... щоб пам'ятник побудували з камешо. Най то вартує і тисячу — я дам. Сем'яничуки заслужили, щоб із камешо. Якщо більше треба — більше дам, Юстино». («Пі, людоньки, той кальвін геть-чисто здурів! — мовчки кричала із свого закутка Тетяна. — А ліпше було б, щоб тебе нині вночі колька вхопила, поховала б — мала б спокій... і ніхто б мою кервавицею не розпоряджався», — гризла сухі, як маслаки, кулаки і подумки рахувала-відраховувала, мов від серця відривала, паперові карбованчики).

— А ти мене питався! — таки викрикнула вголос стара. — А ти...

Марко її голосу не почув, а якщо й почув, то не зважив на нього. Адже був сьогодні головним.

Юстина Миколаївна, підперши голову обома руками, слухала старого попервах із простої ввічливості, далі — зацікавлено, а коли він повів її на кладовище поміж гробів, то знітилась і почервоніла. І мала чого. Бо ол стіл який широкий, полірований, а на ньому папери і телефони, і ти до того стола, до паперів і до телефонів прив'язана, і до роботи впряжена, до нарад, до засідань, до тисячі великих і малих хомутів... а на цвинтарі хрест похилений і напис на ньому «Раб божий Сем'яничук...» Не більше і не менше — раб. А від Сем'яничуків — Йосипа і Созонта — нове життя у Садовій Поляці починалося,

як від кореня пагінець. Чи на правду не заслужили вони пам'яті ліпшої і тривкішої? І чому вона сама до цієї простої істини не подумалась, а мовби очікувала, поки прийде Марко Всюдисущий, щоб пожертвувати тисячу на пам'ятник Сем'янчукам, бо і йому забаглося спомину по собі. Йому тисячі, виторгуваної за яблука десь в Архангельську, в Сибіру чи на Уралі, диви, не жаль... і цей второпав, що є на світі щось вартніше, ніж гроші.

Сердилася на себе, на свою забудькуватість... а може, і не в забудькуватості річ, просто не надавала цьому значення, вона ж бо теж «робила» гроші і гроші, ну що з того, що не для себе — для колгоспу, а одне їй було в голові — гроші, вигода, доходи; і ще Головиха сердилася на Маркове доброчинство... доброчинство з виторгуваними, засмальцьованими грішми здалось їй мало не свято-татством. Принаймні хотіла, щоб так їй здавалось, примушувала себе не вірити в чисті Маркові наміри. Вона ще нічого не промовила, але вже твердо вирішила, що не дозволить, щоб від Римика взяли гроші на пам'ятник Сем'янчукові, не знала тільки, як це йому сказати. Врешті вирішила піти навиростець.

— Видите, нанашку, — сказала, не вельми дбаючи, щоб слова позагортати в папірці, — пам'ятник Сем'янчукам — старому і молодому — то громадська справа. Ви тут ні при чому. Чи наш колгосп бідний?

— То я тут... п'яте колесо до воза? — допитувався Римик. Він не відразу повірив, що його гроші нікому не потрібні... старий дотепер був твердо переконаний, що гроші — сила, можна з грошима світ перевернути.

— А таки ні при чому! — схопилася із закутка зраділа Тетяна. — Юстина наші правду говорять: чи наш колгосп бідний, чи хтось там потребує твоєї конійки? Найми десять служб божих — і будеш прощепий, — і чомусь засміялася дрібним, як сорока заскрекотала, сміхом.

Старий відмахнувся від сорочачого скреготу, жаль йому було і себе, і стару нерозумну скупердягу Тетяну, він іще сподівався, що Юстина Миколаївна подобріє, шукав ув її очах усміху, і, не знайшовши, поволі посунув до дверей.

6

Вуйна Парасолька сказала:

— Того чоловіка звали Фокою...

Того чоловіка звали Фокою, а прізвище мав — П'ятничан. Серед садовополянських газдів він виділявся

височенним зростом і навидовижу густими чорними бровами, які на кінчиках закручував угору. Мабуть, завдяки цим бровам він і запам'ятався мені; хоч його, старого, поховали ще в перший рік німецької окупації, але я й досі виразно бачу його циганкувате обличчя, пряму, гордовиту поставу і довжелезні, як батоги, ручища. В П'ятничана було п'ятеро чи шестеро дітей, і тепер у нашому селі, на тому кутку, де старий поклав собі хату, сидять П'ятничан на П'ятничані — внуки його і правнуки. А ще чимало П'ятничан роз'їхалося по світах — далеких і близьких, навіть голова нашого району — і той пишеся П'ятничан.

Раз на рік, пізнього літа, п'ятничанський рід збирається за довгим столом в саду, де була колись хатчина їхнього діда і прадіда, і село тоді нишкне, слухаючи голосних, трохи підхмелених П'ятничан. Але спершу ніж випити і заспівати, тутешні-таки П'ятничани і приїжджі, піші й моторизовані, атеїсти і ті, що вірують у бога, зводяться за столами на рівні ноги і хто при цьому молиться, а хто мовчки і зосереджено спостерігає, як пайстарша в роді Жінка засвічує і приліплює до стола грубу свічку з бджолиного воску; для одних ця свічка — треба за упокій душі старого Фоки, для других, тих, що звикли вечеряти в ресторанах і кафе — це тільки декор, що створює потрібний «інтим», для третіх душа старого Фоки немовби оживає у рівному і тихому полум'ї... оживає і наливає собі пугарик яблучного вина, наспівує разом з онуками та правнуками і тішиться, що його рід, дарма що не весь на землі сидить та із землі не годується, пам'ятає і шанує його, старого Фоку, котрий нічим великим себе не прославив, бо тільки одне і знав — вічну роботу на Кам'яному полі.

— Тепер уже люди в селі забули... та й, видно, молодші з П'ятничанів не пам'ятають, що старий Фока мав домашнього чорта, — продовжувала своє Вуйна Парасолька, оглядаючись і хрестячись, дарма що надворі день.

Вуйна Парасолька до мого кабінету не заходить, вона стоїть на призьбі у відчиненому вікні, спершись ліктями на лутку, сумні її біблейські очі блукають, як і кожного разу, по книжкових полицях, їй абсолютно байдуже, що я не мав ні наміру, ні задуму розповідати в цій книжці про Фоку П'ятничана, який до того ж мав домашнього чорта, і якщо вона прийшла сьогодні з Фоковою історією, то це означає, що я таки мушу її історію записати і занести до книжки про Кам'яне поле.

Вона, зрештою, зовсім не сумнівається, що я сам це зробив би, і мені не треба ані нагадувати, ні повторювати, ні переповідати, я сам повинен знати, що Кам'яне поле збідніло б і колись і тепер, якби в ньому... десь під білим каменем... під скибою... під кущем... у корені... в стеблинці... в колосочку не жила притча про старого Фоку, що мав домашнього чорта.

Іколи нападає на мене страх, що коли б я навіть жив сто років, то однаково не зумію зібрати бодай якусь тисячну дрібку доброго і злого, що діялося на Кам'яному полі і мас, отже, безпосереднє відношення до моїх жорен; інколи бере мене сумнів: а чи треба писати також про зло, ось хоч би, приміром, про цього Фокового чорта, хто тепер цікавиться патріархальними дідьками, які жили ще за царя Панька? І, може, сьогодні я таки відклав би перо й подивився по телевізору цікаву передачу, якби у вікні не стовбичила Вуйна Парасолька, коли б вона не говорила, що в книжці про Кам'яне поле нема такого рещета, щоб відвіювати зло від добра, біле від чорного, день від ночі — все йде у парі. Ти, Юрашку, не бійся, що хтось у Фокового чорта не повірить... хтось із нього посміється... хтось напише у відповідній інстанції, що письменник Юрашко (крий його сила божа!) проповідує чортівщину. Все може бути на цьому світі, Юрашку, та якщо завдано тобі на плечі жорна, то неси їх, гнися під ними, але не парікай на ваготу.

А з отим Фоковим чортом, як тобі відомо, нічого складного не було.

Справді, у давні часи все діялося дуже просто: по землі ходили собі Ісус Христос з апостолами і Вічний жид, час від часу то одному пастухові, то другому являлася Богородиця, на численних відпустах зцілювалися хворі і випрямлялися криві. Зрозуміла річ, що не бракувало також нечистої сили... нечистої, мабуть, було більше, ніж чистої: в кожному сутищі, де росло два-три куці бузини, товклися чорти і чортенята; відьми в личинах гречних газдинь, котрі вміли відбирати в корів молоко й одним поглядом уміли «врікти» худобину, швендяли селом славно-явно. А вже найбільше нечистої сили, тієї, що сьогоднішня, і тієї, що вчорашня та позавчорашня, голотилося в святочні дні: гуцул ходив поміж духами, як у лісі поміж смереками. Та й у будні дні випадали ТАКІ години і ТАКІ хвилини, коли досить було згадати дідька — і він уже являвся на твій поклик тут як тут.

Скільки себе пам'ятаю, старі люди, коли переповіда-

ють про нечисту силу, то обов'язково одягають її у «папцюку» одержу. («Іду я попри цвинтар, а на воротах папок у капелюсі стоїть і файку поцмокує. Я йому кажу «славайсу», а він як тупне черевиком...»)

А ще дідьки були схожі на збирачів податків або, як їх називали в нашому краї,— здикуторів.

Власне, один такий здикутор і спричинився до того, що Фока П'ятничан придбав «пана домашнього», або, як ще його кликали, «слугу, що на горіщі сидить». Чортом, дідьком, нечистим, арідником, дияволом чи ще якимсь негречним іменем «слугу» не пазивали, бо він ображався і потому цілі ночі не давав газдам спокою — товк собою на горіщі, залівав у каглу і пускав дим па хату, полошив курей у курниках і викидав іпші псоті.

Хто мав такого «слугу», то йому й діти виколисувалися, і худібка викохувалася, і в чересі гріш подзвонював. Ну, звісна річ, по смерті газда розплачувався душею, на яку «слуга» чигав і одразу провадив до пекла. Я сам пам'ятаю, що коли ховали Фоку П'ятничана, то на смереці біля його хижі сиділа стара сива воропа — величезна й набурмосена, і жіпки, а поміж ними і мої мама, з якими я прийшов на похороп, перешіптувалися і при цьому потерпали від страху, що то, чуєте, не якась там ворона сидить, то, чуєте, «щезби» вбрався у вороняче пір'я; і ще я пам'ятаю, що хтось із П'ятничанових родичів кидав на ворону пучками хрести, а ще хтось кропив святою водою — ворона, однак, сиділа собі та сиділа, звісивши голову вниз.

А потому щезла...

«Слугу» можна було купити, дістати у спадок по батькові, можна було собі його виростити, носячи під пахвою зпосок дев'ять днів і дев'ять ночей, і можна було його «накликати в недобру годину».

«Слуга» Фоки П'ятничана був, власне, накликааний. Сталося це того дня, коли в село приїхав на бричці з Гуцульського сам пан здикутор, тобто збирач державних податків. Я пишу «здикутор», бо його прізвища не знав, мабуть, і сам Данильчо Війтів син — сільський солтис, а тим більше не знали ні два «радні» з числа срібних газдів, ні два десятники гмінні (громадські), які купую супроводжували приїжджого урядника від хати до хати. Він був для цілого села Пан здикутор — цього вистачало, щоб село стелилося, нишкло, завмирало від передчуття біди. Здикутор появлявся не один раз у році, тих, що мали недоїмки, списували не па одній картці, і більшість

з них, заледве зачувши на Волячій дорозі здикуторський дух, замикали хати і, якщо стояло літо, з худібкою і дітиськами втікали в ізвори, в тернища на Монастирському, перечікуючи там день-два, поки здикутор не забирався геть.

Він забирався, щоб котрогось дня раптово повернутися — і заставав село зпенацька. І якщо в когось не виявилось припасених на податок грошей, то здикутор із десятниками починали «фантувати»: вели до гмінної канцелярії то корівку, то двійко овець, то козу або везли «фанту» — одержу сяку-таку, рядна, сувої полотна.

Крізь наше село і моє дитинство прокотилися дві війни, як два колеса з трибами, але чомусь найстрашнішим запам'яталось фантування: жінки висіли на рогах своїх корівок і, прощаючись з ними, вицілювали їм ніздрі і запитували німу худібку, хто тепер буде дітей молодком годувати, а хто тепер буде мою Лисуню вести на росицю попасати. А ще інші жінки хапали десятників за руки і віднімали сувої полотна, відбирали в них повісмо, дерли на собі блаженські сорочки: «А чи ви, срібні газдоньки, не видите, що свічу голим тілом... не буде чим срамного місця прикрити... не буде в чому до церкви піти й боготи на вас поскаржитися».

Содом і Гоморра.

Лемент стояв у селі, плач; худібка ревла, пси вили, кури кудкудакали. Мої мама, бувало, стоячи на воротях і вслухаючись у сільську біду, говорили: «Видається, що татари рушили Подем».

Котрогось такого судного дня прийшов здикутор на подвір'я до Фоки П'ятничана. Ні, не можна сказати, що Фока був бідним із бідних, пізніше, у тридцять дев'ятім по сімнадцятому вересні його називали середняком, бо мав на Кам'яному полі трохи ґрунту, в стаєнчині — корову і шкапину, в запічку — купу дітей. Грошей на гас завжди бракувало, ночі осінні та зимові — довжелезні, гори роботи можна за цей час переробити, а не то що дитину змайструвати. Фока, щоправда, цим не дуже журився, коли дітлашня підросте — підмога буде (тішився!). А поки підмога росла, він шибав собою то в полі, то в лісі на бутині, то на тартаку у Цукфірера — сама шкіра та кістки. І коли він, вироблений і висуплений, ішов, бувало, селом, то дехто навіть чув, як йому потріскували в колінах ноги; він був схожий на Христа, довгого, чорного, худого, із запаленими очима, що, вирізаний із липи, висів на фігурі біля церкви.

Зрозуміла річ, що коли на газдівстві один робітник, а ротів, що хочуть їсти, цілий запічок, то купку золотих на податок легко не відкладеш... та й звідки тоті злоті брати.. Най Пан здикутор почекають, ось корова буде мати теля — продам Менделю... винен мені Цуксфірер з тартака, в якого взимку я возив смереки... отже, грошенят трохи нашкребу. Але поки то буде, то най Річ Посполита почекає.

— Не може Жеч Посполита па кожного хлопа чекати,— сказав із погордою Пан здикутор.

— Нічого їй не станеться... не розбагатіє і не збідніє ваша держава, якщо почекає на мої гроші. Не вроджу же їх, паночку!

— Нікого це не обходить: вродиш, украдеш, вижеб-раєш, позичиш — податок плати і юш. А ні...

— А якщо такі ні, бо, бігме, нема в християнина пі гроша? — допитувався Фока з таємною надією, що Пан здикутор змилюється... що Пан здикутор зглянеться на його притихлих у запічку дітей. Людина ж він чи не людина, чей же має серце, а не камінь.

— Якщо «ні», пане газдо, то візьмемо корову,— промовив тихо здикутор. І якщо б він крикнув, якби лютував, пирскав слипою, то Фока, мабуть, не посоромився б сплакнути, вблагати якось панка з Гуцульського, але здикутор сказав про корову спокійно, від його поста-ті, зашпурованої чорним плащем, від його чорного капе-люха і навіть від наблищених черевиків віяло сухою байдужістю до Фоки і його дітей; і здавалося, що він Фоки й не бачить, знати не знає і чути не хоче, він тільки видить у податковій книжці його, Фокове, прізвище, витравлене на папері чорним атраментом, а далі — суму податку за цей рік і недоїмку за торішній. Більше його нічого не обходило, він ретельно сповняв свою урядову роботу і цим був сильний і пихатий. Якби не було в хи-жі десятників, то Фока, може, захопив би панка за пазуху і випровадив за двері — потому най діється божа воля, але десятники, на лаві сидячи, стригли вухами, як сторо-жкі пси, кожної хвилини готові прибігти на поміч свое-му панові.

І Фока зрозумів, що не буде йому сьогодні рятунку. Він уже уявляв, як поведуть з подвір'я Міньку Без Одного Рога, або ще чого доброго — візьмуть Гідного з возом — «і піде прахом уся його господарка... А що вар-та господарка, Василюк-жінко, без корови і конячини, ці дві сили, Василюк, грунт тримають на собі, оте

каміння біле, що мусить... а таки мусить родити кукурудзу і жито. А третя сила в господарці — це я, мої руки, моя роботизна... а я, третя тобто сила, мовби щось значу в Речі Посполитій... якщо значу — то най мене беруть замість корови і коня, я податок панам відроблю, буду їм ями копати. Чуєш, Василю, і ви, дітиська, чо-сьте оніміли від сухої і чорної черствости цього панка, благайте 'го на чому світ стоїть, щоб одного мене брав за податки».

У хаті панувала тиша. Жінка з дітьми коценіла біля печі, давилася глевкою тишею і мовчала; Василина Фокова зроду була гордою, ніби виросла на панських хлібах, і Фока наперед знав, що вона панка не попросить і дітей не заставить просити, вся вагота, отой несплачений податок від Поля, ціле Поле, кінь з коровою, віз, жорна, плуг з дерев'яною бороною, кури в курнику, пес у буді, сокира на колоді — усе живе і мертве, що значилось на газдівстві, впало лише на нього... від нього самого залежало, чи будуть його завтра називати в селі газдою, а чи скрушно й осудливо хитатимуть головами, що, мовляв, тонка у Фоки кишка, тепер він поступово спродасть поле і піде в зарібники до Данильча Війтового сина.

Господоньку...

«Господоньку, — молився Фока, — тобі згори видно, що не маю ані де позичити грошей на податок, ані де вкрасити, ані де випросити... я і в тебе грошей не прошу, зм'ягчи тільки серце Пана здикутора, хай почекає, хай обійде миром мій оседок — хай не завалиться те, господи, що я роботою своєю вибудував. Ти чуєш мене, господи?»

Поки Фока шукав у бога помочі, бог тим часом чи то балював у пана президента Мосцицького, чи марширував з Адольфом Гітлером по Берліну, чи слухав, як у Римі солодко дзвонили дзвони; від Садової Поляни відділяли його цілі великі світи, в яких Фока П'ятничан був маковим зерням і через те всевишній не міг його помітити і почути. Власне, Фока П'ятничан сам відчував свою малість і непомітність перед господом. «Коли ти мене, боженьку, не видиш, то най уздрить чорт Антипо і най поможе з грішми. Адже мусить мені хтось зарадити, якщо люди і бог не можуть. Чи як кажете?»

Він звертався до Пана здикутора і до десятників, що пильнували найменший Фоків порух і на льоту, як мух, ловили його слова; десятники ловили слова і приплескували їх долоньцями, як капелюхами, тепер слова П'ятничана

п'якої вартості в них не мали, десятники вже знали, що тут буде для них робота — і наперед тішилися чужою бідю.

Срібні газди собі тішилися, а Фока П'ятничан, гейби підштовхуваний кимось, спонуканий неясним здогадом, що проплив у голові, як тінь птаха, сказав непрошеним гостям і жоні Василюні: «Почекайте-но тут, я зараз»,— і, взявши з гвіздка ключ, що висів у миснику, подався через сніи до комори.

Його начеб вели похід руки.

Він усім своїм еством розумів, що даремно йде до комори, нема там у нього скарбу, а все ж супроти власної волі двері до комори відчинив і всупереч власному бажанню підняв віко писаної скрині і заходився перекидати Василюніні сорочки й свої такі погавиці, а за сорочками й ногавицями в правому куті він надивав ворочок, у якому голосно задзвеніли гроші.

Фока, як колінкував коло скрині, так і заціпенів, рука його в'янула — ворочок важкий, і Фоці здавалося, що коли б випустив його, то розколов би підлогу і вибив би яму в землі на два метри; ще не бачивши грошей і ще не перерахувавши їх, він уже, однак, знав, що там є чотири срібних десятки з карбованим Пілсудським — рівно стільки треба було заплатити Панові здикуторові; це не були Фокові гроші, ніколи у старій скрині не збиралося разом стільки грошей, що могли б запастися в землю на два метри глибоко, і Фока поволі, проймаючись морозом, почав здогадуватися, чиї би це міг бути дар; у цю хвилину він ще міг відмовитися від дарунку, хоч досить було, як учили старі люди, перехрестити ворочок, і він покотився б у прірву, а разом із ним і Той, що стояв у куті біля скрині. Фока ще не підводив очей, інше не випростовувався, він ще був схилений над скринєю, але внутрішнім зором, а може, вухом, потилицею, плечем уже бачив Того, що притих у куті, догідливий і усміхнений. Фока відчував його нечистий дух і навіть терпляче його очікування: зважиться чи не зважиться газда узяти гроші?

Тим часом миналися віки: у хаті Пап здикутор з десятниками починали сердитися, Василюна терпла біля запічка і думала, що Фока даремно зволікає час, най уже фантують, якщо мають фантувати, однаково ж у коморі нема ні гроша.. однаково ж відчуває, мабуть, що доведеться прощатися з господинею, Минька Без Одного Рога, що реве в стаєнчині, гейби її різали. І якби корова не

пагадала про себе, якби не заревла, то події, може, потекли б іншим річищем, Фока переміг би у собі зло — і на цьому скінчилося б, а корова, як на гріх, нагадала, що дітям треба молока, що без гною на Кам'яному полі виросте саме каміння, — і Фока рішуче підвівся на ноги, сипнув із ворочка в черес чотири десятки і тільки потому зиркнув у кут. Так і є. Той стояв собі, схожий лицем і одежею на здикутора, дрібний увесь, закучерявлений... із кучерів його не виглядали навіть ріжки, а з холошнів — ратиці; не був ані крапельки страшним, не пахло від нього смолою, і Фока, сам собі дивуючись, чомусь пожалів чорта. Власне, це не був жаль, а лише тепла хвиля співчуття до цього украй занедбаного створіння.

— Ти кликав, Фоко, на поміч — я прийшов, — промовив Антишко, гасячи у файці гачкуватим пальцем жар.

— Умови ж які? — спитав Фока, хоч і не треба було перепитувати, бо знав їх наперед.

— Такі самі, які були справіку: душу по смерті. Ти мені душу — я тобі ціле життя слугую.

Фока вже не вагався: у нього не було виходу.

— І що ти вмієш робити? Сіяти, орати, жати, косити, каміння збирати, дітей колосати?..

— Усе, що звелиш, — умію, — відповів Антишко.

— То най буде, — погодився Фока і підписався власною кров'ю з проколотого пальця на простягнутому чортю клаптику паперу.

Чорне діло було зроблене.

Це було запродацтво... а в запродацтві перебувати устократ гидкіше, ніж у злодійстві, крутістві, бідацтві чи заробітництві, чого Фока як газда боявся і від чого відхрещувався; Фока відчув своє падіння відразу, мовби зійшов із битої дороги і втрапив у яму з гноєм; він, може, тепер вихопив би в чорта свій вексель, жбурнувши йому назад ворочок з грішми, але запродацтво не вернеш і не перекреслиш, це як шрам на серці, до того ж Антишко зник з комори, як і належить чортові, — був і нема.

Фока поніс гроші здикуторові.

Можна собі уявити не так здивування, як злість Пана здикутора, який рахував десятки з карбованим Пілсудським, виписував квитанцію і водночас знизим оком стріляв у хитрого, прошу вас, хлопа-мургу, що прикинувся убогим, маючи в коморі купу грошей; срібні газди-десятники їли Фоку заздрісними голодними очима і думали: чи він убив крамаря з Косовача, чи пограбував па

гірській дорозі Менделя, що скуповував у людей телят, чи він сирітське присвоїв, чи, боже борони, знайшов десь черес із «пілсудськими»? Їм кортіло розпитати, побігти й собі на те місце, може, і їхня десятка десь закотилася. Та служба є службою, газди тільки червоніли і пітніли, і, дивлячись на них, заздрісних і ласих, подумки повзаючи бозна в яких темрявах і багнищах, шукаючи людської розради і поради, Фока відверто признався, що за оці гроші щойно запродав душу чортові.

Панок із Гуцульського лише блимнув на те признання усміхом, ніякого діла йому не було до Фокової душі; срібні газди-десятники повірили в його щирість одразу... не могли не повірити, дарма що регулярно читали часопис «Сільський господар» та календар «Просвіти» і вважалися, отже, культурними господарями, бо звідки, прошу вас, Фока міг дістати купу грошей, щоб сплатити податок? Може, й правда, що без нечистого не обійшлося.

Не повірила тільки в його запроданство жінка Василина.

Згодом язикаті газдині одна одній переповідали, що «щезби», чуєте, Василину П'ятничучку вечорами до хати не впускає... стає на дверях або ж коза, або пес, або кіт, що пирскає і скалить зуби, і Василина, сердега, від нечистої сили тільки й рятується «отченашами»; а ще, чуєте, Фоків щезник кинув у Василину горнцем із гарячою кашею, бо він хлебче страву несолену, вона ж, забувшись,— посолонила; а ще, чуєте, щезник Фокові дітей колише, маржинку пасе, дрова рубас, дріб годус, подвір'я підмітас, воду посить, січку ріже, одне слово, спозное всю господарську роботу.

І якоїсь ночі Василина, що не вірила у Фокове запроданство, тулячись білим тілом до мужа і цілуючи важкі його руки, питала, чи є бодай дрібка правди в людських оповідях... питала, а сама уже собі докоряла, що даремно розбудила Фоку, най би спав чоловік, що був натруджений, як криничний журавель на пожежі, і де ж, людоньки мої добрі, у його натрудженості є місце злу, що зветься Антипком, у якому дуслі, на яким гіллі, під яким листочком сидить Антипко... не може сидіти, бо дерево чисте, бо дощі травневі, бо вітри дують святі.

Але Фока приголомшив її, сказавши, що в людських оповідях є правда.

— То покажи мені його,— навмисне попросила, гадаючи, що Фока жартус; в гордій її голові ніяк не вмі-

щалося почуте, що на чистому дереві, у Фоковій роботі сидить Антипко, як черв'як у посвяченому на Спаса яблуці.

Стояв, однак, перед нею заспаний чорт; не викликав попервах страху цей панок у чорному капелюсі; був він жалюгідний, як і всяке зло: каправий, пом'ятий, затюканий Фокою («Ти, Антипко, оте принеси, оте — подай, туди — побіжи, сюди — підстав плече. Та борзо, та крутись як веретено, та ввихайся!»), він і тепер був готовий сповнити будь-яке Фокове веління. Однак у глухій його покірливості, в булькатих очах, що зблискували червоно, у зламах брів і в догідливій губатій усмішці, всезнаючій і глузливій, жінка, як дика лань, зачула погрозу... погроза накочувалася на неї і темно, і глибоко, в погрозливих пропастях, як тріска на хвилі, гойдався чортівський регіт.

Жінка скрикнула.

Вона дотепер не здибалася віч-на-віч з оголеним злом... зло дотепер не прибирало такої одвертої личини, і, здивавшись,— задерев'япіла. Тулячись до чоловікових грудей і шукаючи в нього захисту, новолі осягала глибину Фокової приреченості: на чистому дереві, під зеленим листям, у квітці, у бруньці, в корінні розкошує собі Антипко.

Свят-свят!

Фока махнув рукою, і Антипко зник; чути було, як він погрюкує на горищі, вкладаючись спати. Місяць за вікном кропив рососою трави, збіжжя і дерева — воши в тиші і в темряві пічній росли, як діти в купелі. Жінка, все ще не зборовши в собі страху перед цезником, переймалася жалем, що Фока ні тепер, ні в четвер, ні повік уже не буде спроможний слухати і відчувати красу, творити добро, він зачерствів, осліп, оглух, напевно, й не чує, як сіють роси, як ростуть трави, як посапують у запічку діти; не відчуває, як її розбирає хотіпця. Він тепер одним живе, про одне думає, одне йому сниться, одне він ненавидить і оплакує — своє запроданство Антипкові.

— Слухай, а хіба не можна біди зарадити? — запитувала Василина. І радила: — Найми службу божу... окропи хижу, двір увесь, роги і ратиці худобині, замки на дверях, дерево в саду, плуг у борозні... окропи йорданською водою, га? Піди до знахарів, хай навчать, дадуть зілля, відкриють слово, як Того позбутися. Га? Адже продають його якось, вимінюють, дарують, га?

Вона це нашіптувала Фоці на вухо, боячись, щоб Антипко не підслухав. Чорт, однак, спав як убитий, він був упевнений у своїй силі, нічим не міг одбитися від нього Фока П'ятничан: ні водою свяченою, ні ворожбою, ні словом, ні сльозою — нічим.

— А якби роботою у Полі вибити з нього дух?— дала шукала розради Василина.— Кожний день божий від світанку до вечора то орати, то сіяти, то каміння носити, то гній возити, то косити, то жати, то молотити, то жорнувати? Га? І знову: орати й орати там, де камінь на камені росте, га? Бігме, не витримає.

— Він жилавий,— слабо заперечив П'ятничан.

— Хіба в тебе жили не тріскають?

— Тріскають, а я зв'язую їх, як посторонки.

— Бо ти газдівський син. Ти, чоловічку, народжений хліб робити. А він слуга... слуги не витримують.

— Але ж Поле — святе? Як зло на ньому буде орати і сіяти?

Фока не уявляв, як Антипко буде орати і сіяти; дотепер чорт сповняв тисячі всяких робіт, менших і більших, але вони безпосередньо не пов'язувались із Полем. «Ти собі уявляєш, Василюк, той хліб на столі, що вирощений, скошений і змелений злом?»

Вона не уявляла. Що хочеш могла уявити зроблене Антипком, лише не хліб.

— Не дійде до хліба, чоловіче, не журися,— потішала себе і Фоку.— Хіба ти забув, як довго росте хліб, а ще довша польова робота.

Наступного дня Фока запряг шкапину, поклав на воза плуг, колісню і борону, кликнув із собою Антипка, і поїхали вони на Кам'яне поле.

Оповідують про Фоку П'ятничана, що нібито на Полі він заклав чортові хомут на ший, завів у борозну поряд з кошем і почав ними орати. А ще оповідають, що Фока ніби навмисне вибрав для оранки нивку, де камінь на камені, де з-під плуга прискали іскри і курився дим. А ще оповідають, що, орючи, Фока порвав на Антипкові ремінний батіг.

Чи було так насправді?

Насправді ж Фока ділив роботу порівно: і собі, і чортові, і коневі, і плугові; насправді ж першого дня вони орали, другого дня каміння корчували, третього — каміння носили, на четвертий день...

На п'ятий день Антипко зняв капелюха, сів у борозну і став віддихуватися. Міський доломан висів на цьо-

му, як па опудалі. Руки від роботи попухли, долоні взяли кривавою корою. Очі, які ще недавно лякали Василіну червоним зблиском, вилізли з орбіт. Хребет ламався удвоє і поскрипував. Ноги у стоптаних патинках підкошувались.

— Що сталося, Антипку?— спитав Фока. Він теж був вироблений і висушений, і коли йшов Поле, то вітер ним похитував, як бадиліною. Людина і чорт, і ще, мабуть, кінь виглядали однаково... не однаково зате було їм на душі: людина знала, що завтра кине в ріллю зерно і після того з надією виглядатиме спочатку сходові, потім — колосіння, опісля — жнив, і діятиметься так вічно; кінь, уже маючи досвід минулих років, чекав, що його робота колись таки скінчиться, настане день і він, вільний, без хомута і без будь-якої ненависної реміняки, піде попасати понад Білим потоком. І тільки чорт жив роботою як прокляттям... він службу служував, а в слугуванні ні задоволення, ні просвітку для душі, ні подяки людської, ні заплати, ні надії.

— Я не можу більше!— у розпачі проскавулів Антипко.— Ще завтра — і впаду.

Фока сміявся:

— Ні, паничку, не впадеш ні сьогодні, ні завтра, ні післязавтра. Жито росте цілий рік... а камінь на камені... а робота розлилася як море,— доливав він олії до вогню.

— То я піду,— вискочив чорт із борозни.

— Куди?— Фока не виказував свої радості. У нього шибула думка прив'язати Антипка до борони і заволочити ним Поле. А потому хай згиє.

— Туди піду, звідки прийшов,— задкував од борони Антипко. Він, певно, в очах Фокових вчитав його намір і тепер ловив кожен П'ятничашів рух.

— Галь-паль! А умова? А роботойка?! А Поле пезасіяне?! — кричав П'ятничан.— А вексель мій?!

Чорт ураз дригнув то однією ногою, то другою, одним махом скинувши патинки, і рушив утікати. Біг він важко, як поранений заєць, узявши напрям на Монастирське, у тернища. Фока схопився було наздоганяти, та, помітивши в борозні покинутий клопоть паперу з кривавим власним підписом — вексель на душу, дав чортові спокій. Най дере патинки. Потім, дарма що за царя Панька сірники були дорогі і кожну сірничину газди розколювали голкою надвоє, Фока підпалив той папір аж цілим сірником, потримав у пальцях, поки не спопелів... а ще й попіл затоптав у землю поміж каміння.

Скінчилося його запроданство.

Він утер з чола піт і взявся до тієї ж таки роботи, від якої утік Антипко: вивергував де плугом і бороною, а де голими руками каміння, носив його на межу.

А каміння росло, як зело.

...На цьому Вуйна Парасолька замовкла, зачинила вікно мого кабінету і зникла, розтанула в передвечірній мряці. Я навіть не почув, як вона скрипнула хвірткою, наче підняв її вітер і поніс; Вуйна Парасолька, може, вернулася в свої світи — поміж каміння, поміж дерев у колгоспному саду, поміж дике зело, поміж смереки в лісі, поміж хвилі в Білому потоці.

Вона тими зеленими світами жила.

А може, сьогоднішнього вечора якась молода газдиня, зібравшись з чоловіком до клубу в кіно, покликала стару забавляти дитину?

І поки Вуйна Парасолька заколисує дитя співанками, я тим часом вилуццю її притчу, як колос на долоні, дошукуючись у ній зерна.

Бо нема притчі без зерна.

Може, зерно в тому, що свята робота на Полі вимагає чесних рук і чесних помислів, і Антипкові нема місця в борозні? Може, зерно в тому, що людська добра сила міцніша од сили пекельної? А може, це притча не про Фоку П'ятничана і чорта Антипка, а про Фокову жону Василю, яка навчила чоловіка, як вимучити щезника роботою? А може, це притча про людську безвихідність, таку глибоку і безнадійну, що аж треба було запродувати чортові душу?

Залишу, однак, зерно долушити для своїх любих читачів. А сам наслідок згадаю, щоб нічого не залишилось недомовленого на зуб моїм критикам, що на старість Фока П'ятничан кохався у птахах: обтикав свою хижку шпаківнями, літали в нього в хаті сороки, десь підібрав лелеку. А найстарішою над усіма була сіра ворона, яка жила в нього під піччю. Коли Фока вмер, то ворона, осиротівши, цілими днями, мовби очікуючи повернення господаря, сиділа насурмлена на групі.

Не їла і не пила.

Але Фока не повертався, і ворону якогось ранку знайшли задубілою.

Розділ п'ятий

1

Олесь вийшов зі школи останнім. Оранжеве вересневе сонце схилилось над заходом, як мідна коновка на журавлі. Теплий легіт напливав пружними хвилями, і здавалося, що його можна різати скибками, як антонівку; легіт був пахучий, як яблучне вино.

Вино нагадало Олесеві, що пора пообідати, він намацав у кишені ключ і, зупинившись у шкільній хвіртці, спробував знайти поглядом серед покраплених черленим дощем садів будинок Колоколових. Це йому не вдалося, Головиха побудувалася внизу, ближче до колгоспної контори, та й, зрештою, її будинок нічим не відрізнявся від інших. Олесь, сказати по правді, трохи інакше уявляв верховицькі села: малював їх у думках розкиданими — одна гражда тут, друга — там, гражди ж уявлялись йому маленькими почорнілими фортецями, остороженими з чотирьох боків високими дерев'яними стінами. Від фортець повинно б вийти чимсь старовинним і трохи романтичним. Тим часом останню гражду в Садовій Полянці розібрали й перевезли до Косовача, де розбудовували Гуцульський скансен, ще сім років тому, і Садова Поляна фактично нічим не різнилася від рівнинних сіл, хіба що високими дерев'яними брамами з дашками та ще криницями: кожна із криниць виглядала як чепурна альтанка під стрімким гонтовим дашком, розфарбована в різні кольори. «Тут живуть водоноклонники, — подумав він жартома. — Криниці тут схожі на домашні храми води».

Йому подобалась Садова Поляна; подобались чепурні з скляними та відкритими верандами хати, що ховалися подалі від вулиці у затишку садів; подобався навіть звичай вітатися з кожним зустрічним на вулиці: старші віком бадіки і жінки казали традиційне «славайсу», молодші «добридень». Весела і статечна вулиця приглушила в Олесеві гіркуватий осад від директорської «п'ятихвилинки», на душі стало легко, мовби і в ній поселився яблучневі легіт, йому вже перехотілося їсти, і він, замість того щоб іти вулицею вниз, до будинку Колоколових, звернув наліво у провулок, який закінчився вузькою стежкою. Тут хати зупинились у нерішучості перед шелестом джунглів — далі розкинувся масив кукурудзяного поля. Стежка розкраяла поле навпіл і обірвалася, а чи намоталась, як стрічка, на гусениці трактора, що розмі-

рено почахкував у міжрядді молодих черешень,— Олесь вийшов на край колгоспного саду; вийшов і мало не скрикнув від зачудування: черешеньки, всі як одна, пишались в тернових хустинах. Недавні холодні дощі почервонили передчасно їх крони, надали їм малинової краси, і деревця, начебто відчуваючи свою неписану красу, стояли на рівних проміжках одне від одного, струнки і горді, як дівчата. Якби зірвався ненароком вітер, то створилася б ілюзія хорооводу. Але вітер, як добрий легінь, лежав приспаний у захисній смузі ліщини, якою був оторочений сад, і лише вряди-годи зітхав, і тоді черлені листочки черешень дрібно тремтіли, як на пилці золоті дукачі.

— Красно тут... чи як гадаєте, професоре?— несподівано збоку обізравсь чийсь старечий голос. Олесь оглянувся. Неподалік під ліщиновим кущем сидів на фуфайці і курич люльку сухорлявий, білий, схожий на Захара Беркута, зіграного у фільмі Симчичем, дідуган. Тільки Симчичів Беркут був сумний, переобтяжений думами, а цей світився привітністю, прихованими, як жаринки в попелі, веселинками в очах; дідову привітність Олесь відчував майже фізично, мовби в обличчя війнув теплий дух домашнього вогню.

— Сідай побіч мене, Мудриків сину,— сказав старий, підіймаючись і розстеляючи фуфайку.

— Хіба ви мене знаєте?— запитав Олесь.

— Го, а чом би й ні. Село, дитино, як цимбали: в одному кінці задзвонить відро — а в другому чути. Я знайомий із твоїм батьком — кореспондентом Мудриком. Будеш писати додому, то передай вітцеві: старий Яків Розлуч вельми його хвалить, що прислав із міста сина, щоб наших онуків учив. Та ти, дитино, сідай, тут не церква, щоб чипіти на ногах... хоч помолитися тут можна... до цієї краси.

— Не вчив я молитов, нанашку,— Олесь сів поруч і закурич.

— А ти гадаєш, що я про церковні молитви кажу. Не знаєш бо Нанашка Якова... Яків, дитино, сам давним-давно церковні молитви порозгублював з пам'яті. Я про інше веду річ... про той стан зворушення людської душі, про який важко розповісти словами тоді, коли людина віч-на-віч здивається з прекрасним. Краса — пожива для душі. Дурно, гадаєш, люди товпляться по ермітажах... товпляться з самої тільки цікавості? Ой ні! Жене їх туди голод духовний.

Олесь ніколи не думав, що йому колись доведеться

розмовляти з простим гуцулом про красу... бо пібито тема задалека для колгоспника; він був одночасно і заскочений, і розгублений, і ображений на батька, який не підготував його до сьогоднішньої зустрічі. Старий двадцять років кореспондентував, об'їздив і сходив пішки вздовж і впоперек усю область, знався з такими ось оригіналами, як Яків Розлуч, а синові ні слова про це не оповідав. «Хіба ти, Олесю, хотів про них, про оригіналів сільських щось знати?— шибнуло запізніле каюття.— Ти ж бо й нариси батькові не полюбляв. Пам'ятаєш давню розмову: «У писанні твоєму вплетено фальш... ти своїх героїв ставиш на котурни, вони в тебе піднесені, ледве не легендарні, як у Довженка». «А що я зроблю,— відповідав тоді ображений і знічений синовим присудом батько.— Що я зроблю, коли люблю саме таких людей... шукаю їх — і, повір, знаходжу». «Мабуть, шукаєш їх удень з ліхтарнею?» «Чого ж, їх багато... їх, може, більше. Треба тільки вміти розпізнавати. Їх виказують часом вчинок, робота... часом — сдипе випадкове слово, часом — блиск очей». «Пусте... лжеромантичні лики,— гарячився Олесь.— Я особисто люблю людей приземлених, лютих до роботи, пожадливих до життя. Вони в своїй масі пібито сірі, без твого сіяння, але через те, що вони маса,— великі». «Сірі не можуть бути великими... та сірих і нема. Сіримися здаються лише через те, що непізнані. Сумніваюся, чи про людей можна сказати: кількість переходить у якість. Маса, народ тому й великі, що складаються з неповторних індивідів».

Так вони тоді й не знайшли спільної мови і більше до цієї теми не поверталися.

— А шкода,— Олесева думка вирвалася вголос. Він мав на увазі шкоду від незакінченої суперечки з батьком. Нанашко Яків зрозумів його слова по своєму:

— Кого шкода? Тих, що товпляться в третяковках? Ну, ти даремно-пусто... Мені шкода тих, які часом не вміють помітити красу під носом. Живуть поруч із нею, нею дихають — і її не помічають. Я, дитино, тогочу ряст на білому світі більше сімдесяти років, а надивитися на світ, насититися ним — не можу. Багато років Венерою Мілоською була для мене жона Анна... замолоду її звали Гейкою. Вчора світ здивував мене досконалим мереживом паутиння, на якому пацьорками сріблилася роса, сьогодні — оцими малиновими черешеньками, завтра — чиеюсь гарною роботою. Ось хоч би й Савиною оранкою. Нема кінця відкриттю краси.

— Хіба це оре Сава Пантелеймонович?— спитав Олесь, спостерігаючи, як трактор, дійшовши до кінця борозни; підняв угору плуги, що блиснули проти сонця чистим сріблом, плавно, як корабель, повернувся і вже на сусідньому міжрядді розпочав нову борозну.

— Та він,— підтвердив Нанашко Яків,— бригадир наш. Ромко Матейчин допіру орав... а тут з дому прибігли, Настка, його молода жона, родити збирається. І зірвався легінь, перепуджений і зраділий, з свого трактора. Бригадир його підмінив, бо оранка теж як пологи — не відкладеш. Сказав бо Гесіод: «Добре вважай, коли вперше ти крик журавлиний почуєш, що з висоти, із-за хмар аж, щороку до нас долітає. Знак подає він орати, віщує зими дощової Хмарну добу...»

— Ого, ви і Гесіода знаєте!— вигукнув знепацька Олесь. І, мабуть, пробився в тому вигуку скепсис, бо старий пильно поглянув на нього, потім сказав, сміючись:

— А як же ти гадав, професоре? Нанашко Яків Розлуч, готуючись до зустрічі з тобою, ніч не спав: спеціально вивчав виматки творінь Гесіода, щоб «блиснути» перед ученим молодиком, як тепер кажуть, ерудицією. Мовляв, дивись-но, інтелігенція, яких вершин сягнув колгоспник із Садової Поляни.

— Вибачте,— знітився Олесь,— я не хотів вас образити.

— Я не ображаюсь. Я справді нахапався у житті всього... книжок перечитав гори. Шукав чогось... себе в собі шукав. Щось знаходив, а щось втрачав. Така то діалектика.

— Шкодуєте за минулим?— Щирість старого викликала симпатію.

— Та чого ж. Кожному, дитино, своє. Твій батько, я запам'ятав, якось писав про мене в обласній газеті: «Я слухав його, цього старого гуцула, і думав: скільки свого часу через нестатки, безробіття, через брак освіти зниділо в наших горах, у самому центрі Європи, великих художників, філософів, поетів, якими ми сьогодні пишалися б». Бач, як загнув твій дедя. А я особисто не шкодую, що не став, скажімо, філософом чи там кимось іншим. Головне, що я став сам собою, таким, як є. Бо не так важливо, ким людина стає, яку посаду займає, важливо, чи вона сповнила на світі своє призначення, а чи процвідрила роки на марниці. Моє життя, гадаю, не пущено з вітром, якась борезенка лишилася.— Нанашко Яків

памацав па стеглі плескату дерев'яну боклагу, що висіла на ремінці через плече, відкоркував її і приклав до уст. Запахло яблучним вином.— Хочеш? Ні? Ну, то дивись сам. А я, грішний, люблю закропитися. Садам, яблуками мені пахне цілий рік, навіть зимою.

«Оригінал,— подумав Олесь про старого.— Зрештою, всі ми оригінали... чимсь характерним відрізняємося один від одного. Та тільки зблизька видно різницю, в масі — ми сірі... сірі або ж непізнані — пригадалися батькові слова.— Значить, мав він рацію,— тільки тепер закінчив Олесь давню суперечку з батьком.— Але щось нас і єднає, в чомусь ми всі схожі. Може, прагнення лишити по собі борозенку, про яку говорив Нанашко Яків?

Трактор тим часом наближався. Запилений, обляпаний соляркою, він повз по прямій лінії міжряддя, наче його хтось вів на припоні, Олесь, дитина міста, який дотепер бачив оранку лише на екранах кіно і телевізорів, іронічно посміхнувся з своїх дотеперішніх уявлень про оранку: на екранах трактори шили по полю легко і граціозно, як молоді жеребці бігли, а хлопці-трактористи, виблискуючи білими зубами, розповідали глядачам про поезію праці на землі. Трактор же Колоколова ішов у борозні натужно, тяжко, і був він чимсь схожий на бика з низько опущеними рогами. Тіло його здригалось. Лемеші, глибоко вгризаючись у ґрунт, відвалювали важкі скиби; і круті скиби, і скреготливі каменюки, що траплялися часто, і цупке переплетіння корінців, що, мовби купно змовившись, як могли опиралися машині. Хвилинами здавалось, що їй не вистачить дихання, і трактор ось-ось захлинеється і стане, але це тільки здавалось недосвідченому Олесеві, трактор переводив дух, серце набирало ритму, і він уперто продовжував свій шлях, терпеливо і заграбасто вишукуючи зубатими гусеницями найменшу ямку чи горбик, які додавали йому опори. Олесь милувався впертою машиною, в її змагу з землею відчувалася геркулесівська, скроплена солоним потом сила, і разом із тим було в цьому змагу щось натхненне, поетичне; натхненність променилась від людини, від Сави Пантелеймоновича Колоколова, що приріс до сидіння і до важелів: власне, він, Колоколов, а не машина — уточнив про себе Олесь — став на змаг із землею, машина тільки допомагала людині у її вікопомному протиборстві з природою... власне, він, Колоколов, а не забрюханий трактор, кидав землю під гусениці, краяв її лемешами на скиби, і вона, цоборена, через оранку онов-

лепа, щоб знову родити, улягалася позаду плуга тиха і податлива.

Сава Колоколов, вихопившись з кабіни, помахав йому рукою і якісь веселі слова викрикував. Олесь же, оглушений мотором, духом розораної землі, не второпав ні звука. Трактор прочахкав мимо, картина буденнішала, зменшувалася в розмірах: Сава просто розорював загончики поміж рядами деревець — і більше нічого. Ні, сказати «більше нічого» не можна, побачена сьогодні першим планом, відчута й пережита хліборобська робота ніколи вже не забудеться, не зітреться, і хай колись поезія облетить із неї, як цвіт з яблуні, лишиться сіль. Тепер Олесь зрозумів давній звичай цілувати хліб, коли він ненароком падає на землю; і ще Олесь сьогодні зрозумів старого і втомленого письменника, який виступав у них в інституті. Письменник ходив по сцені, присадкуватий, сивий, і глухо говорив, що критика загалом має рацію, нарікаючи на літераторів, які мало пишуть творів з життя робітничого, міського. Але критики при цьому забувають про вплив певних чинників, навколишнього середовища на нас, тих, що пишуть. Сталося так, що багато — якщо не більшість — нашого брата-літератора походять з села... і той, що колись бодай у дитинстві напився сільських чаїрів, був присутній або брав участь у хліборобському дійстві, навіки понесе з собою саптімент до села. Це не хуторянство, боже бороши, це об'єктивна закономірність, з якою треба рахуватися. Тепер в літературу вливаються молоді люди, наші сини, народжені в місті, їм тема асфальтованої вулиці рідна, вони в свою чергу зачаровані спалахом електрозварювання чи мудрими й точними діями верстатів-автоматів... нашим синам, отже, належить заповнити прогалину, яку ми не заповнили.

Олесь не був згідний з письменником, він навіть посплав на сцену записку (правда, без підпису), в якій з властивою йому прямоотою писав: «Мені, однак, здається, що наш шановний гість занадто ускладнює проблему. Хіба Франко не був селюком — і в той же час його перу належить знаменитий міський, якщо хочете, Бориславський цикл. Подібних прикладів є безліч і в радянській літературі. Важливо знати, про що пишеш. А знання можна добути».

Письменник ходив по сцені в задумі, тримаючи в руці його записку.

— Хто знає, — говорив він спроквола, — може, ви, молодий чоловіче, — подивився в зал, — маєте в чомусь слущ-

пість. Мої твердження не вважайте категоричними... Я просто роздумую разом із вами вголос. Та в одному з вами погодитись не можу: мистецтво — це такий вогонь, що тільки при наявності добутих, як ви кажете, знань горіти не хоче, не має сили. Він вимагає ще чогось... любові... серця... душі?

Мабуть, тільки сьогодні до Олесья доходила правда старого письменника. «Причаровує мене Садова Поляна то оранкою, то черешнями-дівчатами в тернових хустках. Чи причарує назавжди?»

— Що ти, дитино, стовбичиш над ріллею, як крук!— гукнув з-під ліщинового куща Яків Розлуч.— Глянь-но, Головиха до нас прямує.

З середини саду, залишивши на дорозі «газик», йшла до них Юстина Миколаївна... йшла розмашисто, прямо, як солдат, підминаючи чобітками пожухлі бур'яни. На зораних загончиках постояла, оцінюючи чоловікову роботу, потім махнула тракторові, який наближався, щоб зупинивсь, і рінуче підійшла до Олесья і Розлуча.

— Що сталося, Юстино?— старий підвівся назустріч, простягнувши долоню.

— А що могло статись?— Юстина Миколаївна відвела очі.

— Я ж бачу: сталося.

Навіть Олесь закріпів, що вона змінилася: з обличчя зникла гордовита маска неприступності, в очах погасли пачальницькі вогники, її руки, завжди впевнені, різкі, сьогодні не знаходили собі місця, металися, як сполохані птахи, то до пасма волосся, що вибивалося з-під хустини, то до очей або губів. Колоколов, який, не загнувши мотора, вискочив по-молодечому з кабіни і в два кроки опинився біля них, теж не впізнав своєї Юстини.

— Чого ви повітріцувалися,— буркнула Головиха. Вона брала себе в руки, на деякий час це їй удалось, і Сава Пантелеймонович, витираючи віхтем прив'ялої трави мастило з долонь, полегшено зітхнув:

— Ху,— сказав.— А я думав... майнуло в голові... щось трапилось з сипами... з котримось. Великі сипи — великий клопіт.

— Клопіт маємо через Мудрикового сипа,— кивнула Юстина Миколаївна на Олесья.— Скаржився щойно наш бухгалтер Буць: «Засудив твій квартирант мого Мирона на вигнання зі школи». Це правда?

— Правда,— Олесь витримав її довгий погляд.—

Формулювання, як кажуть, було інакше, але не в цьому річ. Тобто я сказав йому те, що порядні люди давно повинні були сказати.— Він не сподівався, що дебати, розпочаті на директорській «п'ятихвилиниці», будуть продовжені в колгоспному саду.

— Давно пора,— відразу став на його бік Колоколов.— Тішуся, що знайшовся...

— Перестань,— обірвала Юстина Миколаївна чоловіка. Вона увійшла у свою начальницьку роль, знову повернула собі уміння командувати.— Всі до критики спритні, а найперше — молоді. А я гадаю, що треба спочатку завоювати право критикувати... судити. Ти не думав над цим? Є критика і є критиканство.

— Не прискіпуйся до хлопця,— Колоколов став між дружиною і Олесем.— Право на критику... теж мені теорію вигадала. Слухай-но, жінко, а чи не здається тобі, що переступаєш межу. Школа — не твоя парафія. В колгоспі з твоїм характером примирилися і до пори до часу терплять. Шанують за старі заслуги й за добре господарювання. Але...

— Саво, обійдемося без моралі. Я знаю, що думають про свого голову наші колгоспники. Якби погано, то не обирали б стільки років підряд.

— Але якийсь рік може виявитися останнім...

— Невже я така погана?

— Не тут би нам про це говорити, Юсте,— примирливо відповів Колоколов.— В мене он трактор постогнує в борозні, в холосту працюючи. Але якщо вже зайшла про це мова, а тут усі свої, рідні, то можна сказати: ти в душі інша, краща, оцю суворість носиш як маску. І я про це знаю, Нанашко Яків теж знають. А в Олеся може скластися про тебе інша думка... якщо вже не склалась. Ти ось прилетіла в сад, побачила хлопця і впала на нього, як ворона на зайця, лише за те, що він покритикував сина твого бухгалтера. Щось я досі не бачив, щоб ти бралася боронити п'яничок.

Олесеві було незручно, що через нього посварилися чоловік з жінкою; він не без жалю подумав, що ще сьогодні треба буде вибратися з білої кімнатчини на мансарді їхнього будинку. І не так шкода кімнати, як Колоколового музею і бібліотеки, де готувався до уроків. Та що поробиш... змушений буде шукати іншого пристановища.

У грудях ярилися, дозрівали до червоного, як камені у вогні, гнівні слова, які збирався сказати Головисі. Хай

знає, що він не звик поступатися своїми принципами. Так його вчили в школі, в інституті.

Почав глухо, стримано:

— Ви тут, Юстина Миколаївно, зволили висловити тезу про молодих критиканів. Хочу нагадати, що відслужив армійську службу, провчився п'ять років в інституті. Маю шестирічний партійний стаж. І мені здається...

— Приналежність до партії тим більше зобов'язує до обдуманого слова,— наставляла Головиха.

— Твоїми б устами, Юсте, та мед пити,— сказав Колоколов.— Сама ти цього не дотримуєшся. А інших — повчаш.

— Сьогодні якраз той випадок, коли я повчаю для того, щоб не повторював моїх помилок,— відповіла на диво спокійно, а навіть журливо.

— Тобто щоб не рубав з плеча?— спитав Колоколов. Він тривожився її незрозумілою журбою.

— Так, щоб не рубав з плеча,— повторила лагідно. І замовкла. Задивилась на сад, на трактор, що дрібно тремтів у борозні, як нетерпеливий кінь.— Іди, Сава, сри, якщо взявся. Пальце он нусто-марно пускаєш з димом. Твого Олесея не з'їм, не бійся. Та він і не дасться. Гляди, кулаки зціпив,— усміхнулася і роззброяла Мудрика. Він не вмів довго гніватися.— Ось так воно ліпше,— помітила, що його обличчя розпогодилось.— Не треба надто великої хоробрості, щоб ударити того, хто впав... який лежить, і після того думати, що виводиш людину на шлях істини. Отут, Олесею, мій Сава боронить тебе від лютої Головихи, а сам любить повчати: «Дивись-но в корінь». На «п'ятихвилиниці» в школі ти про корінь забув... ти боронив свою історію і дітей від згубного впливу вчителя, який запричтається вином. Усе ніби вірно... крім одного: ти скинув з рахівниці самого Буця.

— Слухай-но, Юсте, я тебе пині не впізнаю,— стривожений Колоколов глянув на Нанашка Якова, що далі сидів мовчки на ф'юфайці під кущем.— Ти якась інша... підмінена.— Він обняв дружину за плечі.

— Запізно обніматися, старий,— посміхнулася журна Юстина Миколаївна.— А щодо підміненої... то ще хто знає, коли я буваю сама собою, а коли підмінена. Але я не про це,— поправилася.— Хочу сказати Олесеєві: що ти, легініку, знаєш про Буця, окрім того, що він зазирає в чарку? Так само його колеги... директор Бойчук. Вбили собі в голову: людина зійшла з дороги. А раз так — треба виховувати.

— Твій метод, Юсте, — таки не втримався веселий, пшеничний Колоколов, щоб не штрикнути її шпилькою. — Ти любиш виховувати всіх... — поглянув жінці в обличчя, побачив благальні очі й на півслові знічено замовк.

— Не про мене тут річ... я вчилася самотужки, — ніби скаржилася Головиха. — Олесеві є кому підказати, що не треба Буця ані виховувати, ані наvertати на вірну дорогу. Буцеві ваша педагогічна дорога просто чужа, він на ній випадковий подорожній.

— Як так? Він шість років працює у школі. Стаж...

— Мука, а не стаж, — зітхнула Юстина Миколаївна. — Його стежка в лісі стелиться, дар у нього дерева рости, щоб росли і буяли, а старий Буць з Буцихою колись паполягли: «Боже борони тя, сину, в ліс... Забрав у нас ліс старшого, Миколу, об'їждчиком був, гасав копом по дебрях... на коні мертвого і привезли з кулею в грудях. Хтось підстрелив. Іди, сину, краще вчителі... і шана буде, і робота чиста». Ну, вмовили на свою голову. Бідує тепер чоловік з професорською службою, як із нелюбою жінкою. Хоч з моста та у воду. Він у горілку — комить головою. Отак воно, Мудриків сину.

Олесь почервонів, гейби його ввіймали на чомусь недозволеному. Чувся вишшим, як школяр, котрий погано вивчив уроки. Власне, мудрий урок дістав від Юстини Миколаївни: «Не плавай, Олесю, на поверхні, як тріска. Зазирає глибше, у корінь... Це тобі наука не на один день». Спробував глянути на себе і на всю подію з Буцем збоку тверезо і прискіпливо. Виглядав не дуже гарно. Почувався мовби в костюмі з чужого плеча... з плеча позитивного героя у деяких сучасних романах... герой, молодий і бравий, прибувши у віддалене село, відразу помічає педоліки і засукує рукави, щоб їх ліквідувати. Протягом усього роману тільки те й робить, що щось переборює, переінакшує і під кінець — домагається перемоги. «Дивиша, — сміявся з себе Олесь, — я ж бо не хотів бути позитивним, рожевим, а проте пічим від рожевого не відрізнявся: я ледве не з першого дня розкусив консерватизм директора школи, який прагне лише спокою, помігив горде зазнайство Чорпої Математички, побачив непривабливі риси характеру голови колгоспу. Визначились також мої союзники в особі Сави Колоколова і Довгого Географа. Виходило все, як у романі. Отже, письменники мають рацію? А чому ж критики часто називають їхні твори надуманими, нежиттєвими? Не знаю... Адже ситуація, в яку я потрапив, істина, я її не вигадав...

і разом із тим — ромашічпа, так бп мовити. Може, вся справа в тому, що ми, виховані в сім'ї, в школі, у вузах на літературних зразках, у житті автоматично повторюємо книжних героїв, робимо життя з гогось?

Головиха повернула його на грішну землю поміж черешень у тернових хустках. Спитала:

— Болить.

— Що саме?

— Ну... побите самолюбство.

— Є трохи,— не таївся.— Але Будь... Хто б міг подумати, що людина, яка грає роль удалого молодця, насправді двигає на собі власне невдале життя.

— Людина приробила собі хвоста, як у ящірки. Щоб не жаліли... Наступить хтось погою — не заболить душа.

— Хвіст, буває, приростає назавжди. Так і живуть люди з хвостами.— Зітхнув.

— Ну, дооріуй,— сказала Юстипа Миколаївна чоловікові.— Машинка мене чекає... справи.— І рушила навскіс через зораний загінчик.

— Почекай,— зупинив її Нанашку Яків. Звівся легко на поги.— Ти чого приходила, Юстипо? Не для того приходила, щоб висповідати легіня. Його тут могло й не бути. Бачу — не для цього. Кажи.

Стала на риллі, понурилась.

— Ви, Нанашку, всевидючий прозорливець,— спробувала звести його запитання на жарт. Та губи її заломились.— А втім... ви вгадали, Нанашку: не для того. Невістка Таня написала, Саво, що арештували нашого Колю. Щось там із цинковою бляхою... махінації усякі.

Сава Колоколов круто вилаявся.

— Все їм мало! Мало!— крикнув. І відразу стих.— Що ж, Юсте, прийшла пора нам з тобою жати те, що посіяли.

2

— Юстипо-о-о-о!

Кличу її, а вона не озивається.

Ще про молоду Юстину ніхто нічого не знає, іще ні слова про неї, молоду, не сказано, іще не час нам дізнатися: білява вона чи чорпява, бідна чи багата; іще дівчина невпізнанна і незаймана блукає серед людського гуртиська, іще вона листочок серед листя; іще навколо її голови не світиться золотий німб, а сусідські молодичі не заходжуються, як воно, звичайно, буває, німб виквацьо-

увати дьогтем; іще Садова Поляпа не довідалася про її любов, заворожену від людського ока чи тризіллям, чи словом ворожбитним, чи нічкою темною, і ще, може, заворожена її любов автоматом, цілком реальним і жорстоким, як реальним і жорстоким був час.

Аж поки бандерівська куля не скосила на Кам'яному полі Созонта Сем'янчука...

Бандерівська куля, якщо пам'ятаєте, скосила Созонта якраз у тую хвилину, коли він разом із Яковом Розлучем садив яблуню в майбутньому колгоспному саду; куля вдарила його поміж бровами, він не встиг і скрикнути, лише схилив паб'к голову і безперестапно, і тепер уже безбоязно, вдивлявся в навколишні ліси... він ще й по смерті не вірив, що з лісу, з осіннього передвечірнього марева, звідки у його дитинстві прилітали добрі птахи і прибігали добрі звірі... птахи приносили в дзьобах сні, а зайчата, бувало, передавали дедьові скибку хліба для нього... а тепер ось з лісу прилетіла куля із гарячого заліза й укоротила йому життя саме тоді, коли до нього припливло роботи, як води; він схилив голову на крем'янисту землю, вдивлявся у зрадливий низий ліс і після смерті журився: а хто роботу буде його робити, а хто буде садити сад? У мертвому засклілому погляді туманився жаль: таж я всі фронти пройшов... таж я на передовій за один день міг умерти тисячу разів... таж на мене кидали бомби, випалювали мене вогнем, розтріскували стрільнями, розчавлювали танками, а я з-під бомб, з-під снарядів, із-під танкових траків підіймався і йшов уперед... ішов, поки не дійшов додому.

А тут надлетіла з лісу куля...

Після короткого і жаркого бою з сотнею Мирча «істребки» поклали Созонта в драбини на соломі, накрили шинелиною і повезли в село.

Спорядили його не в татовій хижці, де йому було тісно за життя і після смерті, а в сільській читальні, яку від недавнього часу стали називати клубом. Созонт лежав як живий у чистій гімнастерці, в ремені й при портупеї, в лейтенантських погонах, і якби не чорна дірка поміж бровами, яку залили воском, то можна було чекати, що він ось-ось спустить з постелі ноги, взує свої офіцерські чоботи і знову піде й піде кружляти селом: накричить на Якова Розлуча, ще й матом приперчить, що покинули садити сад; заходиться, поплювавши в долоні, допомагати теслярам, що будують колгоспні стайні, які чомусь називають фермами; в сільграді вибухне злістю, що срібні

газди, оті розпрокляті саботажники, тягнуть м'ясопоставку державі: «Що, чекаєте, скурві сини, що Америка заліпну більшовикам виповість і ваше призбирание добро зайшиться при вас?!». А вже потому, розкричаний і розпалений, скочить на коня і полетить на присілки й геть аж на Верхи підганяти міліціонерів, щоб швидше пакували на фіри Королів, срібних газдів і усяких підкуркульників, бандпособників та везли їх разом із родинами «на перековку», бо треба село від гаддя розчистити, бо як будеш нове життя будувати, коли гаддя сичить під ногами і кусає.

Созонт, однак, лежав собі спокійно на випиваній подушці, нетерплячка його урвалася, як струна... і струну тую не зв'яжеш до купи, щоб заграти на ній знову. Село ж, заповнене з учорашнього дня приїжджими міліціонерами, що примчали по тривозі з району, кипіло людським плачем, блянням овець, іржанням коней і скрипом возів; інколи для постраху або ж для того, щоб підбадьорити себе самого, хтось стріляв із карабіна, і село тоді лягало ниць, притихало, в тиші було чути, що навколишні ліси на горах шумлять, дихають похмуро, як стада диких биків... у пошумі лісовому мовби зрідка постогпували далекі дзвони, що колись позападалися під землю.

Так говорили старі люди.

Волячою дорогою везли до Гуцульського всю родину Данильча Війтового сина, срібних газдів, а між ними, винними, часом і невинних; дорога починалася в селі біля сільради, а закінчувалася хто знає у якій далечині...

І якби Созонт Сем'яничук устав із смертного ложа, якби взувся в офіцерські чоботи, то напевно не став би вишукувати одного невинного серед вишних, і не тому не дошукувався, що був лютий чи несправедливий, ні, просто для справедливості не було в нього часу, колесо ж бо шалено крутилося, і він, напевно, заходився б підганяти коней і квапити людей, що сиділи на клунках, і тих, хто супроводжував їх, і сам піддав би під заденок якогось воза, щоб чимдуж усі квапилися, поспішали, котилися, везли до чортової мами «на перековку» винних і невинних; він, напевно, покрикував би на тих газдів, які стояли на воротях, проводжаючи сусідів, щоб не сумували й багачиків не жаліли... як срібні газди постелили — так і виспляться. А нас робота чекає... колгосп... невикопана картопля... незібрана кукурудза... недобудована стайня.

Созонт лежав собі тихо, нічого не відаючи, що діється в селі; до нього, правда, приходили люди — сусіди близькі і далекі, якісь там родичі по дедьовій та маминій ліпнях; всі, однак, хто відвідував Созонта, слова до нього не промовили, не ділилися новинами і нічого в Созонта не вимагали, і Созонтові не признавалися, що його, Созонта, вбито... одні остерігалися тих, що в лісі, другі оглядалися на «істребків», що стояли в почесній варті біля труни, треті не знали, як мали самі собі витлумачувати: на добро чи на зло все те, що кині діється в селі? Люди, що приходили до Созонта, були приголомшені і його смертю, і повальними обшуками в селі, і цими ось скрипучими возами, що з'їхалися з околиць сіл і стояли тепер сумною валкою.

І навіть бідна Параська, Созонтова мама, яка замолоду вміла перетирати язиком каміння... і навіть Созонтова сестра не кликали його з того світу, не волали про помсту, не докоряли, що покинув їх, як серед води. Лише в синих Параньчиних очах, у невиплаканих її нетрях, у бездонній душевній кришці плавав, як місяць на воді, жаль: «Чи я тобі, сину, не говорила, що дурно-марно старасешся для людей... люди ж однак тебе не зрозуміють... люди бояться твого петерплячого бажання негайно-таки зробити всіх заможними і щасливими. І хто знає, чи не від тієї боязні відмили на тебе вороги кулю?»

Сьогодні вранці приїхали із Гуцульського на грузовику музиканти з мідними трубами й почали біля читальні на Розлучевому ґрунті грати похоронні марші. Це була повизна для Садової Поляни; дотепер у наших краях плакали тільки люди, а тут тужили й тужили труби, вистелюючи цілий світ золотистим своїм сумним обрусом... по тому обрусі, здавалося, м'яко з похиленими головами тюпали люди, ішли дерева, що струшували на знак жалоби своє листя, ішли птахи, що забули літати, і навіть вітер котився обрусом сумно і повільно, без притаманної йому осінньої шпаркості.

Так мені здавалося.

І ні я, ні моя мама, ні наші сусіди, та й ніхто, мабуть, у цілому селі не могли перенести тужіння мідного оркестру, отого плачу, що лився, як дощ і як світло, бо вулиці заройлися — і покотилися вулиці на Созонтів похорон. Я вже не був маленьким хлопцем, але мама тримала мене за руку і, позираючи на непевні ліси на горах, шептала на вухо, що «коли, не дай боже, «оті» з лісів ударять із скорострільів по мертвому Созонту, по міліціо-

нерах і по цілому селу, то ти, Юрашку, падай, як яблуко, на землю, нікуди не біжи, бо куля любить тих, що втікають». Мої бідні мама, маючи мене одного-єдиного, вчили, як встеретися від кулі і все ж таки на похорон мене вели, вони хотіли, щоб я усе бачив і все чув, щоб зацар'ятав, як ховали Созонта Сем'янчука.

Мідні труби плакали всю дорогу; коли Созонта несли в ґруні на кладовище, то здавалося, що труна, оббита червоною китайкою, пливе, гоїдається понад людськими гоївами на сумовитих звуках оркестру. А як музиканти вмовкли, присівши втомлено на порослі травою чийсь могилки і розтирали хто просто пальцями, а хто — брудними вивернутими кашкетами набряклі, як постолі, губи, то люди сільські в раптовому безгомінні побачили себе наче б повислими, підвішеними у порожнечі, вони, виявилось, теж пливли на мідних звуках, поєднавши з ними свої сльози і біль. Я навіть попервах не здогадався, чого стою на цвинтарі, за ким і чого плачу, смуток, злитий із музикою, був хмільний, солодкий; тепер же, без музики, спустившись на ґріншу землю, на високий цвинтарний горб, з якого було видно наше село, Волячу дорогу, Колійову стежку, Білий потік і навкружні поля ген-ген аж по терня на Монастирському, люди і я з мамою відчувли, як блискавку, що вдарила у високе дерезо, Созонтову смерть. Не вірилося, що сьогодні ще до заходу сонця він не скочить на осідланого кося і не помчить ген до оборотів, де скиртували отаву; якимось було проти-природно думати, що ні завтра, ні післязавтра не скличе в читальні збори й не почне перекопувати невіруючих хомів у перевагах колективного господарювання. Сьогодні ми всі переконалися, що Созонтом, його конем, портупеєю, револьвером, пітом, благацям, поспішливистк, усією його суттю був заповнений цілий наш світ, і ми тепер, по правді кажучи, не знали, як будемо без цього всього жити.

Я стояв неподалік від ями і чув виразно всі промови, клятви, що «діло твоє, товаришу Созонте, продовжимо, а смерть твою відомстимо», і навіть бачив, як у декого з тих, що промовляли, руки мимохіть копульськино шукали й намацували кобури з револьверами. Потім забили домовину цвяхами, взяли на мотуззя і...

І в цю ж мить, коли клацнули затвори карабінів, щоб просалютувати на честь загиблого, з-поміж нових і старих могилок, з-поміж цвинтарних кущів вибігла дівчина... вибігла і розсунула хрестів, кущі, дерева, карабіни, авто-

мати, людей і, розсунувши,— з розгону шугнула поперед домовини в яму.

— Ховайте мене, людоньки добрі, разом із ним... будемо вкупі!— закинула з дна ями. Впала хрестом на днище, приросла до глини, увіходила, здавалося, в там-той світ, і лише плечі, що здригалися від ридання, свідчили, що вона ще на світі білому.

Була це Юстина Воробець, по-теперішньому Юстина Миколаївна Колоколова.

Жіноцтво тоді зойкнуло... зойк злетів аж попід хмари... з хмар почав моросити дощ; чоловіки ж, озброєні і ті, що без зброї, залишивши на мить домовину, скочили в яму і стали піднімати і відривати від землі дівчину. Вона билася в їхніх руках і просилася дати їй умерти поряд із Созонтом. Коли ж витягли з ями й привели до пам'яті, всі побачили, що дівчина наперед приготувалася до смерті: була в білій сорочці, у згардах кованих, у нових постоликах.

Я вже не чув ні салюту, ні гуркоту землі, що падала на домовину, я раз у раз шарпав маму за рукав і запитував про Юстину вчинок, і мама, заглянувши заплаканими очима в мої очі, сказали як цілком дорослому:

— Є на світі, Юрашку, любов.

У маминому голосі, в очах, у зморшках, у кучерику, що вибивався з-під хустини, розлилася скрізь і скрізь папувала зачасна жіноча втіха; мої мама раділи, що на світі окрім смертей, воєн, бандерівців, окрім учорашніх плачів винних і невинних існує ще щось велике й важливе... існує звичайна і велика людська любов.

Я знав про любов усе.

Я знав, що любов — це тоді, коли мої дедя при місяці вночі носили мою маму на руках... носили і колисали... носили і зацілювали... і сміялися обоє... і співали обоє стиха, сидячи в самих сорочках, як апостоли, білі і щасливі на призьбі під хижею, навіть не підозріваючи, що їхній цікавий син стежить за кими з своєї постелі біля вікна; вопи ні сном ні духом не відали, що їхній син теж був щасливий татовим-маминим щастям. Наступного ж дня і вранці, і ввечері, й увесь час, поки в дедю не вцілив на просяному полі німецький снаряд, мама аж променилися тихим ласкавим вогнем, що світився в очах, і через те робота їх не з'їдала, а журба не пригинала додону.

Але я знав лише про мамину і дедьову любов, це була моя таємниця, а виявляється, була ще любов

Созонтова і Юстинина, і ще, певно, є любов інших людей.

Жіноцтво завжди залишається жіноцтвом. По дорозі з цвинтаря додому, охоловши від смутку, від мідних труб, що вивертали душі, як рукави, жінки поступово, самі цього не бажаючи, просякали зеленою заздрістю: мусили собі признатися, що, може, ні одна з них так розпачливо, отак славно-явно не побивалася б за своїм чоловіком чи (псс!) коханцем. «Бо хіба вони того вартують, чоловіки наші? Така вам дрібнота... така свинота...» — запитували самі себе і самі собі твердили. Але не заспокоювалися. І через те пащекували чим далі голосніше, що «дівка, видно, лишилася від Созонта груба, якщо в яму скочила». А друга додала, що дуже вже тиха-скритна була Воробцева донька, нікому й у вусі не телькнуло, що Созонт до неї ходив. Третя судила Созонта, що дивись-но, був чоловік партійний, у діло запряжений, як віл у ярмо, а дівок проте не забував.

А четверта, масно хихочучи, додала:

— Бо, людоньки, природа свого потребус. Хоч ріж, хоч стрілай.

Світ, розгойданий і розплесканий мідними трубами, повертався на свою узвичаєну колію; люди, скинувши з себе серпанки журної музики, що сповивала їх, робила добрішими, м'якшими, розсудливішими, знову вдягали свою щоденну грубу й засмальцьовану вберю, і тільки мама затуляли мені вуха, щоб я не чув, як над чужою любов'ю чи то із заздрощів, що свої любові ніколи не мали або ж розгубили її, чи з глухоти, чи із злості жінки збиткуються над нею, любов'ю, і сногапоють її.

Ходили по любові чобітьми.

— Ти, Юрашку, їх не слухай, — просили мене мама. — Світ лютий, як сокира... сам видиш — кров ллється. Та все ж є у цьому лютотому світі любов. Є, сину.

Юстина була одиначкою у свого деді Николи Воробця, який «політикою не бавився», в піякому війську через те, що дістав замолоду задуху, не служив, і який не був ні бідним, ні багатим, бо, хоч мав на Кам'яному полі якийсь морг ґрунту, мусив доробляти собі хліба, якого не вистачало, ткацтвом. І тому село на третій десь після похорону аж затуманіло, дізнавшись, що Воробцева донька записалася в «істребки», взяла автомат, гранати, запасні диски патронів і при цьому заприсяглася: «Буду воювати, поки до ноги не витлумлять бапдерівців... бо хтось красно клявся за Созонтову смерть відомстити, а

сам сів в авто і покотив до Гудульського, а я тут лишилася, на мене, отже, впав льос відомститися. Це мое право... наші гори право на помсту пам'ятають. Господи боже, поможи мені».

Хто знає, чи так вона пояснювала своє бажання взяти в руки зброю, чи, може, по-інакшому, ніхто не виміряв глибини її сумнівів, і ніхто не підслухав маминих-дедєвих просьб і грозьб не брати автомата, це лишилося її таємницею, село побачило її, коли йшла вулицею — озброєна, темпа і враз мовби обважпіла. Все в ній перемінилося — хода, постава, погляд. Автомат, що висів на плечі, перемалював дівочий портрет... від автомата, здавалося, вона набралася холодної замкнутості, гострого, ніби для прицілу примруженого зору. Мої мама, почувши про цю переміну Юстишину, казали, що не можна любов відомщувати... відомщена любов однаково не воскресє, бо не воскресє і не летить до неба підстрелений голуб.

— А може, Юрашку, це вже не любов? — не так мене мама перенитували, як саму себе. — Може, любов, коли дівчина-вдовиця бере в руки автомат, стає політкою? Певно, прийшов для Мирчової боївки останній речинець.

Якогось ранку тієї ж таки осені, коли я пас в кіпці свого городу корівчину, з полів, з пезжатої іще кукурудзянки вибрели на стежку два «істребки». Позаду з автоматом на плечі ступала Юстина. Всі трос були по вуха заропені, закоцюбнуті, видно, цілу ніч пролежали у засідці, стережачи село, а тепер верталися в «гарнізон». Я тоді вперше зблизька придивився до дівчини: на ній була підперезана ремемем шпигелина, голову мала по-жіночому пов'язану хустиною, на ногах — грубі чоботиська. Стомленє аж зелене обличчя, запечені губи, чорні кола попід очима, посиніла на холоді рука, що тримала пасок автомата, недобрий бистрий погляд, який вона кинула на мене — все це навідмаш, ув одну секунду перекреслило мої уявлення про романтичну дівчину, яка кинулася за своїм кохачим до могильної ями. Мені, мабуть, треба було змовчати, вступитися з стежки і дати їй дорогу, а я, певно, з жалю до дівчини і з гніву, що стрілила в мене недобрими очима, сказав їй маминими словами, що любов не можна відомщувати... відомщена любов, як підстрелений голуб, до неба не літає.

— Що-що? — зупинилась переді мною. — Ану повтори, що ти сказав. — Голос був у неї хрипкуватий, брови насупились, як вороння на дощ, якоїсь хвилини мені здалося,

що дівчина хотіла турнути мене дулом автомата. «Істрєбки» теж стали і зиркали на мене недобрим оком. Я повторив мамині слова, тепер уже мусив повторити, Юстина стояла переді мною з своїм автоматом, із своїм горем, із своєю сьогоднішньою педоспаною ніччю, і я помічав, що похмурість з її брів і з очей минається, довгобразе чорняве обличчя відтаювало, добріло і робилося гарним. Ув оці зблиснула сльоза. Вона обома руками притисла мене до себе, обняла й відразу відштовхнула, промовивши:

— Може, і твоя правда, Юрашку. Та тільки не в кожного любов як голуб. Не в кожного... І що ти, зрештою, шмаркачу, знаєш про любов?— запитувала, а в самій світилася в оці сльоза. Я ще нічого не знав про любов, окрім про дєдину-маму, тому не відповів ні слова, а вона сказала:— Видиш, нічого ти не знаєш, Юрашку. Нічого.— І пішла у свій «гарнізон» із сльозою, що світилася в оці.

Слухайте, хіба плачуть жінки, посячи на ремєнях автомата?

Вона покинула «гарнізон», що розмістився разом із сіл'радою і правлінням колгоспу в колишній вілії-замочку графа Курмановського, пастушної весни. Не беруся судити, чи клятву вона свою сповнила і Созонтова смерть була відомщена, чи перетліла в ній жадоба помсти, чи, мабуть, перегоріла в ній любов, одне слово, Юстина написала рапорт, здала зброю, скинула поруділі за зиму в снігах кирзачи й побігла через городи додому. Вона й раніше відвідувала тата і маму, помагала їм, бувало, сітки нарізати худобині або хату на різдво побілити, але це були відвідини короткі — автомат чекав її на гвіздку; тепер же без ваготи зброї, боса, дівчина знову ставала сама собою, легкою і вродливою, такою, якою була до Созонтової смерті; вона раділа своїй полегшї, що настала як виздоровлення після довгої хвороби — якби змахнула руками, то могла б знятися і полетіти. Кам'яне поле лежало перед нею ласкаве, заврунене озиминою. Поблизу Монастирського орали, снуючи туди-сюди, два трактори, і хоч Юстина знала, що в трактористів на всяк випадок припасені в кабінах карабіни, вона чомусь про карабіни забула, зате подумала про причіплювачів, що сиділи високо на своїх сідалах. «Гей ви, причіплювачі!— кричала їм подумки.— На сідалах там не дрїмайте, щоб плуги дїку землю не вивертали... па дїкій землі збіжжя не родить!» Людські городи пахли димом, ярою землею і

гноєм; цілий світ знову — від бані небесної до вибіленого каміння під межею пахтів молодим терпким зелом і переливався великим червоним сонцем. Очевидно, сьогоднішній день скресіння... день повторного сотворення світу мусив-таки до неї вернутися, але спершу дівчина повинна була перейти бої, небезпеки, надивитися на рани й на смерті; дівчина точна не знала, чи цього всього вимагав од неї жорсткий час, у триб якого ступила ногою, чи цього потребувала її розпука... а чи це була покута за те, що Созонт наклав головою, а вона живе собі і живе?

Хто міг на ці питання відповісти?

Позавчора на світанку, коли разом з іншими бійцями винищувального батальйону лежала в смеречині на Веснярці, очікуючи в засідці на боївку Мирча, яка за даними повинна була саме оцим плаєм переходити на той бік перевалу, до Юстини впритул підступило жадання вернутися у мирний світ, у жіночі турботи, у скресні дні, що пахнуть молодим зелом, розораною землею і великим червоним сонцем; вона лежала в смеречині на торішній опалій хвої, уся була напружена як тятива, і не тільки вухами, усім еством своїм ловила в лісі найменший шелест, потріскування хмизу, зітхання вітру, скрип дерева, боячись пропустити мить, коли Мирчо підступить дочасної засідки... мусить підступити, бо якщо занюхає небезпеку — знову згине в горах, щезне, причаївшись у своїх схронах, і опісля бігай за ним, бацдитом, висолопивши язика.

А час найвищий здибатися з Мирчом...

Вона в ці хвилини була гостра, як коса, і чутлива, як листок на вітрі, ні про що інше не могла думати, окрім сьогоднішньої операції... не могла... не хотіла... не мала права думати, а все ж усупереч усьому серед ставлевої напруги озвалася у ній незачата дитина; дитя у ній заплакало, і Юстина, приголомшена, як сарна пострілом, не знімаючи з автомата рук, перепеленювала дитя, вицілювала ніжки і сідничку; це була передсвітанкова ворожба, диво, доступне і відоме лише жінці; диво, правда, тривало коротку мить, бо враз десь праворуч, мовби зламалася і впала смерека, затріщав автомат, за ним ударили поодинокі, але часто карабіни, потому прострочили ліс кулемети.

Мали наказ обступити Мирчову боївку колом, не даючи йому на цей раз вирватися. Юстина з «істрєбками» то повзла, то схоплювалася і бігла як шалена, натикаючись на пні і дерева. Ліс стогнав. Кулі бриніли як джмелі, і

Юстина подумала, що ніде так кулі голосно не вибренькують, як серед смерек.

Мирчові і на цей раз удалося вислизнути з оточення, пропасти в хащах — пробив собі дорогу гранатами, правда, з його боївки лишилися різки та ніжки, — коли зійшло сонце, то знесли в одне місце вісім трупів. Дев'ятим був поранений зелений юнак у мазепинці, в засмальцьованому короткому кожущку і в розбитих ушент, скручених дротом чоботях. Він лежав на боці і підпливав кров'ю. Білизна смерті вже притрусила його вихудле лице й знекровила губи. Його, мабуть, мучила спрага, бо раз у раз просив води. Юстина мимоволі підглянула його муку і чи то пожаліла його зелену молодість, чи, підкоряючись жіночій жалісливості, зірвала з пояса флягу й хотіла його напоїти.

— А він би тобі води подав?!— крикнув хтось з «істребків» і виматюкався.

Вода, а чи окрик «істребка» спам'ятали хлопця в мазепинці, він блимнув очима й відвернув голову від фляги.

— Не хочу, — промовив виразно. — Я вмираю за Україну...

Він витягся і стих.

Юстина подумала, що, може, це її автоматна черга прошила його груди, але жалю до нього, як це було перед хвилиною, уже не мала, передсмертні його слова, що вмирає за Україну, видавали в ньому фанатика. Може бути, що він, зачумлений, на правду вірив, що вмирає за Україну, «тільки твоя Україна, хлопче, у схронах, у бункерах, у нічній лякливій пожежі, в руйнації, в безглузких смертях. То ми з Созонтом б'ємося за Україну... Созонт же на Україні садив сад... Созонт клав будівлі... Созонт на Україні любив... і такий день ясний на Україні, хлопче, і таке сонце велике і червоне. А ти заблуканий, безіменний, нічого не видиш і не чуєш — і так буде тобі повік».

Вона прикрила хлопцеві обличчя і пішла пріч. Знову заплакала в ній дитина, Юстина вже її не заспокоювала, не давала пишку і не заколисувала, йшла лісом, двигала на собі гарячий від стріляння автомат і виправдовувалася перед собою, що пристала до «істребків» не задля того тільки, щоб помститися за Созонта, ні, не задля помсти... привело її сюди жадання садити на Україні сади. Правда, думка остаточно визріла щойно тепер, у цю ж хвилину, але яке це має значення — сьогодні думка вирізьбилася,

вчора чи торішньої осені, важливо, що вона в ній, у Юстині, жила.

Дитина в ній незачата плакала, настав час родити.

3

Ой упав Штефан Буждиган на польському полі.

Ой...

Повернуся.

«Повернуся... повернуся усім дяблам на злість... повернуся і утверджуся тут на віки вічні, як це було за мого діда і за прадіда»,— подумки шептав як молитву, як заклинання і як умовляння самого себе граф Януш Курмановський, завмерши на лавці біля садової хвіртки.

Уже все було готове: вечір стемнів, наче на замовлення пригасивши хмарами зорі; місяць — баран рогатий десь заблукав у безоднях чорних; осідлані коні, що звикли до вершників і до дороги, нетерпляче повертали голови до людей, що очікували бозна-чого біля стремен. Господар садиби професор-латиніст із тутешньої гімназії Северин Юзва, давній, ще з університетських часів приятель графа, уже відімкнув хвіртку і навіть протупцював у темряві по стежці кроків зо сто, мовби розвідуючи, чи безпечна дорога. Уже були підігнані попруги, віддані накази, хто очолює валку, а хто йде в ар'єргарді, а Курмановський далі сидів на лавці, глухий і закладлий. Усе в ньому охолело; у свої п'ятдесят п'ять років, простріляних і контужених у першій бригаді Легіонів польських, розтрачених на карпатських і поморських літниських-курортах, пропитих у львівських рестораціях, пап Януш навіть ніколи не замислювався, що живе в ньому прив'язаність до цієї гірської сторони. У Косовацькому повіті він мав обшири лісів, які поволі вирубував і розпродував... оцей лісовий край давав йому прибутки, завдяки цьому краєві жив і забавлявся, а проте ніколи не вважав його за ойчизну... Ойчизна була для нього десь там, де Варшава і Краків, де серце Шопена, де могила Пилсудського на Вавелі, там... там материзна, а тут «всхудне креси», завойована предками територія — і, прошу вас, не більше.

А сьогодні осьь...

А сьогодні осьь перевернулося... сталося... виявилось, що гірська сторона не пускає його від себе, прив'язала до ніг колоди — і хочеться ще бодай хвилину посидіти

у вересневій цій тиші; тиша панувала сонна, тепла і благодатна, і здавалося, що нічого на світі страшного не діється, нема нібито скреготу німецьких танків, боїв у Варшаві, папічної втечі уряду, безладного відступу військ, що отарами розтеклися всіма дорогами, які ведуть до кордону з Румунією. «Вслухайся, прошу тебе, вслухайся у тишу, занурюйся у неї, як у літепло, і повір, що нема розпачу, смертей, героїзму, боягузтва... нема пічого, є тільки вересневий вечір, настояний на запаху смерекового диму, пригорілої кукурудзяної кулеші і прив'ялого листя. Живи, Януше, цим...»

Гуцульське, обступлене лісами і горами, занесене вечірніми птахами на край світу, дримало собі, як курка на сідалі, і, очікуючи вечері і сну, поблимувало ліниво то тут, то там жовтими вогниками вікон. Пан Януш уже знав, що в містечку не існувало ніякої влади. Хоробрий комендант постерунку Бропа разом із своїми поліціянтами дав погам знати ще позавчорашньої ночі, разом із ними напивали п'ятами деякі урядовці і «стшпельци» з тутешньої польської патріотичної молоді. «Все покотилося, Януше, у прірву... те, що будувалося протягом двох десятиліть, ураз розвалилося, як хатка з сірників. І ніхто не знає, що тепер буде, як буде, хто буде? Якийсь бедлам несусвітній... хаос... нема кому... нема твердої руки... а чи нема лудженого горла, щоб крикнути нам: «Схаменіться!» — Так говорив сьогодні на світанку гімназійний професор Северин Юзва, відчиняючи ворота вершникам — сунутникам графа Курмановського.

Юзва в метриці числився українцем, зрідка навіть хизувався своїм українством, бувало, на бенкетах, після полювання у Веснярських лісах у розмові з графом мовби на зло приїжджим патріотам з Варшави чи Кракова переходив на українську мову. Сьогодні ж удосвіта Курмановський, однак, не попросив притулку на депь у когось з місцевих шляхтичів, а постукав до папа Северина... постукав і був упевнений, що йому не відмовлять і не злякаються його несподіваних відвідин. Пан Северин завжди був надійним чоловіком, добрим обивателем Речі Посполитої, а те, що він українець, що належить до УНДО, не мало ніякого значення... Папові Северинові під польським крилом смачно і добре малося, і це головне, а не показне його мальоване українство.

Вдень граф хотів заснути.

Пані Юздова постелила в затіпному покої, але сон до нього не йшов... а може, і йшов-напливав, та тільки

граф, сам того не бажаючи, виставляв супроти нього за-слони і рогатини, потерпаючи: «Якщо засну, то щось станеться». Це була нав'язлива, хвороблива тривога, і граф не мав сили з нею боротися... «щось станеться... щось станеться»; він лише зняв чоботи, розвісив на халявах, як простий вояк, смердючі шкарпетки, розстібнув гаплик френча і, не скидаючи пояса з револьвером, подрімав ушівока, схилившись на руки на столі. Спав чи не спав, а перед зімкнутими очима напливало і вчорашнє, і ще давніше, з-поміж безлічі облич, стертих і сірих, воскресав сивий старий патлайко з австріяцьким гвером у руках, у праній-перепраній польовій конфедератці... отой сивий патлайко у Винниках під Львовом, прошу вас, вихопившись на дорогу, вимахував гвером і просив зупинитися, «бо інакше,— погрожував,— почну в боягузів стріляти».

І таки для постраху вистрелив угору.

То була марна робота, що міг учинити один старий чоловік супроти війська, що супуло на нього, як сарана? Патлайко не хотів цього розуміти, він знову й знову стріляв угору, поки його самого не відліла револьверна куля. (Сухо тріснув постріл, ніхто й не оглянувся, не шукав убивцю... ніхто не мав на це часу... часу вистачало лише на те, щоб відтягти труп на узбіччя).

А за згадкою про сивого патлайка спувалася вузька і вибоїста дорога, загачена піхотою, уланами, танками-«чолгами», військовими і просто селянськими возами, фіакрами, автомобілями. Усе це разом було монолітне і єдине... був спрут скручений, пов'язаний колючим дротом. Дорога котилася, звивалася, текла, як каламутна ріка. І лише на роздоріжжі, де від Золочівського шляху відгалужувався шлях Станіславський, ріка розділялася на два рукави: поділ відбувався стихійно, інтуїтивно, тут ніхто нікого не слухав і ніхто нікому не показував, усякий чипив на власний розсуд. Військові, що походили з корінної Польщі, втікали до Румунії через околицьний Тернопіль, а знаючі пробивалися ближчою дорогою — на Бистричани, Соляну Баню, Кутища... «Я був серед тих, що знали дорогу ближчу... виявляється, є дороги на Голгофу ближчі і є дальші».

У напівсні, в маренні іноді пападав на нього первовий сміх, граф похихикував із тих краков'яків і познанців, які не знали, сердеги, ближчої дороги на Голгофу; сміх переходив у плач, у схлипування, і тоді вірний як пес старий денщик-«пуцар» Марек Кукеля, що воював ра-

зом із графом у першій бригаді Легіонів польських проти Бруслова в Карпатах, а потому на Південно-Східному фронті у дев'ятнадцятому році в армії Вацлава Івашкевича теж разом із графом відвоював в «українцув» Борислав, Дрогобич і Стрий, будив обережно свого пана. Курмановський замовкав, а Марек, споглядаючи на нього з-під напухлих повік, сам змучений до краю, жалів його і в думках заколисував як дитину.

Пан Януш замолоду товк собою по всіх фронтах, не шкодуючи для «ойчизни» трудів і крові, аж поки вона, «ойчизна», не «встала з мертвих». У двадцятому році, вже від більшовиків, граф дістав кулю у праве рамено, і рука втратила придатність хапатися за шаблю. Тоді командант Пільсудський дав йому паостанку полковницькі погони, хрест «Віртуті мілітарі», а молода вдячна держава призначила своєму героєві довічну ренту. Крім того,— і це головне,— він відвоював у Львові на Погулянці родовий палацик, а в Карпатах маєток: смерекові ліси і напівзруйнований предківський замок у Садовій Поляпі, який згодом перебудував на маленьку мисливську фортецю-вілію.

Було, отже, за що воювати.

За ним, за Курмановським, видзвонював шпорамп, йшов за ним у вогонь і воду Марек Кукеля, який не заслужив на війні хреста і не доробився, як інші, осадницької парцелі десь на Всливі або на Поділлі, як був рядовим-«шеренговцем», так і залишився ним. Однак людська прив'язаність і гнучкий хребет мають свої таємниці: Мареку було доволі графовой приязні, його щедрот, він був словнений вдячності за те, що по війні служив у нього конюхом, що малжонку його — Магдалену — граф тримав у палацiku за економку, а цуречку Зосю посилав на свій кошт до гімназії. А ще дозволялося Мареку, «старій службі», ходити у військових чоботях із шпорами, що так солодко і патріотично дзвонили. «І я, «стара служба», питаюся вас: якого ще лисого дябла Мареку Кукелі було потрібно? Най би так тривало вічно».

«Спіть, мій пане, спіть...»

Сам Марек міг спати і сидючи, і стоячи, і їдучи в сідлі; віяло від нього спокоєм і впевненістю; коли ж сідлав коня, то робив це неквапно і ретельно, начебто збирався провести в тому сідлі ціле своє життя; його не заціпало і не лякало завільонське стовпище на дорогах, він не журився долею Польщі. Старий, але ще по-молодечому прямий у сідлі «пуцар» із пишним «а ля Пільсудський» вусом, повністю покладався на свого папа і його щасливу

зірку. Він тільки й знав, що нагодувати і напоїти коней, подбати про нічліг і харчі, встерегти графа від простуди, а далі хай діється божа воля. А ще денно і нічно не спускав ока з шкіряного саквояжа, важкого, повного родових коштовностей, які граф прихопив із собою, втікаючи зі Львова. Пан Януш не таївся зі своїм скарбом перед слугою, навпаки, поклав саквояжик у присідельну Марекову торбу, в овес, примовляючи:

— Сам знаєш... Курмановські не встигли зійти на пси. Бабця Розалія мала тверду руку і скупу натуру... дещо приборегла. Якщо згину, а я останній із Курмановських, то половину собі візьмеш, а другу половину за мою душу па костьол віддаси.

— Розказ, папе полковнику, — виструнчився і вдарив шпорами старий слуга. І граф не сумнівався, що Кукеля сповнить його волю; Марека не цікавили панські гроші, за довгі роки слугування виробилося у нього своє розуміння честі: папське — то святе, а якщо якась крихта по правді перепаде з панського столу, то це вже буде моє, заслужене й зароблене. Почами на привалах він спав — не спав на кульбаці, на панському золоті, прислухаючись до кожного шереху, а якщо котрийсь із супутників зводився на ноги, то Марек покашлював, даючи знати, що не спить, зорує.

Вони виїхали зі Львова чотирма кіньми лише обидва, але по дорозі в Бистричанах пристали до них давній бойовий побратим графа майор Цельський зі своїм сипом-студентом Збихом та ще декілька офіцерів. Всі вони були або піхотинці, або артилеристи, навіть виявився серед них сапер, однак мусили роздобути коней і стати кавалеристами: дорога чекала їх неблизька і небезпечна. За Бистричанами у придорожніх селах селяни роззброювали цілі роти і батальйони, знімали з жовнів шинелі — пускали їх, приголомшених і обскубаних, на всі чотири сторони світу. Тому граф, як правило, об'їжджав села і брав до свого загону кожного, хто тільки умів сидіти на коні, мав зброю і виявляв готовність сповняти його накази.

Коли граф вирушив із Косовача, то під його рукою разом із Мареком було десять шабель, стільки ж карабінів, кілька револьверів і навіть скоростріл — цього вистачало, щоб пробитися, якщо б настала потреба, крізь збунтовані гайдамацькі села. Правда, Курмановський остерігав супутників, щоб надаремно не вдавалися до зброї: «Я довго, мосці панове, жив у тутешніх горах, відпочиваючи після львівської чи варшавської метушні, і добре знаю

гуцулів. Ледве що — перегородять дорогу скелями або наріжуть смрек, і ніякі тобі скоростріли і шаблі не допоможуть. А назад дороги нема».

Нема ні назад... ні направо... ні наліво... десь попереду за цими синіми горами маячить кукурудзяна, взута в постолі, королівська і через те мовби опереткова Румунія — край, у якому нібито можна врятуватися.

Хіба можна?

Граф попервах про Румунію не думав, йому коли б дістатися в гори, в Гуцульське, а звідти — у свій мисливський замок у Садовій Полянці, там, можливо, відчує себе в безпеці... там гори... там край світу... і ще хто знає, чи туди докотяться німецькі танки; там він буде жити, як у білій мушлі... лише праліси навколо гримотитимуть зелено.

Лише праліси...

Тижнева дорога, постійне напруження втомили графа, він прагнув спокою і відпочинку... прагнув, а тут, у Гуцульському, ні влади вже ніякої, ні усталеного порядку, ні бодай надії, що завтра переміниться на краще. Пан Северин, відчиняючи вдосвіта ворота, просив голосно не розмовляти і не палити цигарок, щоб не привертати до його обійстя уваги, бо час, Януше, непевний, не далі як три почі тому хлопська банда, прощу вас, напала на будинок тутешньої «Рідної школи», в якому тримали під багнетом інтернованих комуністів, і визволила їх.

Тепер, завмерши на лавці біля садової хвіртки, потонулий у містечковій тиші, в пошумі лісів, заворожений миготінням жовтих вогників вікон, граф у ніщо не вірив: ні у війну, ні в небезпеку, ні у свою втечу зі Львова, було йому тут добре, затишно, не почувався графом чи бодай просто людиною, став деревом, стеблиною, каменем, що виростали з цієї землі... землю цю мусив покидати.

«Повернуся...»

Марек Кукеля підвів коня до свого пана... кінь фюркав оксамитними ніздрями йому в долоні, нагадував про себе, і граф тяжко сів у сідло. Не попрощався з Юзвою і не оглянувся (він у цю хвилину ревно заздрив латишів, якому нікуди не треба їхати) — стиснув боки коня шпорами і вивів загін на Волячу дорогу.

Ніч папувала густа і терпка... терпко і свіжо пахли па царинках отави; ліси підступали до Волячої дороги впритул, затисли її, замурували у своїх чорних стінах, і вершникам інколи здавалося, що вони пробиваються па край світу крізь встелене каменюками підземелля.

І коли б на чолі загону не їхав упевнено граф Курмановський, і якби його супутники не знали, що він досконало орієнтується у цій місцевості, у своїх, власне, лісах, то могло статися, що вони не встояли б перед лісом, горами, перед нічтю і повернулися на подвір'я гімназійного професора очікувати дня. Втім, один із них, бравий молодик, природжений, здавалося б, кавалерист, узаправду подумував, що варто, мабуть, зупинити коня і, поки час — відстати від загону. І він уже у темряві натягував повід... і він уже позирав то направо, то наліво, шукаючи просвітку, куди міг би вскочити. І, певно, скочив би, залишився б, якби не... Що?

Молодика звали Вітольдом, прізвище мав Котович, родом був із Бистричан. На Каліцькій вулиці стара його мати «пані Котовичева з бородавкою на носі» мала обширне як для міста дворище, на якому газди з приміських сіл, що приїжджали кожного четверга на ямарок, залишали за невелику плату своїх коней і вози. Якраз біля селянських возів малий Котович учився красти — спершу курку із «койця», тобто із клітки, чи яйця з кошика-коблїки, потому ж, коли надокучила кінська сеча і балабухи на маминому подвір'ї, він вимандрував на вулицю — і місто відтулило йому свої кишені. Хоч Віт відбув службу у війську і сідло пабило йому мозолі на сідниці, хоч оженився і в нього народилася донька, хоч у світі варилося, як у казані, у поліції на Камінського він незмінно числився під кличкою Кіт. Кіт із перемінним успіхом робив свою злодійську роботу, і, може, нічого в його біографії не змінилося б, якби не вибухнула війна, якби його не мобілізували і якби не дали для оборони ойчизни коня і шаблю. Він утік з ескадрону з-під Бережан разом із конем і шаблею, та ще прихопив кулемет; Кіт не мав найменшого бажання воювати або ж драпати до Румунії, йому до дури, вибачайте, було — ступить чи не ступить ворог на цю землю. Місто, прецінь, не згине, з міста всі люди не виберуться, а де люди — там кишені.

У Бистричанах випадок звів його з Курмановським. Від одного лише слова «граф» заледве не зомлів, уявивши, що у всякого порядного графа має бути свій фільварок і торба доларів. Він явився до Цельського на Липову вулицю підтягнутий, муштрований, з осідланим конем, при шаблі і навіть з притороченим до сідла кулеметом, заявивши, що його ескадрон розбігся хто куди, тепер шукає попутників до румунського кордону: «Я краєм вуха

почув, що пан полковник добирають охочих до зброї і до мандрівок жовнірів... я готовий, пане полковнику, служити ойчизні скрізь і всюди».

Курмановському відразу сподобався вимуштруваний стрункий молодик, його добродушне, трохи простакувате обличчя; і сподобалися також доглянутий кінь і приторочений до сідла кулемет; він ляснув жовнярика по погону, це означало: «Згода. Ідемо, хлопаку, з нами».

Ну, а хлопак не дурний був і з першого дня запримитив, що з присідельної торби Марека Кукелі попахує доброю здобичтю. Інша справа, що не траплялося нагоди тую звабну торбу почистити. А дні летіли, як на конях... а Марека, пся крив, стеріг свою кульбаку як пес... і маєш, Вітольдє, в які дебри-вертепи завела тебе графська торба.

Кіт сердито сплюнув.

А що міг учинити?

На Волячій дорозі шибнуло в голову: чи не вдарити по графові, по оціх офіцериках, по Мареку із свого скоростріла і тоді... Певно; так і вчинив би, узнявши гріх на душу, бо лютий був на себе, що доплентався хтознакуди як останній дурень... був лютий на графа, на офіцериків, що плакали за Польщею, а самі дерли патинки до Румунії і при цьому не покидали графа, бо що вони вартували на чужині без його грошей. А найбільше був лютий на Марека, отого святого, пшепрашам, холоуя... посікти би їх усіх із скоростріла... посікти, укласти на дорозі і людей і коней, мордерство ж приписали б збунтованим хлопам.

Га?

Але як... темрява... скоростріл у чохлі, поки дістанеш, поки розв'яжеш. Та й, правду кажучи, боявся він і кулемета і смертей.

А тут запіяли когути.

Когути, мабуть, піяли перші, коли загін зупинився під Садовою Поляною. Дарма що село глибоко спало, граф наказав спшитися і взяти коней за вуздечки. Вирішено було, що обійдуть село понад Білим потоком і до мисливського замку доберуться не через головні ворота, а через бокову хвіртку: так буде безпечніше і надійніше. Бо хто відає, чи збунтовані хлопці не захопили замок, чи не стережуть ворота?

Молодий Цельський, студентик, гарячий як окріп, безпосередній, раптом спитав, навіщо їм якийсь замок...

якась зупинка... Румунія ж близько... Румунія за тим ось хребтом, за цією нічю.

Граф Януш Курмановський менше всього про Румунію думав, він мріяв чимшвидше добутися до свого замку... жило в ньому, таїлося хистке сподівання перебути, перечекати в Садовій Полянці оцей вересень, оцю звихрену біду, якомсь сховатися од неї...

Ой упав Штефан Буждиган на польському полі від німецької кулі; вояцький свій обов'язок сповнюючи, він упав за Польщу; тепер, за Польщу упавши й лежачи з широко розплющеними очима, вдивляючись у золотисте її вересневе небо, Штефан геть-чисто забув і паціфікації, і податки, і голод, і зневагу, це лишилося позаду... «бо чого б то я, людоньки добрі, пам'ятав зло, коли ось напливає вал за валом німецька піхота, а в моєму патрон-таші лишилося п'ять набоїв».

Через годшу Курмановський походжав по холу свого маленького замку-вілії, грів над каміном, що потріскував молодим вогнем, руки, позирав на трьох пов'язаних легінів, на їх старі рушниці-довбушанки і сам собі признавався, що його надія на спокій і затишок у Садовій Полянці була оманливою. Ось лежать, як бараши, три опришки і блимають на нього більмаками... тут три... ці вже не страшні... а за мурами замку — ціле село, а за одним селом — друге, третє, четверте... всі вони, як стрільна порохом, начинені гнівом до нього... гнів у них, певно, спадковий, переходить від батька до сина ще з тих давніх часів, коли тутешні хлопці були панцизняним бидлом у його предків.

— Чого ви тут? — Пан Януш зупинився навпроти хлопців, зблизька було йому видно, що перший ляк у них минувся, гніву в їхніх очах і не іскрилося, вони споглядали на нього зацікавлено, навіть здивовано: «А ти, пане граб'я, з якого неба впав на нашу голову?»

— Ми замок вартували, — відповів котрийсь із них.

— Від кого?

— Може, від вас... може, від своїх, щоб не розтягли.

Легінів захопили зенацька в капцелярії головного лісничого, що розміщалося у маленькому флігелі. Двоє хлопців спали в м'яких, оббитих шкірою кріслах, затиснувши поміж колінами кріси, третій сидів біля каміна — підкладав дрова. Вартові, мабуть, не сподівалися напасти, бо головну браму, збиту з грубих плиниць, замкнули

на дві колодки, задню хвіртку, що виходила на Білий потік, заклали дубовим брусом; навколо мурований з каміння висотою «в півтора хлопа» мур — хто дістанеться до замку, команданте наш вуйку Йосипе?

А тут сам пан граб'я.

Граф Курмановський присів на лаву, в душі радіючи, що має з ким розмовляти, бо люди з його загону хто на варті, хто пішов спати, хто п'є вино зі старих графових запасів, хто годує коней, хто журиться саквоязником, повним коштовностей, а хто до того саквоязника в думках повз, підкрадався, випорожнював його і втікав крізь піч. Один граф, як звичайно кожної ночі, мордував без сну, міряв кроками лункий, як бочка, хол, вимуруваний із білих брил каміння, вистелений ведмежими шкурами і завішений мисливськими рушницями, оленячими рогами, старими гуцульськими порохівницями і пістолями. З чільної стіни, як із нори, темно й похмуро поглядав з портрета прадід Тадеуш Курмановський; він не спускав запалих у ямах під навислими тяжкими бровами очей з напа Ялуша — останньої свічки в роді Курмановських, і мовби журно хитав головою: щось надломилось, зів'яло в його правнукові, він не по роках згорбатів і став меншим на зріст.

— Хіба вам не все одно, якби із замку речі розтягли... якби розібрали по каменю?

— Може, позавчора, коли тут урядував ваш пан злісний Демцюх із своєю лісовою вартою, нам було все 'дно. Демцюх зв'явся — і тепер замку шкода.

— Яка різниця?

— У ревкомі сказали: «Папське належить народові». Може, тут школу влаштують, може — шпиталь, або музей, куди будуть водити дітей, щоб не забували: оп як добре малося напам, сидячи на людській шиї. Одно слово, в газдівстві і цвях і підкова знадобиться.

Опришок, безперечно, хамив, посмішковувався з графа... і опришок був водночас задоволений із себе, що він, такий зелений, як житній колосок, світом не вчений, ще не битий по-справжньому, розмовляє з графом без того нібито вродженого страху селянина перед паном. Колись Курмановський не стерпів би зухвальства і кликнув би Марека, щоб зігнув холопові шию, тепер же тільки глянув на двері свого кабінету, в якому його чекала розстелена постіль, чиста білизна і вірний Марек, що дрімав у фотелі; погляд на двері був цілком машинальний, він прагнув не так кари для зухвалого хлопця, як шукав

захисту від страшного слова, що впало на нього... слово було неблаганне, як доля, бистре, як лет кулі, свіже, як вітер.

Слово було як грім.

Рре-е-е-вком!

Він запам'ятав це слово з своєї молодості, у дев'ятнадцятому, почув про нього в Дрогобичі, потому безліч разів, поки воював, здивався з ним на Волині і Поділлі, і скрізь воно, як йому здавалося, було повне-повнісіньке бунту, вітру, руйнації, грабунків; це слово уявлялося йому гігантським каменем, що котився землею, і після нього, після покоту не лишалося палацика на Погулянці у Львові, правічних лісів у Карпатах і навіть не врятувалися руїни прадідівського замку в Садовій Полянці.

— То ви що, більшовики? — спитав хрипко. Посміхався розгублено блідими знекровленими губами. Власне, посмішка повинна була маскувати його каяття, що раптово, як костьольний дзвоник, зателенькало в ньому. «Пощо я, смішний, наївний, мчався у ці гори... у свій курпик, поміж одних неотесаних і зухвалих лотрів? Мав тут знайти безпеку і мир? А ревком, як морова хвиля, докотилися сюди скоріше од мене, і вже хлопці моє власне, кровне, успадковане від дідів і прадідів, завойоване шаблею, вважають за своє... і вже в моєму домі влаштували б школу або ще щось на свій розсуд...»

Зрів у ньому гнів; гнів його був безсилий, як крила в гусака,— граф це розумів; він міг власноручно розстріляти полонених хлопців, міг пострікати з кулемета сонне село, міг спалити дотла свій замок-вілію, і все одно його не було б зверху, однаково ж завтра вранці він мусить піти з Садової Поляни, він мусить... мусить, а оці газдівські сини залишаться тут, вони будуть у своїх горах, на своєму Кам'яному полі сидіти вічно, бо вони з цієї глини виліплені, з цього каменю викувані, у цьому лісі виколисані, у Білому потоці викупані, їх не викорчуєш, не визбираєш, як біле каміння, не вичерпаєш із вод, а він — тільки зайда, перекотиполе, завойовник.

Чого варті були грізні фортеці, будовані його предками на завойованій землі... чого варті були перемоги, здобуті його ж таки шаблею? Невже все пропало на віки вічні... невже не повернуса... не повернуса сюди школи?

Штефан Буждиган лежав горілиць на польському полі поруч із Збишками, Япеками, Казиками... всі вони вдивлялися оскліпними вже очима в золотисте вересневе небо...

Збишкам і Янекам було принаймні за що лежати, вони полягли за свою Польщу, за ойчизну, а Штефан Буждиган карався і після смерті: чому я повинен був умирати за Польщу, яка видирала мені з рота хліб, з-під ніг — землю, з душі — рідне слово? Тепер, після смерті, його боліли давні карби наруг, визиску, а вчора в бою, коли сунула на них пімецька піхота, він забував про старе, простивши Польщі всі її вольнії і невольнії гріхи, і був у своєму прощенні великий; Польща, може, прощення не вимагала, вона вимагала захисту і порятунку, в його патронташі було п'ять набоїв, а на додачу він мав своє життя.

Тієї вересневої ночі, коли граф Курмановський метався по холу, подзвонюючи шпорамц, як півень у клітці... тієї вересневої ночі, коли Штефан Буждиган, давно задубілий, прислухався до шерехів на польському полі і журився, що в його патронташі лишилося тільки п'ять набоїв, Йосип Параньчин чоловік довго не міг заснути. Він то повертався лицем до жінки, то до вікна, то лягав горілиць, втуплюючи зір у темну стелю, що нависала над ним низько, а сон однаково не йшов, як упертий баран. Йосипові теж надокучали різні думки, але, на відміну від графових, у них не осідали, як трутизна, злість і розпач; Йосипові думки сиділи на дереві за вікном, як голуби, він знімав їх з гілля і пускав попід хмари літати; одні голуби впивалися висотою і зникали в синіх просторах, інші спускалися на грішну землю, удобрювали її білим гноєм і визбирували зеренця; у високостях, у морях піднебесних літала птаха-революція і кликала за собою Йосипа, він її наздоганяв, хапався за крило, революція, однак, випурхувала з руки, звивалася у такі глибини, що Йосипові хвилинами здавалося: «Ніколи до неї, до птахи, до революції не приближуся, не сяду поряд, як біля своєї Парані». Голуби, що визбирували зеренця й удобрювали гноєм землю, виглядали сірими і непоказними, Йосипові навіть здавалося, що вони так само, як він носом, шморгають своїми дзьобами. «Ото і шморгай, чоловіче, бо що є революційного в тому, що Василь Смеречук-Великий доручив тобі бути командантом сільської варті... що є революційного в тому, що я виставив двох легінів на Волячій дорозі при в'їзді до села, що чотирьох легінів послав вартувати тартак у Цуксфірера, а ще трьох лишив у замку-вілії графа Курмановського? Це ніяка тобі не революція... це пантрування, щоб ніяка холера не підпала

і не розікрала добро, яке, як каже Смеречук, належить народові, щоб не дай боже ніякий офіцерський гурт, банда, як це трапалося, переповідають, під Соляною Банею, не вскочив зненацька в село та щоб не заходились паниченьки з відчаю стріляти в першого-ліпшого. Ось ще годину якусь пообертаюся біля Парані, потому візьму карабін, сяду на коня і поїду варту перевіряти, бо молоді хлопці спати хочуть.

А завтра буде день...

«А завтра треба послати свою Параню та ще когось із сусідів попросити, щоб допомогли старій Буждиганці картоплю копати... стара Буждиганка ледве посувається по хаті, а в молоді Штефанові жони знайшлося дитя... а Штефан воює та воює, у нього голова не болить, що картоплю давним-давно треба вибрати, що зима за Весняркою стоїть».

Йосипові було смішно з самого себе, що він ні з того ні з сього побивається сьогоднішньої ночі за Буждиганишиною картоплею; торішнього року, передторішнього, ціле життя чужа картопля його не цікавила, він не мав часу на чужі біди, а якщо кликали люди допомогати копати, жати, молотити — то йшов і чекав плати. Йосип Сем'ячук, лежачи на солом'яній постелі в блошнику, в тісній хаті, в сопусі, серед посапування і посвистування своїх старших і молодших дітей, побіля жінки, яка ціле життя водила його на мотузку, і гадки не мав, що в зблиску отому, в бажанні допомогти Буждиганці по сільській кам'янистій дорозі і йшла до нього революція.

Хіба знаєш, звідки приходить до тебе революція?

По півночі Йосип таки не витримав, вдягся, осідлав коня, якого виділив йому ревком із графської стайні після втечі злісного Демцюха, й поїхав перевіряти варту. Хлопці скрізь вартували пильно. І тільки із-за воріт замку на Йосипів стук обізвався чужий голос.

Йосип затерп.

Він одразу згадав про стежку понад Білим потоком, що вела поза селом до задньої хвіртки, і зрозумів, що хтось, який добре знає стежку і хвіртку, може, навіть сам граф Курмановський, вночі пробрався до замку. «Поки я лежав з Паранею, поки журився Буждиганишиною картоплею, поки знімав їз гілля голубів — ворог зайшов іззаду. А я Созонтові своєму, якого призначив тут старшим, ні півслова не сказав, не остеріг про хвіртку».

І маєш тобі.

Ударив коня погамн і полетів геть від замку. Карабін

за плечима товк його по хребту, як билном. «І бий Йо-сипка, най голубами не бавиться, най службу слугує як шалежиться».

Не знав у першу хвилину, що й робити: чи бігти до Великого Василя, який був головою ревкому, чи стрілити вгору, чи вдарити на дзвіниці у дзвін, щоб село сполошилося, стало на ноги і вхопило хто яку має зброю — косу, вила, австріяцький обтинок, дідівський ще, може, пістоль, бартку, бо якщо в замку вгніздилися жовніри, то це добром не пахне.

Ні, не пахне.

Бив і бив у дзвін: тривога враз спалахнула, потекла, як підпалена нафта, поміж хатами, і коли вдосвіта граф Курмановський, вийшовши на вежу, яка свого часу була побудована швидше для краси, ніж для оборони, глянув із вузької бійниці вниз, то хоч у молочному тумані перед замком нічого не побачив, однак відчув, що люди залягли за деревами, за камінням, за оборожинами — і все, що могло стріляти, було націлене в його груди.

Білі туманища, мов незліченні овечі турми, спустились з гір і лісів, наступали на село, топчили його з димарями і верхівітними дерев у густій своїй близькі, глушили найменший звук, і граф подумав, що варто б скористатися туманом, непомітно вислизнути із замку і зникнути.

Куди?

Куди звідси можна вирушити без провідника... хлопці, що полонені вночі, дороги до кордону, мабуть, не знають. А навколо ж ліси, ізвори.

— Дозвольте, пане полковнику, — обізвався біля сусідньої бійниці Вітольд Котович, що лежав за кулеметом. — Дозвольте, пане полковнику, шарнути по цьому тумані, щоб зачервонівся. Вони десь тут поховалися... притихли... не дихають... а я їх, шшепрашам, скурвих снів, посічу на капусту.

— І що далі?

— Прорвемося, пся крив!

— Куди? — спитав Курмановський.

— То вас треба спитати, пане граб'я! Вас.

Курмановський пропустив мимо вух окрик Котовича, який, видно, був переляканий до смерті. Котович лежав за кулеметом, зціпивши зуби, що цокотіли, і всоте проклинав себе: «Дурепь квадратовой, полакомився на графові коштовності... а коштовності, шшепрашам, цілком може бути, уявні, мшою вигадані... тим часом у спорожні-

лому місті, в Бистричанах, можна було пожитися любовою».

— Якось воно перемелеться, хлопаку,— потіпіз його граф.— Нема такої ситуації, з якої не можна вийти.

Він теж, як і Котович, як усі інші його супутники, був залитий, мов розтопленою міддю, нічним тривожним дзвоном, що бив і бив на дзвіниці, однак граф умів тримати себе в руках. «Без паніки, панове. Хлопи наступати на замок не будуть... навіщо їм замок? Крім того, у наших руках три легіні, це, рахуйте, як закладники, на випадок чого можна пригрозити розстрілом. Правда, засиджуватися тут довго не можна... думалось одне, а вийшло друге... небезпечно... ревом якийсь... хай дадуть провідника... хай виведе нас із цієї юдолі до румунських берегів. А легінів їхніх вартових, що ми їх половили, відпустимо, хай ідуть собі».

Так і сказав парламентаріям.

Як скоро скінчилася його ідилія... ідилія, мов літній дощ, що припустився коротко, наробив шуму в листі, покропив землю і побіг потічками до моря.

І левде граф виголосив свій ультиматум, а вже Йосип Сем'ячук був готовий як стій провадити його до кордону... ніхто інший, тільки він має провадити графа, бо, люди добрі, це таки небезпечно, а крім того, люди добрі, я стежки до кордону добре знаю...а ще, люди добрі, пап граб'я повинен мене пам'ятати з останнього передвоєнного полювання. Ну й врахуйте те, що я, яко командант сільської варти, не навчив своїх вартівників, а між ними найстаршого свого сина Созонта, що село, один із другим, на тебе покладається, дало тобі село, ревом, один із другим, зброю, а ти, один із другим, дозволив себе зв'язати, як барана.

Члени ревному хитали головами, погоджуючись з Йосиповими доводами, усе, що він говорив, було чистою правдою, тільки Василь Смеречук-Великий супився і зігхав. Врешті промовив:

— У вас, Сем'ячук, дітей як стручків настругано. А небезпека справді велика. Курмановський, треба думати, не сам один сюди прибіг, ще з кимось, і всі вони те пер як шершні. До кордону доведете — а де гарантія, що не пожаліють на вас кулі?

Йосип не збирався вмирати, смерть не була йому в голові, а все ж у цю хвилину почув, як на Шпилях під румунським кордоном сухо вдарив, як патином тріснув, револьверний постріл; він уявив, що це його застрелено —

і йому аж дух заперло, лице поміж щетиною узялося мертвецькою блідістю. А говорив інше:

— Боженьку, якщо графські слуги конче мають когось убити, то хіба не все одно кого... того чи сього... дідика чи молодика? Чому мене, Василюку, більше шкода, ніж іншого?

— Може, тому, що ви тут потрібні, в селі.

— Хто знає, може, я найпотрібніший для того, щоб вивести звідси пана Курмановського? Най щезне до дідька.

— То ще як сказати... Де певність, що Курмановського треба випустити з рук? Експлуататор, прецінь? Чи ні? А якщо так, то, може, його до стінки: рраз — і нема. Чи як кажете? — гарчався котрийсь із членів ревкому.

— Чого ж, біжимо пана графа арештовувати, — глузував Йосип Сем'ячук. — Он він коло брами походжає з білою хустиною. Та тільки нема в мене упевненості, братчику, що коли почнемо викручувати йому назад білі руки, то чи не вдарять по нас з верхотури замку машингвери. Ну... ну й не забуваймо, — додав уже скрушно, — що в його руках наші діти.

Ревком мовчав.

Йосип Сем'ячук у цьому затижному мовчанні зняв з плеча карабін, із пояса патронган й віддав зброю Смеречуку. Потім перехрестився і рушив до графа.

...А на польському полі лежав Штефан Буждиган... лежав і після смерті побивався, що лишилося йому тільки п'ять набоїв.

4

У безбережні осіпні вечори в Садовій Полянї, коли робота в мене не тчеться чисто, як полотню, я взуваю гумачки, накидаю на плечі старий армійський, куплений на львівському товчку плащ-намет, спускаюся униз до села, де біля сільради і колгоспного Будинку культури горить-світиться без вихідних і, здається, цілодобово, як загублений якимось подорожнім велетенський ліхтар, скляний куб сільської кав'ярні, що має банальну, тисячкратно повторювану назву «Берізка». Приходжу сюди не за «матеріалом», як люблять говорити журналісти, і не для того, щоб зблизька приглянутися до людей, перерахувати їхні обличчя і прислухатись до їхніх безконечних розмов; тобто я тут не «вивчаю» життя, щоб потім легше посувалося моє писання, моє ткання білих полотен, я просто

коротаю тут вечори, втішаюся теплом, затишком і добрим вином.

У мене нема облюбованого столика, з-за якого я міг би «обсервовувати» кав'ярню, сідаю, де випадає вільне місце, мене тут ніхто не вважає за чужого — люди розмовляють, підять свої сто грамів, а то й більше (хто їх тут, грами, міряє і рахус?), неголосно підспівують, поволеньки втягують мене, як вода попід береги, у свої бесіди, в свої радощі, тривоги, і пізно ввечері мені починає здаватися, що я ніколи з Поляни своєї Садової не виїжджав, що я тут, а не у Львові, прописаний, я тут покровнений із сільськими людьми навічно.

Коли ще жив Нанашко Яків, то я неодмінно, переступивши поріг гамірливої і розгойданої, як човен, «Берізки», шукав очима його постать: біля зайнятого ним столика завжди знаходився для мене стілець. До нас підбігала низенька Софія — метка жіпочка в запраному, як онуча, фартушку — несла вино і закуску. Нанашко Яків пив своє яблучне вино з дерев'яної баклаги і, поволі хмеліючи, повертався на свої молоді кола; серед гамору, серед людського клекоту, серед полохливого передзвону чарок із грубого зеленого скла, серед капустяного і горічаного сопуху старий розкошував; він, певно, як птах перед відльотом у вирій, передчуваючи близький кінець, пабувався з людьми, наговорювався з ними, паспівувався, пасиджувався — мало йому того скарбу вистачити до судного дня. Розлуч знав тут кожного па ймення, старого і молодого, і того, хто вчашав до «Берізки» на «гальбу пива» ледве не щоденно, і того, хто прибуджував сюди принагідно, всі вони, однак, припасали для Нанашка добре слово... і всі вони мали до нього якісь справи великі і малі: просили поради, помочі, рятунку, а чи потребували просто його усміху, що був схожий під його вусом на солом'яний несміливий вогник, згідливого кивка голови чи раптово насуплених брів. Він тут, як на роботі в колгоспному саду, жив повно, на цілу душу, і багатство своє душевне, не скуплячись, роздавав кожному без ваги і без міри.

І не біднів ні на копійку.

У всьому білому світі, і в тому числі в нашій сільській кав'ярні, не вимагали нічого від Нанашка Якова лише два чоловіки — уже добре нам знайомий колгоспний їздовий на пенсії Ірокіп Процюк та Петро Данильчуків, або, як його від певного часу кликали в Садовій Полянї, Петрило Міняйло. Останній не мав гадки напрошуватися

в мою книжку про Кам'яне поле, і, можливо, книжка без нього таки написалася б, але він був наче приворожений і припнутий до Прокопа Процюка, і я не міг та й не мав права, як тепер вияснилося, розлучати їх і послати одного направо, а другого — наліво.

Втім, не можна сказати, що вони вдавали, начебто не помічають Нанашка Якова. То один, до другий вшановували старого здалека кивком голови, а коли проходили мимо, то й віталися за руку, деколи перемовлялися якимсь незначним словом — і не більше. Нанашкова душевна повнота, його щедрість їх не цікавили, вони все мали своє власне, усталене, набуте роками і роботою, пічней ні поради, ні розради, ні осуду, ні відпущення гріхів не потребували.

Навіть обходилися без чужої щедрості.

Якогось сльотавого вечора Розлуч, очима показуючи на Процюка і Петрила, промовив задумливо:

— Дивися-но, сидять уже два недруги.

— Тобто — вороги? — спробував я уточнити.

— Ні. Вороги, Юрашку, це тоді, коли непавість сидить у кожному, як гадюка в кишені. А ці двос лише гніваються... і то гніваються з принципу. І все через Кам'яне поле. Один, чуеть, колись із поля виліпив би і цілий світ у пій гойдав би, а другий поле зрадив... не дістав за свою зраду і тих тридцять срібняків, став собі якимось там жалюгідним Міняйлом. Діялося це давно, як лишень-но колгосп сторцували на ноги. З того часу вони поміж собою не розмовляють: ні слова, ні півслова.

Історія Прокопа Процюка, Вічного фірмана, була мені вже відома, я навіть устиг записати її в оцій книжці, трагедія ж Петрила Міняйла щойно розгорталася переді мною, і я ще ясно не уявляв собі, чи мало осуджувати його, чи співчувати, чи взагалі промовчати про нього. Ніби був, жив і ніби розсипався на порох.

З того вечора, сидячи в «Берізці», я час від часу крадькома позирав на Прокопа і Петрила, мені чомусь здавалося... я потаємно очікував, що котроїсь доброї години побачу їх схиленими один до одного, навіки помірними і через те — привітними і добрими.

Сподівання мої були марними.

Старі бадіки, як учора, як позавчора, як торішньої осені і передторішньої, сиділи за одним столом, біля якого ніхто більше в їхній присутності не зважувався зайняти місце; були відчужені, вовчुकваті, пазуристі, мовчазні... мовчанка лежала поміж ними, як наметений

вітром білий пісок... на перушеному піску ніяке слово не лишило бодай такого сліду, як сорочача лапка.

А проте сиділи за одним столом.

І Прокіп і Петрило сідали за один стіл із принципу, із впевненості, гейби на злість самому собі і на злість другому, і я уявляв, скільки мук мусили перетерпіти оці старі вже газди за тридцять років свого гнівання, бо, вихиливши гранчасту чарчину горілки чи кухоль пива, кожному з них, певно, баглося якщо не сказати один одному приятельські слова, то бодай вибатькуватися або й вчепитися за пазухи й помоцуватися: «Ну, биймося, сусідо, ну, ріжмося, до холерської матері, та тільки не мовчімо!»

Збоку могло здатися, що в їхньому гніванні, в отому зятятому мовчкуватому сидінні за одним столом чаїлося щось показне, роблепе, розраховане про людське око. Але збоку стояв тільки я один, всі інші — і Нанашко Яків, і родичі, і сусіди, і просто ті, які забігали осінніми вечорами до «Берізки» на сто грамів, вважали газдівське гнівання цілком нормальним і природним, до нього звикли як до чогось само собою зрозумілого. Правда, попервах Прокопова і Петрилова зятятість, коли тільки вона починалася, була тонка, як листопадовий лід, і будь-якої хвилини могло статися, що котрийсь із них міг лід розтолочити — і все на цьому скінчилося б. Лід, однак, вистояв, промерз до дна, роки котилися і котилися як торба з горба, мовчання обростало глухою корою, люди в селі постуново звикали, що давні приятелі загубили поміж собою слово... покотилося тее слово поміж бур'яни... і ніхто, навіть Нанашко Яків не пробував газдів мирити. Прощок і Петрило жили при своїх правдах, як при своїх вікнах і при своїх дверях, і хто тепер розсудить, чия правда більша і правдивіша, а чия хирлява і менш вірогідна.

Бувало, що після доброї чарки я набирався сміливості й думав, що ось встану, приступлю до розгніваних газдів, сяду поміж ними, обійму за плечі й зачну намовляти: «Хіба, бадіки ви мої гречні, правда схожа на веретено, яке кожен у змозі вистругати для своєї потреби? І хіба в пошуках істини людство здавна не користувалось найпершим для цієї святої справи інструментом — словом?»

Я хотів, щоб вони заговорили; мене боліла їхня мовчанка, вони здавалися мені глухими, витесаними з липи божками, до яких не доходили молитви і котрі не приймали ніяких жертв.

Я хотів їх розтермосити, розтривожити, оживити. Нанашко ж Яків, притримуючи мене за полу, розраджував: «Почекай-но, Юрашку, почекай, не квапся... поміркуй, чи ти на сто процентів упевнений, що їх конче треба мирити і що конче треба видобувати з них слово? А може, чоловічку, вони збідніють без своєї взаємної мовчанки, га? Лиши їх... лиши їх, чоловічку, в спокої... не рівняй під ранжир... не обтісуй... не припасовуй... най собі живуть із своїми правдами. Чи як гадаєш?»

Хай собі живуть?

Вечір запав уже глибокий, ніякою коновкою не вичерпаєш. За скляними стінами кав'ярні бавився у лапанки вітер. Мокра шарга налігала з гір, чалапкала навколо покинутої якимось подорожнім велетенської засвіченої ліхтарні й дула в найменші шпаринки, прагнучи ту ліхтарню погасити.

То хай собі живуть оті мовчкуваті і затяті газди?

Га?

Прокіп Процюк сидів за столом сухий і прямий, як мотовило; на цілу кав'ярню, на Петрила поглицував він сумовито і докірливо; величезними розплесканими долоньцями, що перекидали гори гною на фермі, обіймав свій кухоль з пивом, і той кухоль сидів у його долонях, як буслея в гнізді. На довгообразому сухорлявому обличчі, засмаженому на вітрах, пробивався прочахлий давній біль. Мовчання його було високе і світле, як рідкий смерековий ліс, у якому вгорі плавало сонце, низом стелилися трави, а увесь простір між сонцем і травами начинений духом живиці. Без усякої остороги я переступив поріг його мовчання — дерева розступилися, навкруг стало ще вище і просторіше. «То моя молодість, — узяв мене за руку старий Процюк. — А в молодості, як у молодості — і сила, і співакки, і дівки, і світ тобі не заготований і нічим не застелений. А ще в моїй молодості жила нивка на Кам'яному полі, та сама, яку я успадкував після материного самогубства. Нивка — це так лише говорить, а насправді ж камінь на камені: посадиш яблуно — виросте терен, посієш жито — вродить стоколос. Інший прокляв би свій спадок, знайшов би дурного купця на нього, на виручені гроші купив би шифкарту й поплив би кудись за море на зломиголову... інший... а я, чуєш, прилпц, приріс до того каменя, як слимак, і відірвати мене можна було тільки разом із мушкетом».

Що ні — то ні: не знаю, не підозріваю, не здогадуюсь, звідки в мене взялася мовби аж нелюдська прив'язаність

до землі. Нібито не пам'ятаю, щоб хтось навмисне день при дні голосив мені казання: «Будь, чоловіче, вірний святій земліці до гробової дошки». Ніхто нібито ніяким зелом не обкурював... ніхто нібито вітром не обвював. І в книжках про любов до землі не вчитував, бо де я мав час на читання книжок. Це було природжене, як доля, воно прийшло до мене з глибини, справіку... воно, певно, жило по крапельині в кожному з моїх предків, а в мені, як на гріх, зібралось разом, як тяжкий мед у вулику, нанесений по маленькій крапельинці.

І що вдієш? Хто на що багатий: хто на щастя, хто на гроші, хто на дівки, хто на здоров'я.

А я на каміння.

Бувало, Юрашку, цілими днями вергаю каміння з нивки: котре викочую на межу, котре розколюю, котре дрібніше визбираю у торбу і двигаю в ізвор. Робота пекельна, в череві, рахуй, порожньо, бо хіба кукурудзяна кулеша з молоком довго чоловіка тримає ситим, руки, чувш, пухнуть, коліна делькочуть, а мені... а мені ж, проте, день видається замалим (хоч сонце мотикою підопри)... а я, однак, свою роботу і своє поле словом прикрим не обізвав. Були мені любі і нивка, і робота на ній, і колос той, що виростав із моїх трудів.

Не похваляюся, що я один удався чи то такий розумний і роботячий, чи навпаки — дурний і темний. По сусідству зі мною тримав поле Данильчуків Петро... його ще тоді Петриллом Міняйлом не прозивали, це прозвище приліпилося до нього пізніше, по війні. Отож, Данильчуків Петро перевершував мене в ходінні коло землі на цілу голову. Сиділа в ньому не просто несамовита якась жага до хліборобської роботи... він кожну грудку, здавалося, виминав у долонях... виминав і молився до неї. Він умів у найтяжчі посушливі роки або ж у сльотаве літо примусити нивку родити жито або просо, кукурудзу чи картоплю. Про нього в селі говорили, що Петро пригорщами на Кам'яне поле воду носить і пригорщами при потребі виносить. Я любив восени спостерігати, як ішов він ріллею, розсіваючи зерно. Це було чаклуство, ворожба, після якої, Юрашку, зерно не могло не скільчитися і не зійти; Петро ішов полем повільно і легко, його постоли начебто боялися притоптати скибу; зерно в долоні він спершу проціджував крізь пальці, віддаючи йому свою надію і тепло, потому рука робила різкий і точний змах — і жито, як гвіздочки, впивалося в землю. При цьому губи Петрові вишіптували чи то молитву до бога,

чи то молитву до зерна і до землі... не знаю, що то було... був шепіт.

Якось я помітив, що під час сівби наслідую Петра: так само на мить затримую зерно у жмені, так само обігриваю його своїм теплом і так само ворущу губами, дарма що не знаю його молитов і примовлянь. Навіть хода була в нього позичена.

Напровесні сорок п'ятого в Німеччині, в лігві, рахуй, мені не Катерина з дітиськами снилася, а приходив до мене в окопи Данильчуків Петро з лантухом збіжжя і примовляв своєї: «Щось бо ти, братчику, задовго воюєш. Час бо найвищий кидати в рілля зерно».

Він старший за мене на п'ять років, до того ж мав у пасі пропуклину від тяжкої роботи, і до війська його, отже, не взяли. Чоловік, рахуй, газдував удома... газдував і вперше за все своє газдування придбав коня. Пам'ятаю, що коли після війни повернувся я додому, то Петро перейняв демобілізованого солдата перед своїми ворітьми і навіть не дав побачитися з жінкою-дітьми, кажучи, що всі мої живі і здорові... «Вони тебе, Прокопе, довго чекали, най іще десять хвилин почекають, ми тимчасом зайдемо до стайні, і я покажу тобі свого коня». Кінь на правду був гарний: сивий, грива — розчісана, хвіст — підстрижений; Петрів сивий кінь був, певно, військовим, зазнав бідолаха, холоду, голоду, страху і людської тупої злості, і тепер, відтанувши у стайні від минувшини, робився добрим і сумирним. Він хапав мене губами за руку, тицявся ніздрями до кишені гімнастери, я думав, що він випрошує у солдата цукру... цукру, однак, він не взяв, ще й відвернувся, піби образившись на мене, і я майже силоміць проштотхнув тую грудочку поміж його зуби.

— Їж, дурний,— приговорював я.— Цукор солодкий. А Петро сміявся:

— Він до солодкого не звик. Хліба йому давай і давай, сухаря, о, це любить. А ще любить, коли його попліскують і гладять. Як дитина. Нам тепер, Прокопе, буде з ним добре. Тобі і мені. Він сильний.

Сивий справді взяв на себе чи не половину роботи в полі.

Аж тут...

Аж тут настала пора записуватися до колгоспу. Що було тоді зі мною, то про це ціле село знає. Петрові ж, коли він подав заяву, Сосонт Сем'янчук звелів відвести на колгоспну стайню коня, віз, плуг з бороною.

Петро викотив зі стодоли віз, поскидав у драбини реманент ружний, а коня... коня, чуєш, замість того, щоб запрягти в шлею, узяв за гриву і завів до хати. Як на нинішні часи, то Петрів учинок виглядає смішним, бо кінь є конем, а тоді...

Він прощався з сивим, як із братом. Годував його з рук. Петриха з чистого відра напувала. Дітлашня шкребла коня і чистила. Кінь стояв перед образами обцілований, тихий, спантеличений людською поведінкою. Він остерігався махнути хвостом чи тупнути ногою, людська хата здавалася йому низенькою і тісною, йому, може, баглося побігати в полі, задерши хвоста, як лошак, але мусив терпіти.

Мусив...

Газда сидів перед ним на лаві і плакав. Сивому теж хотілося плакати, на око набігала сльоза... вони тепер обидва плакали, і поволі серед плачу починали розуміти, що в їхньому житті все дотеперішнє, узвичаснє урвалося, від сьогоднішньої днини починається новизна. Ніхто в селі точно не сказав би, окрім, мабуть, Созонта Сем'янчука, як новизна буде виглядати, а Петро Данильчуків, якщо по правді, без поля і без коня ні новизни, ні хваленого заможного життя уявити не міг. Упирався в стіну, за якою починалася пропасть.

У розначі кожен сходить з розуму по-своєму: я кпнувся як навіжений стріляти в Паліку Духовича, в його трактор, а Данильчуків Петро ні з того ні з сього вперся перед Созонтом, коли той з «істребками» прийшов забирати коня.

— Не дам! Відняли-сте в мене поле... тепер забираєте коня. З чого буду з родиною жити?

Кричав, аж йому жили на шиї синіли.

Він стояв на порозі з розпростертими руками; за ним із розпростертими руками стояла жінка його Гафія. Із-за Гафії визиркували, як вовченята, дітлахи.

Созонт такого не сподівався.

— Ви що... ви що, вуйку, мухоморів об'їлися чи жарти жартуєте? — пішов він у наступ.— Ану, раз-два вступіться з дороги. Я сам виведу коня... кінь уже не вап, він уже усупільнений від тієї хвилини, коли ви підписали заяву до колгоспу.

— Ти заяву в мене силоміць видер. А коня я не дам — хоч умри,— стояв на своєму газда.

— То ми силою візьмемо,— зблід Созонт.— Не дозволено, щоб колгоспна тяглова сила пусто простоювала.— І він дав знак «істребкам», щоб прийшли йому на поміч.

— Ану, най тільки котрийсь з вас наважиться поріг переступити!— скрикнула із-за спири Гафія.— Най котрийсь спробує, якщо йому життя не дороге. Маю в руках сокиру, Созонте... сокирою своє добро бідацьке оборону.

Созонт Сем'ячук стиснув кулаки, аж йому пальці посиніли, але таки вступився зі своїми «істрєбками», обізвавши Петра саботажником, куркулем і бандпособником.

— Закарбуй-но, вороже, на носі! — кричав перед хатою.— Сам коня до колгоспу приведеш. Ще й руки поділуєш!

— Ой ні, ой не дочекаєшся, Созонте!— стогнав, задихаючись у сльозах і у гніві, Данильчуків Петро.

І таки Созонт не дочекався.

Чого тільки Петро не пережив: глузували з нього на різних зборах і мітингах. Міліція пришивала йому саботаж, зрив посівної та ще кілька смертних гріхів і все допитувалася: «Хто тебе, бідного і дурного, підбиває на супротив?»

Коня, звісно, забрали, і Петро був безсилий його оборонити; без поля і без коня він був схожий на обмолочений сніп, яким можна пошити хату, а можна її постелити худобі.

«А не дамся, щоб мною стеліли».

Озоблений, до колгоспу не пішов ні одного дня. Йому обрізали город до самої хати, дерева, що були в садку, викорчували, усім радіо провели, а його обминули.

Опісля він уже ніколи не клав руки на чепіги і не кидав у ріллю зерно; він зневадив поле... ту саму свою нивку, яка, мовби нічого не сталося, далі родила жито, кукурудзу і просо... родила, але вже не для нього; він, бувало, чипів на обочині дороги і плакала в ньому душа, коли мимо нього, запряжений у возі, тюпав його сивий кінь... тюпав, помахував хвостом, подзвонював підковою і ніколи не підняв голови, не постриг вухами і не заржав із радості, здивавшись із своїм давнім газдою.

«Усі мене зрадили...»

Колись я пробував його спам'ятати: «Якщо ти, Петре, аж так приріс пупцем до землі, то почувайся з нею спорідненим і тепер, коли вона стала колгоспшою. Яка різниця? Хіба земля змінилася... хіба вона не так само родить хліб? І чи винен твій сивий кінь, що тебе забув? Худобина прив'язується до того, хто її годує і доглядає, ти ж його, сивого свого коня, жодного разу не пожалів, не

поміг у плузі і у возі, не дав відра води. Чого після цього хочеш?

«Усі мене зрадили...»

Мої слова відбивалися від нього, впертого, він затаївся на своєму і мовби на злість самому собі й цілому світові записався в районі працювати ганчірником — тобто таким чоловіком, який заготовляє утильсировину. Дали йому воза, коняку, всякого товару — голки, склянки, стрічки, сокири, дитячі різні забавки, мило — і поїхав він селами збирати ганчір'я і кістки.

Став він, отже, Петрилом Міняйлом.

Колись міняйлом у наших краях їздив Лейба Фішер, каправий і пейзаий чоловічок, який появлявся у Садовій Полянці зі своїм скрипучим возом і облізлою шкапшиною один раз на тиждень. Він прилаштовувався під муром замку пана Курмановського, відкривав навстіж свій «куферок» із крамом і, щосили б'ючи в старий мідний казан, викрикував:

— Ай-вай! Міняю шило на швайку, а люстерка на каптур'я! Ай-вайї!

У селі любили цього шахраюватого догідливого Лейбика, який, вважайте, забере в тебе пенстріб'я, лахмашину, яка і в каглу не лізе, а дасть тобі взамін, скажімо, ніж-чепелик із червоною дерев'яною ручкою, який снівся чи не всім сільським збитошникам. Лейбко вмів догодити, як казали, газді і газдині ще й малій дитині. Тому й жартували з ним... тому й виглядали і не жаліли сіна для його шкапи. І водночас — гидились ним. Коли, траплялось, давали йому з відра води, то потому чистили посудину піском півгодини і ще півгодини відпльовувались.

Бо Лейба мав нечисту, не газдівську роботу. Хоч і розуміли, що це його гешефт, треба людині з чогось жити.

І ось через багато років у Садовій Полянці знову явився міняйло, на цей раз Данильчуків Петро. Він теж, правда, божився, що це його гешефт, його робота. «Може, воно, Юрашку, так було, а може, не так. Я собі міркую, що ніякий це не гешефт, не робота, зрадив себе чоловік та й уже. Хіба Петро для ганчір'я був призначений... призначений був полем ходити... він полем ішов і жито сіяв, за ним зело росло як із води. Така моя правда, Юрашку».

Я ще хотів знати правду Петрилову.

Петрило Міняйло, налігши грудьми на стіл і поклавши круглу лису голову на руки, споглядав на кав'ярню ніби одними тільки білками своїх булькатих очей. Його мовчання було темне і низьке, і я довго намацував у щітмі

двері, поки парешті не патрапив на клямку. «Ну, входи, входи, Юрашку, — мовив Петрило. — Лише входи без упередження і без Прокопового осуду. Найлегше в світі судити. А ти, один з другим, спробуй посидіти в сутіні тридцять років... за тридцять років очі і душа звикають до темряви. І почувашся як у бога за пазухою. А що? Тепло, гроші є, взутий, не голодний. Сядеш собі на «зітці», якщо дощ — піднімеш буду над возом, помахуєш батіжком і їдеш, і затишно тобі, і солодко, і викрикуєш «Міняю ганчірки на батарейки!», і байдуже тобі, що хтось із тих, дуже чистеньких, не подасть тобі руки або ж після тебе буде шурувати піском горня, з якого ти написався.

А може, й не зовсім байдуже... може, боляче тобі, братчику, що ти в житті щось дуже важливе раз і назавжди втратив, і тепер не віднайдеш і не повернеш. Було і нема. Може, на возі міняйлівському, сидячи серед ганчір'я, серед старої міді, кісток, посеред дріб'язкового краму, набраного в райцентрі, ти плачеш навзрид... плачеш, братчику, в дупі, а очі сухі, як пустеля, і кінь міняйлівський на тебе поглинув здивовано, бо кінь, певно, чує твій утробний плач. А люди... а люди — ні, люди мають тебе за міняйла, за такого, що відцурався чесною колгоспної роботи; люди, братчику, забули, як вони наді мною збиткувались: «А ти, Петре, куркуль, саботажник!»

А все через мою нивку та через сивого коня. Прокіп мудрий... Прокіп усе про мою зраду... землю, мовляв, Петро зрадив і самого себе. Говорила-їхала. А що я мав зраджувати, коли все в мене відняли? Голий як турецький святий. Душа порожня як бубон. Бери колотівку — і лупи: бум-бум! Нічого ж бо в порожпечі не росте, ні корінця. Довгий час, правда, ще росла в мені, як билинка, тяга до землі... але ж... бубон... ні дощів тобі... ні сонця... ні вітру... ні надії — те, що теплилося святе в душі, поступово зів'яло. Думаєш, не розумів, що ницію? Підливав, бувало, суху бадилінку, оту святість... бувало, півлітра хильнеш — і тверезий... і плачеш, а сльози не вичавиш.

Боже борони, Юрашку, я нікого не звицувачую, а найменше Созонта. Коли на Кам'яному полі розрісся сад, коли вздовж Волячої дороги закопали стовпи і провели в Садову Поляну електрику... тоді я почав доглупуватися, що при будові нового завжди щось мусин утратити із старого... та втрата може бути часом дуже дорогою.

Мені тоді треба було, коли в голові визорювалося, скочити з міняйлового воза, поклонитися селові і перепросити землю, треба було наважитися і скочити вище себе.

І може, скочив би, якби колись не захопив сам себе зне-нацька на возі серед Кам'яного поля. Кінь чомусь зупинився і заіржав. Навколо, як ріка, текла і шуміла весна, в її глибинах гуділи трактори; я зловив себе зненацька, вхопив за руки, як злодія, і приглядався зблизька: був я і не я, хтось інший, чужий, іронічний сидів на возі. Оце поле, оця ріка весняна, оце небо голубе, оцей гуркіт тракторів, оцей білий вогник підсніжника, що горів на обочині Волячої дороги, мене не хвилювали, мене не радували, не боліли; я відчув, що можу без цього всього жити. Можу...

Я маю план заготівлі, маю план реалізації, маю графік відвідування сіл, маю над собою начальників, бухгалтерів, касирів, що виплачують мені чесно зароблені гроші; я живу безтурботним життям.

Чого ж тобі, Петре, ще більше треба?— спитав я самого себе на Кам'яному полі. Я відчув себе вільним, коріння, що в'язало мене з полем, зогнило і відпало; я міг, коли б мені забаглося, побігти світ за очі, міг піднятися повід хмари і полетіти як птах, міг покотитися записленою обочиною Волячої дороги, побігти стежкою, ровом, пустищами, і піщю наді мною не висіло — ні оранка, ні сівба, ні косовиця. Я свої графіки і плани викопую на сто три проценти, і байдуже мені, що там на вулиці — дощ чи сніг, сонце чи вітер.

Може, це й було зрадою. Не знаю. Досить того, Юрашку, що коли, жартуючи, мене спитали, чи був би я щасливим, коли б мені назад віддали пивку і сивого коня, то я на це відповів: «Господи, хіба я до решти здурманів, щоб узяти назад поле і коня? Я без них як риба у воді...»

І це була правда, Юрашку. Як правдою є і те, що почали снитися мені один і той же сон: ніби йду я полем, рілля свіжа пахне, зело під ногами росте. Озимина стає за мною, як стіна. Сон це лише... Оглядаюся: пуста за мною.

5

Вуйна Парасолька запитувала:

— Ти чув про королевича Іванця?

— Королевичів було багато.

— Але ж тільки один з-поміж них нічим на світі не цікавився... ніщо не було йому дороге, окрім меча і війни. Він жив військово, як крук падлиною. Що вже, бувало, не робили його дорадці, щоб відбити йому охоту до війни:

і книжки мудрі читали, і співанки наспівували, і вином напували, і золотом обсіпали — не помагало, хоч гинь. Приходив час, Іванцьо сідлав бойового коня, гострив на точилі шаблю і їхав у чисте поле воювати. Ціла країна, що була під його рукою, стояла облогом, села позаростали мохом, а кам'яні міста поволі розсипалися на порох. Уже хтозна-відколи в тамтешніх краях не було чути плачу дитини, люди поступово забували, як пахне молодий, щойно спечений хліб.

Бо війна війною...

Віщуни тоді віщували: країну може врятувати лише любов. Це означало, що нічого в цьому краї не зміниться до судного дня, бо на талані королевича було написано: «Він не для любові, він для війни. Якщо котрась дівчина зважиться лягти із ним спати і, боже борони, першою торкнеться до нього, то до ранку вона помре. Якщо ж королевич сам покладе на неї руку, то втратить бойового коня і ясну зброю».

Не дивно, отже, що край далі лежав облогом, не знаходилося дівчини, яка хотіла б умерти заради однієї ночі любові, а королевич Іванцьо на бойового свого коня молвився.

Так тривало доти, доки не появилася Анка; ніхто не знає, звідки вона появилася, з яких чужих чужениць прилетіла, з якої дороги повернула до королевичевого замку... може цілком бути, що виросла таки вдома під солом'яною стріхою.

Була красною як сонце.

Королевичу сказала, що не може без нього жити; скинула сорочку, лягла з ним поруч, вогонь горів у ній, спалював на вугілля — горнулась до нього, обвивала волоссям і руками. Він відбивався скільки міг, хапався за вуздечку бойового коня, і за меч хапався, і шептав їй проковані слова: «Адже вранці умреш... умреш... умреш...»

Вона ж з його слів сміялася, було їй море до колін.

Кажуть, що тієї ночі вперше за багато років на стирлованих бойовиськах зацвіли червоні ружі.

Настав ранок, а Іванцьо з Анничкою все ще любилися і голубилися; настав день, а за днем знову прийшла ніч — і їхній любові не було кінця. Смерть, що чекала на дівчину біля дверей, мусила кривуляти до бога з порожніми руками; бойовий королевичів кінч не дочекався, поки його осідлають і пойдуть, як завжди, війну воювати.

Ген-ген через роки Іванцьо спитав Анку:

— Хіба ти не відала, люба моя, про віщунські слова,

написані на моєму талапі: «Якщо дівчина першою до королевича доторкнеться, то її спіткає смерть?»

— Знала.

— І таки прийшла, не побоялася?

— Що варте, Іванцю, життя без любові?

І я собі, Юрашку, сушу голову: яка це була любов? Чи була це любов до землі, бо королевич запряг свого бойового коня у плуг і почав облоги орати? Чи була це лише любов до жінки, з якої народилися діти?

Та одне знаю, Юрашку: була це висока любов.

Розділ шостий

1

Володька Деркач не був в інституті близьким приятелем Олеся Мудрика, хоч вчилися на одному курсі, а диви, вчора прислав листа, розшукав його в гірських петрях, щоб написати відоме, десь вичитане, що, мовляв, час — це швидкоплинна ріка... ріка тече, втікає, щомиті, як казали древні, інша в ній вода... вода не залишає за собою нічого, окрім хіба хвилястих ліній на прибережному піску... наші дні — це також лише хвилясті лінії на піску, наші діяння — піщані замки. Що від них лишитьсь завтра?

Олесь ішов до Мирона Буця, а в думках складав Володьці відповідь... власпе, подумки запитував, що з тобою, Володько, сталося, порозгублював ти, видно, в отій подільській Кам'янці, куди поїхав за призначенням, свої анекдоти з сврейського побуту, своє копіювання співачок Висоцького; розсохлася, Володько, твоя знаменита гітара, якою зачаровував першокурсниць, спала з тебе личина інститутського скомороха, і стоїш ти голий перед першими труднощами, і наготу свою прикриваєш сумпивною філософією. Я особисто не визнаю релігії скепсису, я переконаний, що на цьому світі ніщо не пропадає безслідно — ні добро, ні зло. Навіть сльози... навіть любов. Понад три тисячі років юна вдова поклала на віко труни фараона Тутанхамона китичку польових квітів, і в квітах засохлих збереглася засмучена її любов; любов, як це не парадоксально, збереглася і в гробниці, в царстві смерті, поряд із дивогідними творіннями єгипетських митців... творіннями митців ми любуємося, а спогад про китичку квітів болісно стискує пам'ять серце. Смуток, якому три ти-

сячі років, болить нас свіжо, як сьогоднішня рана, і хто знає, чи людство протягом усього свого існування не буде переживати смуток молодій жінки, ім'я котрої історія загубила. Розумієш, Володько, ім'я загубилося, а смуток лишився.

Олесеві, мабуть, не про Володьку треба було думати, не про його лист, адже йшов до Мирона Буця, про не легку розмову з ним мав би сушити собі голову або ж принаймні повинен був замислитись: чому це раптом ні з того ні з сього забавилося порозмовляти з Буцем? Йшов, спонуканий недавньою розмовою з Головихою, ішов кається за свій критичний виступ на директорській «п'ятихвилинці»?

А тим часом стояв перед ним сумний образ юної єгиптянки, котрій від роду три тисячі років; єгиптянка тримала в руках трипільський жбан: Олесь щойно в учительській кімнаті прочитав у газеті про щасливу удачу українських археологів, які на урочищі Щовб поблизу наддністряньського Жванця вперше за весь період вивчення трипільської культури натрапили на гончарний центр трипільців. Олесь перебіг очима газетну замітку і йому негадано замало побувати на тасмнічному Щовбі, щоб походити поміж розкопанними гончарними печами, щоб тремтливо взяти в руки трипільський жбан і злегка постукати по ньому зігнутим пальцем: чи не деренчить? Жбан, мабуть, задзвенів би точнісінько так, як дзвонять теперішні косовачівські жбани. «Бачиш, Володько, людська робота не боїться праху людського забуття, вона не знищенна, як матерія, як світ, як китичка квітів на домині Тутанхамона. А ти скиглиш про піщані замки».

Існував, мабуть, підсвідомий триєдиний зв'язок між листом Володьки Деркача, газетною заміткою і рішенням Олесья піти й порозмовляти з Буцем, бо рішення виникло не вранці і навіть не в сьомому «Б» класі на останньому уроці, який Олесь проводив замість хворого Буця, а таки оце щойно, на дорозі за шкільною хвірткою. Володька Деркач і Мирон Буць несподівано злилися в одну особу... особа жебракувато хилилася край дороги з простягнутою рукою, і Олесь не міг, не мав права пройти мимо, вдаючи, що її не помічає. Він відчував, що мусить піти до Буця хоча б з елементарного людського співчуття, із жалості. Можливо, жалість чимсь схожа на милостиню, але в ній одна перевага — вона не плапугується, не передбачається і не обдумується, це мимовільний порив душі... порив щирий і безкорисливий. Цим добрим поривом і жив тепер

Олесь, йдучи до Буця, хоч, правду кажучи, достеменно не знав, чим і як зможе йому допомогти. В голові на всякий випадок нанизувалось намисто із слів, що, мовляв, слухайте мене, Мироне Васильовичу, уважно... я не прийшов каятись за критику, не буду також поспішно причисляти себе до ваших друзів... я прийшов сказати, що коли вас до щему в душі не хвилює чистий звук трипільського жбана і ви не вмiєте або ж не хочете ним своїх школярів зачарувати, то наберiться бодай чоловічої мужності й привселюдно розбийте свій жбан на друзки... лiпше хай будуть друзки, череп'я, шiж виповшовати жбан байдужістю і давати з нього пити школярам.

Олесь не був упевнений, що саме цими наперед заготовленими слiвами розпочне розмову з Буцем, бо, власне, йому й не розходилося, щоб конечно примусити Буця змiнити погляд на викладання історії. Сьогодні він уже знає, що Буцева поведінка, його нехiть до історії — це лише зовнішній вияв його трагедії: Буць робить роботу, яку насправді ненавидить і до котрої не має покликання. «І я повинен переконати його: розбий свій трипільський жбан. Бо хто сказав, що трипільці тільки те й робили, що виточували тонкостінні жбани? Хтось із них випасав отари, хтось кував мідь, хтось будував гошчарні горна на урочищі Щовб, а хтось робив жбани і розмальовував їх. Так і в пані дні: кожен творить історію власною роботою».

Вiп зупинився перед помальованими назелено штахетами, що наче крайкою підперізували подвір'я колгоспного бухгалтера. Власне, подвір'я як такого не було, старий Буць шанував землю, знав її справжню ціну, бо піде не було видно ні грядки, ні доріжки на вулицю,— все було затичено деревами і кущами, й тільки стежка, вимощена коленим плитняком, вилася до хати, що, здавалося, аж принишкла, боячись, щоб на її череп'яний дах не посипались градом яблука. Олесь подумав, що за зеленими штахетами пливе своя осіння ріка, і він не знав — холодна в ній чи тепла вода, знав тільки, що ріка — чужа, тому вагався: чи мав право її каламутити? Хто він, зрештою, такий, щоб пропонувати Буцеві свою допомогу? Невже таки позитивний герой із сучасного роману? А може, просто — син свого батька... батько колись повчав: «Якщо бачиш на дорозі людину, що лежить, не питай у неї здоров'я і не чекай, поки хтось інший їй допоможе, того іншого може не виявитися».

І Олесь Мудрик штовхнув ногою зелену хвіртку.

У яблуневій тиші лунко гупали його кроки, він мовби дір'явив її своїми каблуками; потім, коли стежка скінчилася і він підійшов до ганку, тонко скригнули двері і на порозі стала жінка; Олесь не міг відразу визначити — стара вона чи моложава, та це й не мало значення, була в поношеному кептарі, в розтоптаних черевиках на босу ногу і в білій, як у спеку, хустині; білизна хустини різко підкреслювала її засмагле кругле обличчя.

Жінка зустріла його неприязно, навіть вороже, це він скоріше відчув, ніж побачив; і лише згодом, підступивши впритул до неї, помітив, що її брови хмурилися, губи стиснулися в тонку нитку, а очі споглядали холодно і насторожено. Він уже десь бачив пильний насторожений погляд... бачив оці сторожкі очі. Де? Коли?

— Я до Мирона Васильовича, — сказав Олесь. — Його кілька днів нема в школі, кажуть — захворів.

— А вам що до того? — сіпнулась жінка. Грудний глибокий голос дещо пом'якшив різкість її слів. — Ви — Мудрик?

— Так. І ви, певно, на мене сердиті, що я колись виступив проти Мирона Васильовича. Повірте, я...

Вона не дала йому докіпчити.

— Не про мій гнів тут річ, — промовила. — Думаю собі: яка безлична сьогодні молодь. З яким лицем ви сюди прийшли?

Що мав робити? Повернутися і рупити назад до хвіртки? Ніхто його сюди не кликав і не чекав од нього помочі. Навпаки — вважали його тут за ворога. Селом, мабуть, покотився поголос, що новий учитель копає під Мирonom Буцем яму... він, Мудрик, у тій ямі зацікавлений, хай Буць падає, йому дістанеться більше уроків. Логічно мовби... Олесь, однак, не зрушився з місця, стояв перед повновидою гнівною жінкою і червонів, як школяр, і як школяр, знічений і знищений її іронією, заїкався:

— Очевидно... як то кажуть... ви маєте рацію. Я, мабуть, не повинен був сюди приходити. А ось прийшов...

Олесева розгубленість зачепила, видно, якусь струну в жінчиній душі, бо вона, ніби злякавшись, що він таки забереться геть, ухопила за рукав і зазираюла в очі:

— Чого... чого ви прийшли? — Погляд залишався настороженим, холодним, а уста зраджували її твердість — дрібно тремтіли.

— Допомогти.

— Гадаєте, так просто: прийшов і допоміг. Чи в мене серце не крається, що Мирон п'є... в мене крається і в

старого. Чи не лущиться лице від встиду? У вас мама є?

Олесь заперечливо покрутив головою.

— Нема. Померла,— сказав і кольнув його докір, що відразу не здогадався, де це він бачив такі стривожені, пильні очі; ці очі він бачив на маминій фотографії. Вона там знята зовсім молода, у військовій шинелі, в пілотці пабакир. Молода мама хотіла вдати з себе веселу і щасливу, бо поруч на фотографії сміється батько у майорських погонах: уста її були усміхнені, і зуби усміхнені, і ямки усміхнені на щоках, а очі... очі різко контрастували з усім обличчям... очі пасторожено і пильно вдивлялися в світ.— Я її зовсім не знаю, маму,— несподівано розкрився Олесь.

Нащо все це він говорить, пощо їй це знати? Винні в усьому жипчипі очі, адже не збирався їй скаржитися, щось взагалі розповідати про себе, не про нього річ, ішов сюди сказати Буцеві, щоб розбив свого трипільського жбана, бо не можна напувати з нього дітлахів байдужістю...

— В усі часи тяжко рости без матері... і в наші часи теж,— сказала жінка і мимоволі погладила його плече. Висока і статна, вона, папевно, в цю хвилину мала його за сироту.— В люди без родичів вибиватися трудно. Ага, держава допоможе... держава — так... але ще ліпше, коли є дедик із мамою. Вважайте, ми свого Мирона з трьох боків підпирали, а...— Не все, видно, виповіла, що хотіла. Просто з гілки, що нависала над головою, зірвала яблуко і подала Олесеві. Він звернув увагу на її долоню — широкую, чорну, міцну. «Якщо такі руки підтримували Мирона в житті, то начебто він не повинен був хилитися,— заговорила в ньому добра заздрість. І відразу згасла.— Не повинен, а хилиться, однак, і падає. Сильні руки, очевидно, можуть не тільки підтримувати, а й ламати теж».

Жінка відчинила хвіртку і впустила Олеся в сад.

— Може, якраз...— роздумувала вголос. Гнів її прочах, відгуркотів, як далекий літній грім, в очах зблиснули волого сльози.— Може, якраз знайдете для нього слово, котре закотилося б йому в душу.

Вона так і залишилася стояти на садовій хвіртці, не знаючи, чи провести гостя далі, чи зайнятися своїми справами.

Олесь обступив старий, ще довоєнний сад; було тут тихо, тепло і зелено, і тільки маківки груш, що вихопились вище всіх дерев, дрібно тремтіли вже пожовклим, опшпареним студеним вітром листям. Олесь подумав, що

осінь перший раз шойно проїхалася по Кам'яному полю, зачіпаючи колесами свого дилижанса груші, черешні і вишні, наступного ж разу, може, сьогодні вночі або завтра досвітком, настане черга золотити інші дерева... дерева і трави.

Мирон Буць сидів у гущавині саду, як у печері, біля криниці з низьким, в один вінець цямринням на дощаному тапчані, застеленому веретою. Не був ані п'яним, ані злим, навпаки, зустрів Олеся жалісливим і трохи винуватим поглядом. Він наче з самісінького ранку очікував Олеся, бо, відклавши стару без титульної сторінки книжку, радісно вигукнув:

— О-о, це ти, колего!— і не здивувався, не скривився в іронічній посмішці.— Я тут читаю одну книженцію... без початку вона, без назви та імені автора... а пишеться у ній про те, як здобути щастя. Смішно, правда? Автор, видно, американець, бо в його розумінні щастя — це успіх у житті, в бізнесі. Перша заповідь для тих, які хочуть здобути щастя: умій сподобатися людям. Усміхайся, усміхайся. А я ось усміхатися не вмію.

— Кожен щось та не вміє: той — посміхатися, той — тацювати, той — плакати.— Олесь присів на цямриння і йому заманулося зачерпнути пригорщами води; вода була близько: загінена лапастою папороттю, що стриміла з-поміж мурованого каміння, вона зблискувала таємничою прозеленню.— Життя, однак, поступово всього навчав.— Він таки не витримав, нагнувся, зачерпнув жменею води, що теж, як усе в цьому саду, пахла яблуками і тишею.

— Не кожний піддається пауці,— заперечив Мирон Васильович.— Один схоплює відразу, інший ціле життя добває і добває, а користі ніякої.

Був упевнений у тому, що сказав, бо відповіді не чекав. Зігнувся удвоє як ножик, поклавши лікті на коліна, і затих, поглибуючи задумливо в криницю. У синьому спортивному костюмі, блідий, неголений, він справді виглядав хворим і викликав співчуття. Терпкий цем забринів в Олесевих грудях як муха, що втрапила в павутиння; він на хвилину забув, що прийшов сюди зовсім не для того, щоб пожаліти Буця і Буцеві поснівчувати... він прийшов сюди з твердим наміром: «Дам Буцеві в руки камінь і хай він розіб'є свого трипільського жбана».

Як легко розбивати щось чуже. Як легко... і важко.

— Я не повинен був на тій «п'ятихвилинці» так зопалу,— промовив Олесь. Він схопився з місця, походжав

павколо криниці, розмірковуючи, що на всі життєві випадки... на добрі, на злі, на щасливі, на трагічні, рішеннями наперед не запасешся. Та й чи треба? Бо ось уклалося в голові щире й нібито єдино правильне: «Дай йому в руки камінь і хай він розтрощить на друзки свій жбан», а вийшло, що треба просити вибачення.

Буць махнув рукою.

— Ет,— сказав.— Облиш, колего, не викручуйся. А то я ще про тебе недобре подумаю. Хтось та повинен був зірватися та виповісти мені те, що ти виповів.

— Якщо ви, Мироне Васильовичу, усе це так досконалио усвідомлюєте, то чому...— Олесь присів поруч із Буцем на тапчані, тепер він уже по-справжньому жалів цю людину і хотів їй чимсь допомогти.

— То чому я п'ю, хочеш спитати, колего? Чому не справляю «двійку» на «п'ятірку»? Якби все так просто. Тут зчепилося, переплелось одне з другим.— Він обняв Олесь за плечі і пригорнув до себе. В цьому рухові пробився біль і щирість. Русяву його чуприну розвіяв вітер, і на тім'ї забіліла, як латка, лисина. «Йому тридцятка добігас... а може, й більше,— подумав Олесь.— Час знайти свою дорогу. Скільки отак можна?»

— Справді,— обізвався Мудрик.— Я хотів, не маючи на це будь-якого права, спитати: навіщо п'єте? Ви ж поки що не хворий, не алкоголік якийсь там. У вас, Мироне Васильовичу, депресія... тимчасово, як грип.

— Хіба депресія по-твоему, колего, не хвороба? Сама що не є найсправжнісінька хвороба. І я лікую її вином або ж горілкою. Інакше — ходжу навкруг цієї крипиці і хтось б'є і б'є мене молотком у тім'я і нашіптує: скоч... скоч у воду — і все минеться. Я хапаюсь тоді за вино... вино розріджує чорпу кров і в голові нібито світлішає.

Буць намагався говорити спокійно, але слова застрягали в горлі як цвяхи, і він ледве проштотхував їх крізь зуби. Очі із запалих чорних глибин позирали на криницю з острахом. Буць боявся, що хтось невідомий і підступний таки штотхне його колісь на цямриння... а цямриння низьке, досить переступити ногою і...

— Але ж це не вихід... алкоголь. Це як обезболювання, а не лікування. Ну далі... далі що?— допитувався і журився водночас Мудрик.

— Коби-то знаття.— Буць стояв перед ним безпорадний, як під дощем, скоцюрблений.

— Треба щось конче робити... якось вирішувати. Я гарячкував на «п'ятихвилиниці», але було там багато раціо-

нального: коби ваша біда вас одного тільки стосувалася. Діти ж у класі... ціла школа... історія, нарешті,— ваш предмет і ваш хліб. Ви за все в одвіті.

— Я за все в одвіті,— чи то стверджував, чи то запечував Буць.— В одвіті перед дітьми в класі і перед історією — нашим предметом, і перед тисячоліттями. Це нібито правильно і... і смішно. Я такий малий, а віки височать і давлять на мене, як гори,— скаржився. Що лишилося від того самовпевненого Буця, який на «п'ятихвилиниці» явно насміхався з директора і котрий спочатку не вельми прислухався до Олесевої критики. Сидів тепер нещасний згорблений суб'єкт... нещастя обсипало його, як лупою, він посірів, поменшав і притих, розпачливо не знаючи, як знову вирости, підвестися і вилюднити.

— То вип'ємо?— засміявся, радіючи знайденому виходу. Із-під тапчана, з бур'яну, добув стару солдатську флягу, і спрагло забулькало йому в горлі. Потім простягнув флягу Олесеві. Мудрик хвилину вагався, і, дарма що не любив спиртного, мусив два-три ковтки випити. Запекло сливовицею.

Буць загвинтив флягу й знову сховав її в бур'яні — остерігався, видпо, матері. Обличчя в нього розчервонілося, в очах просіялась ще далека й несмілива веселість.

— А ти, колего молодий, красивий, правильний та ще й з вусами... ти чого сюди приплентався... сюди, на край світу? Що тут шукаєш? Передову школу із згуртованим колективом на чолі з директором товаришем Тихопею... пробач, Бойчуком? Чи, може, і ти відчуваєш свою повинність перед історією?

Олесь сидів на цямрині, видихуючи вогненну рідину.

— Насправді, Мироне Васильовичу, все по-інакшому діялося, простіше,— відповів Буць.— Були і високі поривання... були і є. І хіба це гріх? Але не про них тут річ. Батько мій ще задовго до того, поки я закінчував інститут, підшукував для мене теплі кубельця. Він колись був добрим журналістом, має дотепер великі зв'язки: хочеш — у школу першокласну, хочеш — в аспірантуру.

— І ти збунтувався?

— Як біблейський сатана супроти бога,— сказав Олесь. Якраз про це, про бунт повинен був розповісти Буцьеві з самого початку, задля цього і йшов сюди, а не для того, щоб каятися за виступ на «п'ятихвилиниці» чи просто жаліти Буця.

— Я не придатний для бунту,— зітхнув Буць.— Не міг збунтуватися проти родичів ні колись, ні тепер не

можу. Для бупту треба мати характер і ще трохи сміливості. Так? Ти вже, мабуть, устиг довідатись, що я збирався стати лісівником: був би лісничим чи звичайним лісником, як Свята Катерина. Не в посаді, зрештою, суть. Хотіння лісове, блудство зелене, як мої мама казали, перейшло, може, від брата Миколи, який стеріг колгоспні угіддя на Веснярському хребті, а може, від того, що ліси навколо шумлять. Бувало, в школі я всі твори на одну й ту ж тему писав: «Буду ростити ліс». Це, так би мовити, теоретично, а практично... А практично, коли випадала вільна хвилина, біг у ліси, на Веснярку. Особливо взимку. Станеш на лижі — і гайда. Поміж смереками, що підпирають кронами небо, біліють непорочно чисті сніги... сніги і сніги... читай собі на снігах незайманих книжку про те, хто тут поміж смереками бігав, хто бився, хто обідав, хто оборонявся, хто панічно втікав. А тут хтось загинув... кров. Думалося тоді: життя присвячу лісові. Розповідали тобі про це? — Буць схопив Олесь за руку.

— Було.

— Отже, ти знаєш, що брата мого старшого, Миколу, привезли якомсь із лісу вбитого... хтось стрілив із-за ялиці... порубщик вистрілив чи хтось інший. Мама мої не на лихих людей вину за братову смерть звалили, а на ліс... на чорну його душу... на темні його помисли... на дикі його підступи. За мамою — тато. Я був тоді у дев'ятому. Коли ж закінчив десятій, то й не посмів мріяти про лісотехнічний. Боже борони. Мама в плач. Дідя у крик: «Одну дитину ліс з'їв, другу — не дамо». І подався я в педагогічний, на історію. Втім, із таким же успіхом міг податися на українську чи російську філологію. Мені було однаково.

— Розумію: біда, — погодився Олесь. — Хоч у наш час скільки хочеш зустрінеш хлопців і дівчат, які не обирають професії за покликом душі, а тільки й того, що здобувають престижний диплом про вищу освіту.

— На передостанньому курсі я і сам був зрадів, надивившись в інституті на деяких здобувачів дипломів: не все одно? Хто знає, чи не почесніше плекати підростаюче покоління, ніж якісь смереки?

Ну, правда, не лежить серце до вчителювання, до викладання історії — це я зрозумів іще будучи на практиці. Гадалося, що звикну, притруся і змирюся. Хіба мільйони вчителів — усі вони педагоги з покликання? Хтось, пра-

цюючи з деревом, стає різьбярем-художником, а хтось боднарем-ремісником. Якось воно буде.

А коли побачив, як мої мама, стоячи на порозі, проводжали мене, уже дипломованого вчителя, перший раз до школи... коли вони світилися на порозі, як діва Марія на образах, то я подумав, що заради материнської світлості переборю свою нехить до вчителювання.

Олесь Мудрик у думках ставив себе на місце Буця, зважував, приглядався зблизька до себе і до своєї матері, ніби вона була живою, якби вона була жива і якби завітлася на порозі з радості, то може бути, що й Олесь Мудрик учинив би так само, як Буць, зламавши себе і кинувши свою душу собі під ноги.

— Надовго вистачило, Мироне Васильовичу, вашої жертвовності?— Йому було моторошно від того, що довелося вжити високе слово «жертвовність» замість «удаваність» чи «пристосовництво». Він не хотів образити Буця, адже жертва була принесена задля матері.

— Чи я рахував,— відповів Буць, облизуючи пересохлі губи. Він знову кидав оком на флягу під тапчаном.— Скільки, на вашу думку, може тривати жертвовність? Місяць? Рік? Два? Робота є робота.

— Треба розуміти, що ви змирилися?

— Чи змирився чи пристосувався... чи зледащів душею? Чи, може, все разом узяте осіло мені в душі як клей.

— Якщо людина, тим більше — педагог... розуміє своє падіння...

— Чи то було падіння... чи то був крах? Пам'ятаю: ішов звичайний урок. Я провадив опитування учнів. Проходили ми Хмельниччину. Ніби все було добре. Є дати. Є факти. Є знання. Ось про Берестечко Іванко Ковальчуків розповідає: у найтяжчу хвилину гетьмана Хмельницького полонили татари... рішення Івана Богуна виводити військо через болото... політичні наслідки поразки козацьких військ під Берестечком.

Я тоді несподівано для себе відкрив, нібито у вікно заглянув, що є у Іванка Ковальчука, є у Марічки Джурин, є у Степана Данилишина, є у п'ятого і десятого певні знання з історії, зате нема осмислення її, нема болю за те Берестечко... за кров козацьку. Тисячі смертей їх не хвилювали, героїзм предківський не запалював їм серця. Я відкрив... побачив, колего, у тому вікні, що мої учні були байдужі до Берестечка... і були вони байдужі до поля над Калкою, і до Куликового поля над Доном. Ніби, чуєте,

ці поля не предківські, не їхні, не твої, не мої. І ще я відкрив, колего, що в цьому був винуватий я, їхній учитель, який пристосувався викладати їм історію. Як тут не заїш?— Буць недоречно засміявся і змовк.

Мовчанка тривала довго. Олесь уявляв старшокласників, які переповідали трагедію під Берестечком... переповідали словами холодними і чужими, рубаними і струганими словами з дерева, тесаними словами з каменю. Жодне слово не скупалося в сльозі, у сердечному трепеті, у сполосі духовному. Що, хто з цих учнів виросте?

Буць знову видобув із бур'яну обтовчену флягу — висмоктав з неї до решти. Сів на тапчан і звісив безсило руки.

— Після цього осяяння, Мироне Васильовичу... — заговорив спроквола Мудрик. — Після цього відкриття треба було...

— Треба було виправитися... треба було перебудуватися? — перебив Буць. — А якщо я не вмів... не смів.

— То ви повинні були чесно написати директорові заяву. І втекти, зникнути. Чому ви залишилися у школі?

— Втекти? Раз-два? Директор Бойчук посміявся б з мене: «А якби географ зажадав, щоб діти «переболіли» також географічними пунктами? А якби того ж зажадали математики, хіміки, біологи? Га? Крім того, що з приводу вашого звільнення скаже село? Батько ваш? Мама на вас молиться».

Олесь знову ставив себе на місце Буця... мама, якби вона жила, стоячи на порозі і проводжаючи свого вивченого на педагога сина, світилася б, як свічечка великодня.

«Я повернувся б, мамо, з-за воріт. Я задув би свічечку... та й ти сама не пожадала б цієї жертви», — сказав він подумки.

А вголос міркував:

— Ви з того розпачу припали до горілки, Мироне Васильовичу? А треба було збунтуватися... ні, не проти матері, проти самого себе.

— Це треба вміти, колего.

Олесь зітхнув, потиснув руку захмелілому Буцю і пішов геть, каючись, що таки вклав йому в жменю камінь... камінь для того, щоб Буць колись розбив свого трипільського жбана.

Він підвів велику лису голову, маленькі очі під рудими кудими бровами по-хлоп'ячому застрибали. Потім вискочив із-за важкого службового стола, що, певно, пам'ятав часи цісаря Франца-Йосифа, і, круглий, опецькуватий, нашпигований енергією, підбіг Іванці назустріч. Запитував, дивувався і водночас брав Іванку «на патички»:

— Оце ви і є лейтенант Іванка!.. Дівчина, яка дошукується правди? Майор Цимбал мені телефонував і просив вам сприяти.

Вона, почувуючись у його товаристві напрочуд легко і розкуто, сказала щось банальне, старе, що, мовляв, не я одна, вся міліція, у тому числі і в Солянній Бані, де ви, товаришу підполковник, настановлені начальником, щодня і щохвилини оберігаємо правду, добиваємося правди, шукаємо правди часом із свічкою в руках серед білого дня. У цьому, мабуть, сепс нашої роботи.

Підполковник Гуцуляк, ніяк не реагуючи на її банальність, спершу посадив Іванку в крісло, секретарці крикнув у трубку, щоб його не турбували, бо в нього сидить молода красива дівчина, а вже потім сказав:

— Я, підполковник Гуцуляк, і вся міліція у славній Солянній Бані у вашому розпорядженні, лейтенанте.

Іванка не могла вловити, скільки йому років: сорок, п'ятдесят, а чи й більше. Він не сидів спокійно ані хвилини: то барабанив пальцями по столу, то схоплювався з стільця і ходив по кабінету, то хапався навіщо за телефон; він був заряджений енергією, як акумулятор, і Іванка подумала, що під його рукою працювати нелегко.

— То з чого почнемо, Іванко? Майор Цимбал увів мене, як кажуть, у курс справи. Наше завдання, як я зрозумів, знайти сліди сина тутешнього м'ясника на прізвище Крик. Ми з вами знаємо, що він загинув, що його нема, але, може, живе якась рідня... лишилися якісь знайомі... якісь приятелі... давні зв'язки.. давні вороги — непомітні іскринки, які повинні пролити світло на трагедію вересневої ночі тридцять сьомого року. Нас цікавить другий убивця — Апостол. Живий він... мертвий? Цілком також може бути, що нічого нового не дізнаємося: час — лютий ворог слідства.

Іванка запропонувала почати з найпростішого: з адресного бюро. Необхідно виявити мешканців міста старших сорока років на прізвище Крик.

— А якщо їх набереться тисяча? Хоч, правду кажучи, я давно не чув у нашому місті такого прізвища, — сказав підполковник.

Адресне бюро в Соляній Бані працювало, як комп'ютер: за п'ятнадцять хвилин секретарка поклала на стіл офіційну довідку, що в місті над Прутом немає жодного прописаного громадянина на прізвище Крик і протягом останніх десяти років ніхто з Криків тут не жив і не вмирав.

— Оце тобі віз і перевіз, — посмутніла Іванка.

— Ви що ж, сподівалися на легку удачу, лейтенанте? — спитав Гуцуляк (руді його брови по-войовничому настовбурчилися). — Мовляв, ось тобі адреса старого Крика, батька того бандерівського бойовика, по якому в майора Цимбала залишився записник. Іди і розпитуй. Чи не так?

Іванка, може, сподівалася доброго везіння, і водпочас пам'ятала, маючи невелику практику, що в слідчій справі легкі удачі дуже рідкісні.

То з чого починати?

— Почнемо, Іванко, з одного мого дільничного інспектора, діда Миронюка, який живе у Соляній Бані від сотворення світу, а в міліції служить відтоді, як будували Вавилонську вежу. Ми інколи консультуємося в нього з приводу викопних старожитностей нашого міста. Ризикнем?

Не мала з чого вибирати. До того ж капітан Миронюк — грубезний і лагідний дідусько, на якому потріскував міліцейський мундир, виявився насправду обізнаною людиною. Він пам'ятає, що на Міщанській вулиці справді мав власну віллу різник Северин Крик. До того ж Міщанська вулиця входить до складу його дільниці і він хоч цієї хвилини готовий показати оцій симпатичній дівчині місце, де стояла колись «вілія» пана Северина.

— Чому «стояла»? — перепитав Гуцуляк.

— Бо з повоевних часів ніхто в ній не мешкав. Будинок поволі старів... потім, як це буває, хтось вийняв вікна, а хтось — двері. Тепер лишилася купа цегли і запущений сад, що оповиті бабськими, перепрошую, неблизькими про нечисту силу.

— Це те, що треба, Остапе Євгеновичу, — зрадів Гуцуляк. — Нам би зачепитися... нам би ниточку. Оця вродлива дівчина, до речі, наша колега, віддавна цікавиться Криками і нечистою силою. Допоможіть їй, зведіть з людьми, які, можливо, знали родину Криків... які, може,

мали доступ до вілли на Міщанській. Справа, капітане, великої людської ваги. Йдеться про в'яснення обставин вбивства адвоката Черемшинського — народного заступника в польських буржуазних судах. Один убивця відомий — Зіновій Крик, син вашого різника. Правда, він загинув від чекістської кулі в сорок сьомому. Був ще один співучасник убивства — Апостол. До речі, вам про щось говорить це псевдо?

— На жаль, ні, — виструнчився Миролюк. — Такого псевда в наших краях не чув. Про гетьмана Апостола — читав.

— Ні, не про гетьмана мова. Був це бандерівський боївкар... Апостол. Якби його знайти.

— Думаєте, десь причаївся в шпарині?

— Ніхто нічого точно не знає. Може, й принишк. Допмагаючи цій дівчині, будьте обережні. Та й ви, Іванко, стережіться у нас. Як я зрозумів майора Цимбала, хтось уже стривожився вашим розслідуванням убивства Черемшинського. Може, ліпше буде, якщо явитесь на Міщанську без супроводу капітана Миролюка, але, розуміється, під його опікою. Легенду — хто ви така — сподівались, продумали? — запитував підполковник Гуцуляк.

До Міщанської вулиці інспектор Миролюк довів Іванку на службовій машині, далі вона пішла сама, карбуючи в пам'яті прізвище двірнички Ізидори Михайлівни Драчевської, тобто «папі Ізидори», яка мешкала на цій же вулиці під п'ятнадцятим номером і котра пам'ятає усе, що діялося в Соляній Бані протягом останніх ста років — так рекомендував її капітан Миролюк.

Міщанська вулиця починалася відразу за старим кладовищем. Забудували її, видно, давним-давно, коли місто ще не мало своїх платних архітекторів, бо вулиця вигиналася, як ріка, то вправо, то вліво, текла вільно і безладно, старі присадкуваті будиночки то шикувалися суцільним фронтом уздовж тротуару, то губилися серед розлогих здичавілих садів. На кручній цій вулиці Іванці здавалося, що тут, у садках, серед кропиви, серед тиші застиг і законсервувався час: тут не було видно повних будинків, рідко зустрічалися на тротуарах молоді люди. Міщанську вулицю немовби обминали теперішні вітри, стара вулиця дрімала на сонці, вигривала перекосені вікна і двері, виставляючи напоказ де вцілілі, а де надщерблені фігурки богоматері, що їх колись майстри-будівельники тулили чи не на кожному фронтоні. Іванці несподівано спало на гадку, що міська влада не випадково обхо-

дять Міщанську обновами: вона доживає останню свою годину. Завтра або ж післязавтра сюди прикотять бульдозери й почнуть троцтити все, що поросло мохом і взялося трухлявиною.

Іванка недовго розшукувала подвір'я пана Северина Крика, відомого свого часу м'ясника, який тримав у Ринку велику «патріотичну» ятку «Українські ковбаси». Власне, ніякого подвір'я не було: лежала обіч вибоїстого тротуарчика чимала пустка, обгороджена про людське око двома нитками колючого дроту, геть-чисто запружена бузиною, кропивою, старими кострубатими кущами бузку; над пустокою здіймалися, як сторожа, чотири чи п'ять наполовину всохлих груш. Далі від дороги стирчали цегляні руїни будинку. Від усього подвір'я, від цих чорних груш, від цих бузинових хащів густо віяв в обличчя і паморочив голову настояний на кропиви вологий дух; кропив'яний задушливий дух був схожий на в'язкий сон, який інколи нападав на Іванку, вона ніколи не могла свій сон перескочити кладкою або ж обминути мостом, мусила входити в нього, як у теплу каламутну воду. Тепер Іванка наяву стояла на ледве притолоченій стежині серед покинутого дворища і думала, що сни бувають віщими; іще стоячи наяву у в'язкому сні, дівчина дивувалася, чому люди, мешканці Міщанської, сторонилися цього подвір'я, що поступово перетворилося в пустку.

Могла б на це питання відповісти пані Ізидора, тобто рекомендована Миронюком двірничка.

І варто було її згадати, як у глибині подвір'я, гейби з порослого мохом колодязя, в якому давно висохла вода, хрипко замекала коза, а за нею обізався крикливий жіночий голос.

— Гей, а хто там ходить?!

Невидима за кущами жінка бачила, певно, Іванчину розгублену нерішучість, і, може, невидима жінка побачила, а чи відчула раптовий страх, що вдарив дівчину, як батоном, бо засміялася; її сміх, як гнилі яблука, глухо покотився під ноги.

Жінка появилася на стежці, ведучи на мотузку козу, що впиралася передніми ногами і навіть пробувала зачепитися рогом за корчі; іще Іванка не питала жінку нічого, іще жінка з козою не промовила до неї ні слова, а дівчина вже знала... вона вже знала з цього циганкуватого обличчя з бородавкою на носі, з цієї дебілої постаті, з великих розплесканих рук, з її прискіпливого погляду, що це і є власною персоною пані Ізидора.

— Ви хто... і чого власне тут?— неприязно спитала пані Ізидора. Вона забула про свою козу, що знову чкурнула в куці, жінка з голови до ніг обмірювала й обмацувала Іванку, чужу птаху, яка навіщо заблукала на давнє подвір'я Северина Крика. Попервах пані Ізидора злякалася, чи випадково це дівчисько не пригнали з міськради, щоб оглянула та обміряла ділянку, яку, може, збираються приділити комусь для забудови... адже давно говорюють, що Міщанську почнуть забудовувати новими котеджами... чи то не почнуть з подвір'я пана Северина? Ізидора, будучи беззмінним двірником на Міщанській, звикла, що на Криковому дворіщі могла собі і козу пасти, і грушу обтрусити, і бузку на продаж нарвати. Вигода, може, і невелика, а все ж...

«І звідки ти, дівчино, взялася?»

Видно, на обличчя Іванки за короткий строк інспектування таки натрусилось міліцейської муки... натрусилось тонесенького пителю, і щось офіційне, навіть Іванкою не осмислене, мимовільне, пробивалося з її погляду... щось таїлося в руках... може, таїлася нетерплячка, чи навпаки — стоїчна терпеливість слідчого, бо пані Ізидора, поки тривала мовчанка, прощлася з Криковим дворіщем, уже починаючи вірити у вигадану нею дівчину з міськради.

Але згодом, коли перше враження розвіялося, Ізидора помітила і коротеньку спідничку дівчини... у таких коротких спідницях хіба служать у міськрадах... і помітила дівочий несміливий усміх. А головне, не мала дівчина в руках якогось паперу, папки або ж портфеля... без паперу і портфеля людини навіть із міськради не страшна, і Ізидора, до себе посміхнувшись, відходила, поступово минався її раптовий спалах страху.

— Я — Христина, — врешті відповіла дівчина. Іванка відповідала просто і щиро, мовби батько з мамою змалку так її охрестили. Насправді ж рішення стати «Христиною» — донькою тієї попівни Ольги Гузаревич, котру, як виявилось з розпитів колишньої наймички Гузаревичів Домни Калинки (вона й дотепер живе в Опришеві під Бистричанами), знав якийсь Зеник Крик із Соляної Бані... знав, і навіть збиралися повінчатись, але потому щось їм перебило... отже, рішення стати «Христиною» прийшло в останню хвилину під стривоженим поглядом пані Ізидори. «Чому стривоженим? На чолі в мене не написано, що я з міліції? Господи, я не з міліції, пані Ізидоро, я з тих часів царя Панька, коли земля була тонка...

я з ваших молодих років, пані Ізидоро. Я Ольжина Христина... Не чули? Не знаєте? Не пам'ятаєте? Ніхто точно не знає, архіви також мовчать, куди зникла, де поділася Ольга Гузарівна, відомо тільки, що в сорокових роках була кур'ером крайового проводу ОУН. Пережила вона завірюху сорокових... впала десь від кулі... розірвала її граната у схроні... пропав її слід у засніжених пустелях? Чи живе десь?»

Живе?

Мимохить оглянулась, мов небезпека визирнула з-за кущів... визирнула і сховалась; при небезпечі Іванка згадала маму. «Ви мені, мамо, вибачте, що нібито вас зраджую, вибравши собі в мамі іншу жінку. Тут ніякої зради нема, є службова потреба. Хто знає, може, в чужій личині буде мені легше шукати слідів молодого Крика, а з ним Апостола.

— Мені сказали,— заговорила Іванка,— що це і є подвір'я Криків... я шукала, як це не дивно, подвір'я Криків.

— Шу... шукаєте?— стрепенулись недбалі підфарбовані брови пані Ізидори.— Падоньку ти мій, а навіщо вам ця закліята пуста? Відколи замітаю Міщанську, а я її замітаю сто років, ніхто сюди не приходив і не питав про Криків. Я інколи думала собі: людська пам'ять коротка, люди геть-чисто забули, що тут мешкав колись і мався по-панському Северин Крик.

— А в нього був син Зіновій. У гімназії вчився, у Бистричанах.

Не треба... не треба було називати це ім'я, вчитане із записника, що зберігся в майора Цимбала, і підтвержене розповіддю Домни Калинки з Опришева... не треба поспішати... поспішністю можна зіпсувати справу. Якщо пані Ізидора підмітає Міщанську «сто років», то вона напевно знає про Криків багато... бачила, може, Апостола. Як спитати про Апостола?

Іванка обминула на стежці Ізидору і пішла в глиб подвір'я. Зусібч її обступали зарості бузку і бузини, колонії лопухів, і лише під зруйнованою стіною колишнього будинку виднівся невеликий чистий майданчик, вистелений щербатими кам'яними плитами.

— Як тут романтично!— вигукнула Іванка, сплеснувши в долоні. Вона відчувала, що Ізидора сунула за нею слідом, встромивши погляд в її потилицю. Дівчина присіла на стовпець із цегли і, тільки тепер оглянувшись, помітила, що поміж кущами тут і там хтось... певно, пані

Ізидора, накопав грядок і посадив то буряків, то кукурудзи, то латку картоплі; картопля якраз цвіла, фіолетове світло картопляного цвіту пробивалося крізь густу сітку кущів і пом'якшувало, одомашнювало пустку.

— Ваша коза в шкоді... в картоплі,— обернулася Іванка до Драчевської. І заледве не скрикнула: недалеко, згорнувшись калачем, вигрівалась проти сонця змія.

— Не бійтеся,— усміхнулася Ізидора. Усміх на мить злагіднив її обличчя, різка чорнява циганкуватість наче вмилася в ясній воді.— Це вуж, дівчино. Живе тут серед каміння... я йому з дому молоко ношу. А гадюк нема... нащо гадюки, коли тут дідьки водяться.

Що, що?

Стара розвела віття кущів і зникла. За хвилину вже висварювала свою козу, виганяючи її з картоплі.

— Ви так про дідьків говорите, ніби на правду тут нечисте місце,— продовжила Іванка розмову, коли жінка, повернувшись, прив'язала козу до кілка.— А моя мама, коли згадувала це подвір'я... цей сад... цю вулицю Міщанську, то молоділа. Бувало, говорила: нема місця на світі святішого і яснішого.

Пані Ізидора, і собі присівши на кущі старої цегли, обома руками підперла обличчя і крізь розчепірені пальці сміялася:

— Що твоя мама, дівчинко, знала про це місце... про його святість чи гріховність?— запитувала крізь сміх і заперечувала.

— Моя мама тут була замолоду... тут вона полюбила Зіновія Крика... був такий хлопець, молодший син пана Северина. Мама, бувало, просила: «Не зійшлись ми із Зенком... доля чи час нас розвели. Та якщо колись будеш, доцю, в Солянній Бані... ні, ні, не спеціально, а принагідно, то знайди Міщанську вулицю, а на ній вілію Северина Крика. Може, хтось із них ще живе... із тих давніх, передвоєнних... може, пам'ятають зелененьку попівну з Опришева, яка, бувало, наїжджала до них із братом Орестом. Може, згадають? Поклонися... походи по кам'яних плитках... посиди в садку в альтанці... зірви гілку бузку». Я обіцяла. Мама давно вже нема, а я аж тепер розшукала Крикове гніздо. Навіщо?

Лицедійство захопило Іванку.

Ніколи й не думала, що сидить у пій лицедій, а тут лицедійство несподівано розкрилося, і було од цього трохи сумно, соромно і гірко; дівчина переступила поріг чужого призабутого життя, такого далекого, нереального,

вичитаного з архівів, уявленого з розповідей, її обступали тіні тих давніх людей, власне, вона, Іванка, їх воскресила, дала їм обличчя, слова... дала їм життя, яке вони вже один раз пережили і тепер мусили повторити його знову, щоб посвідчити правду про життя і смерть адвоката Черемшинського.

Іванка не була впевнена, що її перевтілення в дочку попівни, оця гра, оце воскресіння дозволене в слідчій практиці, але відступати вже не могла та й не хотіла, та й пані Ізидора заступила дорогу назад, ураз повіривши в її легенду.

— Все може бути... може, колись я таки бачила вашу маму... біленьку панянку, таку тонку, як коноплина,— сказала вона.— І таку пещену, як гусяче перце.— Вона дивилася невидючими очима просто перед собою, і Іванка здогадувалась, що жінка заглядає у свій далекий минулий світ.— А втім,— продовжила Ізидора й оком навіть не кліснула,— може бути, що це не вона... якась інша? Молоді в ті часи збиралося в пана Северина багато: гості до сина Зенка, гості — до сестри Розалії. Пивцем бавилися, кавою, гітарою. Ковбасою пахло на цілу Міщанську. Водючас... і книжки читали, сперечалися, політукували, бігали на Прут купатися.

— Між ними був Апостол?— звічев'я зронила Іванка.

— Чи я знаю?— здвинула плечима пані Ізидора. Вона не спішила повертатися з молодого свого світу у світ сьогоднішній, прив'ялий, із підмальованими губами і бровами. На її лиці блукала, як промінь ліхтарика, квюла усмішка.— Всякі тут були, дівчино. І апостоли, мабуть, святі, і різники грішні, і просто гімназисти, газдівські сини з сіл. Я стояла від них далеко... вони панували тут, де пахло ковбасою, а я чіпіла на тому боці воріт. Була я тоді дівчиськом... ноги тоненькі, як у бузька... була дівчиськом у своїй мамі, що обпирала чи не всю Міщанську. Куди мені до них, до чистеньких попівен?— Посмішка на лиці поволі гасла, зморшки повнилися чорнотою, і в Іванки було враження, що по жіпочих зморшках хтось жорстокий пройшовся глибоким пером — такі були виразні і скорботні.— То вже потому, як німаки запанували й почали забирати молодих до Німеччини на роботизну, пап Северин, змилосердившись, прийшов до мові мамі і каже: «Не тільки про своїх дбаю... Ось хай твоя Дора бере мітлу і підмітає Міщанську, це її порятунок від арбайтсамту. А за те, що я добрий, що в уряді міському замовив за неї слово, хай приходить до мене... хай приходить коли

підлогу помити, коли кишки полоскати. Голодною в мене не буде».

«Ая, голодною в ковбасника не будеш... будеш панею... панею Ізидорою», — журилася потому моя мама і плакала, бо мріяла вивчити мене бодай на кравчию, щоби-м мала в руках якийсь фях. Мріяла, а мітлу в руки дала й впровадила на вулицю. А що зробиш? Відтоді я на правду стала панею Ізидорою... панею, холера би то взяла, над мітлою і сміттям».

Непривітна ця жінка з циганкуватим чорнявим обличчям голосу не підвищувала ні на риску, навпаки — останні слова стихлилися, падали, як каміння в пісок, Іванка, однак, відчувала, що каміння було розпечене начервоно, об кожне Ізидорине слово можна було опектися. У цю хвилину Ізидора ненавиділа разом із паном Северином і свою маму, і чистеньких попівен на подвір'ї пана Северина, і свою розпрокляту мітлу, якої уже не кинула, мовби приросла до неї, і вулицю свою Міщанську, і цілий минулий світ, і її, Іванку, тобто Христину — маленький уламок того давнього світу.

Іванка не могла пояснити, як вона розпізнавала Ізидорину ненависть, глибоку і потайшу... ненависть повівала на неї, як сморід із вигрібної ями. І дивина: вона, Іванка, тішилася з прихованої Ізидориної злості, яка означала, що мітла, двірницька служба — найнижча, може, в місті, не навчили Ізидору холуйства, як це часто траплялося; жінка замітала й замітала свою вулицю і все посміхалася юнацькій мрії — дати своїм рукам справжній фях.

А руки ж розплескані, як лопати...

Іванка хотіла встати з купки цегли, підійти до жінки і погладити її по голові... погладити, потішити, заспокоїти. Мусила, однак, стриматися... мусила, бо Міщанська мала свої закони, згідно з якими доньці попівни не випадало спускатися до рівня двірнички. Та й треба було кувати залізо, поки гаряче.

— Аж не віриться, що тут апостоли... що тут м'ясники-різники панували. І щезли. Що з ними сталося? — спитала навмисне наївно.

— Що сталося — те мусило статися. Такий їм випав льос, по-теперішньому — лотерея. — Вона далі була стриманою. Її начебто не обходили долі людей, які жили колись на цьому подвір'ї, і лише зловтіха — далека, притлумлена робленим спокоем, зраджувала її, поблискуючи в очах. — Коли Зеника в схроні вбили — він ще за німців

пішов у ліс,— то пан Северин із розпуки поліз на горище і запхав голову в петлю. Стару Крикову з донькою послали потому білих ведмедів пасти. Хто що заробив — те своє дістав,— не втерпіла-таки Ізидора. Злість пробилася нагору, як весняна вода поверх льоду,— і пішла, і потекла. Ізидора не пробувала вже й ховатися, споглядаючи на Іванку радісно і відкрито. Видно, жінка за те, що життя не склалося, що змарнувалося біля мітли, поклала вина на давній світ, у якому панував Крик із своєю родиною і своїми гостями. І тепер раділа, що жорстокий той світ минувся, розсипався на порох.

— І ніхто додому не вернувся? — уточнила Іванка.

— Чого ж, Розалія вернула в п'ятдесят сьомому. Правда, без старої, яка вмерла, не витримавши довгої дороги. Зате привезла чоловіка, Волоховича. Шоферував — і випивати любив. Ну і розбився на смерть. А вона на тутешньому заводі, де складають ружні машини для колгоспів, доробилася до пенсії.

— Чому ж тут, у своєму гнізді не поселилася?

— Не дозволили. Та й сама Волоховичка, значиться, не схотіла. Ніхто у їхній вілі після того, як їх вислали, не мешкав. Попервах, правда, двох учительок поселили... потому балакали, що вчителькам не давав спокою вішальник: стогнав на горищі, висвистував, дзвонив шибками. Одне слово, товк собою пан Северин. Бідні вчительки повтікали. Лишилася вілія порожньою, бо хоч один із другим у бога не вірус, а чорта — боїться.— Вона засміялася презирливо, й Іванка подумала, що пані Ізидора, може, сама й лякала вчительок, мпожачи страхітливі оповіді про нечисту силу. Хтось, певно, сміявся з тих оповідей... хтось вірив, а хтось, користуючись нагодою, впочі вийняв вікопні рами — і лишилася Ізидора пасти на подвір'ї свою козу.

— Я б хотіла побачити Розалію, Волоховичку. Можна? Ви знаєте, де вона мешкає? — не вірячи в удачу, спитала Іванка.

— Знаю,— радо відповіла Ізидора.— На новому масиві в кооперативному будинку. Вулиця Стефаніка... Номер... нумера, правда, не пам'ятаю. Якщо маєте час, то проведу вас туди хоч зараз.

Уже потому в автобусі, що віз їх на новий масив... уже потому, на вулиці Стефаніка, що була обсаджена тополями... уже потому на сходовій клітці кооперативного будинку Іванка Жолудь терзалася сумнівами і страхами: чи не кидається вона з мосту коміть головою... чи не сплющить пташку в клітці, бо хто-хто, а пташка напевно

знає про Апостола, адже Апостол міг походити з кола її знайомих, які приїжджали на Міщанську.

«Що на це скажете, пані Розаліє?»

А що, коли Розалія запідозрить фальшивку і не повірить у доньку Ольги Гузарівни? А що, коли насторожить, замкнеться, відгородиться: не знаю... не чула... не бачила... забула... яке кому діло до людей, праведних і грішних, які жили тисячу років тому?

І чи треба розпочинати розмову при Ізидорі?

І як починати?

З чого?

Пані Ізидора тяжко тупала своїми різношеними черевиками вгору на третій поверх; як на Іванчине розуміння, була трохи дивна її поведінка, її готовність залишити козу і грядки, на яких, певно, порпалась, і повести незнайому дівчину на другий кінець міста. Робила це з цікавості? Із ввічливості? З якогось власного потаємного розрахунку?

Іванка билася в здогадах — настала така хвилинка, така мить, коли із сходів, буквально з-під дверей, з-під Ізидориної руки, що натискала на гудзик дзвінка, хотілося утекти без усяких пояснень.

Але...

Двері відчинилися, і на порозі стала невисока на зріст, уся сива, приємна з лиця жінка. Було їй, мабуть, лише шістдесят, однак її очі дивилися на світ стомлено, наче жінка прожила сто або й двісті літ, пройшла всі голгофи, які їй судилися, і навіть ті, які не судилися. Занурена в себе тиха зажура, лагідне страдництво жінки заспокоїли Іванку, прогнали страхи і підозріття.

— Вгадайте, пані Розаліє, кого я вам привела... яку гостю дорогу? — спитала Ізидора. Вона тупцювала на місці, стримуючи себе і кружляючи в тільки їй відомому танці. — Привела до вас доньку Ольги Гузарівни, попівни з-під Бистричан, до якої залицявся Зіновій, царство йому небесне. Гора з горою... людина з людиною сходиться.

Розалія аж відсахнулася, аж поточилася з порога назад: вона, певно, злякалася раптової з'яви людини — нечуваної, негаданої, жаданої і... нежаданої. Обличчя її зблідло, страдницькі очі, як сполохані синиці, сідали на Ізидорине плече і, зазираючи їй у вічі, вишукували там прихованого жарту або дурних кпин. Потому синиці, як сполошені, враз спурхували з Ізидориного плеча й заходжувались облігувати — коло за колом — Іванчину постать. Жінка остерігалася відразу повірити в почуте, щоб

потому не завдавати собі болю, і до розпуки, до смерті хотілося їй повірити в незбагненну з'яву... і хай болить, якщо вже має боліти, і хай переболить.

Біль краєв її серце.

Якось крапельина чужого болю впала в Іванчину душу, і дівчина каялася, що її лицедійство зайшло надто далеко. Стояла в масці перед чужим бодем... серед чужого болю, і, по правді кажучи, було їй жаль вибіленої часом і переживаннями жінки.

Розалія зігнулася в покорі перед минувшиною... хай чиниться божа воля. Ізидора ж мовчала, мовчанкою своєю витягуючи жили, а приведена нею дівчина таки направду нагадувала когось... у дівочих очах, у рисах обличчя, у кутиках вуст, в усій поставі прояснювалося, як на старій фотографії, щось нібито знайоме, колись мовби бачене... а чи бажане?

— Боже мій, невже ви таки направду донька тієї бунтівливої Ольги? Я не бачила її з-перед війни, але ви така схожа, така схожа.— Вона пригорнула до себе Іванку, гладила її косу і плакала навзрид. Від пестоців, від чужого ридання, від чужої легкої віри і від того, що Розалія бачила Ольгу Гузарівну ще в передвоєнні роки і, отже, нічого точного про неї не знає, Іванка й собі розхвилювалась.

Слідчий, проте, у ній не дрімав.

Краєм ока стежила за панею Ізидорою. І тепер, отут на дверях, на порозі чужої квартири до Іванки прийшло відкриття: ні, ні, не з доброго дива, не з доброти людської привела двірничка до Розалії доньку якоїсь попівни. Таїлося тут глибинне і мстиве; ось вона, забувши про обережність, стовбичить собі на дверях, схрестивши руки на грудях, і задоволено посміхається. Їй тепер милий цілий світ. Очі її циганські, зморшки, підфарбовані на бурячково губи, кожна волосинка були підпалені ярим зловтішим вогнем. І хто знає, чи не є цей вогонь для неї щастям... від повноти щастя двірничка аж випрямилася і помолоділа. Губи при цьому вишіптували дрібно якесь закляття... якусь молитву... якусь дяку.

Може, вона дякує небові, що має ще одну нагоду, як у повторному кіно, спостерігати божу кару? «Ось я привела тобі, Розаліє... чуєш, Розаліє, привела тобі дівчину, дивися-но, яка гарна, як намальована, вона могла бути тобі племінницею, якби жив твій брат. А нема брата... нема вашої вілії... не було в тебе, Розаліє, людського щастя. Тепер плач собі і плач... і дай я натішуся твоїм

плачем. І що з того, Розаліє, що ти папувала на татових ковбасах, а я замітала Міщанську. Життя нас порівняло, я навіть стою вище, бо випасаю свою козу на твоєму родовому подвір'ї».

— То прошу до хати, — спам'яталася врешті Розалія.

Квартира виявилася маленькою, як ластів'яче гніздо. Дві кімнати — спальня і вітальня — були чистенькі, застелені рушниками і серветками. В кутку перед образом Марії покліпувала лампадка.

«З чого маю починати розмову... як маю плавати по чужому житті... маю вигадану легенду, нема в легенді моста, яким можна перейти на той бік і наблизитися до Апостола».

Думка металася в тісному гнізді і шукала виходу. Знічев'я, поки Розалія готувала на кухні каву, Іванка простягла руку до грубої книжки із золотисто-червоним зрізом, що лежала зверху на етажерці; книжка була церковною, із тисненим хрестом на шкіряній палітурці — якийсь требник... якийсь молитовник, що пахнув воском і ладаном. Іванка перегорнула сторінку і прочитала на титулі чорним чорнилом навскіє написано: «Бідний єсьм, сестро Розаліє, як і належить ісрею, гонимому божому слугі, тому не можу дарувати тобі ані мира, ані злата, ані втіхи звичайної, людської. На пам'ятку і на честь ангела твого приношу в дар тобі цю святу книжку. Молися, Розаліє. Бо що нам, бідним, лишилося на цім світі, окрім молитви до господа нашого.

Отець Лавро Федак».

І дата: 16 січня 197... року.

.....
Як грім!

Як...

У найпершу секунду грім пророкотав далеко, неймовірно далеко, народився він за лісами і за горами, як у казці, й Іванка навіть не здригнулася. Вона ніяк не могла пригадати, де, коли бачила цей гострий карлючкуватий почерк із характерним хвостатим «к». Може, ніколи й не бачила, а може, приснився їй цей почерк... приснилося... приверзлося... наплелосся. Бо справді, коли бачила... бачила колочі літери, виведені тремтячою рукою старої людини?

Потім грім ударив уже близько, над самою головою. Вона тихенько, не дихнувши навіть, поклала молитовник на етажерку. Тепер заспокойся, Іванко. Тепер візьми себе в руки, візьми... візьми.

Тепер вона уже знала точно: цим самим почерком були написані листи Аноніма.

Треба було стиснутись, як сталева пружина, а кожне слово виважувати на вазі. Напруга скувала її, аж заболіло в животі, а перед очима чомусь паслася посеред Крикового подвір'я стара Ізидорина коза. Оддалік на камені спав, згорнувшись у калач, змії. Пані Ізидора казала, що це вуж, він не отруйний, він добрий, вона носить йому з дому в бляшанці молока. Іванка вірила в казочку про вужа й не вірила, у ній жила предковична селянська осторога й огида до всякого гаддя.

«Чому я думаю про козу... про зміюк, коли ось-ось увійде з кухні пані Розалія з кавою на підносі і... і почнеться...»

3

Моя наука про те, як людина приростає до землі, зі смертю батька не скінчилася. Одного полуденка, коли я пригнав із пасовища корівчину й теребив із череп'яної миски кукурудзяну кулешу з молоком, мама, що до цього часу поралася в стайні, пролопотіли босоніж попід вікнами і, вскочивши до хати, сказали:

— Ану, Юрашку, ходім-но подивимось, як Микиту Королину судять. Потому доіси свою кулешу.

Вони витерли запаскою нос обличчя, причесали поквапом чуба і, взявши за руку, вивели за ворота. Через багато років — і тепер, і вчора, і позавчора, і завжди — я повертаюся думкою у той весняний день і зважую, що мама, які ревно оберігали мене від усяких бійок, сварок, лихослів'я, від усякої скверни, що траплялася поміж людьми, від тяжкої роботи і гіркого життя, не випадково вивели мене за ворота. Вони інтуїтивно відчували, що суд над Микитою Королиною мусить якимось чином закарбуватися у серці їх сина, і мусить той карб його боліти ціле життя: чи випадково у круговерті днів не забув найголовнішого, чи не згубив найдорожчого і чи не продав найсвятішого.

Заради справедливості треба сказати, що не одні мої мама продовжували зі мною науку про приростання до землі: на всіх сусідських воротях стояли матері з дітьми, обіч них — легіні й дівчата, а за молоддю — діди; і така над напною кам'янистою вуличкою, що ген-ген на царинці ставала вузькою стежкою, сіялася напружена увага,

що здавалося: зронив у тиші слово й воно покотиться униз селом і почне на дорозі троцити хижі та корчувати дерева.

Навіть тоді, коли далеко посеред вулиці появились три постаті, то ніхто не крикнув «ведуть!», і ніхто з дітлашні, ласої на видовища, не схопився зі свого місця та не побіг назустріч, як це звичайно траплялося. Нас усіх разом, старих і малих, скувала незбагненна тривога, глибока і темна, яка нападає на людей під час землетрусів. Так казали мої мама. Тривога була схожа на невиплаканий плач, на здавлену грудку сліз, що пекла у грудях. Може бути, що я, тоді пастушок однієї корови, не розумів, та й не міг зрозуміти глибини тривоги, вона була дана мені «на виріст», на роки, щоб пекла і мучила, і навіть тепер, по стількох уже роках, безсонними ночами я спускаюся на дно давньої тривоги, засвічую свічку, як у підземеллі, і в котрій уже раз переживаю її зміст, тепер уже простий і ясний. Був це подив людський, змішаний із болем, жалем і гнівом: «Гей, до чого може докотитися чоловік, якщо у нього нема за душею святої грудочки». А того ранку я тільки знав, що Микита Королина учинив злочин: він «згладжував із пам'яті дідів», і село за це, не вдаючись за поміччю до міліції або ж прокуратури, судить його від самісінького ранку, і хто знає, чи до вечора судилище закінчиться — чи обійде він із своїми суддями-провожатими всі сільські вулиці, провулки і присілки, щоб кожний газда, вийшовши за ворота, міг, якщо того забажає, плюнути йому в лице, кинути камінем, лайном або й ударити буком, який спеціально ніс із собою котрийсь із суддів; інше того ранку я знав, що ніхто з газдів Микиту не ударить, і не плюне за ним слідом, і не жбурне камінем, право на кару село не використовувало... використовувало лише право на презирство.

Судді змінювалися на кожній вулиці: одних суддів вулиця чи присілок обирали, інші — самі зголошувалися. На нашому Новому світі до Микити підступили стара Данилюкова Марія та Гаврило Чемерук, який втратив на війні ногу. Вони повинні були вести Микиту попід руки, але це так тільки вимагав давній неписаний «припис», пасправді ж судді йшли обіч, кланялися сусідам і примовляли:

— Оце ведемо перед ваші очі, сусіди гречні, чоловіка з вашого-таки села, який називається Микитою, є сином Федя і Параски, а пишеться Королиною. Має, чуєте, жону і двоє дітей дорослих.

Винен він перед селом і перед кожним із вас, перед живими і мертвими.

Доведено свідками і він сам признався добровільно в сільраді, що цієї зими крадькома ночами носив із привинтаря, а тієї старої його частини, де поховані наші діди, хрести дерев'яні, різав їх і колов — щоб мати на розпал сухе дерево. Чоловік цей на ім'я Микита не пам'ятає, чи десять могил залишив оскверненими, чи двадцять, але коли б навіть одну могилу лишив без знаку — то і це вже біда, бо він згладив із пам'яті онуків діда і бабу, бо знак той могильний — хрест чи просто стовпець зв'язував онучка з дідовим світом, дарма що дід давно помер. А тому чоловік цей Микита, що пишеється Королина, не заслуговує віднині ані доброго сусідського слова, ані потиску долоні, ані того, щоб молодший зняв перед ним крисаню, ані того, щоб його вибрали депутатом до сільради, членом правління до колгоспу, ані того, щоб чужа дитина, як годиться, поцілувала його в руку, ані того, щоб стрічний газда дав йому прикурити, щоб хтось допоміг йому у хворобі, в нестатках, у біді.

Потому, коли виріс, і, згадуючи минуле, я сліпав над Литовським статутом, вишукував у праві польському, староруському, волоському і магдебурзькому статтю, згідно з якою мої країни мали законне право водити по селу Микиту Королину. Тим більше, що діялося це не за царя Панька, а вже в часи новітні, на початку п'ятдесятих років, коли ставав на ноги колгосп, а на сільраді повівав прострелений бандерівськими кулями червоний прапор. Водіння Микити було схоже на самосуд, правда, дещо відмінний, не такий, як над конокрадом. Напашко Яків Розлуч казав, що копокрада, як звичайно, судили мовчки, щоб не чутно було, хто і скільки його б'є, а суд «поводирський» — прилюдний і білоденний. Бо в першому випадку судять, щоб відбити охоту красти, а в другому — шукають у людини людського. І не може, Юрашку, такого бути, щоб у котромусь зводі законів та не було параграфу, який би приписував шукати і пробуджувати в людині людське.

Що я міг відповісти Нанашкові Якову?

А судді і підсудний тоді, у моїм дитинстві, йшли нашим Новим світом поволі — і земля під ними западалася, а каміння розтріскувалося; судді не квапилися, підсудному було насправді важко. Він двигав на плечах сухий буковий хрест; а щоб чорний від часу, потрісканий на верховинських вітрах, унизу оброслий мохом хрест ви-

пуватець не скинув, то газди обв'язували його мотуззям, загудзували, і Микита, сердега, аж гувся під тягарем, постогнував і сходив потом.

Поміж камінням на дорозі лишалася проорана хрестом борозна.

Микита ж на борозну не оглядався і на людей очей не піднімав, він тільки знав свій хрест, свою дорогу, свою кару і вину, дивився у землю — і важко було вгадати, чи кається у скоєному? Чи зміряв глибину свого злочину? Чи совісно йому перед селом? Чи уявляє, як, з якими очима вийдуть поміж люди його діти і жона?

Мама мої, заціпенівши на воротах, не кидали на Микиту злих зирків, навпаки — з доброти своєї жаліли, може, цього немолодого вже газду, який до організації колгоспу мав свій ґрунтець на Кам'яному полі, тепер тримав корівчину, кілька овець, викохав сад і міг, отже, жити по-чесному... міг, а диви, скортіло йому погрітися біля сухого вогню.

І впав у гріх супроти людей.

Я мамину доброту, сам того не відаючи, розвіював, допитуючись в'їдливо, чи це не вуйко Микита розхитав і витяг хрест на гробі діда Федора... адже нема тепер ні хреста, ні стовпця, ні знаку ніякого, загубилася дідова могилка серед інших, мовчазних уже, безіменних, зарослих бур'яном, ожиною і диким вишняком. А колись, як ще наші дідя жили, то показували мені, мамо, хрест — старий, присадкуватий, але ще міцний, і ще навіть на перехресті можна було прочитати чи вимацати карбовані долотом літери. Колись хрест був великий, але з роками він підгнивав, дідя його підрізали до здорового і знову закопували; і ще дідя казали, що ще я, Юрашко, буду водити до цього хреста своїх дітей, щоб знали, де похований їхній прадід. Як я тепер, мамо, поведу до діда своїх дітей?

Питання не було ні мудре, ні риторичне, ні викликане культом предків, як це тепер може здатися, просто в нашому селі діти були звикли на зелені свята або ж на великдень ходити на могилки, щоб, поки дорослі відшпитували «отченаш», а священик відправляв парастаси, подзвонити в дзвіночок і побавитися з ровесниками у «лапанки». На дзвинтарі — місці трохи тасмничому, освяченому страхом і зарослому густими корчами, наші забави були начебто веселішими чи показнішими, бо мами і дідки говорили, попереджуючи, що на нас, молоде пагілля, зорять і тішаться нами померлі дідусі і бабусі,

котрі па свята виходили з «того світу» і малися між живими як живі.

Так говорили і так забобонно вірили.

Моїй мамі, очевидно, стало жаль майбутніх своїх онуків, які тепер не будуть приходити на могилки і дзвіночками, що їх вішають маржині на шию, не будуть викликати з «тамтого світу» прадіда Федора, щоб натішився і набігався з ними, бо загублять онуки його могилку, ні знаку там... ні деревця... ні камінця. Мама, вихопившись з воріт на дорогу, шарпнули Микиту за рукав і спитали:

— То правда, що ти зрізав також хрест старого Поліного?

Микита глипнув на маму булькатими своїми очима, і я назавжди запам'ятав його налите кров'ю, спітніле обличчя.

— Лиши мене, Анно,— попросив він.— Лиши...— І потюпав далі, волочачи на плечах хрест і випорюючи ним на дорозі поміж камінням борозну.

А мама допитувались:

— Невже і старого Поліного? І не приходили діди до тебе... не сварилися... не спилися... не привиджувалися, Микито? Га?

Микита Королина так і не відповів.

Більше в Садовій Полянні я його не бачив. Він продав сусідові Боярчукові подвір'я з хатою, корову, зібрав сьакі-такі манатки і переселився з родиною на Миколаївщину, в степи.

Чи пік його сором перед людьми?

Чи боляче було ходити вулицями, якими двигав свій хрест?

Чи справді приходили до нього уві сні діди і прадіди?

Досить того, що Микита щезнув, про нього скоро забули, і лише мої мама час від часу його згадували і казали, що за своє життя тричі бачили, як водили винного по селу на посоромлення: перший раз водили дівку, Татрукову покритку, яка задушила свою дитину, другий раз — Николи Костіва Дмитра, який у жнива вкрав у сусіда копу жита... і носив селом, чуєш, Юрашку, на плечах гору снопів, аж йому жили на ногах тріскалися і кров бризкала. Третім був Микита. Де він тепер?

Ген-ген по смерті матері редакція однієї республіканської газети, де я довгий час працював власним кореспондентом, послала мене в Новоодеський район на Миколаївщині, щоб я написав нарис про голову колгоспу, п'ят-

десятирічного ентузіаста, який бігав з молодими по футбольному полю, грав у виставах і співав у хорі, збирав притомо високі врожаї, будував у центральній садибі Палац культури і взагалі був позитивним з усіх боків героєм.

Дядько справді виявився цікавим, а головне — непосидючим. Він цілий день возив мене своїм «газиком» по степу, навдивовиж для мене незахищеному, відкритому, а ввечері, нагодувавши запашним борщем і напоївши за звичкою горілкою, прямо на польовому стані уклав спати. Кімната була вузька, на одну залізну койку, і біла, схожа на монастирську келію. Я відчинив вікно — «газик» пострибав до села — вранці на голову колгоспу чекав наряд: тисячі справ, великих і малих.

Ніч дихала теплом і спокоєм. Трактористи і сівачі спали прямо на розкладанках під зоряним небом. Пахло розораною скибою і сухим, як для млина заготовленим, зерном.

У почі цій благодатній і пахучій я не міг, однак, заснути, дарма що був стомлений, і, сидючи біля вікна, помітив під навісом, де механізатори обідали, сторожа, що смалив цигарку: цигарка спалахувала, як вовче око. Я скочив через вікно і пішов до нього, щоб покурити разом. І хоч лампочка, що звисала з балки над довгим столом, світилася тьмаво... і хоч цієї південної ночі (такої для мене, звиклого до гір, несподівано розлогої) я був далеко від Кам'яного поля і його звичаю водити по селу винних за гріхи перед ним, Подем, скоєні... і хоч я давнisi забув, що існує на світі Микита Королина, досить було одного його руху, може, для нього характерного — різкого повороту голови, досить було одного його зирку булькастих очей, досить було кількох слів, що, мовляв, городським людям у нашому степу на вітрах не спиться — і я впізнав Микиту. Він, безперечно, постарів, згорбатів, але я чомусь був переконаний, що він не змінився, дарма що останній раз я бачив його зо два десятки років тому.

А може більше?

— Не спиться, вуйку Микито, — відповів я. — Степ... а ти як на долоні. Ні деревця, ні захистку.

Він знову різко повернув до мене голову, його очі цупко, як два гарячі цвяхи, вп'ялися у мене.

— Знаєш мене? — здивувався. — А звідки-но? Не передовик я ніякий... так собі.

— Із Садової Поляни знаю, — відрізав я йому всі шляхи відступу.

Він щільніше закутався в брезентовий плащ, немов хотів потонути в ньому, сховатися од мене. Однак не мав уже ні сили, ні охоти ховатися чи навіть мовчати.

Не було куди йому відступати; степ і ніч були розлогі, а втікати нікуди.

— Чий будеш? — поцікавився, проковтнувши тугий клубок у горлі.

— Николи Поліного син...— нагадав йому.

— А-а,— задихнувся старий.— Пам'ятаю тебе мало-го... тоді... на воротах... І маму твою... і як шарпнула мене за рукав. Чи жива?

— Вмерли давно.

— Все вмирає,— зітхнув і згорбився. Дістав із кишені цигарку, мене почастував — черкнув сірником. Обличчя його постаріло, поросло щетиною, очі згасли, і я тепер дивувався, як міг його впізнати.

А може, це не було впізнання, може, це було відчуття, вгадування?

— Все вмирає,— повторив він, порушуючи мовчанку.— Окрім... окрім хіба того, що пережив. Воно живе і скніє в тобі, як грань. Мабуть, я умру, а пережите зостанеться поміж людьми.

— Якби добро тільки лишилося.

— В тім то й біда, що не одне добро,— зятагнувся цигаркою.— Ти вже, будь ласкавий, тее... ні голові... ні си-нам... ні онукам... нікому про хрест і про те водіння ме-не по селу не згадуй. Нащо ятрити рану. Пощо цьому степові знати про мій біль...

— А болить? Тобто маєте жаль на крайнів?

Він закашлявся, покрутив головою.

— Не в жалі річ... а в тому, що наказана мені дорога додому. Добре мені тут, земля, як масло. Королини тут механізаторами, доярками, є один агроном. Степовики... полином пахнуть, як вівці,— засміявся щасливо.— Стара моя, правда, дома на господарці, а я сторожую, бо вийшов на пенсію. Ніби все гаразд... ніби... а в Садову Полян у тягне і тягне, аж млоїть. Особливо як постарів. Ворож-битство якесь, мана? Подивитися хочу. А що... стежки ж бо дитячі — святі! Маю право. І страшно мені, Юраш-ку. Розумієш: приїду — і ніхто крисані, як перед стари-нею годилося б зняти, не зніме, ніхто руки не подасть. Га? Чи як кажеш?

А не подадуть?

Замок лежить на моєму столі.

Від тієї днини, коли я підняв його на Вірменській вулиці у Львові, замок тисячу років лежить на моєму столі і тисячу років не дає мені спокою своєю таємничістю і покликом: «Знайди від мене ключ, відімкни і ти дізнаєшся... дізнаєшся... дізнаєшся»; замок лежить на моєму столі, а я думаю: що дізнаюся, що мені відкриється, коли відчиню двері, які замкнені на два спусти? А може, суть не в тому, щоб відчинити... може, суть у тому, щоб підібрати ключі?

Я колись хотів позбутися замка... нащо він мені... інші ж його не мають і живуть... і весело їм... і безтурботно їм, а я товчуся думкою по світу — і сивію, і серце мене болить. Находять такі дні і ночі, коли пошуки ключа вимучують мене, як подорожнього дорога, як коханця мила жінка, і тоді жбурляю мій замчище на самісіньке морське дно, в глибокі прірви... було мені, може, його, замка, шкода, але водночас наставало звільнення, я був вільний від думок і від відповідальності, мені нічого не треба було шукати, дошукуватися, докопуватися, дізнаватися, зважувати, сумніватися, плакати або ж лише сумувати; мені навіть здавалося, що без замка я був порожній як бубон... і досить було жажнутися своєї вільної порожнечі, як риба-кит спустилася на океанське дно, дістала з намулу замок і принесла його мені; я стояв на березі океану, замок лежав біля моїх ніг — і все починалося спочатку... починалися безсонні ночі, яких не вистачало, щоб дійти до дверей, замком зачинених, і через те мовби для мене заборонених... заборонених, бо я не можу переступити порога і не знаю, що за порогом починається.

Коли ж безсонних ночей назбирується багато, як каміння на межі, я сідаю десь у кутку, щоб ніхто мене не бачив і наді мною не сміявся, та плачу від безсилля. А потому, виплакавшись, іду на ваші Верхи, в гори, понад ліси, розмахуюсь і, заплющивши очі, жбурляю замок в ізвори, в дебри, поміж скелі, в яскині — і тоді настає тиша, така велика і свята, яка бувала лише в дитинстві в літню гожу неділю, коли, бувало, корівчина пасеться по під лісом, а ти лежиш горілиць на траві і прислухаєшся до світу: і солодко тобі від тиші, що видзвонює тобі у вухах, і щемно тобі за чимось... за дедьом, що вмерли від німецького стрільня, за вчорашнім днем, за мамою, що

вдома, певно, як і кожної неділі, варять вареники, і щемно за самим собою, начебто тебе уже нема, ти загубився в тиші, як у високому житі або у кукурудзі, і навіть жаль корови, в яку ти зовсім недавно вціляв грудками, викрикуючи, щоб не лізла в шкоду.

І варто було вродитися щему, як сокіл-білорезець, мов у казці, підіймався високо в небо й звідти, з висоти, кидався каменем униз, і в котрійсь ущелині видобував мій замок; приносив у дзюбі, клав його переді мною — щем минався, бо виявлялося, що в моєму житті є уже місце для цього замка. Я знову брався до пошуків ключа, благословенного і розпроклятого, котрим міг би відчинити двері, за якими починався небачений мною світ. Коли ж падав стомлений, здавалось би, марною роботою, розчарований, я виходив глибокої ночі в непочаті трави, буйні і високі, як нетрі, й заочував свій замок у п'ємту, попід кореневища, в зелені косми — і повертався додому умиротворений, утішений, що на цей раз позбувся замка назавжди.

Так здавалося.

Так хотілося; не мав я більше сили класти замок перед собою і добирати до нього ключа. Однак не встигав я удома засвітити лампу й усістися біля робочого стола, як місяць, а чи нічпа котрась зоря розшукували в травах загублений, закипнутий навічно мій замок і клали його на стіл; я не бачив його годину, може, чи дві, а вже знудгувався за ним, і знову бився чолом об його холодні мідні пластини, і знову кружляв навколо нього, як кружляв учора, і позавчора, і тисячу років тому.

Якогось дня мудра Вуйна Парасолька, змилосердившись над мою мукою, сказала:

— Колись, Юрашку, як я була малою, то мої бабця переповідали, що були такі на світі люди, які від ружних розбійників, що зизом позирали на чуже добро, вміли замикати і відмикати замки зіллям і корінням. Може, то, Юрашку, казочка, може, то ниточка... слух... дух... правда... брехтя — хто знає. Але ж ти чув: існує ключ-зілля. Спробуй.

Я пробував.

Я збирав зілля на Івана Купала досвітком і клав його в замкову дірку, примовляючи при тому: «Нема сили більшої од сили земної, що таїться в зелі. Одімкнися...»

Я клав у замок арніку, підбіл, заячу кривцю, білотіл, рум'янок, я знаходив ключ-зілля — оберемки трави в'янули на моєму столі, обіч лежав замок, неприступний,

невідімкнутий і далі таємничий, як світ, що починався за двома його сходами.

Я брався сушити зілля та коріння — і підкурював замок пахучим димом; і поки я підкурював, хтось ізбоку уздрів мою несучасну роботу... хтось із писарчуків заподливо вишкрябував в інстанції тривожні листи-сигнали, що такий-то і такий перекинувся в алхіміка, дні і ночі сидить над якимось, вибачайте, старим замком, якого давно треба здати на металобрухт, і, чуєте, підкурює та й підкурює той замок, і шепче над ним, і кружляє навколо нього, і добирає ключі, щоб його відімкнути. «Як на мою голову, високі інстанції, є це шкідлива робота, пахне вона патріархатом або матріархатом, гунцвотством або ж чортівщиною. Прошу собі тільки уявити: одного дня ключ буде віднайдений, замок скреготне, відімкнеться і...»

І...

Писарчухи, ниці, маленькі, відгодовані, як підсвічки, не відали, що буде далі, вони на всяк випадок залякували і від імені громадськості рекомендували, щоб у наш ентеерівський час ніхто ніяких загадкових замків не відмикав, а якщо комусь конче хочеться в чомусь, пере-прошую, длубатися, то хай лагодить детекторні радіоприймачі.

Сигнали писарчуківські, правда, ресструються і розглядаються, бо існує на те законний порядок. Але інстанції знають, що сьогоднішній день виростає з учорашнього, як завтрашній із сьогоднішнього — і тому я далі в тиші і в мирі шукаю ключа до замка.

Замок лежить на моєму столі.

5

Марко Римик Всюдисущий знав, що осінь закрадається у місто досвітками, коли і люди, і дерева, і машини на обочинах вулиць, і будинки сплять собі «без задніх ніг». Йому навіть було смішно із тих хворих — вусатих чоловіків, з котрими ось уже цілий місяць вилежується в палаті № 10 і в котрих теж болять нирки... отож, було йому смішно з вусатих чоловіків, не говорячи про молодиків, які ранками, як в'язні, стужені за волею, ставали проти вікон на своєму п'ятому поверсі й звідси, з висоти, пасучи очима лікарняний парк, зітхали і дивувались: «А гляди-но, піч учора заходила тепла, кудлата, як вівця, а до ранку на ясенах геть-чисто пообчімхуване лис-

тя». Або: «Краса. Ще вчора кленова алея нерушена стояла, зелена, аж чорна, як хмара, а нині враз позолотіла, ніби хтось квачем ударив по кронах — і золото розбризкалось. Що можна зробити із землею за одну-єдину ніч».

Марко Римик Всюдисущий, як звичайно, не встриявав у подібні розмови, вони видавалися йому пустими, бо що по-справжньому можуть знати міщухи з камінням у нирках про дерева, про їх ріст і про їх смерть, про весняне брунькування й осіннє опадання листя... хіба вони, міщухи, чули колись, що листок, зв'ялений мжичкою чи заморозком, обривається якраз на світанку, дерево мовби соромиться своєї слабості і першої сльози; ці люди, міщухи, зв'язані із заводами, з фабриками, з машинами, вони живуть «по годині», і де вони, бідаки, знають, що лікарняні ясени — шість могутніх велетів, що колом, наче побравшись за руки, ростуть у центрі парку, цілу ніч спали спокійно, воркуючи пошумом один до одного, аж поки досвітком вітер-верхівець, гострий, як шевський ніж, не обдув їх студішню і черешки враз ослабли, потріскались, і хрещате листя посипалось, як із журавля пір'я.

«Восени і навесні над деревами збиткуються досвітки, вони то обдадуть раптом холодним вітром, то припечуть морозом, то сповіють сивою мрякою. А ночами дерева сплять, як люди, — міркував Марко. — Уже хто-хто, а я це знаю... адже в саду постарівся». Він не згадував ні свого політикування за часів царя Панька, коли земля була тонка, ні каторги в Березі Картузській, ні годування свиней у німецького бауера десь там під Веймаром, ні потому — тріскучо-морозяну глибину сибірської тайги, усе це не бралось ним до уваги, це було тільки зачином, початком, пробою життя, справжнє ж життя розпочалося аж тоді, коли вперше нарвав повний кошик яблук, приніс до хати і поклав на стіл, як свячену паску; яблука пахли аж попід стелею, пахучий чистий дух проникав йому в душу — було радісно, що дожив до цього щасливого дня. Відтоді вродилася в ньому і жила своєрідна любов до дерев... ні, це не назвеш любов'ю, це слово не відповідає тому станові душі, коли Марко заходить у сад: це було скоріше газдівське задоволення собою, рівнозначне з тим почуттям, коли в стайні народиться лоша, а в оборі — ярочка, йому подобалось поплескувати молоді дерева, як лошаків по шиї, по їх гладких і чистих стовбурах, а коли ж пальці вимащували в корі тріщину, ранку, то Марко тут же квачився розкласти ватерку і варив із живиці вар — цілющу мазь, якою лікував дерева.

Він називав, однак, своє почуття любов'ю і, мабуть, самому собі не признавався, що була це любов крамарська, він очікував від дерев віддяки — доброго плодоношення: кошики, кошелі, ящики, опалки оцих червонобоких яблук, жовтих, як воском облитих, груш... оцієї краси, яку, може, і не їв би, і не продавав би, а тільки б дивився та дивився на неї, на садову красу.

Тетяна, жона, з нього посмішковувалася: «Дивився б ти, чоловічку, на свою красу доти, доки не зогнила б, отже, продати мусиш, а крім того, з краси води не п'ють, з чогось нам треба жити, якийсь гріш на чорну годину заощадити».

Попервах Марко Римик Всюдисущий пробував з Тетяною сперечатися, що не все можна переводити в гроші і грішми виважувати, але то була марна робота, з роками він суперечки на цю тему закинув, не помітивши, як сам почав оцінювати й обмірювати сад грішми, добутими в поїздках не тільки в Бистричани чи до Львова, а генгеш аж у північні краї, де на яблуко дивляться, як на дар божий, що в тундрах не росте і через те цінується утрос, уп'ятеро дорожче. І тільки, бувало, зрідка, коли зривав перші яблука, до нього поверталось старе захоплення досконалістю пружкої округлості, рожевобокістю яблука — він брав перше-ліпше яблуко на гіллі в жменю, стискав його, черешок коротко потріскував — і тепле маленьке сонце обпікало його долоні; він тішився ним, усміхався, дивуючись мудрості природи, яка з його погляду, з його обкопування, з обрізання, з оприскування, з переживань під час цвітіння виливала цей пахучий плід.

«Хоч би перше зірване яблуко Тетяна повісила під образом, міг би я, проказуючи кожного ранку «отченаш», ним любоватися», — думав він. І тут же думка обривалася, Тетяна-жона, що стояла на другій драбині навпроти і вже встигла нарвати до свого кошика не один десяток яблук, бо руки мала швидкі, як човники на ткацькому верстаті, помітивши, видно, що чоловік літає думками бозна попід які хмари, гримала: «Дивись-но, не впади з драбини!»

Марко отямлювався, казав тільки: «Що ти, жінко, розумієшся», зітхав і клав яблуко в кошик. За першим яблуком зривав друге, третє, четверте, десяте, соте і потихеньку, сам цього не помічаючи, забував про яблунову красу; починав міряти красу на ящики, на кошики, на валізи, що врешті-решт після тяжких трудів (спробуй-но подвигай яблука по цілому Радянському Союзу) оберталися в гроші.

В лікарні, в десятій палаті на чотирьох серед запаху ліків, серед сопуху, стогону, болю Марко Римик Всюди-сущий ночами, коли йому в очах не сіялося ані просинки, а в Марії-медсестри просити спотворного не зважувався, ішов... чи летів... чи їхав у свій сад; його сад був далеко, бо де Бистричани, а де Садова Поляна посеред гір. Марко вибирався в дорогу зрання, як тільки-но палата стихала і в коридорах переставали бігати з шприцами та грілками метушливі сестри; він приходив у свій сад завжди вчасно, завжди в погожий літній день і завжди здоровим, як замолоду. На нього вже очікувала розкладена драбина, він легко вихоплювався на самий верхній пабель, сідав тут, як на коня, оточений, обплетений зусбіч гіллям, що гнулося під плодами, насолоджувався щастям. Яблука, що звисали гронами, гнучке, попідпирано кіллям пагілля, листя, що вже бралось жовтизною, сіро-сріблясті стовбури — кожна гілка, черенець, стовбурець знаходили в його серці місце, він усьому радувався і не боявся, що ось-ось вигулькне з хати Тетяна та почне пащекувати, що ти, мовляв, десь такий золотий марнуєш, берися-но, старий, до роботи, бо завтра, може, звіється буря, бо завтра, може, не бо затягнеться дощами, або, не дай боже, примчатє із-за Веснярки на білих копах морозюки — і який, до дідькової мами, матимеш хосен із свого саду, якщо вітер по ньому потолочиться, якщо яблуко обмерзне на пні.

А все може статися, бо на Кам'яному полі живемо.

В лікарні, у своїх мареннях він був оборонений від Тетяни не тільки відстанню, піччю і хворобою, а ще й духом, смаком яблука, зрошеного ним не лише задля виторгованого гроша, а й задля власної насолоди.

Старий так і засинав на яблуках, у хмарі яблуневій, загойданий галуззям, а вранці прокидався із жевріючим паміром переінакшити їхнє з Тетяною життя, перебунтувати його; він уже, зрештою, не один раз бунтувався, Тетяна на крок-два відступала, нібито погоджувалася, глаїла його, щоб потім непомітно далі закручувати свою гайку.

Правда, Улянку вони таки взяли, за всіма законами записали на себе, дали їй своє прізвище, і дівчинка тепер...

Одна лише згадка про Улянку виповнювала лікарняний ранок із його перев'язками, ін'скіціями, обходами, несмачними спіданками тихою радістю; йому хотілося з ким-небудь у палаті поговорити про Улянку і про свій сад, і колись таки, не витримавши, похвалився вусатому молодіку, що своїх дітей він, Марко Римик, не має, «а цього ось літа умовив жінку удочерити сирітку... не сторонську

і зовсім не пезпайому дитину, а таки дівчинку з нашого села. Дівчинка, як на свої десять років, тонюсінька билинка, малося їй, очевидно, у вуйни Домки, старшої сестри її мами, не вельми солодко, але що зробиш, коли мама вмерла, а тато взагалі був чи не був... у вуйни своїх двоє дітей підоспіло, тому й лишила сирітку коло себе: будеш бавити моїх малих. Тепер, коли Домчині діти попідростали, вона напogотувалася, було, спровадити Улянку до Соляної Бані в дитячий будинок, нащо їй годувати зайвий рот. А я, довідавшись про таку справу, як належить, переписав дівча на себе, узяв за ручку і привів додому. «Оце тобі, Тетяно, донька, — кажу, — змий їй голівоньку, а оце тобі, Улянку, матуся віднині — цмокни її в руку».

Отак хвалився Марко Римко Всюдисущий своїм садом і своєю Улянкою, молодик же — сусід у палаті, прислухаючись до власного болю, думав, що йому абсолютно байдужі старечі теревені, чужі радості... він був навіть не від того, щоб чужу радість, як заморську квітку, потолочити, бо сказав:

— Усе минеться, вуйку. Сад усохне, самі пеньки лишатся. Приймона донька Уляна виросте, світ, або ж таки ваша жінка душу їй зчервивить, і вона котрогось дня заходиться виганяти вас із хати. Буком. Краплини води, як будете вмирати, не дасть. Я бачив таких рідних дітей, а про прийомних...

Марко не переймався чужим цинізмом, принаймні не подавав виду. Улянка, як наяву, стояла біля дверей палати — тоненька, мов лоза в гущаку, біляве волоссячко заплетене мамою Тетяною в дві кісочки, що закосичені бантами. В очах — льон цвіте. І вся вона, дрібненька з лица і мовби завжди засоромлена, світиться, як пролісок.

Ой гори-гори, мій вогне синій...

Стеріг той вогник долонями од вітру; тепло від полум'я, дарма що слабе воно, несміливе, розливалося по всьому тілі, і старому навіть здавалося, що воно гасило біль у прооперованій хірургами правій вирці. І хто знає, чи одна тільки заслуга лікарів у тому, що він швидко поправляється... стоїть-бо перед ним удень і вночі його Улянка... стоїть і висвічує йому душу несміливою усмішкою, і він, товариші лікарі, набирається од святого того світла здоров'я і снаги.

А буває, що ранками, після снів на розгойданому яблуневому пагіллі, старий не може викликати в уяві образ Улянки, дівчинка наче втікає од нього, ховається, певно, в лікарняному парку — хіба її знайдеш? Тоді Марко

думає, що це неспроста, не випадково... то, мабуть, вдома Тетяна допікає дитині, що «взяли ми тебе з жалю, з доброго серця, могли ж узяти десятого-сотого, хіба мало сиріт на світі... як не будеш справуватися, то дамо тебе в дитбудинок, там твоє місце. А ще, дівко, мусиш знати, що ти вже велика, і не тільки книжки мають бути тобі в голіві, мусиш мені і в саду допомогти, і коло хати, бо сама видиш: дедя наші в лікарні. І ще, дівко, маю тобі сказати, щоб не дуже на наше добро лакомилася... і най твоя вуйна Домка не сподівається, що скоро повмираємо, і вона, яко опікунка, стане тут газдувати. Ми з дедьом, як ковіньки засушені, будемо жити, поки самі схочемо».

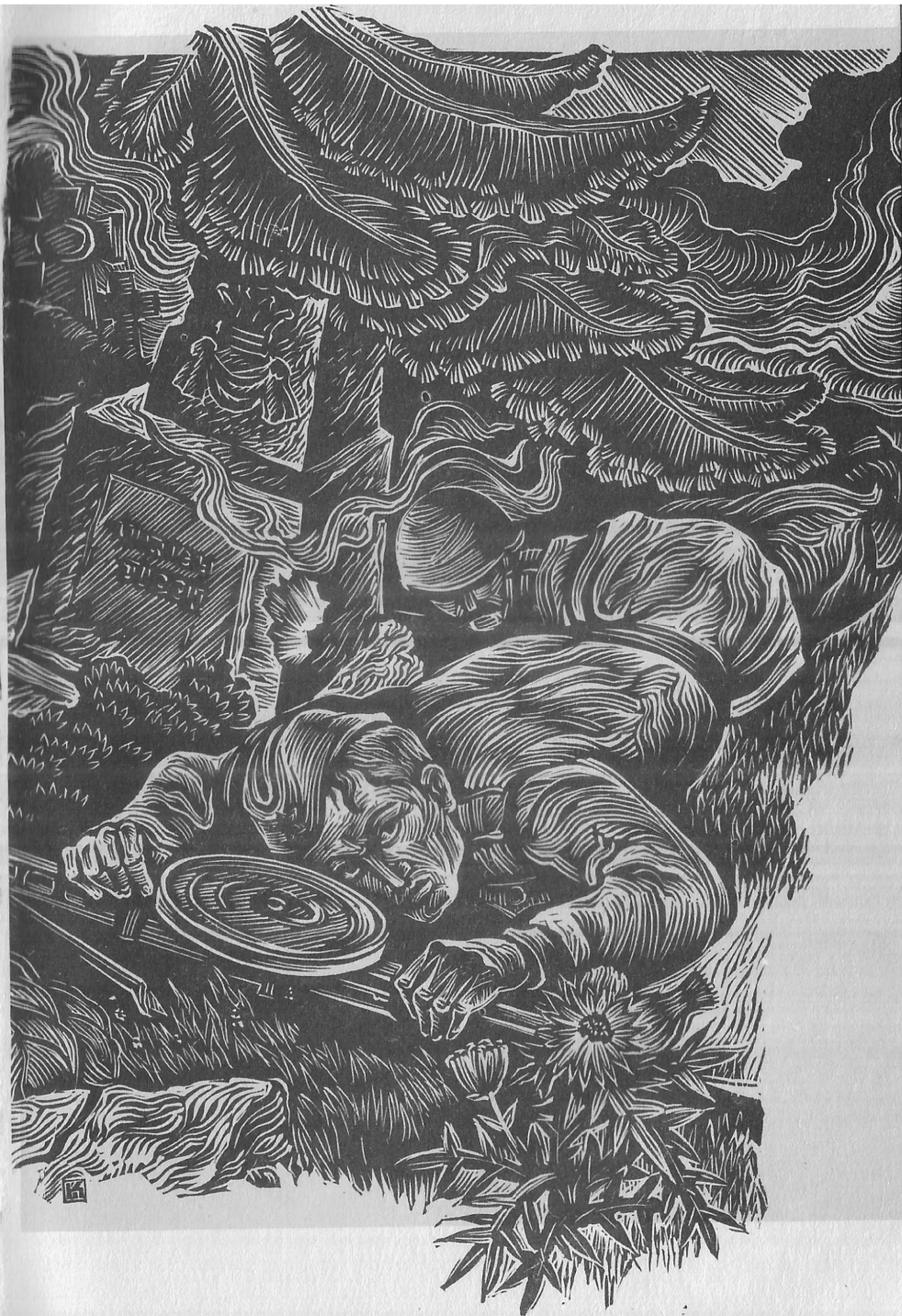
Марко з власного терплячого досвіду знав, що Тетяна з гадючим своїм язичком здатна причепитися до людини за будь-що... і з того нічого почне свердлити язиком; здавалося, дірку в камені могла прошолопати наскрізь. Хіба будеш світитися, як бряндушка, коли тебе гризуть, дорікають шматком хліба, запідозрюють у гріхах, про які дитина навіть не чула? В такі ранки Маркові баглося раз-два зібратися і в цьому ж таки старому зеленому халаті сісти в автобус і втекти додому, щоб постояти за дверима бодай п'ять хвилин і послухати, як Тетяна шпилить дитину.

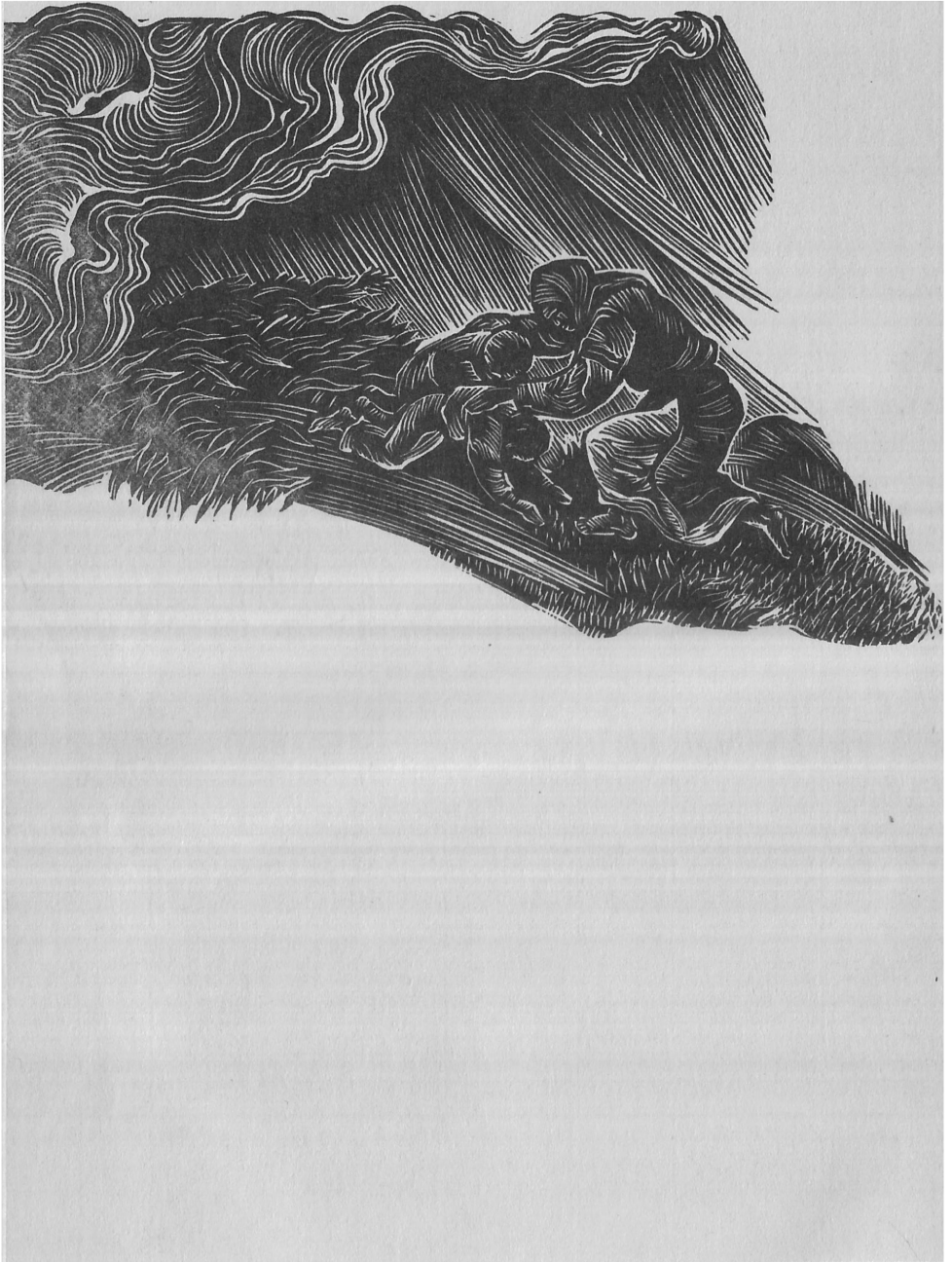
Неділями, коли Тетяна приїжджала до нього, особливо після того, коли йому дозволили виходити в лікарняний парк і вони могли посидіти на лавці в глухій алеї самі, без свідків, Марко починав розмову з одного і того ж:

— Розкажи-но, що поробляє наша мала.

Він лагодився слухати хоч цілий день, квіточка знову засвічувалася в ньому і гріла, він уявляв дівчину в цьому старому парку, в якому дерева сягали до хмар, і там, у високості, змикалися кронами... дівчинка бігала від дерева до дерева, обіймала рученятами грубезні стовбури, ховалася за ними, як за широкими спинами,— і тільки-но то тут, то там зблисне її усмішка, слянуть блаватом оченята... і тільки для нього одного призначався її поклик: «Дедьку, а я тут... а я тут!»

— Та що поробляє?— перепитує стара Тетяна. І на-суплюється.— Ходить до школи, по школі — бомки б'є.— Вона розкладає на лавці сільську їжу: сир, масло, яйця. Хліб крає міський, бо хто тепер у селі пече хліб? На базарі крає в кавказьких людей цілу торбу апельсинів. Як на неї, то кавказький фрукт трохи задорогий, але тепер так прийнято приходити до хворого — з апельсинами і з цитринами. Най старий собі не думає, що вона йому

чогось жаліє... їж, чоловічку, поправляйся і... не будь таким мудрим: удома ти не тільки дівчисько залишив, є і я, жона твоя, є господарка сяка-така, є сад, що достигає. Отак.

Тетяна охоче вчитала б старому «акафист», але тут, мабуть, не пасує, алея не така вже й глуха, люди сновигають сюди-туди, попід корчами молодь попискує, як мишва в мерві. Ну, нічого, колись віддасть йому сповна, вдома. Аби лише швидше набирався сил і поправлявся, а то диви, який сухий і зболений, як боженько з хреста знятий.

— З Мурманська той... Дан Косоворотов, твій цимборик по торгівлі, приїжджав... Аж де — а знайшов... як пес, має нюх на гроші. Казав, що наші яблука може закупити гуртом по добрій ціні. Літаком повезе,— згадала Тетяна.

— Спекулянт,— сплюнув спересердя Марко, уявляючи низькорослого, вертлявого чоловічка з ріденькою сірою бородою, з яким познайомився під час своїх «яблукових» торгів на Півночі. Чоловіка звали Данилом Кузьмичем... і любив той Дан північний хвалитися, що у свої шістдесят років ще піякої болячки не мав, життя прожив, як у пісні: лопати до рук не брав, до сокири не торкався. Все більше «по базарній часті».

— Спекулянт — не спекулянт, а сам ти двигати яблука по Росії не зможеш. Я йому писала, що ти прислаб... він і прилетів. Оглянув паші яблуні. Казав: гроші будуть па бочку.— Стара весело засміялася.

Марко не мав охоти думати ні про гроші, ні про яблука, ні тим більше про старого Дана; тут, у лікарні, серед болю, котроїсь чорної ночі, такої бездівної і, здавалось, безвихідної, він знову, як, бувало, вдома, перебирав у пам'яті, як у скрині, нажиті коштовності, і тим більше дошкуляв йому біль, чим глухішою ставала лікарняна піч, тим більше учорашні коштовності втрачали в ціні. Навіть сад, який він любив, котроїсь ночі згоден був вирубати... вирубати до пня, бо чомусь не пам'ятав, не згадав ні однієї неділі, щоб прийшов поміж дерева, простелив у затінку ряденце, ліг горілиць і просто так, задурно, без користоловства, без попереднього зважування кожного яблука мплувався гоїданням тяжкого гілля, тремтінням на вітрі листочка.

— Мамою тебе кличе?— зловив себе па думці, що одне має в голові й це тепер найголовніше і найдорожче — Улянку.

— Та кличе,— змушено призналася Тетяна. Її зроду ніхто мамою не кликав, і тепер це слово інколи незвично

гупає в серце, болить або ж відбивається від неї, як суха грудка від верби. Лише пил осипається.— А куди дівчиську діватися, мусить кликати, чорте-дідьку, чи як. Ми ж, прецінь, гратимося на неї. Нічого їй Домка не пристарала, дарма що дітей їй з пелюшок витрусила. Трусики, вибачай, дівчачі і то дірками світяться. Тож мусила-м купити і те і се. А зима йде — пальто, чоботи теплі купи, рукавиці там. То ж усе гріш та гріш.

Стара Тетяна нерадо, ой нерадо згоджувалась, щоб удочерити Улянку. «Бо то, Марку, хто відає, від якого тата дитя... рахуй, байстрюча, може, п'яні були, як його робили. Крім того, чужа кров... чужа дитина... не можу уявити, що хтось чужий сяде після нас на газдівстві, увійде в наш сад. Що з того, що дамо дитині наше прізвище, що буде Римик писатися, коли душа в неї не Римикова. Вона, може, з хитрості, а може, намовлена вуйною своєю Домкою попервах притихне, прилижеться, хоч її до рани прикладай, а увіб'ється в пір'я, підросте — і будуй, старий діду, дідорню, нема для тебе місця в оцій хаті. А ти, бабо Тетянище, дурно не сиди, біжи-по у хлів свиням їсти дати... вхопи драпак — попід хатою підмети... і те, і се. Ні, не буде в нас з тобою щастя від чужого дівчиська. Ой не буде».

— То мамою кличе?— повторив своєї Марко.— Ти так і в деревище лягла б і не почувла б, щоб тобі сказали «мамо».

Відмахнулась від нього.

Старий хитав скрушно головою. За час хвороби ще більше побілів, довге, давно не стрижене волосся пасмами спадало на комір, кучерявилося в кільця, і баба Тетяна, подобрівши, думала, що Марко тепер схожий на якогось святого з образів.

— Я тобі скільки разів говорив і показував: не міряй світ зиском, грошима. Хіба не виділа-с, який нам з тобою був чорний світ... а був же цей світ з грошима? Хіба ти забула, як відмовилась Головиха Юстина від моїх грошей, офірованих на пам'ятник Йосипові Сем'янчуку, нібито мої гроші були прокажені? Нам би тепер пожити та вивести в люди Уляну.

— Ет, балакаєш,— фиркнула Тетяна.— Нам тепер треба корову купити,— сказала. Не знати, чи павмисне злостила старого, чи таки забаглось їй корови.— Маємо в хаті пастуха, є кому після школи взяти корівчину на воринок і повести попід колгоспне. Тобі молоко дохтори приписали.

— Купиш молока в сусідів, якщо знадобиться.— Марко відсунув розстелену і заставлену їжею білу пілочку. Цим рухом, певно, протестував проти Тетяниного задуму.— А корову не смій купувати... ні корову, ні козу.

— Ти що, на правду? Такий порядок... хто в десять років корову не пасе?

— Не для того ми взяли чужу дитину за свою, щоб нам корову пасла... ми її взяли, щоб людиною коло нас виросла, і щоб ми коло неї людьми лишилися. Отак.— Віп умів, особливо останнім часом, коли хворів, робити так, щоб його було зверху; йому, певно, надокучило ціле життя кривуляти в Тетяниному хомуті, і тепер ішов проти неї кожного разу.

Вона лякалася його впертості.

І ще лякало її те, що старий поступово відходить від неї... відходить від саду, від яблук, що дають гроші, від того укладу в хаті, який панував цілий вік; Марко й раніше буптував, хоч би, приміром, із тим пожертвуванням на пам'ятник Йосипові Парашьчиному чоловіку. Головиха, дав їй бог розуму, грошей не взяла ще й відмежувалася від Марка, мовби аж згидилась ним, і він, бідачисько, відчув це і зрозумів, бо коли вертався з колгоспної контори додому, то земля під ним западалася.

Вона сподівалася, що його пориви... його сумніви... його незрозумілі шукання минуться разом із приступами кольки в правій нирці; вона вважала, що це тільки забавганки хворого чоловіка, а тим часом виходить, що ТАК він собі настановив: стати інакшим. Яким? Кращим? Мудрішим? Людянішим? Щедрішим? А таким, Тетяно, щоб не пхати голову в кошик з яблуками... кошик бо плетений з лози, щілинки в ньому тонюсінькі, багато через них не побачиш.

І привів додому Улянку... і казав цілувати мамі руку.

Дівча з високого порога озирнуло синіми своїми очиськами хату, запримітило на табуреті біля ліжка закамянілу жінку із стиснутими в шнурок тонкими губами; дівча не хотіло розуміти її ворожості і настороженості, чистенька хата зі старими мальованими полумисками на стінах дихнула в її відкриту душу спокоєм, жаданою ласкою і теплом: дівча зірвалося з порога, підбігло до Тетяни і притулилося губами, а потому й лобиком до її руки.

— Ви хочете бути моєю мамою, га? Моя мама вмерла, коли я була ще маленькою, і я її зовсім не пам'ятаю.

Дитина була безпосередня і чиста, як травневий дощ; дитині досить було відчутти на своїй голівці Тетянині

долоні — і цього їй вистачало. У вуйни Домки, яку обсіли свої діти, вона була жадібна бодай крихітки ласки, бодай одного люблячого погляду.

Тоді Тетяна, сама зворушена дитячою жадобою до ласки, поцілувала її в голівку... а потім внесла до хати бляшану балію і почала їй голівку змивати.

«А не треба було...» — думала стара Тетяна.

Тепер Тетяна гризе лікті; тепер їй страшно, що дівча відбирає у неї Марка і збурює аж попід коріння цілий уклад їхнього життя.

— Про мене дитина згадує? Про дедю? — запитує Марко. Він уже поїв домашньої скоромини і, здавалось, аж на лиці посвіжив.

— Згадує, — не сміла збрехати Тетяна. Здоровому, може, збрехала б — хворому — ні. — Вранці прокинеться і глип-глип по хаті: «Коли наші дедя приїдуть?». Тільки я гадаю, старий, що не по правді вона, не із щирості. Я собі міркую: хіба дитина може отак відразу до чужих ласкитися... отак «мамо»... отак «дедику»... просто цмокнути в руку. Інше встидається, боїться... інше роками звикає, як воченя. А ця — галь-паль. Не інакше — підмовила її вуйна Домка, навчила: «Ходи там у Римків нижче води і тихше трави, зазирає їм ув очі. Мастки тобі лишать».

Марко не став слухати старої співанки, тяжко звівся на ноги і, тримаючись рукою за правий бік і на правий бік похилившись, подибав алеєю у глиб парку, похлопуючи капцями. Теплий осінній день горів рівно і ясно, як ватра з сухих дров. Сонце стояло високо, і кожна деревина, стебло кувалися, розкошуючи, в повелі світла. Алеї старого парку, навіть ті, що були далеко від лікарняних корпусів, гомоніли людськими голосами, музикою транзисторів, і коли б не потерті зелені халати, що зустрічались на кожному кроці, то можна було подумати, що сюди, у цей чудовий куточок, люди з'їхалися лише для того, щоб відпочити й напитися свіжого повітря.

А тим часом був це закуток, долина смутку, хвороб, утрачених і знайдених надій, смертей.

Маркові Римкові давно надокучив цей парк і його алеї, а ще більше остогидла тісна палата на чотирьох, він рвався додому, у свої гори, хоч і знав, що повинен тут своє відлежати до кінця.

— Привези-но мені Улянку наступної неділі, — просив Тетяну, коли вона його наздогнала і взяла обережно під руку. — Чуєш?

Аж застигла від гіркоти.

— Ніби мене, старої, замало? Я кожної неділі, як дурна, пруса на чім світ стоїть, щоб тобі не було банно,— поскаржилася.

— Ти приїжджаєш — і гейби мені вікно відчинилося,— сказав серйозно (давно вже так красно їй не говорив, хіба ще замолоду).— Але привези також малу.

— То ж неблизька дорога,— не знала, як йому відмовити. Колись сплеснула б у долоні, наче батоном тріснув, покрутила б пальцем по чолі і сказала б: «Я, старий дурню, маю «десь» твої забаганки». Так сказала б колись... сьогодні ж вишукувала для відмови слів лагідних, як молоде листя.— Везися автобусом до Косовача, звідти літаком до Бистричан. А мале — малим... І гроші трать,— вихопилося в неї наостанку.

— Близька дорога чи далека, а дитину мені привези. Якщо ж не маєш копійок на квиток — позич, я віддам. Тобі відомо: я на віддачу швидкий.

— Боженьку, та якби знала, що тобі полегшас... що тобі дівча, як цілоц на рану, то привезла б нині!— мало не скрикнула. І стрималася. Вловила в його голосі тверду впертість і вже паперед знала, що не зможе ту впертість перебороти і таки мусить... мусить привезти сюди Улянку, хоч би як відпиралася.

— Уляна наша,— промовив віщ,— не лік од каміння в нирці, а лік такий, щоб серце пом'якшало. Зрозуміла-с? Мабуть, що ні.

По обіді пішла насуплена і люта: квапилася на літак, що летів у гори.

Він дивився їй услід, високій, кістлявій, у боксових чоботях на низьких каблуках, і потерпав, щоб вдома із дурної злості не вчинила чого з дівчинкою... щоб не побила... щоб не струїла словом... щоб через тиждень не явилася без Улянки, вибріхуючись, що, мовляв, донька наша прийомна заслабла... або ще щось вигідає. Вона на різні викрутаси, особливо там, де пахне заощадженим карбованчиком, метка і винахідлива. А тут не лише про карбованчики йдеться... важиться щось більше.

«Якби не хвороба,— думалося Маркові,— то я, будучи вдома, якось припасував би стару з малою; якось би вони, чуєте, притерлися б, як камінь притирається до каменя, якось би привичаїлися. Трапляється, що й пес із котом їдять з одної миски. Потрібне терпіння... терпіння потрібно плекати і направляти, підливати його, як яблінку. А хто підлиє, коли я тут?»

Власне, не з одної забаганки, не тільки з нудьги

попросив жінку привезти Улянку, хотів з очей вичитати, як їй поводитись у мами Тетяни, гірко чи солодко, як їй їсться і як спиться? І ще хотілося, щоб воно, дівча, обвилось рученятами його шию, щоб цмокнуло десь там біля вуха в колючу щокую й шепнуло:

— Йой, дедику, любий, як мені без вас скучно.

І більше нічого йому не треба.

Коли Тетяна поїхала в аеропорт, він теж подумав про літак... літаком би цей тиждень очікування перелетіти. З понеділка все видавалось безмежно великим і довгим: дні, що скрипіли, як мажкі, хитаючись і ледве котяться угору; ночі, давно ним виспані, чорні й глибокі, у яких можна було втопитися... можна, однак не топишся, не падаєш каменем у безодню, а лежиш зверху на хвилях, прислухаєшся до постогнування лікарняних холодильників у довгих коридорах і не спиш — ока не стулиш; і височенними були дерева в парку, що росли попід хмари, і звідти, з-під хмар, сироквола засівали алеї пожовклим листям.

Лікарняний парк, що раніше гнітив Марка своєю похмурістю і замикав його у високих старовишніх мурах, якими був оточений із трьох боків — від озера, від поля і нового житлового кварталу, тепер дивним способом лікував від самотності й довгого очікування. Здоров'я йшло на поправку, і він увесь вільний після процедур час ніпав парковими алеями або ж сидів цілими годинами на лавочці десь у куточку й зацікавлено, начебто відкриваючи для себе вперше, розглядав столітні липи, дуби, ясени і клени; дерева в його уяві були схожі на самотічки, на яких колись газдині в зимові вечори змотували в клубки пряжу, бо теж намотували на свої могутні конарі, на густе пагілля, на репану кору, навкруг стовбурищів Марків час; було йому цікаво розглядати чорне, як із металу, коване дубове плетиво гілок, хаотичне, здавалось би на перший погляд, химерне, однак неодмінно мудре: дубище кожною своєю гілкою тягся вгору, до неба, до сонця, де міг уволою, як у лісі, напумітисся з вітрами і поборотися з хмарами. Деяким деревам, правда, не миналося безкарно їхнє прагнення увись: у них поп'ятали блискавки. Розпорені небесним вогнем стовбури, мовби розорані згори донизу вузьким плужком, довго зализували свої рани... але неодмінно зализували. Ті дерева, які не поборювали блискавок, люди зрізали, пень згодом трухлявів, розсипався — і про гордого дуба, що тут шумів і не дошумів, ніхто більше не пам'ятав.

А чи дерева, що росли поряд, пам'ятають своїх побратимів?

А чи дерева пам'ятають людей, які сто чи двісті років тому ходили цими алеями? Були це ченці, замкнені в мурах, ув'язнені від просторів світу; їм лишалося, як деревам, звертати свій зір до неба. Чи в них вціляли блискавиці? Чи вони нипали тут схиленими і покірливими... в зігнутих перуни не вціляють. Старій Марко часом уявляв вихудлу давно вимерлу братію, яка шукала поміж цими мурами самих себе і господа бога. Чи многії знайшли? Чи не розчарувалися... чи не плакали... чи не сумнівалися... чи не пробували перелізти через мури, щоб загубитися в людській суєті? Дерева, мабуть, знають усе... дерева ж — самотічки, на які накладені нитка на нитку... безліч ниток, скручених, випрядених із часу, з людських думок, з того, що було і вже не вернеться.

Не вернеться?

А якби зуміти розсотати тії нитки і, розсотуючи, дізнатись про людей, яких уже давно нема?

Нащо тобі цього, Марку?

Люди приходять і відходять, як весни?

Від колишнього монастиря, що стояв на околиці Би-стричан, теж не лишилося нічого, окрім парку і мурів. Келії і церква в війну, як богові в докір, були розбомблені, а разом з ними під руїнами лягла вся чорнориза братія. На місці старих будівель уже недавно виростили три шестиповерхові корпуси обласної лікарні. Так вимагав час: колись тут лікували душевні сум'яття, в наші дні гоять людські болі.

З минулого монастирського лишилася ще, правда, трапезна — довга склепінчаста споруда з грубезними цегляними стінами, у яких будівничі прорубали — по шість на кожній стіні — вузькі і високі вікна. Свого часу тут, певне, стояли два ряди дубових столів, тепер головний лікар звелів понаставляти списаних диванів, крісел, столиків — і злаштував своєрідну «почекальню», де ходячі хворі при бажанні могли зустрітися в дощ чи в холодну погоду з тими, що приходили їх відвідати. Рішення було мудре, стара будівля продовжувала жити і служити людям. Її ніколи не замикали, навіть уночі тут поблимували лампочки, а в кутках на дерматинових канапах посапували жінки з далеких сіл... жінки не встигли на поїзди або ж на автобуси. Марко любив після вечері заходити в трапезну, щоб якусь годину посидіти в тиші і в теплі. Йому подобалося скупе освітлення на дві-три лампочки, приглу-

шена грубезними стінами тиша; він усідався в крісло, заплющував очі і майже фізично відчував, як у душу вливався тихий присмерк старої трапезної, її спокій; тут він відпочивав від денних своїх терзань, кудись віддалявся, залишаючи за стінами навіть Тетяну з Улянкою; тиша стояла золотиста, як мед, і терпка, як дух опалого листя і прижухлої трави. Йому навіть здавалось, що інколи сидячи засинав, бо причувалося калатання дзвона, а за дзвоном — голосна молитва «перед хлібом»; може бути, що молитва «перед хлібом» і дзвін, яким скликали монастирську братію на обід, жили в цих стінах, у чорних щілинах поміж цеглинами цілі століття, як живуть у сільських залічках цвіркуни. Однак варто було старому кліпнути оком, як усе стихало, і лишалися жити реально лише дві групи ченців, що їх вирізьбив у камені на повний зріст давній майстро і вмурував у простінки обабіч між першим і другим вікном.

Може навіть бути, що й заради цих ченців, які немов виходили з стіни, з минувшини, і, вийшовши на електричне світло, завмирили в нерішучості, навідувався Марко до трапезної. Він тут знав напам'ять кожну постать: отого вусатого, як запорожець, пекаря, що тримає перед собою щойно вийнятий з печі хліб... отого довгобразого, з бородою, який утупив очі в книгу... отого княжистого, що оперся після трудів польових на свій заступ... отого юнака, який цілиться в дичину стрілою... отого крутолобого садівника, що простягає на розпростертій долоні яблуко... отого муляра з кельмою, що підіткнув за пояс доломан і витирає з чола піт. Старий Марко Римик Всюдисущий сприйняв спершу кам'яних ченців як постаті з іконостасу — вродливих, але холодних, непрístupних. Тільки якось вечора чи то лампочка під склепінням хитнулася від повіту вітру, чи був у Марка відповідний настрій... досить того, що ченці раптом ожжили, хитнулися, простягли до нього хто — хліб, хто — яблуко, хто — книгу — і всі, вийшовши з товстязни стіни і на стінах обабіч застигнувши, втупили свої погляди в нього, в Марка, й запитували «Хто ти єси, чоловіче... що робиш... як живеш... яке добро чиниш на світі?»

Марко Римик Всюдисущий не був богомільний, останній раз сповідався і причащався за царя Панька, коли земля була тонка, і він, юнаком ще підскакуючи, не брався навіть почитувати підпільні комуністичні брошури. Тепер же, на старість, і поготів не мав ченців за святих і навіть за священників, бачив праворуч і ліворуч лю-

дей, що працюю тяжкою — усяк по-своєму — заробляють чесний хліб. Однак був готовий відкрити душу роботягам, що вийшли з грубезної стіни, висповідатися. Мав про що говорити: сповняв тисячу робіт великих, малих, праведних, кривих, примусових, добровільних, каторжних, радісних, «але котру з робіт, скажіть мені, люди, можу взяти па долоню і простягнути, як оці кам'яні і напрочуд живі постаті, щоб похвалитися: «Оце і є, браття, моє святе діло».

«А може, візьму на руки Улянку?»

Ченці, що зі стіни вийшли і в стіні zostалися, мовчали. Чи, порівнюючи з баченим ними протягом століть, його свята справа виявилася дрібною і незначною? «А хотів би я, чесна громадо, довідатися, чи є свята справа величиною, приміром, як кулак, і величиною, приміром, як горох? Зрештою, я сам знаю міру і вагу добра... кожний сам собі вагар і суддя... мені лише коби швидше до неділі».

Неділю зустрічав на прохідній.

Люди з бесагами, з торбами, пакунками, з квітами всотувалися і всотувалися в лікарняне путро, розходилися по палатах і по паркових алеях, а Тетяни з Улянкою як не було — так не було. Мабуть, усі літаки своє відлітали, всі автобуси поприїжджали, і хоч від Садової Поляни до Бистричан світ неблизький, проте мусили б уже тут бути.

Коли ж здалеку через решітчасту браму побачив на решті своїх, то заледве стримався, щоб старістю не потрусити їм назустріч та щоб не крикнути по-хлопчачому: «Агов, я тут! Усі очі я повизирав за вами».

Відразу кинувся до дівчинки. У червоній в'язаній кофтині, у нових черевиках, засмагла, виглядала здоровою і нічим не скривдженою. За цей час, поки лежав у лікарні, виросла, сині оченята поглибшали. Була трохи збентежена першою мандрівкою в літаку і першим відвідуванням міста, оглядалась навкруг... і все навкруг видавалось їй яскравим, новим; нового і помарнілого побачила вона Марка в його старосвітській вишиваній сорочці, яку спеціально тримав у лікарні для недільних днів.

— Як ви тут, дедику? Чи здорові? — спитала, дивлячись йому у вічі.

Нічого ж такого особливого не спитала, а серце в нього побігло, пострибало, як заєць, і очі зблиснули волого сльозою. Ухопив Улянку обома руками, притис до грудей, обцілував, і воно, сиротятко, аж зблідло, заплющило

повіки, затихло-захлинулося ласкою. Маркові здавалося, що відколи живе, не почувався таким щасливим.

— Ну, ну, розповідайте швидше, як там... що там удома? Як у школі? — стримував тремтіння в голосі. Тетяна стишувала, як звичайно, свої губи в тоненьку смужечку, поглядаючи на старого, і, хоч головою не кивала, і хоч слова не промовила, однак в думках докоряла Маркові, що, мовляв, чоловіче, з усього видно, таки «наробили» тобі лихі люди... дали чогось напшитися... підкурили корінцем... дали з чимось з'їсти, бо де це бачено, щоб на правду втішитися байстрюкові, як рідній дитині. Ти б, чоловічку, про сад запитав, мене пожалів. Кручуся-верчуся, як миша в решеті: і те, і се, і четверте, і десяте — яблука не чекають. Рву їх помаленьку. А ще на зиму дров нема, десь би вугілля пристарати — і все на одну мою голову.

— А дома пічо'... Мамі помагаю, — сяйнула Улянка в Тетянин бік просинню очей. — Коли тарелі помию, коли хату підмету, — хвалилася. — У школі «п'ятірки» маю і «четвірки». «П'ятірок», правда, менше, — посмутніла. — Але я виправлюся на самі «п'ятірки». По школі, як впроросту велика, в інститут хочу ходити, щоб вивчитися на лікаря. Бо хто вас, дедьку з мамою, буде лікувати?

Дівча своє щебетало, а він плакав.

Ні, не плакав слізьми, в душі в нього нуртували, як у джерелі, світлі і чисті струї... він життя прожив і не звідав, що є світлий, гейби з теплого дощу і з сонця вилитий, чоловічий плач.

Потому, коли дівча побігло попід клени збирати листячко, Тетяна сказала:

— Може, то все фальш? Може, то все награне, як на сцені, неправдиве? А ти береш до серця.

Він слухав Тетяну і не заперечував їй, не посмішковався з її страхів; він знав своє: як то добре людині сплакнути світлим плачем.

І вперше сьогодні подумав про смерть.

Хотів іще довго жити, щоб мати змогу побачити, як Улянка закінчить у Садовій Полянці школу, як піде в інститут і вернеться додому з валізкою, повною цілющих ліків. «Ну, дедьку з мамою, буду вас лікувати», — скаже.

Він заздрих парковим дубам і кленам.. він заздрих ченцям із трапезної — і дуби й ченці зможуть побачити Улянку дорослою і вивченою. А якщо вічні робітники, що різьблені в камені, колись до когось іншого... до со-

того... до тисячпого... до тих, що будуть жити після нас, простягнуть свої дари — хліб, книгу, яблуко, роботушку важку, то певже не скажуть, не похваляться, не понесуть в майбуття, що й він, простий собі чоловік Марко Римик із Садової Поляни додав у їхні дари свою зернину.

6

Говорив мені Нанашко Яків:

— Два дні і дві ночі на дворичі в старого Чабана, отого газди, що сидить на присілку Горішньому і в колгоспі робить комірником, витьохкували музики, і жіноцтво витупувало дрібно коломийок: старий віддавав заміж у сторонське село останню свою доньку Наталку. А як музики стихли, а як «князь» заходився заводити «Жигулі», що подарував молодим тесть... а як люди вже почали розходитися, то Чабан став на воротях, розпростер руки, замаїв білими рукавами, як крилами, і попросив:

— Ой-по, почекайте, газдове. А хто мені заспіває дойну? Бодай одну.

Дехто глузував із старого вдівця, що заговорив про якусь ДОЙНУ... дехто за правду і не брав його слова... а він далі, сивий і сухий, метляв білими рукавами і просив заспівати йому дойну... і не так йому, як доньці його, що он з чоловіком покотить зараз «Жигулями» по Волячій дорозі.

— Мой, та заспівайте мені дойни, най донька почус... бо коли ще почус?

І тоді, Юрашку, люди з нашого села згадали, що Чабан ніякий не с Чабан, що пишеться він Чобану, що походить він з Молдови, ще по першій світовій війні заблукав у Садову Поляну його батько, вподобав собі тутешню дівчину й осів навіки.

Рідко хто, звісно, зазирав у чабанівський корінь, а старий комірник, диви, згадав свій рід, коли доньку оддавав у сторонське село, щоб знала і пам'ятала, звідки походить, тому й попросив заспівати дойну.

Ніхто, однак, не співав... ніхто просто не знав молдавської співанки. По радіо колись чули, подобався спів, але запам'ятати не запам'ятали. І через своє невміння, через своє безсилля, що не можуть старому зарадити у великому ділі, люди паші червопіли.

А старий стояв на воротях, силкувався сам пригадати, намацати в пам'яті давню веселу співанку, пригадав тільки мелодію, та й то уривки якісь, шмаття.

Так і поїхала Наталка в сторонське село без головного свого віна. І як ти гадаєш, Юрашку, чи не почувається вона бідною?

6

Робота напливала на неї, як вода: обрізування, весняне обкопування стовбурів (а земля, як кремій), обприскування, оранка міжрядь, посадка на міжряддях картоплі або ж сіяння конопель... коноплі своїм запахом відганяють від дерев усяку пажерливу тлю; і знову обприскування і обприскування, аж поки котрогось благословенного дня, коли мшається спас — прадавнє садівниче свято, в якому було більше язичницького, ніж християнського змісту, колгоспний бригадир Яків Розлуч визначає, що настала пора зривати яблука. Цілу осінь, бо сорти різні, сад жебонить, пуртує людськими головами, але навіть і тоді, коли всі яблука вже зірвані, продані і гроші в колгоспній касі пораховані, робота не міліє і не сходить на броди: то сучки спалює, то згрібай листя, то обв'язуй соломою молоді деревця, щоб узимку не обпалило їх морозом або ж щоб не пообгризали зайці. Навіть зимою, у хурделицю пробивався до Юстиного оседку Яків Розлуч і казав збирати назавтра жінок із ланки: «Підемо в сад, Юстину, бо вітряга, може, гілля обламає і солому розчухрав... подекуди повидувало сніг — і голо навколо стовбурів, ще, до біди, коріння повимерзає, а молоді посадки навпаки — задихаються в снігу».

Одне слово, роботи вистачало.

Юстина купалася в роботі, як у чистій воді; ріка доходила дівчині до грудей, по шию, інколи хвилі плвли вище голови... і було їй добре, затишно у цьому щоденному плині, душа в неї після Созонтової смерті, після дівочого відомщення у винищувальному батальйоні, в «істребках», після нічних маршів, засідок, коротких боїв, після необхідної жорстокості... душа в неї відходила, відтаювала і відпочивала. Юстина тішилася життям простим... таким простим і звичним, що не задумуєшся над сходом і заходом сонця, над швидкоплинністю днів, над сльотою осінньою і цвітінням садів; вона розчинялася в саду поміж людьми, поміж деревами і травами; в буденності отій інколи приходило високе просвітлення... просвітлення навмисне не викликала, воно приходило само, як сон, як хмара, це траплялось найчастіше надвечір'ями, коли потомлені жінки з її ланки складали рискалі і мотики,

сідали попід деревами купно, і слово за словом, наче вдома їх не очікували клопоти і наче за довгий день не наговорились, повідали одна одній про чоловіків, про дітей, про доброго свекра, що жаліє невістку, і про вічно лиху свекруху. У котрусь чародійну хвилину жіноче слово враз діставало крила і ставало співанкою, і вже весь жіночий гурт, і Юстина поміж ними, співав, що «не по правді, козаче, не по правді, соколю, зі мною живеш»; власне, Юстина й не співала, а тільки підтягувала і прислухалась до слів і до мелодії — і ставало солодко їй на душі, тремко і високо, гейби сама лігала з піснею понад дерева. А ще високість приходила до неї опівдні, в спелку, коли, бувало, лежала під яблунею горілиць, — тоді здавалося, що окрім тебе, голубого неба і яблуневого віття, котре ліниво похитувало листям, нікого нема на многі тисячі кілометрів. Хотілося крикнути у цій голубій порожнечі... і таки в думках кричала від радості існування, від того, що світ ось який великий, добрий і тихий.

Юстина Воробець, мабуть, так і загубилась би чи втопилась би у своїй ріці, якби в Садову Полянпу взимку крізь замети не пробився районний отбовчений «козел», що привіз у холодючій своїй брезентовій буді нового кандидата на посаду тутешнього голови колгоспу Антона Івановича Гапдзика. Була це людина непомітна, схожа на тонкий іржавий цвях. Все в ньому було гостре — ніс, вуха, ціле обличчя, очі; і все в ньому було руде, аж цеглянисте. Відразу було видно, що новий кандидат на голову відзначався акуратністю і педантичною увагою до своєї особи: незважаючи на лютий мороз, туфельки на ньому поскрипували тугі, придбані для прогулянки на «стометрівці» по Радянській вулиці в Бистричанах, костюм із сірого габардину сидів на ньому, як на манекені, підігнаний і напрасований. А втім, кожний рух, слово, погляд — усе теж було наче випрасуване, підігнане, наперед продумане і натреноване.

Він був суворий, недоступний і водночас офіційно-ввічливий; посмішка, як приклеєні блідо-зелені метелики клена, постійно висіла в кутиках губ. Його вигляд повинен дати садовополянським колгоспникам зрозуміти, що на цей раз мають справу з людиною, яка приїхала сюди, у дикі гори, робити велике діло. Садова Поляна, однак, ще й до ладу не приглянувшись до нього і ще не розкусивши його занудистого характеру, махнувши рукою на його руду суворість і недоступність, з першого погляду охрестила його Антосем, тобто порахувала його за

людину не вельми серйозну, малоповажну, яка заходжується кувати кози в той час, коли поряд іржуть босі коні. Очевидно, тут завинила «тронна» промова Антона Івановича. Він, правда, промовляв із-за трибуни недовго, бо «вже, товариші колгоспники, до мене було багато говорунів і обіцяльників, які малювали вам, любо-мудро, райські горизонти. Я приїхав до вас не просто газдувати... я приїхав, любо-мудро, виконувати наказ: звелено підняти колгосп на вищій щабель, і кров із носа, а того щабля мусимо досягти. Вважаю, що корінь зла в сільському господарстві — в розхлябаності, у відсутності дисципліни. Я так розумію завдання: сказав — зробив, доручив — виконав. І крапка». І пібито в короткій його промові все було правильним, у колгоспі справді бракувало порядку, дисципліни і багато дечого іншого, і начебто майбутній голова саме з цього, з наведення порядку, повинен починати. А проте село споглядало на свого нового керівника весело-іронічними очима... село на своєму довгому віку надивилося на різних доброчинів, деякі з них були одверті циніки і лінтюхи, але такого, який приїхав сюди «виконувати наказ», тут іще не було.

Антось виявився першим.

— Е, любо-мудро,— хтось підхопив на зборах Гандзякові слівця,— якби то можна було, крім усього іншого, ще й збільшити грами на трудовні.— Зал був набитий людьми, як гарбуз пасінням, світло гасових ламп під дощаною стелею ледве-ледве розсівало хмари тютюнового диму. А все ж Антон Іванович кипув у той бік, де хтось дозволив собі щось там непоштиве вигукнути, уважний погляд. Мовляв, дивіться мені, не пустуйте, бо запам'ятаю.

— А якби іще наказами поле зорати, заскородити і засіяти, га? А що будемо жати? — додав інший голос.

І зал засміявся.

Разом з іншими, певно, засміялася також Юстина Воробець; вона не виходила зі своєї ріки на берег, не цікавилася, чому на цей раз міняють голову колгоспу... була серед інших... як і інші, слухняно проголосувала, коли попросили підняти руки «хто за»; було їй байдуже, хто сидітиме в кріслі голови, за усіх голів одні і ті ж «труднощі» та «недоліки»... а в неї є сад, є робота, є домашні клопоти, є потаємні дівочі зітхання — що більше треба маленькій людині для того, щоб жити? Але смішно... новий голова — Антось. Хай буде Пилип, Герасим, хай буде Антось, хіба не однаково... хіба щось зміниться у

житті Садової Поляни? Цей числиться, здається, восьмим чи дев'ятим головою. Люди, а отже, і Юстина, звикли до частой зміни колгоспної влади, а що з кожним новим головою господарство, як на гріх, все більше занепадало, все глибше занурювалось у борги, і все менші ставали грами, що їх виважували на трудодні, то й махнули байдуже руками, мовляв, «най собі начальники цим голови сушать, наша справа маленька, бо ми люди теж маленькі... ми люди до чепіг, до сапи, до коси, а не до думання. Нам і так добре, тихо, спокійно».

Чи добре?

Юстина часто згадувала свого Созонта, нетерплячого, непогамованого, зашнурованого в португеї, який де правдою, де погрозою, де просьбою записував людей до колгоспу, обіцяючи їм у колгоспі золоті гори, і сам у ті золоті гори беззастережно вірив.

А чи ці «засватані», привезені в районному «козлі» вірять так, як Созонт? І чи вмерли би вони за колгоспну справу, як умер Созонт?

Думки снувалися тривожні, вона не могла дати з ними ради, треба було з кимсь поділитися, дошукатися істини. А це так незвично. Бо що, власне, є істиною? В районі, в області видніше, вона тільки ланкова.

І знову робота напливала на неї, як вода.

А товариш Гандзик узявся тим часом газдувати.

До певного часу Гандзикові в житті не щастило; прослуживши мало не всю війну в запасному полку в одному уральському містечку, власне, в землянковому таборі на його околиці, і муштруючи то повобранців, то виписаних зі шпиталів фронтовиків до сьомого поту, він уже тоді мріяв зв'язати своє життя з військовою службою назавжди. Не так, однак, сталося, як гадалося. Доведені до відчаю Гандзиковою муштрою і причіпками, голодні, зболені незаліченими ще до кінця ранами солдатики чи то змовилися, чи то стихійно збунтувалися супроти свого мучителя, запопали в глухому куті, накинули на голову шинелю і збили, сердегу, на винне яблучко, не проронивши при цьому жодного слова.

Тільки постогнували і важко дихали.

Військова прокуратура потім тягала на слідство цілий взвод, але ніхто нічого не знав, не чув, не бачив — винен лишився сам товариш старший сержант Гандзик. Він провалявся в шпиталі добрих два місяці з потрощеними ребрами і ключицею, навесні нагородили його черговою медаллю і присвоїли старшинські лички, а тут скінчилася

війна — і відпустили як нестройового на всі чотири сторони світу. Він тоді дивувався, що армія скоро і легко з ним прощається, був на сто процентів упевнений, що таку «кадру», як він, треба шанувати і цінувати на вагу золота. Що з того, що війна скінчилася, а чи по війні, мати його за лабу, не треба армії командира, який витрясав би з цивільного хлопця цивільний дух і вчив би його бути солдатом. Він навіть не був злий на таємничих своїх підлеглих, які чоботями, копаючи, троцили йому ребра, бо хіба вони, як сказано в біблійі, знають, що чинять? Хіба його безконечні марш-кидки, повзання попластунськом в болоті, в снігу, в пилюзі... хіба оце щоденне риття рівчаків, окопів, кулеметних гнізд, яке практикував на тактичних зап'яттях із взводом, не допомогли не одному його солдатикові на фронті вижити, залишитися живим і здоровим.

А хіба на маршах першим не біг він сам, знемагаючи в протигазі?

А хіба не він першим кидався у воду, в болото, в прірву?

Так, він вимагав від солдата, щоб дотримувався не тільки духу, а й букви статуту, але робив це не з власної примхи, не із самодурства, з нього так само вимагав статут, накази і розпорядження старших начальників.

А йому, мати його за лабу, пришили старшинські лички і...

В цивільно житті текло сіро: працював у Тсоавіахімі, у військкоматі, в «Союздруці» та ще в багатьох інших установах; був інспектором, інструктором, референтом — лямку тягши, а ці зарплати тобі солідної, ці стаповища, ні честі. Останнє його місце роботи — автоколона, де числився «інженером по ремонту», хоч зроду нічого спільного з автомобілями і їх ремонтом не мав і навіть ніколи не сидів за кермом; в автоколоні серед розхлябаної шоферні він вирізнявся не тільки цегляною «під бобрик» швелюрою і педантичною увагою до свого костюма, а й умінням вчасно подавати молодцювату команду, виголосити з трибуни стриману промову «про значення дисципліни в нашому анархічному колективі» і вчасним складанням усяких звітів-паперів. Це декому на другому поверсі в конторі подобалося. Гандзика обрали до місцевому, до «Червоного Хреста», до каси взаємодопомоги, і Антонові Івановичу вже починало здаватися, що нещаслива смуга, мати його за лабу, минулася, дехто навіть натякав на крісло одного з своїх заступників, і Анто

Іванович, якось випадково втрапивши сам на сам до кабінету того заступника, встиг заповітне крісло випробувати, хвилинку посидівши на ньому.

Красота, мати його за лабу.

І тут...

І тут довідався, що сільському господарству потрібні керівні кадри, і написав заяву: так і так, мовляв, бажаю добровільно...

Інший на його місці засумнівався б: чи зможе... чи йому під силу носити колгоспну печатку? Тим більше треба було сумніватися товаришеві Гандзика, який зроду-віку не був причетний до виробництва хліба, він вирис, мати його за лабу, на асфальті.

А проте постояв на своєму.

Ні, не з підскоком, не на зломиголову погодився (жінка влаштувала вдома істеріку), але й не віднікувався. Йому чомусь здавалося, що в розмові на другому поверсі він почув металеві нотки. Метал його завжди підкоряв — любив дисципліну. Ну, а крім того, йому вже за сорок, хотів чимось відзначитися; він хотів, мати його за лабу, себе знайти, показати і утвердити. Була на це найвища пора. Відчував у собі потенційну силу крутити колгоспним колесом. «Нічого, любо-мудро, що я на асфальті народився, не святі горшки ліплять, головне — самому собі не давати перепочинку, закручувати гайку собі і людям, вимагати дисципліни, насаджувати дисципліну, як кок-сагіз». На його глибоке переконання, вся колгоспна біда — і як цього не розуміють на третьому і вищих поверхах — в селянському стихійному анархізмі, в розгардіяші, в небажанні так званого хлібороба віддавати себе справі на всі сто процентів. Не може такого бути, щоб при старанні та не множилися, любо-мудро, результати; результати, мати його за лабу, це щаблі, це висота. Тих, що здобувають висоти, помічають... помічених рано чи пізно очікує новий кабінет спершу в Гуцульському, потому вище...

Гандзик самому собі не признавався про якісь «нові кабінети» в Гуцульському чи в Бистричанах, а тому аж скулився удвоє, аж побілів цей червонясто-рудий, як когут, чоловік, аж у душі у нього хлигнуло, мов зопалу хильнув склянку спирту, коли викликана на засідання правління Євдокія Галасюк — жінка в забрудненій спідниці, в котрій сто років уже ходила, в облупленому кептарі, сказала йому в очі при всіх правліннях:

— Гадаєш, Антосю, ніхто нічого не видить і не помічає? Немає у вас крихти людського і доброго... вашим добром, вибачайте, як конопляним зерном, навіть синичку не погодуєш. Отак. Усе вислужуєтесь та вислужуєтесь, як той «зупак» у польському війську — а раптом хтось похвалить. Відомо же, що хваленого, товаришу Антосю, тут довго тримати не будуть, на тепліше місце повезуть. Не бійтеся, не дурні-сте, Антосю, знаєте, що і до чого.

«Боже, яка несправедливість, який чорний наговор, яка зла брехня... та як вам, Галасючко, не заціпить нарешті?!» Антон Іванович, простромлений Галасючкою наскрізь, як околот вилами, очікував, що хтось із правління... партійні є між ними... хтось підніметься з лави, візьме бабу «в оборот» і стане на його захист... скажуть їй: «Гей, Галасючко, та майте совість, бо вже кого-кого, а Антона Івановича в чомусь такому звинувачувати не можна, чоловік ночами не спить, ніпає попід скирдами, щоб в'язку соломи ніхто не потяг додому. Та наш голова удосвіта на фермі на доїнні тут як тут — пильнує, щоб усі, кому належить, були біля корів на точну годину... та щоб корів як слід нагодували... та щоб до кінця видоювали. Та Антон Іванович цілий білий день, як проклятий, не злізає з коня: наказує, контролює, спонукає, стереже, підганяє, ловить злодіїв, штрафує. Хіба Антон Іванович для себе старається, хіба не для колгоспу, а отже, і для людей. Отож, людськими турботами, Галасючко, він ущерть переповнений, і гріх вам торочити про відсутність якогось конопляного зеренця».

Ніхто ж не вимовив ні слова.

Ніхто не вимовив ні слова, і Антон Іванович похолов, що правління, чого доброго, разом із Галасючкою теж відкрили для себе його таємницю, замкнену на секретний замок. Потім заспокоївся. «Нічого такого викривального Галасючка не наговорила... щось там про крихту людську, про насінину конопляну. Смішно».

— Як я, дорогі товариші, можу бути добрий, — промовив він, почергово зиркаючи на членів правління, що сиділи на лавах уздовж стін справа і зліва його великого стола. — Доброта взагалі, скажу я вам, гола демагогія. На моїй голові, самі знаєте, колгосп... мені, отже, доброму не можна бути, не положено... розкрадуть... рознесуть на тріски. А я в одвіті, з мене спитають. Хіба ні? — і, помовчавши, додав: — То що будемо робити з товаришкою Галасючкою?

За короткий строк свого головування він уже звик до

того, що правління слухняно проштамповувало його рішення, затверджуючи й узаконюючи кожне його слово, наказ; Гандзик не сумнівався, що сьогодні буде так само, і в цієї демагогічної вдовиці, задушеної, як нічия коза, такі відіржуть город попід саме причілкеве вікно.

— Я вже дав розпорядження трактористові, щоб завтра присадибну ділянку Галасюк обкарнати... тобто зорати всі тридцять сотих, залишивши їй тільки подвір'я,— сказав Антон Іванович, поборюючи, тамуючи в собі приховане, підсвідоме радісне тремтіння. Він і раніше в запасному полку на Уралі відчував це радісне тремтіння, насолоду від влади, від того, що в його силі учинити людині добро або ж зло.— Мусимо ж боротися з трутнями в нашій трудовій сім'ї. Це буде, любо-мудро, не тільки покаранням для товаришки Галасюк, а й уроком, мати його за лабу, усім ледарям, які не виробляють мінімуму трудоднів, а колгоспними благами користуються.

Слухняні, дисципліновані члени правління проголосували б, мабуть, за пропозицію свого голови, якби не впливла, не вибрела зі своєї РІКІ, якби не вийшла на берег Юстина Воробець, ланкова з садової бригади, чорнява дівчина, про яку Гандзикові паторочили повні вуха легецд. Він памірявся навіть зачепити якось вродливу ланкову, кинути в її город камінцем, тим більше, що дівчина вона вже перезріла.

Отож Юстина встала і засумпівалася:

— Давайте розберемося. Хто знає, чи можна назвати вуйну Явдоху ледаркою, трутнем і так далі? Вопа така... ну...— Юстина не знайшла слова, щоб визначити, якою саме є Галасючка, але й без її визначення люди в селі знали, що вона зроду «капарна», що в неї страва не вариться, шмаття не переться, а робота не робиться. Ще замолоду, при живому чоловікові, бувало, з ранку до вечора сновигає нібито на газдівстві, а тим часом дитина в неї не вміта, чоловік не нагодований, а худібка не видосна. А як Юрка вбили на війні, як лишилася з малою Марічкою, то її заледве кури не загребли. На колгоспні роботи попервах ходила день через два-три, а траплялося, що й місяцями не показувалася.

Не мала, бідна, часу.

— Таку вуйна Явдоху мають натуру, що ні собі ні — нам,— продовжувала Юстина.

— Але що нам до того,— перебив ланкову голова,— яка в неї натура. Існує святая святих для колгоспника: статут.

— Хіба статуту не пишуться для людей... з урахуванням людських можливостей? — спитала наївно Юстина. Якщо по правді, то вона й у вічі не бачила ніякого статуту і ніколи не відчувала потреби його прочитати, їй було досить давнього Созонтового пояснення, що в колгоспі будемо жити купно... будемо працювати купно і будемо солодко їсти свій чесний хліб. І буде нам добре.

— Все, що робиться у нас, у селах і містах... скрізь — робиться для людини, — прорік Гандзик і почервонів. Це був знак, що він сердиться. — Так, усе для людини, — повторив, зводячись над столом. Тонкий, пуплуватий, гостролиций, він, однак, ні на кого не нагаював страху. — Проте це не означає, що ми повинні з гуманних, так би мовити, міркувань плодити дармоїдів на народну шию. Хіба вже не діє принцип соціалізму: хто не працює — той не їсть? Я вас питаю?

— А ви спитайте, Антоне Івановичу, свою колгоспницю Явдоху... спитайте, що вона сьогодні їла і що пила? — не відступала Юстина. Ні, вона не виходила з своєї РІ-КІ, дівчина перебувала у звичному своєму плині, в роботі, в турботах, у спокої, у думках про завтрашній день. З приходом Антона Івановича в колгосп Юстина навіть раділа, що парешті Садовій Полянці пощастило на керівника, який виведе колгосп із «неволі єгипетської» — отого вічного відставання. До того ж Антось чимось нагадував Созонта. Чим? Може, схильністю до швидких рішень, до наказів, до негайності? Може, бажанням тримати всіх у твердому кулаці? Може, прагнення якнайшвидше добитися успіху? А може, звичкою від рапку і до вечора гасати на коні — царинками, садами, лісами, влітати верхи просто на ферму?

Вона симпатизувала цьому рудому міщухові, що добровільно приїхав у їхні глухі гори продовжувати Созонтове діло, і тому тепер не розуміла Гандзика, якому забаглося відрізати в бідної Галасючки присадибну ділянку.

Чи так чинив би Созонт?

«А може, я таки вийшла з своєї ріки, з свого плину, — майнуло в неї у голові, — і я лишень сьогодні по-справжньому придивляюсь до нашого голови? Чи перший це раз... він отак не по-людськи, з плеча рубає. Судили ж Гафійку Василя Дякового, що свинаркою на фермі. Несла з роботи торбину кукурудзи... голова перейняв... свідки... акт. Дали, правда, умовно, три роки. А чи не затверджуються на кожному правлінні штрафи, і штрафи, і штрафи? Скоро буде штраф за те, що скажеш козі «чорте».

Чи так чинив би Созонт?

— Я розумію, Юстино Миколаївно, — Гапдзик на диво запам'ятав її ім'я та по батькові, — що Галасюк, може, вам родичка і ви її бороните, але інші члени правління...

— Тут усі знають, що вуйна Явдоха родичкою мені не доводиться... та якби навіть була родичкою, то я все одно разом із вами думала б отут уголос, що вона буде робити без города, без своєї картоплі і без ділетки кукурудзи. Чому над цим не журимось?

— Я ще раз кажу, — голова не підвищував голосу, але відчувалося, що він увесь кипить. — Я ще раз кажу: принцип соціалізму ніхто не відміняв. Крім того, у неї, у безрукої, за вашими словами, Явдохи, є донька Марія, здається, — Гапдзик заглянув у заготовлений папірець. — Минулого року вона закінчила десятий клас і, замість того, щоб примножувати в рідному колгоспі трудові успіхи, без довідки сільради... без усякого дозволу сіла в автобус і покотила до Гуцульського, де влаштувалася домробітницею у головного лікаря райлікарні. Соромище яке: дівчина з середньою освітою у наш прекрасний час забавляє чужих дітей! Після цього всього я вас запитую, товариші: кого захищаємо... чому ми м'якосерді і поступливі там, де треба проявити твердість?

— Авжеж, усе вірно, — погоджувалася Юстина. — Вірно з першого погляду... а насправді бідній дівчині біля такої нерозторопної матері, хай мені вуйна Явдоха вибачать, ще й як було важко. Крім скупої пенсії по татові ні копійки пізвідки... ні взутися, ні зратися... ні краєтки якоїсь там, ні намистини. Усі люди мають право, щоб їх розуміли.

— Нема ніяких у Явдохи та її доньки прав на розуміння... такі нема! — не витримав голова і ребром долоні ударив по столі.

— Як то нема? — тихо дивувалася Юстина. — Як то нема, — оглянулася на членів правління. — У них же батько на війні загинув.

— То ще не знати, де він загинув, — промовив голова і блідо-зелена посмішка приклеїлась до його губ. Мовляв, тлумачте мої слова як самі хочете.

— А ви... ви не смійте так! — шарпнулася до нього Юстина. У грудях у неї товкся цілий рій гнівних слів, але не сказала ні одного, тільки схлипнула, повернулася і вдарила долонею двері.

Стояв пахучий провесняний вечір.

Гандзик, мовби нічого не сталося, оглядаючи почергово членів правління з тією ж зеленою посмішкою в кутках тонких губ, безмежно впевнений у своїй правоті, промовив:

— Емоції, товариші, емоціїми, а діло — ділом. Я ставлю на голосування: хто за те, щоб у злісної порушниці колгоспної дисципліни Євдокії Петрівни Галасюк, яка минулого року не виробила мінімуму трудоднів, вилучити з приватного користування ноль тридцять га присадибної ділянки?

Ніхто, окрім нього, не підняв руки.

Антон Іванович, не гасячи посмішки, вважав, що сталася невеличка заминка, непорозуміння, бо й найкраще доглянутий револьвер теж інколи дає осічку: затуплюється бойок і не пробиває капсуль, то відмовляє пружина, то трапляється відсирілий патрон. Він, голова, навіть не мав зла на членів правління, і тільки щиро дивувався: як вони посміли порушити встановлену дисципліну? Адже, якщо на те йдеться, він особисто не має нічого проти якоїсь там Галасючки, тим більше, як вияснилось, її чоловік загинув на фронті; він проти розхлябаності взагалі, і це члени правління повинні закарбувати собі на носі. Ну, на перший раз можна простити, віддати данину всяким сільським саптиментам, усякому родичанню і сусідуванню... на перший раз на членів правління можна й не ображатись, що не підтримали свого голову, вони, члени правління, схожі на новобранців, які не встигли пройти курсу молодого бійця і ще не знають, що в строю не розмовляють.

Ну, та бог із ними.

Він далі цілими днями не злавив з коня, схуд, поцегляпів остаточно... а тут веспа затяжна, а тут корми кіпчаються і нема чим годувати корів, овець і свиней... а тут щоранку милий дівочий голос по телефону з Гуцульського вимагає цифри про оранку і сівбу, про надої молока, про продане, про куплене, про зремонтване, про заготовлене. Можна, мати його за лабу, втопитися в щоденній круговерті, і він тепер зрозумів, чому багато хто з його попередників не витримував ритму та сходив із кола.

Який тяжкий хліб насущний!

Гандзик, що був дитиною міста («Мене мама народила в сатурінах» — писав в автобіографії), поволі починав усвідомлювати ваготу хліба і пізнавати його смак; пізнання додавало йому гордості і трохи самовпевненості, він починав по-справжньому крутити колгоспне колесо:

«Сам один кручу, мати вашу за лабу, без вихідних, покаторжньому, без жалю до себе... я боюся розслабитись... я людина з військовою жилкою і мушу день при дні бути в напрузі. І, як бачите, не пусто-марно: весна була пікудишня, дощ на дощ заходив, однак обсадилися вчасно і обсіялись, і на фермі корови на шнурках не висять... ще й доімо якусь там краплину молока... і в саду з роботами вправились».

Він любив сам себе вихваляти і потаємно тішився, що виробив власний стиль керівництва, що зрушення, які намігалися в господарстві,— це тільки його особиста заслуга; якось у перерві на нараді в райкомі посперечався з цього приводу з секретарем райкому Іллею Дмитровичем Ромашем, який мав необережність злегка його критикнути, мовляв, «це похвально, що в товариша Гандзика є певні позитивні результати, тільки здається мені, що ці результати мовби вичавлені з-під преса, яким вичавлюють із подрібнених яблук сік. Комуністи скаржаться: єфрейторські порядки... до людей не прислухаєтесь... все на собі двигаєте. А як надірветесь, а як сили вичерпаються, Антоне Івановичу?»

Секретар-ідеолог був із колишніх учителів чи навіть із бібліотекарів, інтелігент в окулярах. Гандзик думав про нього. «Тут фронт... тут перший, мати його за лабу, питає про молоко, про яйця, про вовну, а цей вигадав «єфрейторські порядки».

— Я не перечу, Ілля Дмитрович,— відповідав Гандзик,— є, є у мене слабість до порядку. Люблю порядок. І ще вимагаю точно виконувати накази. Я собі не даю спуску і людям не даю. Недолік це? Може бути. Але я такий.

— Є у цьому... у вашому стилі,— роздумував уголос секретар,— певний позитивний момент. Тільки якби до нього додати ще трохи людяності. Для людей усе ж робимо, для того ж колгоспника, для робітника в місті. Якби тая робота на Кам'яному полі не була лише обов'язком, примусом, а ще й внутрішньою потребою, радістю? Колись люди будуть прагнути тільки такої роботи, і, може статися, не пустять вас поміж себе. Не боїтесь?

Антон Іванович Гандзик боявся такої перспективи... і буде боятися до того часу, поки правдами і неправдами не введе колгосп у передові, поки не перекочує бодай у Гуцульське на вищу посаду; так, він боявся такої перспективи, але й не вірив, що вона колись здійсниться. Він не допустить цього... цей же секретар в окулярах оборонить його від людей і скаже їм: «Ви не розумієте, що товариш

Гандзик жадає нашій державі добра. Ви темні, як сноп кукурудзяні».

— Цього не станеться,— Антон Іванович поправив краватку.

У бесіді з секретарем-ідеологом почувався розкуто і трохи насмішкувато. «За мене цифри говорять, Ілля Дмитрович. Ви знаєте, що торішнього року в Садовій Полянці не перезимувало, закопали на глинищі двісті п'ятнадцять овець, що напровесні для громадської худібки випрошували в людей по пласту сіна, ходячи по дворах як жебраки; ви знаєте, що торішньої весни надаювали по півлітра молока на хвіст? А цісі тяжкої весни ми не мали падіжу і доімо по п'ять літрів. Так, перший секретар Вокальський мені допомагає, Вокальський мені симпатизує... Вокальський і кулаком гримне по столі і матом пошле, але водночас і комбікорму підкине («Маяка, каже, треба підкормлювати»). Принаймні це не станеться у роки найближчої п'ятирічки. І справа не в мені... не в моєму характері. Є наказ згори: сповийте. Хто піде проти?»

— А я знаю у вашому селі дівчину, ланкову Юстину Воробець. Так ось, вона працює не з-під примусу, не за ддя виконання наказу, не з-за того, що ви, Антоне Івановичу, вимагаєте, покрикуєте, що треба виконувати і перевиконувати. Вона каже: «Робота напливає на мене, як вода... Я купаюсь у роботі, як у чистій ріці». Отак.

— Гарно говорить наша Юстина. І роботяща,— чесно похвалив голова. Не хотів ув'язувати Ромаша у свої незгоди з ЯКОЮСЬ Юстиною про правду і кривду солдатської вдовиці Євдокії Галасюк.— Пора їй заміж... там один старшина-прикордонник підбиває клищі. А щодо мого стилю... була б ваша Юстина на моєму місці, то іншої заспівала б. Зрештою, побачимо, час покаже.— Гандзик хотів додати, що, мовляв, переможців не судять, але, глянувши в очі Ромаша, який дивився на нього з докором, промовчав.

Нарада продовжувалася.

І в Юстини Воробець продовжувалося життя, схоже на чисту ріку. Щоранку входила в тую ріку, як у купіль. Поверталася додому ввечері, боліла їй від роботи кожна кісточка, а душа, що вже відпочила від смертей і від страждань, що вже переболіла за Созонтом (він лишився у ній як спогад про сонячний ранок), що вже раділа зустрічам із старшиною Колоколовим... а душа веселилася прожитим і роботящим днем, як великим даром. Здавалося, дівчина пам'ятає кожне яблуко, яке зірвала сьогодні,

кожний ящик, який вантажила в парі з кимось на автомашину, кожне слово, яке сьогодні сказала бригадиру і своїм жінкам; і яблука, і робота, і слова — цілий день був мудрим і веселим. Вона бачила, що так само входять у РІКУ жінки з її ланки, і так само Розлуч входить, і так само йде косити на колгоспне її старий дедя, якого вже до коси й не кличуть. «І неправда, неправда, Антосю Івановичу, що головне — «наказуй і сповняй». Кому наказеш... як наказеш увійти в РІКУ. Та й хіба ТАКУ РІКУ наказом сотвориш?»

«А може, мать вашу за лабу, спробую наказати: ану, один за одним, марш... стрибай, плигай, увіходь, вкочуйся у тую ріку! Або наказу вийти з ріки і стояти... і мовчати. Наказ — велика людина, не дурний його видумав», — гнівався, бувало, Антон Іванович, коли бачився в саду з Юстиною і пригадував свою суперечку з Ромашем.

А потім...

А потім сталося.

Було це восени, в пору бабиного літа, коли вже обсіялися, що мали посіяти, викопали картоплю і зірвали в саду яблука; лишлася в полі тільки кукурудза, гектарів з десять, не більше. За кілька днів, якщо навалитися гуртом, можна було качани виламати, а кукурудзиння зжати. Рільничі бригади намірювалися паступного тижня так і зробити, Розлуч обіцяв послати на допомогу своїх садівниць.

Та спершу в оцю, що прийде, неділю треба було дати людям вихідний. В останні тижні ніхто не рахувався ні з чим: ні з погодою, ні з непогодою, ні з днем, ні з нічю, квапилися зібрати, обмолотити, забуртувати; і все це робилося людськими руками, бо трактори емтеєсівські ледве встигали з оранкою; треба було дати людям перепочинок, як перед останнім боєм, і дивно, що Гапдзик, військова пачебто в минулому людина, не дійшов до цього власним розумом. Навпаки, ще в суботу на врагшньому наряді оголосив бригадам, що «є думка» на завтрашній дєп оголосити недільник збирання кукурудзи. Погода аж видзвонює, і гріх втрачати час, чого доброго замрячить дощ або й ляпне сніг, гори ж поряд, хто поручиться, що з гір не подує холодом.

З одного боку, він мав рацію, бригадири кивали головами; з другого — майже місяць не було вихідних... хай люди переведуть дух... хай змиють леп польовий... хай заспівають за чарчиною. Куди ж кукурудза дінеться? І котрийсь із бригадирів узяв та й спитав навпростець:

— Гей, та не різдво ж надворі. Пожаліймо-но людей. Тут Антон Іванович говорили, що існує якась «думка» про завтрашній недільник. Чия «думка»? Хто ж, окрім нас, пашу кукурудзу буде збирати?

— Думка — це наказ,— зблід Антон Іванович.— А ва-ше говоріння — заклик до саботажу. Все. Людям оголо-сіть, що так велено. А з вами, Юзвак, поговоримо в іншо-му місці.

Він скочив у сідло, оперезав копя нагайкою і помчав у городню бригаду, де сьогодні мали закінчувати копати кормові буряки. Кінь біг галопом, свіже вранішнє повіт-ря туго впиралося в груди, холодило. Кам'яне поле, ося-яне вранішнім сонцем, лежало перед ним золотисте, як великі бджолині соти. Гандзик квапив копя і думав, що він помилився, вважаючи, нібито за одне літо можна зламати селянське патріархальне небажання відразу під-корятися наказові. Ось прошу, Юзвак вискочив як Пилип із конопель. Видно, в селянській натурі глибоко, як чер-в'як у яблуці, сидить пехіть до дисципліни.

В неділю голова примчав на кукурудзяне поле, як тільки-но сонце спило сизі гриви приморозку. Здалеку по-бачив іздових на фірах. Бригадири, всі як один, сиділи на кунях зібраного камішня і люто смалили цигарки. Одда-лік стояли гуртом, як птахи перед вильотом у вирій, жін-ки-ланкові.

— А люди... а людям роз'яснили, що я сьогодні об'я-вив недільник? — не злізаючи з копя кинув бригадирам.

— Так точно! — падто похапливо і через те лукаво-іронічно зірвався на ноги і виструпчився по-військовому Семко Юзвак. Він не забув учорашньої нотації з приводу його «саботажу» і трохи кепкував собі з товариша голови.

— То чому ж нікого нема?

— Рано ще. Пирогои варять,— обізвалася котрась із жінок.

Гандзик спішився, пустив копя попасати, сам сів з бригадирами. Було їх п'ятеро разом із садівником Яковом Розлучем. Два з них, як ось Юзвак, старі, ще «кадра пер-шої війни», а ці молоді — з війни недавньої, Вітчизняної. Гандзик подумав, що люди це надійпі, на них можна по-кластися, навіть можна покластися на цього сухого і ви-сокого Семка Юзвака; так, на них можна покластися, з них можна вимагати, питати... їм треба й надалі загвин-чувати гайку, бо ось і десята вже була година, і одина-дцята, мать його за лабу, а па полі ніхто не появля-ється.

— То, може, самі почнемо, Антоне Івановичу,— казав старий Юзвак.— Добра справа — початок. Га?— Узяв з воза плетену з лози корзину і подибуляв довгими, як у буюка, ногами в кукурудзиння.

— Не грайте дурня, Юзвак!— крикнув Антон Іванович.— Це напrawdę пахне саботажем, і їй-бо хтось поплатиться за зрив... за зрив не тільки трудового, а й політичного заходу. Адже мною був оголошений недільник... не робочий день взагалі, а — недільник. Розумієте, Юзвак?

— Розумію,— повернувся з кукурудзи старий бригадир.— Лише не второпаю: при чому тут я... ми всі? Ви вчора наказали: «всі на недільник», ми в бригадах передали — «на недільник». Що більше?

— Погано, значить, передали,— паростав у ньому гнів.— Треба було висловитися ясно: наказ голови колгоспу.

— Хіба наказами недільники організують?— наївний немовби Юзвак у кишеню за словом не поліз.— Не піду я, чи ви особисто, товаришу голова, чи той же Яків наш Розлуч, вулицями села і буком почнемо виганяти челядь на кукурудзу. Недільник — діло це особисте. І святе, як на мій хлопський розум.

Йому, Гандзику, треба було упокорити самого себе, зменшитися перед селом... впасти десь у сіно під оборогом, де грушки-гнилички вилежуються, і проспати двадцять чотири години, а завтра буде день і буде робота, а сьогодні ж хай відпочинуть люди і коні, вози і плетені з лози корзини, хай спочинуть царники і дороги. Він, власне, сам був утомлений як віл, і добрий мудрий чортик теж підмовляв його до спочинку, якоїсь хвилини Гандзик навіть уявив, як вип'є зараз у Ковалихи, в якій квартирував, півсклянки сливовиці, скине чоботи і... «І це буде означати, що я відступив, що не зумів настояти на своєму, що я м'який як віск, що мої принципи потолочені, що мій наказ — батіг із клоччя. Врешті-решт, чого я тут, у колгоспі, хіба не прислали мене сюди командувати? Як буду ними, цими бригадирами і ланковими, завтра керувати, коли сьогодні стою перед ними безсилий?»

Гандзику здавалося, що не було іншого виходу; він попросив ланкових, щоб підійшли до гурту бригадирів, і сказав: «Таки треба... таки мус, таки конче треба йти в село... йти з буком, чи з вимогою, чи з наказом — і виводити людей на кукурудзяне поле».

Він уже не кричав, він навіть посміхався зеленою своєю посміщечкою, приклесною до кутків губ; він стояв

перед своїми бригадирами, ланковими — щуплуватий, висохлий за літо, змордований своєю роботою, і в думках просив усіх святих, щоб бригадири і ланкові підкорилися, щоб пішли вуйлицями, щоб привели людею... ну, нехай не все село приведуть, хай якусь сотню, півсотні, щоб бодай була видимість: його накази не ігнорують.

Гурт не рушився з місця; гурт мовчав хвилину, і другу, і третю; гурт не розходився, і Гандзик, не втримавшись, верескнув:

— Я вас питаю, мати вашу за лабу, підете чи не підете в село?!

І свиснув перед собою нагайкою, і вдарив себе нагайкою по халяві.

Був лютий; сам жахнувся своїй ненависті; хотілося лупцювати нагайкою... хотілося стріляти в очі мовчкуватих насуплених вуйків і жінок. Він кинув очима понад голови бригадирів... за ними, за людьми, шуміла як ліс кукурудза... а зліва чорніли зорані ниви... а ген-ген зеленіли сріблясто озимі... а там і тут — скрізь сіріли купи назбираного каміня... а там, де починалася, здіймаючись угору, Веснярка, стіною чорнів ліс. Ці люди, що стояли перед ним, вийшли з поля, з каменю, з лісу — він це тепер зрозумів. Він же з першого дня головування почувався тут чужаком, усе тут було для нього чужим і байдужим, він тут просто дороблявся до щабля; щабель був близько, досить було підтягнутися ледь-ледь, напружитися, підкрутити гайку.

І зірвався.

Він уже знав, що оці мовчкуваті люди, оці жінки, «стара і нова війна» замаху нагайкою йому не подарують.

Прочитав ув очах бездонне презирство.

Узяв копя за вуздечку і, не оглядаючись, вибрів на дорогу. Потім уставив ногу в стремено й згорблено потюпав у село. На квартирі в Ковалихи зіжмакав у валізу своє добро і поїхав у Гуцульське.

Назавтра колгоспного коня привів райвиконкомівський фірман. Товариша Гандзика ніхто більше не бачив, він заповся під землю, і тільки лишилася в селі його звичка матюкатися «мати вашу за лабу» та ще примовляти «любо-мудро».

І більше нічого.

А через тиждень паїхала в Садову Поляну ціла група районних працівників, які привезли нового кандидата на голову — Омеляна Кіщука, який дотепер працював головним агрономом МТС. Кіщук був людиною порядною і

мудрою, добрим спеціалістом, він, мабуть, таки вивів би садовополянський колгосп у передові, однак загальні збори, що зібралися на току, де «лушили», тобто чистили від шумалиння кукурудзу, ні за першим, ні за другим разом рук за нового голову не піднімали. Для збайдужілої Садової Поляни, яка дотепер не надто пильно приглядалась до привезених у районному обозі голів ...яка до цього часу не дуже й журилася, як тоті голови газдують, це було незвично, і секретар по ідеології Ілля Дмитрович Ромаш не знав, чи радіти з пробудження громадської активності колгоспників, чи тривожитися, що через несподівану цю активність треба буде незасватаного Кіщука везти назад у район. Він пробував вмовляти, казав прямо, що розуміє Садову Полянну, якій, певно, надокучили і оці сватання і ті, яких висватують, бо вони, ті, яких сватають, мов коти в мішку, хіба наперед дізнаєшся, на що вони здатні. Ось був у вас... людина нібито енергійна, а душа в нього єфрейторська, і не втерпіла єфрейторська душа. І дідько з ним, може, це і краще, що так сталося. Ми тепер рекомендуємо на голову людину розважливу і розумну, Кіщука всі в районі знають.

Секретар говорив щиро і правдиво; він не просив і не вимагав, бо напавду хотів не тільки «гнути лінію»... жадав Садовій Полянні добра.

Люди ж, і ті, що в президії за столом, і ті, що сиділи в шумалинні, чистячи качани, і ті, що поскрипували, сидячи на возах... люди на його добре слово не реагували, вони були чи глухі, чи вперті, бо знову й знову не підіймали за Кіщука рук. Тоді з гурту, з шумалиння, з кукурудзи, зі своєї РІКІ вийшла, як на бере стала... мовби Созонтом Сем'янчуком на берег введена, Юстина Воробець. Її помітила Вуйна Парасолька.

— А знаєте що, — сказала вона тихо. — А знаєте що? А но оберемо Юстину головою?

7

Іще не впав останній стріл...

Іще смерть не вимантачила на нього косу, і Кіффор Далеї збирався жити сто років і два дні (а далі як панб'іг позовить); іще він був твердо переконаний, що куля на нього не вилита... не може, прецінь, такого бути, щоб хтось там на нього вилив кулю, а хтось там — виклепав косу, а хтось там — нагострив ножаку. Іще на сільському майдані попід цегляними стінами графського замку круж-

ляє біла тиша, яка була схожа на птаху, що літає вже підстрелена, вже вбита на смерть... літає і не падає. Я був тоді, того літнього надвечір'я, на сільському майдані, і тепер, і до гробової дошки буду пам'ятати закрижанілу білу тишу... білу від зблідлого маминого лиця, від раптової сивизни старих бадік... білу від приглушеного крику.

Я ще тоді не осягав усієї глибини смерті і, час від часу відриваючись від маминого подолу, поглипував на вистелений попід муром ряд розстріляних, шукав серед них нашого сусіда Юру Паркулаба і його жону Катерину, які самі зголосилися на розстріл, признаючись перед людьми, перед гестапівцями і власовцями, перед кулеметом на танкетці, що то вони, Юра і Катерина Паркулаби і ніхто більше, вогдили ночами ковпаків. Я, малий, іще очікував, що вуйко Юра з вуйною Катериною піднімуться, обтрусяться од пилу і потюпають поволеньки, як бувало, на свій групик, і вуйко Юра при цьому скаже, як звичайно любив говорити, що дуже квапиться, має їхати на Поділля будувати церкву. Але вони обоє далі лежали горілиць в ряді молодих легінів і газдів, посічених кулеметом, що стояв на танкетці... а за кулеметом... із мого дитинства... із мого страху... з білої замерзлої тиші погейкував і по-сороміцькому даявся молодий русавий власовець у чорному мундирі, аж поки з-за рогу замку не виїхала покрита брезентом автомашина. Найстарший офіцер, що тут розпоряджався, тицьнув рукавичкою у груди чотирьох солдат і наказав вантажити трупи; дебелі солдати брали мерців за руки й ноги, розгойдували їх, як бервена, і з розмаху жбурляли в кузов; мерці глухо вдарились об залізо... я чув цей стук... і цей стук болів мене, немов мене самого, мовби мою маму і дедика розгойдували і кидали, не дбаючи, хто об що вдариться. А коли робота була скінчена і солдати загулили кузов брезентом, тоді вийшла з гурту, як із збіжжя почорнілого, стара Ходорчиха... така стара, що, здавалось, вона вічно жила в нашому селі, і коли, бувало, дибубляла вулицею, то виглядало, що коли б не палиця, на яку вона опиралася двома руками і всім тілом, то не ступила б і кроку. Сьогодні вона теж тут була і своєю високою патерицею... вона видибубляла з патерицею наперед і ясно сказала (дивина, вона, траплялося, коло наших воріт зупинялася перепочивати і мої мама виносили їй стільчик, щоб сіла... і тоді стара безперервно жебоніла й жебоніла беззубим ротом, і я, не раз уважно прислухаючись до її столітньої бесіди, не розпізнавав жодного слова) і я чув виразно, і всі люди чули,

і всі власовці з гестапівцями чули, що «Ваші, папе офіцер, жовніри розстріляли мені внучка Онисима, а він такий молоденький, як явір... якщо його розстріляли, якщо випала йому така кара, то бог вам суддя... не воскресиш хлопця. Але будьте такі добрі, не везіть мертвого легіня бозна-куди, я тут його поховав і сама коло нього ляжу... і нікого не везіть, лишіть їх, мертвих, тут, де пародилися, де ходили за плугом».

Офіцер не кричав на стару; офіцер чи втомився, чи йому надокучила вся ота метушня, чи просто з старою забавлявся, але досить того, що вдавав з себе доброго, мовби перед кількома хвилинами не він командував білявому п'яному власовцю на танкетці стріляти в людей під замковим муром; він, офіцер, осявав милою посмішкою жіноцтво, що збілося з дітьми, як зачемеричена череда, в одному куті, і осявав посмішкою дідорню — старих бадіків, яких вибракували і випхали за церковну ограду, і навіть пан офіцер поглипував весело на чоловіків — від сімнадцяти до п'ятдесяти, яких обступили автоматами і багнетами, гейби мали з цього гурту по одному виводити і знову ставити під цегляну стіну (і були серед них мої дедя); офіцер посміхався цілому світові і по-своєму шварготів, а перекладач перекладав по-нашому, що війна, люди, є війною, і він, отже, не може вволити прохання старої жінки, треба везти розстріляних до бога. Він глузував із баби Ходорчихи, взяв її під руку й чемно завів знову до гурту; і навіть я, малий і зляканий, розумів, що чиниться над Ходорчихою наруга... і навіть я, малий і зляканий, раптово уяснив собі, звідки витікає, як ропа, і замерзає на плаву біла оця тиша, оцей заціпенілий страх. Все починалося від офіцера в чорному мундирі, від його посмішки, від його високого кашкета, від його голосу, від його помаху руки. Він, мабуть, знав про темпу силу, що йшла від нього і засліплювала душі, бо силою цією насолоджувався і через те був ласкавий і добрий.

— А видно... а може, по-справжньому такий добрий цей гер офіцер?— промовив у гурті бадіків Кифор Далей.— А те, що він командував стріляти — то припис, бо військовий, прецінь, чоловік. Над цим є теж вища саржа.

Кифору Далейу треба було мовчати; Кифору Далейу треба було запорпатися в дірку, захатися в дебри, запастися під землю; Кифору Далейу треба було щезнути, здиміти з лиця землі іще до сьогоднішньої днини, і тоді, може, гестапівці з власовцями, як чорна тічка, обминули

б наше село десятими своїми дорогами. На Кифорові слова бадіки оглянулися і побачили, що він під хмелем; і хтось, може, здивувався, що людина сьогоднішньої страшної днини напилася... а хтось, може, розмірковував про те, коли ця людина встигла напитися. А ще третій, хрестячись, подумав, пригадуючи «тайняцьку» Кифорову роботу за царя Панька, коли земля була тонка, чи не він, цей рожевощоккий чоловічок із білими поросячими віями, який за давньою звичкою стриже вухом на кожне слово... чи не він, бува, склав список, вишнуровав імена тих, яких сьогодні розстріляли?

Бо звідки...

Бо звідки оці чорні власовці з гестапівцями знали, хто з тутешніх людей водив ковпаків таємними стежками, а хто ковпаків приймав у стодолах і рапи перев'язував, а хто носив їм в ізвори їсти? Мусив це бути той, хто все бачив, хто все чув, і хто все знав...

Невже Кифор?

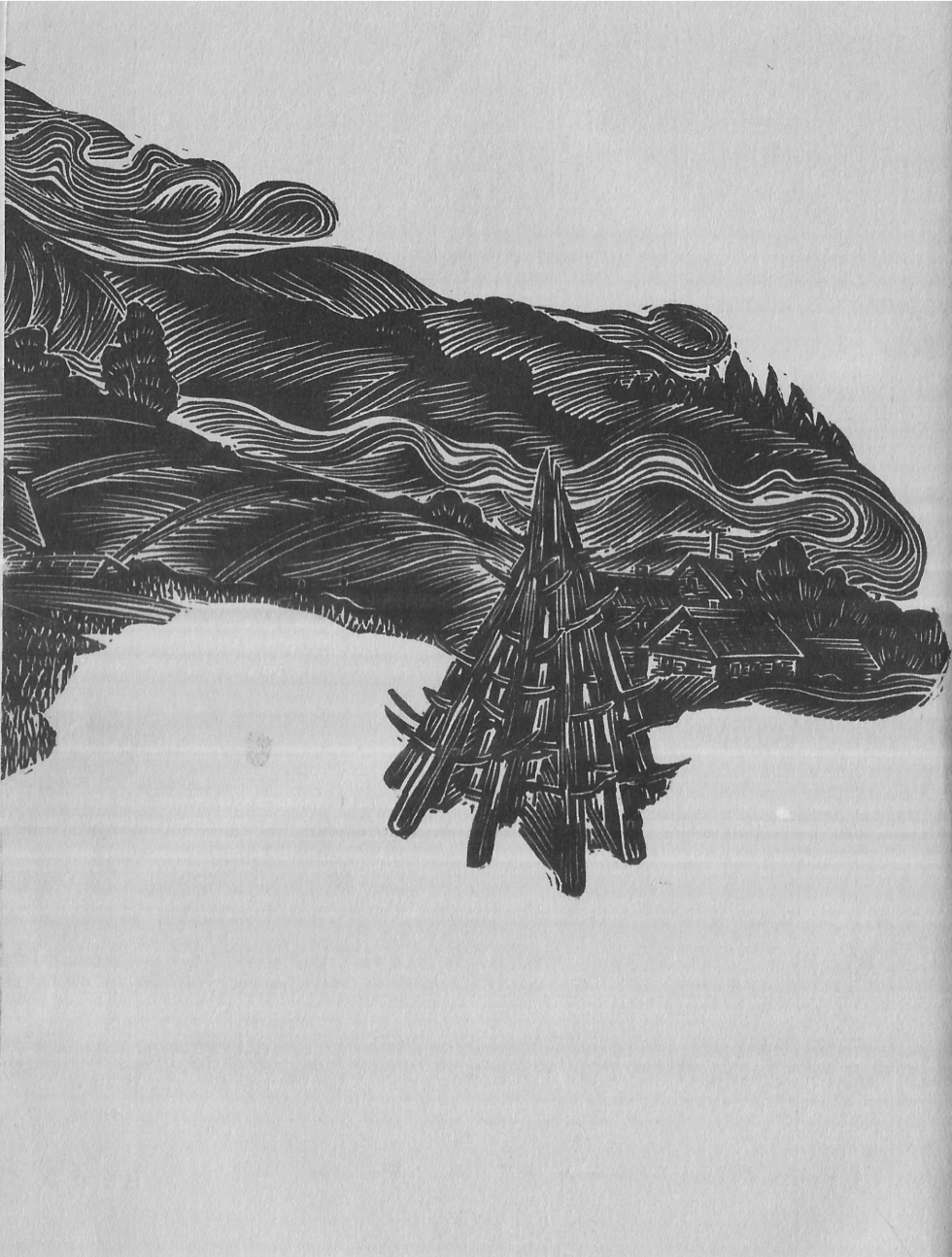
— То Кифор усіх видав, Далей! — шелеспуло, вибухпуло, покотилося в усіх трьох людських гуртах, навіть у тому гурті, що оточений автоматами; вістка передавалася з уст до уст, а може, поширювалася, як чорна віспа, а може, передавалася думкою?

Це були, однак, голі слова.

Це був камінь, кинутий в обличчя, й інший па його місці кричав би аж до неба, що то брехня, що то наклеп, що ніхто не має права кинути в нього каменем; інший на його місці гриз би землю і товк би головою об скелю, доводячи свою істину і чистоту; інший пішов би на власовський багнет і простромився б наскрізь, доводячи: азьм невнен, господи.

А він стояв під церквою сам один, бадіки від нього відсахнулися як від прокаженого, навколо утворилася, вирубалася, як у скелі, яма, бездонне провалля, глибину якого Кифор спочатку не міг виміряти навіть думкою. Ні, він не відразу признався у скоєному злочині. Та, якщо по правді, те, що учинив, злочином не вважав, це була його робота, службовий обов'язок. Так вважалося за царя Панька, так діялося тепер; він вистежував, підглядав, вислуховував, йому за це платили більше або ж менше... і позавчора в Гуцульському на поліції йому теж заплатили за список, який він наквацяв хімічним олівцем на учнівському зошиті... список тих, які допомагали ковпакам, що, розосередившись в горах, групами виходили з-під ударів німецьких дивізій.

Хіба він знав, що прийде облава і записаних ним людей розстріляють?

Хто міг наперед передбачити, що так станеться?

Він чипів у церковній огradі спершу не так наляканий, як розгублений: а що тепер буде? За довгі роки таємної служби Кифор звик, що люди від нього сахаються, і що люди ним гидяться, і що люди його ненавидять.

Може, людська ненависть і спонукала його позавчора скласти злощасний той список? Може, складаючи його і вислинюючи олівцем, він таки догадувався, що список цей не звичайний і складається він не для того, щоб його в поліції тільки прочитали і записаних покарали трьома добами арешту.

Деся біля пупця, в ногах коло кісточок, внизу в животі ще позавчора у волосній комендатурі поліції вродилося щось схоже на тремтливую радість. Господи, якщо список не звичайний... якщо... коли... що... господи, укріпи мене: най запам'ятають Кифора Далей! Якщо хочуть боятися, то най напrawdę бояться. Якщо хочуть ненавидіти, то най ненавидять. І най стережуться відінші й повік.

І повік!

Він збирався разом із гестапівцями, з поліцією, з військовою жити сто років і два дні, і в першу хвилину, стоячи в церковній огradі, від розуміння своєї незнищенності розпирала його зловтіха; зловтіха була схожа на чорне бузинове вино, що поволеньки, з самого дна підіймалося вгору, каламутилося, шумувало, а вгорі біля горла покривалося зеленими бульбашками. Йому хотілося показати свою безкарність і незнищенність... йому баглося скочити на високі церковні сходи й крикнути: «А чого... а чого-сте притихли, газдове мої гречні? А чого-сте язика поприкушували, курва ваша мама? Зрозуміли-сте коров'ячими своїми головами, хто єсть насправді Кифор Далей? Чи не опалила вас його міць... чи не видите, що за його плечима сила?! Ви собі, може, міркуєте, що Кифор Далей за десятку чи там за сотку продався... десятки і сотні, може, лише придача, головне — стою над вами. Бо хтось возвишається розумом, хтось — полем і маржиною, хтось — кіньми, хтось — повною граждою, хтось — жоною, хтось — ученим сином... а я нічим не міг вирізнитися, хіба отим «тайняцтвом», яке запропонував мені колись поручник Врона, і сьогоднішнім розстрілом.

Стою над вами... а ви внизу, як черв'яки».

Розкошував.

Потому, коли автомашина з трупами розстріляних рушила... коли вилаштували в довжелезну колону рядами по три легінів від вісімнадцяти років і газдів до п'ятдесяти й повели їх, оточених вартою, Колійовою стежкою на станцію, що на тамтому боці Веснярки, коли гестапівці з власовцями збиралися сідати в машини, а офіцер той найстарший казав жінкам і бадікам старим, що, мовляв, винні покарані, порядок відновлений, усе «зер гут», жийте собі, отже, далі, плачте собі (вже можна плакати?), добувайте хліб важкий на Кам'яному полі і най вас бог боронить помагати чимсь, словом чи ділом, ворогам Великонімеччипи; потому, отже, коли люди зароїлися, змішались, заговорили, коли розтала заморожена тиша, у Кифора Далея висоталася до решти зловтіха, йому вже не хотілося ні кричати, ні випинати своє черевце, ні когось лякати доносами, ні когось переконувати, що кожній державі потрібні таємні донощики, він радий був чкурнути додому, принишкнути, сховатися.

Сховатися... випаруватися... стати круком... каменем... втекти... змішатися з тими, яких ведуть на Веснярку, щоб там за перевалом на залізничній станції папхати їх у товарняки і повезти у свої пімеччини на роботи; поміж людьми в чужих краях він загубиться і буде жити, бо іще на нього куля не вилита, іще карабін той не зроблений, із якого мають по ньому стріляти.

Йому стало страшно.

Він стояв самотній під церквою, покинутий усіма, обкопаний зусібч прірвами, і знав, що нема у світі такої дошки, такої смереки, щоб зміг він перекинути до села кладку.

Село ж не звертало на нього ані найменшої уваги; село клекотало придушеним глибоким стогоном; але ніхто не плакав. Навіть жінки з дітьми не плакали за тими, яких повели на Веснярку... навіть матері не плакали за тими, яких покидали в залізний кузов і повезли бозна-де ховати. І хоч найстарший офіцер «ласкаво» і «культурно» дозволив розходитися з майдану і йти добувати свій важкий хліб... і хоч небо височіло височенне і чисте — ніхто, однак, не крикнув пошід небо високо, не кинув прокляття, а дитина не зойкнула. Люди іще перебували під дулом кулемета, вони чули на чолах його чорне око... іще тут не вщух дзвін коси, що її мантачила смерть, іще люди... той... цей... кожний зосібна і всі разом прислухалися до себе, до мантачення коси, не вірячи, що на сьогодні все скінчилося. Аж поки стара Ходорчиха не промовила, що

«людоньки, живий живе гадає, і якщо панове офіцери не дозволили поховати постріляних, то бодай поховаємо пролиту кров».

І тільки тепер усі побачили розлиту драглисту кров, над якою роїлася мушва; і тільки тепер Кифор Далей, поглянувши на подзьобаний кулями графський мур, засумнівався, чи не задорого взяли німці за його вознесення і чи не зависоко над селом він вознісся. «Але ж, падоньку, хто знав, що так станеться... що всіх до стінки? Знав... не знав... здогадувався. Бо дали тобі, Кифоре, великі гроші, тицьнули нігтем у папір і веліли розписатися. Ніби ти забув, що відколи світ світом — гроші задурно не дають».

Він дзвонив зубами і думав про поручника Врону, який навчив його брати злоті за підслухане слово, за рядок із забороненої співанки, за чийсь похмурий погляд. «Господойку, це ж поручник Врона вишен, що я такий», — вправдовувався перед собою.

Він сів на скрипучі церковні сходи; був мокрий, скоцюрблений і смердючий, як тхір; був ущерть налитий страхом. І тільки зверху, як вишневий листок, плавала надія: «Хто бачив... хто чув... хто доведе... що я складав якийсь список, що-м продав людей на смерть? Мій папір із зошита лишився в поліції... пайстарший офіцер, рокуючи сьогодні людей на смерть, тримав папірець ДРУКОВАНИЙ. Отже, я можу викручуватися, вибріхуватися, виповзати, виживати. Мушу». Думка ця була рятівна. Далей навіть зрадив, ухопившись за неї, як за кінець шнурка, що завис над безоднею. Йому здалося, що село його не стереже... село, отже, і не підозріває... він сам перебільшує... сам себе видає, сам у себе тицяє пальцем і сам на себе волає: «Розіпшіть Юду!»

Жіноцтво тим часом заходжувалося ховати пролиту кров. Із найближчої хати котрась з жінок обіруч принесла діжу, в якій місили тісто на хліб. Це мала бути труна; не було часу й не було кому стругати дошки і збивати деревице, а просту скриньку робити не годилося. Хай буде діжа. Це, правда, виглядало трохи дивно і протиприродно: адже в діжі місили тісто на хліб, у діжі, а не деінде, спечений хліб тримали. Навіть у мене, малого, рішення жіноцтва викликало протест, і я затерпими губами вишіптував на вухо мамі, що нахилилися: «Як так, мамо, діжу взяли під кров... коли в діжі росте хліб? Як тепер буде хліб рости, коли діжу закопають у землю?» Мама стискали долонями мої плеченята і казали: «Так,

сину, хліб святий... і кров розстріляних свята. В якій чистій посудині її, тую кров, поховаєш?»

Мої мама вже звикли до діжі як до деревища, й інші жінки теж звикли, і тоді стара Ходорчиха, відклавши патерицю, взяла рискаль і стала збирати пролиту кров разом із землею. Не знаю, чи це тривало довго, чи коротко, знаю тільки, що мама одним стражденним оком дивилися на діжу, що заповнювалася кривавою землею, а другим заплаканим споглядали на довжелезний ключ, оту чоловічу колону, що висотувалася з села й поволі, натужно підіймалася Колійовою стежкою вгору. Серед чужих бадіків йшли на Веснярку і мої дедя. Ми, що ціпеніли на майдані, ще заснованому сипім бензиновим димом, але вже без гестапівців і без власовців... ми, старі і малі, по коліна, по пояс, по шию западалися в біль як у море... боліли нас мертві, кров яких треба було поховати, і живі, яких вели в неволю, і мали ми, мабуть, право на помсту, на каменування, на розтерзання.

А ніхто й не озирнувся на Кифора.

Він нічого не значив супроти нашого болю; його життя не вартувало ні однієї жіночої сльозинки; він горбився на церковних сходах, пидів, блід, як відірваний вітром, заболочений у калюжах, потолочений овечими турмами листок; дерево далі собі жило, дарма що в його стовбурі сиділи вистрелені кулі; про Кифора всі забули, і я думаю, що коли б того надвечір'я не сталося того, що мусило статися, то потому, мабуть, ніхто не підняв би па нього руку. Хто б хотів бруднитися лайном?

Сидячи, як жебрак, на церковних сходах, Кифор Далей вимірював глибину людського презирства; його страх перед людською карою, що ще недавно панував над ним, тепер фактично нічого не значив. Він дивувався, що не боїться за своє життя, що байдуже йому: вмерти чи жити. Настав злам... а в зламі іскрилася і синіла жилка лютої: хотів, щоб його мали за ворога, за кривдника, за такого, що прагнув чимсь, навіть найпідлішим, возвестись над іншими... возвестись, щоб когось принизити... щоб мали його за пса, який кусав отруйними зубами.

А його, виходить, мали за ніщо.

Мали його за купу гною, яку не варто вдарити чоботом, бо розсмердиться навкруг.

Де міг сховатися, як міг утекти від людського презирства? Мав жінку і сина Іванка — знав тепер достеменно: не пустять вони, жінка і син, на поріг; мав правдами і кривдами будовану гражду, а в гражді — вівці,

корови, двоє коней — і все це було не його, усе це було тепер зайве, чуже, цілком непотрібне; мав бога мальованого в рамцях на стіні — бог від нього відвернувся; мав нивку на Кам'яному полі — не зійшов би тепер колосок із жита, яке б він посіяв.

Ніхто не помітив, як Далей звівся на ноги і, тулячись попід церквою, попід людські паркани, попід вориння, перебіг дорогу, шугнув у кукурудзу. Біг, задихаючись, навпростець до Колійової стежки, на якій двигтіла невольнича колона.

Він добіг лише до ар'єргарду, до власовців, що замикали сумний похід; нарахував їх зо двадцять, найжачених автоматами і п'яних чи то від крові, чи то від знайденої в селі сулії з самогоном; власовці брели по волі, розхлябані, розвезені, з матюками, наспівуючи, що «жена найде себе другого, а мати синочка нікогда».

Далею жахно було їх чіпати, але вибору не мав, мусив, адже не міг залишитися на самоті посеред Кам'яного поля чи серед зазімалих на майдані людей. Він вигулькнув із кукурудзи і крикнув власовцям, щоб не стріляли, щоб зупинилися і забрали його з собою, він буде служити фюреру, Німеччині, богові, чортові, кому хочете — буде служити... тільки-но: «Не залишайте мене серед Кам'яного поля, бігме, я заслужив на таку ласку: той список друкований, по якому сьогодні кликали людей на той світ, я склав саморучно».

Власовці зупинились. Вони всі до одного були зрадниками: один зрадив добровільно, другий полакомився на харч, третій був «політичним» і хотів «Рассеї» без більшовиків, четвертий просто рятував життя; всі вони були чорні помислами і ділами і стріляли в людей залюбки, але стріляли мовчки, роблячи тяжку і потрібну їхнім хазяїнам роботу, і не вихвалялися, навіть будучи смертельно п'яними, як оце сьогодні, своєю зрадою. Може бути, що станеться чудо, якимось перемелеться, знайдеться ріка, яка їх обмие, з якої вийдуть вони чистими; вони розуміють, що це лише надія, легенька хмаринка — не більше. Та — усе ж таки надія. А цей рожевощоклий опецькуватий дядько стоїть перед ними і вихваляється...

І вихваляється зрадою?

Це було так несподівано, що попервах вони оторопіли: споглядали на нього спідлоба, вся їхня зрадницька «жизня» споглядала ненависно на нього, і кожен, може, бачив у ньому самого себе.

— Ой, який ти молодець! — засміявся хтось у гурті.

І впав постріл.

Лише один. Із німецького карабіна. Котрийсь із власовців стрільнув Кифору просто в груди. Кифор не скрикнув, лише осів на коліна і впав на бік, як мішок полови.

У власовському гурті хтось сплюнув і соковито вимаюкався.

Постріл відлунувся у горах, наче вдарили з гармати. Село стривожено повернуло голови в бік Колійової стежки і, хвилину переcheкавши, знову взялося до своєї роботи: копали на цвинтарі для діжі яму.

Похорон був без корогов, без псалмів і без священника. Його, отця Матіїшина, Ходорчиха просила відправити папахиду, але він, злякавшись, відмовився. (Ще гуділи вдаль, котячись Волячою дорогою, німецькі грузовики). Чотири бадіки взяли білу від хліба, ясну діжу, підняли її вгору і, міняючись почергово, понесли на цвинтар.

Мама вели мене за руку; в скорботному натовпі людському, небаченому дотепер за ціле моє дитяче життя, я ніяк не міг повірити, що когось у це надвечір'я ховаємо. В натовпі людському мені здавалося, що поруч із нами йдуть також на цвинтар вуйко Паркулаб із своєю вуйною Катериною, і йдуть, поспішають всі ті, яких сьогодні посікли з кулемета. Я раз у раз оглядався, чи де не побачу вуйка Юрка. Діжа, в якій місили хліб, таки ніяк не вкладалася в моїй голові у формі деревища, і я не вірив у справжність похорону.

Горіла лише одна-єдина свічечка на весь натовп живих і на двадцять трьох постріляних... горіла свічка яскраво і рівно, бо вже темніло.

Другого дня рано-вранці хтось із пастухів надібав на Колійовій стежці труп Кифора Далая. Село згадало про вчорашній останній постріл і просило в бога відпущення гріхів власовцю, який пустив у Далая кулю.

Село йшло дивитися на мертвяка, воно хотіло пере-свідчитися: а таки лежить Далей... а таки лежить, дарма що збирався прожити сто років і два дні, бо «всякій владі тайна робота страх як потрібна». Так говорив небіжчик колись. Я просився, щоб мама взяли мене з собою подивитися на Далая, вони, однак, хитнули головою заперечливо: «Чи вже конче тобі на всяке стерво дивитися?»

Він лежав на стежці день, і другий, і третій з відкритими очима, набубнявілий, посинілий, і навіть жінка з сином Іванком не квапилися його поховати. Лише опісля Данильчо Війтів син примусово наказав їм труп похо-

вати, бо «дедя він вам і чоловік, і вже над ним, християнином, вороння кружляє».

Його закопали ввечері над ровом у с'як-так збитому ящику; закопали й забули: ні могили, ні хреста, ні в зелені свята, як бувало, липової тички. Лише дотепер зіхають матері розстріляних і тяжко кленуть Ки́форо. Чи клятьба, може, теж пам'ять? Виходить, кожний по-своєму заробляє пам'ять у наступних поколіннях.

Минулого року восени, коли я сидів у кабінеті Юстини Миколаївни Колоколової, зайшов до неї механізатор років під сорок. Був у комбінезоні. Він мовчки, як школяр, стояв біля порога і м'яв у руках засмальцьованого кашкета.

Головиха підвела голову й насупилася. Механізатор, помітивши її настрій, сказав:

— Може, завтра зайду? Якщо ви зайняті?

— Та ні, чом будемо відкладати, — відповіла Юстина Миколаївна. — Юрашка Поліного, який тут сидить, ти знаєш. Нема чого від нього ховати. А про тебе, Іванку, я думала і вчора, і позавчора, і сьогодні... про твою просьбу думала. Ти добрий трудяга... боже мій, про це всі в нашому селі говорять. Знаю також, що син за батька не відповідає. Це розумом сприймаю... а серцем чую клеїт із німецької танкетки і бачу того білявого молоденького власовця, що стріляв з кулемета. І виджу того батька, Далая, пониклого на церковних сходах. Ти не відповідаєш за тата, боже борони. Але хрест вітцівський мусиш нести. Така синівська доля. А рекомендацію... рекомендацію в партію, сам розумієш, дати не можу.

Не виходить мені з голови власовець, що вдарив кулею у груди Далая. Чи живий він і десь дотепер карається зрадництвом у чужих світах? Чи спокутував зраду смертю? Чи, стріливши тоді в груди Ки́форові, вимолив собі прощення?

Більше половини легінів і газдів, що їх запакували на Веснярці у вагони, повернулося додому з-під Львова: на ешелон налетіли радянські літаки, і люди порозтікалися. Та декого все ж виловили німчаки з вівчарками і вивезли до Німеччини. А після війни не всі додому повернулися. Ось один з наших аж у Бразилії олинився. Пише, що там йому добре.

Може, й добре, не перечу.

Одного свого крайнина я зустрів у Нью-Йорку. Був я у нього в гостях. Має віллу, два автомобілі, ще й на даочу маленьку фабрику гудзиків. Каже: вдало оженився.

Все у нього вдало і щасливо.

Коли ж я прощався і подарував йому писанку з рідного села, він припав губами до писанки і до моєї руки, і плечі йому, бідному, тремтіли.

І я подумав, що він став через Далей жebraком.

8

Прийшла до мене Вуйна Парасолька, оперлася, як звичайно, обома ліктями на лутку вікна в моєму кабінеті і сказала:

— Десь ходить-блудить Кам'яним полем Якийсь Петро, а ти про нього ні словом, ні півсловом, ніби його не було ніколи і ніби сьогодні нема. Це ми приходимо і відходимо, а він залишається.

Стара мені докоряє, її біблейські очі, які не старіють, повні осінньої печалі... печаль дивним чином переливається у твою душу, і ти вже теж сумуєш разом із Вуйною Парасолькою... сумуєш, що пишеш другу книжку про Кам'яне поле, а про Якогось Петра не згадав, не віддав йому шани, не поставив на чільне місце, як він того заслуговує. Мені хочеться признатись Вуйні Парасольці, що я безліч разів, як тільки-но починав новий розділ, думав про Якогось Петра, він являвся мені серед дня і пізньої ночі, ставав біля одвірка в кабінеті, високий, довгообразий, чомусь із списом у руці, як Юрій Зміборець, з підковою поспівілих вусів, кругло і довго підстрижений, як, бувало, стриглися в нашому селі діди. Я про нього роздумував чи днями, чи місяцями, а він однаково стояв із списом біля одвірка неприступно-мовчुकватий, далекий, загадковий, як усе, що приходить з минулого і залишається жити в сучасному; я не міг нічого вдіяти супроти його загадковості, він не відкривався, не сідав зі мною за стіл і не пригублював з келишка яблучного вина, і я інколи починав сумніватися, чи Якийсь Петро не є тільки образом із старих притч, вигаданих сільськими філософами, тінню, яку не можу вловити на кінчик свого пера.

Я був безсилий супроти нього; в своїй безсилості я звинувачував самого Петра, готов був повірити в його

небуття; я забув, утомившись на довгих гонах Кам'яного поля, що від мене вимагалось вміти відкрити свою душу... відкрити і впустити до себе мовчкувату людину зі сплосом... впустити, жити з нею укуші, прислухатися до ди-хання, павчитися розуміти мовчанку, навчитися почути слово, зітхання, вміти прочитати його погляд, відчутти його біль.

Мені треба було до нього дорости; письменники або ж доростають до своїх героїв або не доростають, але ніколи не переростають; я не бачив, щоб у жбані вмістилося більше доброго вина, ніж у нього можна налити; і не треба нам цим журитися, не треба старатися переростати, важливо — дорости... важливо, щоб формула «Жив собі Якийсь Петро» відкривала цілий світ, досі загадковий, незнаний і через те трохи ворожий... те, чого ми не знаємо, що не дається в руки, нам завжди трохи вороже, хоч ми в цьому і не признаємося.

Якийсь Петро зрушився з свого місця біля одвірка непомітно. Одного разу я побачив біля стіни прихилений спис, а його самого, Петра, запримітив у саду, він повагом ішов поміж деревами і поміж бджолами; потім Петро відчипив хвіртку, за якою починалося Поле, і, хвилину повагавшись, рушив колгоспною кукурудзою у його глибини. Диво дивне: місяцями і роками зблизька я придивлявся до нього і сумнівався в його реальності, сьогодні ж спостерігав за ним здалеку, з вікна хати, і не здоганяв його, не підглядав за ним, і не вивчав, і не випитував, а він був зі мною поруч. Я уперше побачив його страдницькі зелені очі, такі глибокі, такі бездонні, такі вічні, і такі по-старечому мудрі, що мені ставало легко од їх глибини, мені боліло серце від виразу болю в Петрових очах; і ще я ловив усміх на його губах під опущеними вусами... усміх той належав і дню трудовому, і людям на Полі, і худібці, і деревам, і каменю дикому, зібраному людськими руками на краю царинок; у його усмішці, лагідній і теж трохи страдницькій, на його чолі, в зморшках, у зламі брів, у цілому обличчі, в поставі я уловив, а чи впізнавав любов... любов була схожа на німб навколо голови святого апостола... тільки німби в святих апостолів мальовані, позолочені, а тут ішов Полею земний чоловік (ступав він тяжко) і увесь світився, і світло це ловив я серцем.

Може, це й було моє доростання до героя?

Я здаю собі справу, що мої критики, а надто критики від історії насуплять брови і питають суворо про містич-

ні німби і про те, в якому столітті, а чи на котрій вулиці в наш час живе чи жив Якийсь Петро; а коли ж почнуть досліджуватися та почнуть допитуватися, я поведу їх під ліс на Веснярку, на ґруник, який називається Петрашко; ґруник цей занедбаний, старі смереки стоять тут ґуртами, як вартові, низом розрісся, переплівся, струхлявів і знову воскрес у тисячах дрібних дичок, які кожної весни цвітуть як навіжені, але яблучок не родять бодай завбільшки як ліщиновий горіх, старезний сад; переказують, що тут була оселя Якогось Петра. І таки правда, посеред яблущя і посеред гіркої, на зріст людини кропиви уважне око підтвердить згадку про існування людської оселі: тут і там позападалися в землю і обросли мохом гранені долотом кам'яні блоки. Їм, може, тисячу, а може, й більше років... а може, їх обтесали не так уже й давно — за татунця-цісаря, і люди просто забули майстрів, які це каміння тесали, і забули, для чого тоте каміння призначалося. Може, тут будували катуші із підземеллями, де мордували вшійманих опришків, а потім розгинали їх тіла пачетверо й розвішували на палях там, де роздоріжжя, людям на пострах? А може, стояла там вежиця для захисту купців, що гірськими стежками, переваливши через Веснярку, забиралися у глиб Чорногори, доходили аж до теплих південних морів і поверталися назад із торбами венеціанських коралів? Люди, певно, геть-чисто все забули... і про купецькі стережені стежки, і про краплені кров'ю мандаторські катуші, і через забудькуватість свою приписали камені Петрові, який нібито мав тут свій дім.

Чому Петрові?

Чому не Йванові, Данилові, Юркові, а власне Петрові?

В моєму селі повно слідів Петрових...

Ще кілька років тому сільський наш грабар Гнат Дударик... той самий Дударик, у якого, бувало, за цілий день не висотаєш і десятка слів («всі слова — полова»), а на весіллях зате він переспіває-«переладкає» найголоснішу сваху, показував мені на старій частині сільського кладовища поблизу священицького чи панського гробівця розпластаний на землі, збитий кованим цвяхом дубовий хрестище; показував і говорив:

— Відколи десять грабарів грабарюють, а може, і дванадцять поколінь, рахуй, минуло відтоді, як цей хрест лежить. А може буги, що лежить і більше: хто рахував його роки? Переказують, що стояв він на могилі Якогось Петра. Десь тут.

Хрест був справді велетенський, тесаний із дуба, і ле-

жав він серед парості ожини та ясенини не один рік і не два, бо геть почорнів і струхлявів, і неможливо було знайти на ньому ні літери, ні цифри, ні знаку — і я мусив вірити, що лежить він, розпластавшись, як утомлений косар, на запалих старих могилках сотню чи навіть тисячу років.

Тисячу?

Якщо когось розбирає пізодра в реальному існуванні Петра, то в тутешній церкві кожному цікавому покажуть образ: стоїть на образі Якийсь Петро, такий самий високий, з підківками вусів, з піднятою головою, із стуленими молитовно долонями, простягнутими до розп'ятого на хресті Христа, а нагорі — напис: «Господи, не дай потолочити землю нашу». Взагалі, можна посміятися з наївної цієї ікони, намальованої сільським ізографом як бог на душу поклав, можна було подивуватися Петровим долоням, потрісканим від давності (чи від роботи?), що були вдвічі більші від його голови, однак в іконі зачаровує кожного, хто має очі і хто має серце, не тільки задумливість, теплота барв, що сяє з Петрового обличчя, з усієї його золотавої постаті, а й червона стривоженість, багрянисте тло ікони... багрянистий, кривавий світ... і ти, дивлячись на ікону, теж проймаєшся тривоною.

Я колись привіз зі Львова старого свого друга, який знається на іконах, він півдня сидів перед цим образом, і лежав перед ним, і обертав його на всі боки, вимацуючи його луною, і врешті сказав, що ікона походить з середини шістнадцятого століття.

Лише з шістнадцятого?

Місцева традиція датує, правда, ікону «часами Батиевими», але що означає три століття назад чи вперед, коли, наприклад, відомо, що Якийсь Петро на своєму грунику та із свого лісу павозив бервен, розпиляв на трачці і поклав школу на дві світлиці (як пізніше, в тридцять роки вже нашого століття Яків Розлуч побудував читальню), і на сволоках вирізьбив: «А сесю школу поклав і громаді поофірував тутешній газда Петро з жоною Анною року божого 1851».

Розумію, що своїми «доказами» про реальне нібито існування Якогось Петра ще більше заплутую його історію, але що маю робити, як маю її просвітлити? Адже не відкину, не розколю кам'яних блоків і різьблених сволоків, і так само не вижену з-під свого вікна Вуйни Парасольки, яка твердить, що «десь ходить-блукає Кам'яним полем Якийсь Петро», а вона, як здогадуся, не від себе

лише говорить, а від імені всього, мабуть, села, і я, отже, якщо хочу написати правдиву повість про Кам'яне поле, то мушу піти за ним, за Петром, слідом, розшукати його в борозні за плугом, на полонині біля овець... розшукати, сісти з ним на мураву, з'їсти шматок бринзи, запиваючи її яблучним вином.

І ми сидимо.

Ми сидимо з ним на самому початку світу, іще гори плавають у ріках, як зелені кораблі, іще дерева розуміють людську мову, іще хліб тричі святий, бо орють люди землю бартками, бартками скородять і бартками збіжжя жнуть. І він до мене примовляє:

— Гадаєш, Юрашку, легко любити Кам'яне поле?

Я ніколи не замислювався: легко чи важко любити, я з пуп'янка знаю, з маминих співанок перейняв, що коли Петро ішов зраною пивкою, то в його слідах птахи звивали безпечні гнізда («Ой, пташата гнізда вили, а олені воду пили»,— колядували мої мама), а як він бескеттям ступав, то з-під чобота на камені, на голому, випорскувало живе зело. Таку його любов мала силу, і всі радувалися від того; і тому мені довго здавалося, що любити — це завжди радісно, легко і весело. Та чим довше я сидів із ним там, де починався правік, тим глибше переймався його любов'ю... його любов уже пливла, нуртувала в моїй крові, вибухала і жорстоко панувала наді мною, і тільки тепер я починав усвідомлювати: ой, як нелегко, як тяжко часом, як гірко часом і ненависно любити Кам'яне поле.

Петро водив мене старими бойовиськами, стирлованими кіньми, потоптанними чобітьми, усипаними стрілами; черепи, пробиті смертельно мечами, визирали густо, моторошно шкірячись, із трав; Петро підіймав то один череп, то другий, то третій — не було черепах числа, і я запитував його, чому лежать вони здавна непоховані і світять порожніми зіницями, як докір живим, а він одказував, що в зіницях нема порожнечі, то як ДИВИТИСЬ і як БАЧИТИ... в зіницях лишилося твердження: ми були.

«Я пам'ятаю...»

Я вже був Петром і плечі мої гнулися від обов'язку громадського: того суди, того розсуди, того покарай, для того будь добрим, а для того — мудрим.

А тут із мряки, із далечіні, з невідомості синьої ворогів напливло безчисленно, їхні коні іржали, як у труби трубили, круглі їхні мідні щити сліпили нам очі і підпалювали сонце... їхні вої, низькорослі, хижі, косоокі,

просмерділі кінським потом, облизували потріскані губи, прагнучи нашої крові.

Це був кінець світа: ви всі, добрі і злі, мужні і боязливі, що сиділи на Кам'яному полі, виважили: якщо ворог перейде наші рубежі, якщо не вистоїмо, то кошлаті дикі коні не тільки витирлюють посіяне жито, ворог не тільки візьме наших жон, не тільки потолочить наше життя, він потолочить каміння і навіть пам'ять про нас, що ми тут колись жили. Тому згромадженням полкам я, іменем народним, казав: «Якщо мусите вмерти, вої, за вітчизну, то вміть».

Січа тривала день, і другий, і третій, на четвертий прибігає з бойовища гонець і волає: «Перемагають нас, пощерблено наші мечі, вої потребують помічі». Тоді я зібрав дідів, дав їм щити і списи й іменем людським промовив до них: «Якщо мусите, батьки, вмерти за вітчизну, то вміть».

Тоді я послав одноруких, однооких, засапаних, хворих.

Тоді я послав нашу надію — молодшу дружину, яку приборігав для майбуття, і теж сказав їм: «Якщо мусите вмерти за вітчизну, то вміть».

Остапніми я послав трьох зелененьких юнаків: одному дав меч, другому дав лук, третьому дав спис. Це були мої сини, такі ще молоденькі та гінкі, такі ще неціловані, що серце моє краялося. Я сказав їм, ковтаючи сльози: «Почесно вмерти за вітчизну, але вертайтесь живими».

Може, бракувало якраз цих трьох життів — моєї жертви? Бо дикі кошлаті коні таки не переступили наших рубежів, і дівчата на radoщах (навесні це діялося) вибігли на левади водити коло. «А ми коло водимо-води-мо... А ми Іванка виглядаємо... А лежить мій Іванко порубаний, над ним коник зажурений».

«Гей, а ми просо сіємо-сіємо».

Сіє..

Коли ж ми просо сіємо, то означає це — живемо, то це означає — не вмерло життя на Кам'яному полі.

А черепи, Юрашку... десь тут між ними мої сини... нагадують черепи про наші жертви».

Якийсь Петро, відкинувши списа, що служив йому замість патериці, витер сльозу. Я сидів навпроти нього і думав, що за тисячоліття висохла не одна криниця, не одна ріка зникла з лиця землі, не одне озеро заболотилося, а батьківська сльоза вічна і пекуча.

— Потому, Юрашку, прийшла черга на мою доньку, — зітхнув Петро.

— На Оленку?!— мимоволі вихопилося в мене.

— На неї,— ствердив Петро.

Може це комусь здатися неймовірним, але я чомусь був упевнений, що добре знав його Оленку, ми росли з нею по-сусідськи, через вориння, разом пасли гусей, разом вибілювали полотна на березі Білого потоку. Якось так трапилось, що я на неї не задивлявся: Оленка то й Оленка. Аж одного вечора в Штудеровій олійні, куди мама взяли мене з собою «бити» з копопляного сім'я олію, я уперше по-справжньому запримітив Оленку. Біля груби стояло зовсім інше дівча... стояло собі дівча в білій сорочці, підперезане червоною крайкою, волоссячко заплетене в дві коси; стояло собі дівча й перемішувало лопаткою копопляне сім'я, що підсмажувалось у глибокій ринці. Я раніше не бачив такої Оленки... такої білої, як повісмо, синьоокої, враз здалечілої. Мені баглося смикнути, як бувало, її за косу, щоб оглянулася на мене, щоб насупила брови (брови в неї, як ластів'ята) і щоб зморщила, як це вона уміє робити, коли сердиться, носик. Мені просто захотілося, як води напитися, почути її голос; і щось солодке, незбагненне щеміло мені в душі, співало і радувалося. Я підійшов до неї і спитав:

— Що ти робиш, Оленко?

Запитання придував зовсім нехитре, адже я бачив, що вона перемішує сім'я, але я мусив її запитати і якось привернути увагу.

— Хіба не видиш?— усміхнулася. Може, воно, біле дівча, теж сьогодні зрозуміло, що я поглянув на неї інакше, якось по-новому, і, може, повизна, як ружа, зацвіла в моїх очах? Бо додала, мовби граючись:— Ти собі гадася, що я сім'я пражу, а я насправді пір'я беру.

Вона сміялася з мене.

Очі її сміялися, губки, брови, біляві кучерики біля вух; у сміхові її низом, як чиста студена вода, струменіла іронія, дівчина цього вечора, певно, постаршала на чотири-п'ять років і вже тонко, по-жіночому відчула, що я в неї закохався.

Я стояв безборонний і безпорадний супроти її сміху; та я і не шукав оборони, мені було добре, як у купелі, під її сипім поглядом... було мені добре серед стриманого гамору жінок і чоловіків, що, як бджоли, тьмяно освічені двома лампами, поралися в олійниці — великій, хоч возом розвертайся, мурованій із каменю на глині хаті. Відтоді я бачив багато прекрасних жінок, але лише тепер, пишучи ці рядки, збагнув, що насправду був скупаний у

щасті того осіннього вечора в Штудеровій олійниці серед райського запаху конопляної олії і під голубим поглядом моєї Оленки.

Йшов мені тоді одинадцятий чи дванадцятий рік.

Зрештою, Оленка так і не дізналася, що я назвав її своєю. Наступного року, серед літа, вона скупалася в Білому потоці і до трьох днів лежала в труні у вінку з волошок. Я навіть не пішов її ховати... не міг повірити, що Оленка вмерла.

І чи вмерла? І чи люди взагалі вмирають у наших душах? Може, якраз вічність у наших душах, у наших серцях? Хто знає, якби не Оленка з сусідського Сорочканового подвір'я, то чи прийшов би з глибин правіку Якийсь Петро й поскаржився, що настала черга на його доньку? Він сидів біля моїх ніг у пилюці, на потрісканій від спеки землі, на гарячому камінні і, вбитий горем, обіймав мої коліна і плакав:

— Настала черга, Юрашку, на мою доньку.

Я нічим не міг зарадити, це відбувалося давним-давно, але я сів разом із ним у пил, на гаряче каміння — історію треба переболіти.

— Як то було, панашку?

— А так... просто. Приїхали посли від чужого короля і мовили до мене: «Є у тебе, Петре, донька, кажуть люди, що красна. І хоче її взяти король».

Я засміявся... я, Петро, ще вмів тоді сміятися.

— Але ж, людоньки королівські,— кажу їм,— у наших краях не силують виходити заміж за того, якого не любиш. Кого би я мав силувати — свою доньку?

Посли теж були батьками і теж, певно, мали своїх доньок, бо сумували разом зі мною:

— То правда, гріх силувати. Та чи не будеш мати більшого гріха, якщо відмовиш королеві і ми поїдемо ні з чим... і ледве доскачемо до рубежів, де вже стоїть напоготові королівська рать, як заграє сурма і розлютований король рушить на твоє Поле?— Посол був старий і мудрий.

— Ми станемо всі як один,— відбивався я впертістю від можливого королівського полку.

— Всі як один?— повторив гірко посол.— Старі бадіки і білоголове жіноцтво? Де твої вої, Петре? Де твої мечі, Петре?

Правда лежала як на долоні.

Королівська рать уже була в щити, готуючись до походу, всі чекали тільки змаху королівського берла —

і підуть-підуть топтати нашу царину, вбивати старого і мало, вирубувати впень ліси, виціджувати наші ріки...

Кам'яне поле простелилось відкрите і незахищене, як жінка, що лягла родити дитя. Петро бовванів тяжко на своєму дворіщі і внутрішнім зором бачив, як Поле гвалтують і ганьблять, як од жіночих сліз тріскається каміння, як Воляча дорога угинається під тупотом ніг дідів, яких ведуть у неволю.

«Господи, хіба можу до цього допустити? Іншого Поля на світі в нас нема... а я не маю сили його оборонити (узяв би ти його, боженьку, у дзьоб, як птах, і заніс би наше Поле посеред моря, щоб ніяка злая сила не мала до нього приступу), і не можу його сховати. Є один тільки порятунок: моя Оленка».

Сказав він доньці:

— Мусиш їхати, доню. Люблю тебе, тяжко мені без тебе, бо хто мене розвеселить, хто їсти зварить, хто сорочку випере, а хто мені онуків народить? Та видиш: Кам'яне поле лежить безборонне, а я, Петро, вітець твій, маю обов'язок перед ним. Тому велю: збирайся до короля.

— Але ж я у тебе одна,— плакала Оленка.— Зваж свою любов до мене і до Кам'яного поля... котра любов переважить.

Він і без терезів знав, яка любов вагоміша.

І поїхала Оленка.

Куди котилися Оленчині вози, де впали Оленчині сльози — там гори западалися, там ліси чорніли на вугілля, а джерела висихали. А люди з Кам'яного поля, і поміж ними Якийсь Петро просили в Оленки прощення, що занастали її долю.

Чи дівчина осягнула сповна батькову жертву?

Чи прокляла його і не простила?

Чи по-жіночому легко, заледве король обняв її, забула про все і про вся? Відомо тільки достеменно, що перекинулася вона в іншу віру і що народила королеві двох синів і навчила їх ненавидіти Кам'яне поле.

І це теж була Петрова жертва.

Він мав бодай потіху з того, що Кам'яне поле жило: підбігали до нього на дорозі діти й обцілювали руки; скидали перед ним крисані старі бадіки; з пологон повертаючись, ярчата і лошаки пестилися об його коліна; життя хвиля на ниві набігала на житню хвилю.

«Будь благословенна, земле рідна, полита кров'ю і потом поколінь...»

Він молився до Поля як до бога, і чим далі, тим більшою і глибшою ставала його любов до нього, і чим далі, тим святішою ставала для нього скиба, запліднена зерном.

Так тривало аж до того століття, поки з далекої даліни не примчали до нього слуги степового багатура і, посвистуючи нагайками й обпікаючи всіх навколо чорними льодинками скошених очей, повелівали скоритися як стій багатурові. «І на знак покори перед степовою нашою силою, Петре, дозволь завести до вашого святилища наших коней,— вимагали.— Це буде, Петре, добрий знак, багатур наш милосердний — поверне свої тумени назад.

— А якщо не скорюся?— спитав Петро.

— То потече наше море через ваше поле... замулимо піском останню бадилінку. Нас багато... ми сильні... ми люті... ми вічні,— відповіли багатурові люди.

Петро не міг цього допустити і не міг збройно оборонити рідну землю. Він метався у своїй світлиці цілу ніч, а на ранок, сам себе жахаючись і сам себе ненавидячи, прийняв рішення: станеться так, як вимагає багатур. Щоправда, для людського ока була скликана рада старих бадіків, вони клали на одну шальку терезів ціле своє життя, шанобу і страх до своїх богів... і ще докидали на шальку свою розгубу: як будемо жити, браття, і себе поважати, коли дамо осквернити наше святилище, коли ворожі коні об'їдять нашим богам срібні вуса? А на другу шальку клали Петрову любов, таку тверду, як камінь, таку важку, мовби в ній були злютовані докупи і загартовані воднораз сучасне, минуле і прийдешнє Кам'яного поля, і таку ніжну, як голубине крило.

І мусила друга шалька заважити, піти вниз.

Ще того-таки дня степові коні були заведені у святилища. Хтось, може, очікував, що вдарить грім... цього, однак, не сталося, коні їли, пили, засмерджували святилище сечею, обгризали богам вуса і вуха.

Але слова свого багатур дотримав: було йому досить Петрового приниження. Він обминув Кам'яне поле, і в розлогій долині, оточеній горами й лісами, далі плодилися діти, розквітали сади, в мирі і спокої літо змінювалось зимою. Здавалось, всі забули, що десь колись чиїсь там коні стояли в святилиці, як у стайні, бо на місце старих обгризених і збезчещених богів поставили нових, і тільки Якийсь Петро, як проклятий, посився з своєю пам'яттю, з своїм приниженням, із своїми жертвами, зі своїм болем і любов'ю. Люди подеколи, в мирі і спокої перебуваючи, перестали вже згадувати Петра, він став їм

непотрібний, як стає непотрібний вищерблений меч або колесо без спиць. Петро зникав з Кам'яного поля на цілі століття, то молячись у гірських яскинях, випрошуючи в богів ласки для рідної землі, то слугував у сусідніх землях з умовою однак, що ним заслужена слава буде належати Кам'яному полю.

Такий був Якийсь Петро...

Переповідають, що в котромусь столітті Якийсь Петро був на службі в короля Південної Долини. Невідомо точно, що він там робив, наш крайнин, у хроніках лише записано, що на Південну Долину ішов війною, як у ті часи часто траплялося, сусідній цар, а тамтешній, Долинний вождь не міг виставити супроти нього достатньої кількості воїв і тому просив допомоги в Петра, мовлячи: «Живеш тисячоліття, Петре... мудрий еси... мудрістю, отже, переможи ворога, а ми в боргу не залишимось. Що схочеш — проси. Нема в Південній Долині, окрім честі, коштовної речі, яку б ми тобі не віддали взамін за порятунк.

— Добре,— мовив Петро.— Дайте мені два-три дні, я подумаю, пошукаю рятунку.

Сусідній цар уже готувався переступити кордон; уже його обозничі шили лаптухи і лаштували вози для сріблалота, якого сподівалися награбувати в Південній Долині, і вже не одному воякові снилася юна бранка, що її він візьме на чужій землі.

Ворог, отже, готувався до перемоги і вже перемогого жив, і вже в помислах перемогою користувався; ворог нічого не знав і не підозрівав, що за його таборищем, за тисячами наметів, за гарматами уже три дні стежив із своєї криївки Якийсь Петро. Він шукав РЯТУНКУ і, не знаходячи щілини у ворожій могутності, цілими годинами, бувало, лежав у розпачі, пониклий, задивлений у небо. Він, може, й не вельми старався б, дарма що відзначався на службі запопадливістю і вірністю, якби наперед не задумав випросити у винагороду одну річ, якою замислив прикрасити Кам'яне поле; він навіть уже бачив зароблений дарунок на Кам'яному полі і наперед ним милувався, і наперед уже уявляв, як Кам'яне поле возрадується.

Любов до Кам'яного поля підказала йому мудру думку, він став перед вождем і сказав:

— Я знаю, як урятувати Південну Долину. Царське військо сильне своєю сурмою... сурма будить його зі сну, кличе на обід, лаштує в ряди, веде до бою. Без сурми військо обернеться в купу безпорадних вояк. Тому зашли

у ворожий табір двох-трьох вивідувачів, підкажи їм прокрастися ще цієї ночі в намет сурмача і, поки він буде спати, хай кинуть сурму в міх і привезуть сюди.

Як було звєлено — так було зроблено. Даремно наступного ранку ворожий цар, а за ним маршали і генерали викрикували, намагаючись навести у своєму війську сякий-такий лад, даремно кликали до бою, обіцяючи великі трофеї. Військо, не чуючи сурми, покидало зброю, деморалізувалося і поволі розповзлося хто куди, і на рубежах Південної Долини запанував спокій.

Тоді прикликав вождь Якогось Петра перед свої очі і сказав:

— Наше слово тверде. Що хочеш за порятунок? Золота? Каміння коштовного? Коней баских? Вродливих жінок?

Петро відповів:

— Моя служба тут кінчається, завтра-післязавтра вертаюся додому на Кам'яне поле, якому не потрібне золото-срібло. А дайте-но мені Дерево, що росте у вашому саду... Дерево вічно цвіте і родить золоті дзвіночки, що вдень дзвонять, а вночі світять як зорі.

— Навіщо тобі, Петре, такої марниці? — спитав здивований вождь. — Преси щось вагоміше.

— Прошу в тебе не вагомого, а красшого, — відповів Петро.

І йому дали Дерево.

Він повернувся після довгих років поневіряння додому, посадив Дерево на Кам'яному полі і став його поливати. З усіх-усюдів ішли та йшли до Дерева люди, дивуючись, що воно вічно цвіте, родить золоті дзвіночки, котрі вдень, як тільки-но дмухне вітер або ж сяде на гілку птаха, мелодійно дзвонять, а вночі світяться як зорі. Петро зблизька й здалека милувався Деревом, і був задоволений, що не дурно службу служив на чужині — привіз додому диво, що радує людей і прикрашає Кам'яне поле.

Одного ранку йому сказали, що Дерево зникло.

Петро скочив на коня. На Кам'яному полі товпилися люди, вони голотилися навкруг порожньої ями і сумували. Була тоді осінь, тумани стелилися низько над стернищами і над невижатим кукурудзінням. Сирість і студінь проникали в душу. Петрові було жаль не так Дерева, як своїх краян, що вчора грілися біля Дерева, біля його ясності; жаль було і самого себе, довгої служби на чужині — адже старався для Кам'яного поля. Йому не

могло вклястися в голову: хто це зробив... хто викопав... хто викорчував? Він ходив навколо ями, вишукуючи сліди, поки якась дівчина не сказала:

— Я бачила на світанку: Дерево рушило з місця і пішло.

— Куди?

— На південь,— відповіла дівчина.— Мабуть, пішло в Південну Долину. Куди ще більше?

Якийсь Петро побіг конем навпростець і на броді, на Білому потоці перестрів пропажу. Дерево лежало, відпочиваючи.

— Куди ти йдеш?— спитав Петро.

— Додому. Звідки ти мене привіз,— відповіло Дерево. Воно не цвіло і в дзвіночки не дзвонило.

— Чого ж від нас утікаєш?— допитував далі Петро, зіскочивши з сідла і присівши обіч Дерева на пожухлу траву.— Чого тобі на Кам'яному полі бракувало? Хіба не така земля, в яку ми тебе посадили? Хіба не така вода, якою я тебе поливав? Хіба інакший вітер, який тебе колисав? Хіба не співучі птахи, що на тебе сідали? Хіба не добре наше сонце, яке тебе обігрівало? Чи, може, люди були глухі і сліпі, які не милувалися твоїми дзвіночками, що срібно дзвонили й світилися як зорі?

Дерево відповіло:

— Твоя земля кремениста і сувора, не зрівняєш її з масним чорноземом; твоя вода, що витікає з гір, як шабля; твої вітри розбишакуваті, як опришки, вони вмиють здирають листя і ламають гілля; твоє сонце студене... воно пізно встає, низько ходить і швидко заходить; твої люди мовчазні, лежить проклято на їхніх чолах тавро важкої роботи, де їм, чоловіче, на Кам'яному полі до дзвіночків і до ясних зір. То як я можу тут жити, цвісти і в дзвіночки дзвонити?— питалося Дерево Петра.

Він нічого не міг відповісти, Дерево сказало правду... і ця правда його вразила. Він звівся на ноги й оглянувся: округ лежали кам'янисті, поскороджені плугами, покопані рискалями, прокляті роботою, хворобами, смертями всіяні ниви... округ стриміли гори сірого каміння, а за камінням терпи і терни; село розбіглося злякано, як овеча отара, і прилягло низенько, непривітне, убоге, дощами посічене; дерева гнулися, росли низькими і кривими; незжате кукурудзиння хилилося до землі чорне, покручене вітрами. Гори димілися туманами. Ізвори, звідки вигуркочували каламутні потоки, кишіли гадям. Смерекові ліси стояли на горах грізно, як ворожа сила. Сонце ледве про-

бивалося крізь хмари, і бліде його проміння сіялося на Кам'яне поле, як бідацький вутлий овес.

Уперше за сотні і за тисячу літ, стоячи під осіннім низьким небом, Петро відчув, що в його душу разом із відчаєм і осіннім тремом вповзав як змії сумнів. Господи, за що було любити оцю юдоль людську? Чи не за великі, люди добрі, я поклав жертви на вітвар Кам'яного поля... а воно он сіре, кам'янисте, непривітне, того й не вартує.

Не вартує?

Не...

Він тяжко звівся на ноги. Внизу під крутим берегом, потрясаючи брудною пінистою гривовою, вирував і казився Білий потік. На Дереві, що відпочивало, всілася ворона. Петро прогнав птаху і сказав Дереву:

— Йди додому з своїми дзвіночками. Може, усе, що говорив, правда?

— Якщо правда, то вертайся зі мною. Ти знаєш, у нас одне сонце — на ціле небо, — підмовляло зраділе Дерево.

Петро вже не чув намови. Він узяв коня за вуздечку і пішов Кам'яним полем, ледве волочачи ноги в чоботях, що обросли грязюкою. Ішов він довго і не міг підвести голову, і не міг очиститися від сумніву, і не міг зректися своєї любові... хотів і боявся зректися своєї любові.

«Із чим я лишуся?»

Розділ восьмий

1

Спився йому зелений кінь.

Він уві сні дивувався, чому цей простепський колгоспний коник, низенький і витривалий, із вузлуватими міцними ногами, був зеленої масті; він ходив навколо осідланого коня, кружляв і дивувався: як йому сісти на зеленого коня. Мирон, отак уві сні кружляючи, знав, що цього маленького коника кличуть на колгоспній стайні Тамдеєм, що наяву він, коник, не зелений і не синій, а якоїсь брудно-гнідої масті, що хвіст у нього не підрубаний, а грива — розкуйовджена, був Тамдей не для парадних виїздів, а для роботи: ходив під сідлом у гори, возив часом набіл із полонини, веснами орав людські городи і возив гній; Мирон Буць також знав, що цього

коника спеціально випросив у Головихи для нього, для Мирона, батько — колгоспний бухгалтер; Тамдей славився у колгоспі покірливістю і мудрістю.

Усе це Мирон Буць, учорашній учитель історії, пам'ятав, а проте Тамдей стояв перед ним зелений... зелена грива і зелений хвіст розсипали зелені іскри, і все навколо світилося зеленим вогнем.

Від небаченого вогню, від дивини Мирон прокинувся. Серце чахало в грудях, як січкаря, і, хвилину якусь прислухаючись до серця, до всього себе, він думав, що оцей кінь зі сну — то його підсвідома тривога, очікування сьогоднішнього дня.

В кімнатчині на другому поверсі, в «курпику», де він спав, було холодно, і Мирон натягнув ковдру, що зсунулась на підлогу, аж до підборіддя. Тепло огортало дрімотою, мав намір повернутися на другий бік і заснути знову, але... кінь стояв перед ним зелений, іскристий — і сон зняло з нього, змило, як водою з гір; Мирона мовби вдарило струмом, у голові прояснилося: сьогодні він починає... сьогодні, нарешті, збувається його юнацька мрія, він іде в ліс, у лісівники, спочатку просто об'їждчиком, потому заочно закінчить інститут у Львові — і поставить його Юстина Миколаївна головним колгоспним лісничим, це вже вирішено і затверджено.

Це вже остаточно.

Назад, у вчителювання, у школу дороги нема — всі мости спалено. Ще позавчора він був у Гуцульському, в райвно, і завідуєча — молода жвава жінка з лукавими очима, підписуючи йому документи про звільнення, раптом глипнула на нього і відклала перо.

— Не пізно починаєте нову дорогу торувати? Скільки вам? — спитала.

— Та вже тридцятка, — сказав і чомусь почервонів.

Вона була гарна, його завідуєча, кароока, повнява, хвиля каштанового волосся якимось не по-вчительському буїно розметалася по плечах.

— Вам би, Мироне Васильовичу, до того всього, що робите — та оженитись. А що? — засміялася. — Нове життя... усе по-новому: нові обов'язки, нові почуття, діти, пелюшки, югославський гарнітур меблів, дружині — австрійські чобітки. Ви колись чули, що жінки люблять носити австрійські чобітки?

Вона була розмріяна, весела, Мирон ніколи її такою не бачив; дотепер, коли найжджала до школи або ж коли викликала до себе, щоб вичитати мораль і оголосити «с-

танне» попередження, доброго слова, звісно, від неї не чув. «Тепер, певно, тішитися, що йду геть зі школи,— менше мороки».

— Ви пішли б за мене?— Мирон Буць умить забув про старі моралі, покарання, погрози. Вони були ровесниками... але, навіть будучи ровесниками і знаючи, що вона неодружена, іще до заяви, до рішення піти геть зі школи, він не посмів би так із нею говорити. «Вона була начальницею для мене, завом, а я — підлеглий... тепер ми службою, школою не пов'язані. Я — сам собі, вона — сама собі».

— Може, і пішла б,— відповіла серйозно, не ображаючись на нього.— Тепер пішла б,— повторила задумливо.— Принаймні проявляєте характер, прощаючись з ненависним учителюванням. На це треба зважитись.— Взяла перо і рішуче підписалась, де треба.— Тільки... не будете проситись назад?

Він промовчав.

Їдучи в район за розрахунком, думав: чи вистачить у нього сили волі переламати себе. «Чи не привезу через тиждень заяву: прийміть назад, буду старатися».

«Чи не привезу?»

— Нелегко, Мар'яно Дмитрівно, відпрошуватися, а ще важче — напрошуватися. Як би я став перед ваші ясні очі?

І, прощаючись, цілував їй руку.

Падоньку мій, хто знає, де, в які часи, в які історичні епохи, ще, мабуть, у кам'яному віці він цілував жінкам руки, а тим паче завідуючим районних відділів народної освіти — занудам, як він вважав увесь цей час, поки працював у школі, бюрократам від педагогіки, сухоребрим мегерам. І ось варто було увільнитись із-під її влади — і жінка стала жінкою. «Я нічого не мав би проти, щоб зустрітись з нею знову».

— З цього приводу варто випити,— сказав весело, вийшовши з райвно. Ресторан, як на гріх, стримів високим черепичним дахом навпроти через вулицю. З відчиненої квартирки смачно вдарило в ніс смаженим м'ясом і... горілчанним духом.

А втім, може, горілчаний дух йому «причувся»?

Аж зажмурився від передчуття ресторанної насолоди, такої близької — рукою подати, доступної (гроші бо є), жаданої і водночас забороненої.

Він сам собі заборонив.

Кілька днів тому, остаточно вимучившись, він таки

настановив кинути вчителювання і почати життя по-новому, якось краще і чистіше. Тоді він прийшов до Юстини Миколаївни, сів згорбившись перед її столом і сказав:

— Маю з вами велику розмову. Може, й тата покличете, щоб ми разом зрушили біду з місця,— спробував пожартувати. Юстина Миколаївна окинула його пильним поглядом, а що зналася на людях, то відчула: молодий Буць направду прийшов до неї з чимось важливим.

— Чого ж, можна й покликати,— погодилась.— Якщо аж так...

Старий Буць, що «урядував» у сусідньому кабінеті, зайшов до Юстини Миколаївни просто в чорних нарукавниках, які одягав, коли сідав за свої рахунки. Він зиркнув на сина поверх окулярів дещо підозріло і запитливо: «Ну, ну, цікаво, що тебе сюди занесло». Проте не сказав ні слова, мовчки і важко, узявшись обома руками за перець, сів на стілець біля вікна.

— Тепер, коли ми всі зібралися разом,— промовила Юстина Миколаївна,— то можете, Мироне, починати, з чим прийшли.

Мирон, ідучи сюди, хвилювався; тепер уже охолов, був спокійним.

— Історія довга і ви її знаєте... та й хто в нашому селі не знає моєї історії, чи, може, трагедії? Спіджу ж бо не на своєму місці. З цього й почну,— сказав він.

— Давня казка, Юстино Миколаївно,— схопився з стільця старий Буць.— Приступ самобичування... комплекс неповноцінності, як тепер модно говорити... нездійснена мрія: хотів, бачите, стати лісівником, а зробили його педагогом.

Удома старий Буць, як звичайно, на синове нарікання не звертав уваги, не хотів каламутити і без цього скаламучену душу, він повністю покладався на час, який усе згладить і примирить; і ще надіявся Буць на жінчині сльози. («Мамині сльози тримають мене в школі»,— признався якось старому Мирон).

— Почекайте, Головний,— нетерпляче відмахнулася від бухгалтера Юстина Миколаївна Колоколова. Вона ніколи не кликала його по імені та по батькові чи на прізвище, а тільки Головний і Головний. Так назвала його вперше багато років тому, коли взяла до рук колгоспну печатку. Вже тоді, здавалось їй, Буць був старим і лисим, і вже тоді в своїх чорних нарукавниках підраховував у сусідньому кабінеті колгоспні збитки.

— Я хочу зректися... і хай мені тато допоможуть, і хай маму вговорять... хочу зректися школи, горілки, цього бездумного існування. Живу, як кріль: їм, п'ю, ходжу до клозету, — поспішно викрикував, немов боявся, що не дадуть йому договорити.

Хотів допекти їм своїм болем.

— Ну, не кричи, — Юстина Миколаївна заспокоювала. — Ну, тихо... — повторила. — А зрікатися... А зрікатися, Мироне, поривати з минулим важко, ой, як важко, — говорила задумливо. Вона сиділа за своїм величезним блискучим столом гордо-неприсутна, офіційно-ршуча, але голос її стелився м'яко і журливо. Навіть він, Мирон, що був своїм болем зболений, помітив, що за маскою суворої неприсутності Юстина Миколаївна приховувала втому і журбу. І, відкривши це, Мирон Буць зрадів, потепліло йому на серці від того, що не один він страждає; люди страждають кожний по-своєму, кожний має свою біду. Головишиного он сина судили за злодійство.

— Думаєте, що на швидку руку я вирішив. Я довго вагався, поки рішився прийти сюди. Хіба я раніше приходив... чогось вимагав і просив? Мені було добре в моєму болоті.

— Ет, самі красні слова, — промовив старий Буць зневажливо. І, побачивши, що Мирон блимнув на нього білим оком, поправився. — Та чи я тобі зла зичу? Чи ти не моя дитина? Я тільки думаю, може, тее... новий учитель історії Мудрик розуму навчив? Або й ти сам поверхово, легко настановив, як батогом бив по воді, га? Не штука, мой, зректися старого, умитися од нього, штука все заново почати. Ти зможеш: по-ча-ти? — допитувався батько. І сумнівався. — Гадаю так: сидів би ти, Миронцю, каменем і не рипався.

— Доки не виженуть із школи? До чого я досидівся — самі не бачите?

— Виджу: п'єш чорно. Горілки ось зрікайся і зарікайся. А в школі сиди. Так легко тепер нікого не виганяють. Профспілка, сее-тее...

— Ви ж добре знаєте: пиятика почалася не сама від себе. Зі школи після уроків виходжу ненависний... світ мені не милий. І мушу хильнути.

— Бо розпущений. Якби не пив — не умер би, не бійся, — посміхнувся старий бухгалтер.

— А вмер би... І може, колись не витримаю... з гніву... з розпуки, із задрості, що в когось життя склалося полюдському, що в когось і робота до серця, і жінка, і діти.

А в мене... що в мене? І може, колись не витримаю, візьму шнурок.

Старий Буць перехрестився.

— Свят-свят,— ворухнув він затерпими губами.— Аж так?..— Старий піколи не замислювався, що синова криза аж так глибоко вкорінилася. За колгоспною бухгалтерією, за роботою, за ревізіями, за сидінням у сільській «Берізці» з кухлем пива не мав часу на обдумування синового життя. Інколи, заримітивши Мирона підхмеленим, він бідкався, що треба щось із сином робити, журбою ділився з жоною Марією, власне, свою журбу полишав на неї, бо вона має час, бо вона мама... бо то вона, якщо на те пішло, наполягала, щоб Мирон учився в педагогічному. Старий Буць сподівався, що все само собою пережорниться. «Треба його оженити, жінка прибере до рук: якщо робиш у школі, то роби, гроші, прецінь, чисті і легкі, і в келишок мені не зазирає, бо тя шляк трафіть».

Так думалося.

Так думалося, сподівалося, відкладалося з дня на день, з місяця на місяць, з року в рік. А ось докотилося: сидить он Мирон, як на сповіді, і каже, що з розпуки візьме шнурок і...

— Ти здурів, Мироне,— видихнув старий свій страх, що раптом замерз у грудях, як грудка мокрого снігу.

— Може, і здурів, дедю. Тут не важко здуріти,— відповів Мирон.

Він і сам вчора і позавчора, і всі дні докопується до себе, хоче самого себе зрозуміти: коли це сталося... коли стало безцільним життя і він озирнувся за шнурком? Адже раніше — торік, передторік і ще передторік жив собі, мався як пиріг у маслі, і пив, і їв, і історію викладав, і нічим не переймався, ніщо його не лякало — ні моралі Бойчукові, ні сварки в райвно, не боліли мамині плачі. Не боліли... То що ж раптом змінилося? І коли це сталося? І чи раптом? У той день, коли жовторотий Олесь Мудрик на «п'ятихвилиниці» учив його розуму? Чи, може, того надвечір'я, коли Мудрик приходив до нього додому, і вони в саду біля криниці гарно і мило поговорили? Чи відчув свою нікчемність тоді, коли забіг (з цікавості, із заздрості?) на Олесів урок історії? Дев'ятий «А», правда, оглядався на Буця, що всівся на задню порожню парту, та й сам Мудрик супився:

— Чи треба отак, Мироне Васильовичу? В мене ж не відкритий урок.

— До відкритого уроку ви заздалегідь готуетесь, — посміхнувся Буць. — Ви ж спробуйте, колего, без усякого... без підготовки навіть моральної. Катай собі, Олесю, катай, — промовив примирливо. А сам думав:

«Що, власне, хочу від Мудрика і від його уроку? Хочу побачити його розгубленість? Його невміння? Його неукт-во, нарешті? Хочу впасти як сніг на голову? Чи, може, признайся сам собі, Мирончику, що в тебе в душі, як жаринка під попелом, жевріє надія: А чи не навчуся чогось у цього задержуватого Мудрика? Коли б навчитися в нього... ні, не захоплення, не колінкування перед історією, коли б навчитися входження в історію; входження в історію — це тоді, коли в минулих епохах почуваєшся як у сьогоднішньому дні, все тобі тут знайоме, достеменно відоме, пережите, переболене, стократ тобою обдивлене й обмірковане... і люди, які колись жили, поведуться з тобою як із сином, із онуком, не мають вони перед тобою ні таємниць, ні чогось недомовленого, ти знаєш їх мудрі діяння і підлі зради, їхню піднесеність і нікчемність.

Урок починався як урок; зачитуванням прізвищ учнів, опитуванням заданого матеріалу. Мирону котроїсь хвилини стало пудно і він подумав, що даремно затіяв відвідування Олесєвого уроку. Ніхто, і Мудрик у тому числі, зірок із неба не знімає: є розклад, тема, план, методичні вказівки — і вище них не скочиш; ти можеш любити історію або ж ненавидіти, директорові Бойчукові, завідуючій райвно і всім тим, що вище стоять над ними, бай-дуже, як ти ставишся до історії як до предмета, важливо, щоб ти провів опитування, щоб виставив оцінки, щоб проробив матеріал за підручником, щоб використав, якщо ти вже такий мудрий, додаткову літературу — і все, і ходи собі згорда і плій на бороду, і на цю ж історію техцем поплювуй: робота, колего, є робота.

А що, ні?

Він уже було зібрався вийти з класу, зраділий і задоволений («А про зірки все правильно, Олесю... за зірки вчителів не платять. Великі ж слова про велику історію, яка виховує з дитини громадянина, це так собі, балаканина, укол морфію самому собі: мовляв, я теж роблю не останню в суспільстві роботу. Ну, та ще плюс молодеча запальність. Поживеш, Олесю, у цьому класному гармидері, поваришся в казані — й охолонеш. Не ти перший і не ти останній. А що, ні?»).

Прислухавшись, Мирон Васильович піякого гармидеру в класі, до якого звук і на який не звертав уваги, не по-

чув; клас сидів не те що тихо, а якось зосереджено, схвилювано, мовби за партами було не ті ж самі минулорічні розбійники і лінтюхи, яких Буць так добре знав, а інші, підмінені діти. Він підозривав, що вони й сьогодні залишились такими ж самими, їх ніхто не переробив, бо діти є діти, але Олесь Мудрик чудесним чином не дав їм часу на розмови про футбол, про магнітофонні касети, про гриби, про джинси, про модні кофточки, нульові ліфчики і про безліч інших марних речей, які обговорювалися на уроках історії в школі; і не дав їм часу на взаємні штурханці, на позивання, на звичну «історичну» пудьгу; було таке враження, що Мудрик, пезважаючи на Буцeve недовір'я, таки «ввів» своїх учнів в історію. Не діялося ніякого чарівництва, бо, зрештою, яке може бути чарівництво в розділі підручника, в котрім нема ні битв, ні князів і гетьманів, а є тільки дрібно нарізана січка про боротьбу селянства в XVIII і на початку XIX століть проти посилення кріпосницького гніту. Так, так, був у цьому розділі Довбуш з опришками, був Кармелюк, але ж, Олесю, неуже ти щось нового скажеш, приміром, про того ж капітана Олексу, про Довбуша тобто, вони ж бо, твої учні-акселерати, чорт би їх побрав, усе читали, бачили, чули, вони все знають. А те, чоґо не знають, що, власне, потрібне для оцінки в щоденнику, прочитають у підручнику. І доста. Світ клипом на Довбуші не зійшовся. Та й чи був ватаґ опришківський нападаючим київського «Динамо», чи був знаменитим естрадним співаком? Був він для них історичним персонажем, предком, який моцувався з з шляхтою... та яке їм діло до того моцування, до Довбуша взагалі, який загинув понад двісті років тому. Це було так давно, в кам'яному віці, товаришу вчителю, що й не вельми віряться: а чи жив він насправді, а чи боровся... а чи не вигадали його історики і письменники?

Мудрик, немовби читаючи на відстані Буцeve мовчазне глузування, признавався перед класом, що в інституті на першому курсі він теж, здавалося, знав про Довбуша все, що належить знати, і теж мав його, Довбушеві, часи за неймовірно далекі епохи, аж поки під час канікул туристські стежки не завели його в Космач, у дивовижне село, яке пливило поміж горами, як оранжевий корабель. Я не знаю, чоґу кажу «оранжевий», певно, тому, що дахи там черепичні... що багато було того дня розлито світла... що пишуть у цьому селі писанки оранжевими фарбами і вишивають рушники оранжевими барвами.

Нам, студентам, показали прадавню церковцю на цвин-

тарі, стару, обкрадену одним режисером з однієї шановної кіностудії, і через те — голу і вбогу, як удовиця... а потім хтось із місцевих спитав нас: «Чи були-сте, товариші подорожні, на подвір'ї в Дзвінчучки, де загинув Олекса Довбуш?»

Подвір'я лежало зелене, нескошене, молодий сад угинався на підпорі під вагою яблук і груш; з нової білої хати в глибині подвір'я викотилася бабця, моторна ще, бесідлива, і сказала, що вона праправнучка того самого проклятого дуки-запроданця панського Штефана Дзвінчука, який убив Олексу Довбуша.

Вона виказала це одним духом і ще більше згорбатіла, і ще більше запалася в землю, в зелену мураву, але я не був вражений її старістю, старих людей побачиш скрізь, я був вражений фактом: ця жінка з того самого роду Дзвінчуків, котрий люди проклинають уже понад двісті років. Мені аж заманулося до неї доторкнутися, пересвідчитися, що вона не тільки тіль, не запис у старій метричній книзі, що вона жива, сьогоднішня, ось стоїть перед тобою і ти бачиш її сиві очі, які повні сорому за те, що її далекий предок вистрелив у капітана Олексу. Переді мною стояла сама історія, ланцюг якої не переривався з вісімнадцятого століття, кувався і продовжувався, поки не досяг сьогоднішнього дня.

Потім Дзвінчука показала нам місце, де був колись поріг старої хати і на який упав смертельно поранений Довбуш. «На цьому уявному порозі,— розповідала стара,— з давнього часу сіємо червоні квіти... червоні квіти — то пролита кров». Згодом стара Дзвінчука, розохотившись розповіддю, жебоніла про покуту, яку несе на своїх плечах її рід: «І хто, лебедики-подорожні, відає, чи дістанемо колись прощення?» Усі її слова, як пуп'янки, таїли в собі каяття, і сум, і ще, може, трохи задавленої багацької пихи: «Ось які ми, Дзвінчуки, в самого Довбуша стріляли... ая, стріляли, і живемо собі далі... і добре нам, і гроші маємо».

Я не міг надивитися на неї і наслухатися її, бо одна річ, коли говоримо «творимо історію», а зовсім інша, коли виходить з сільської хати цілком сучасна жінка і каже: «Ми ті прокляті Дзвінчуки, які вбили Олексу». Мовби й не минуло двох століть, а в тих двох століттях не набулося голоду, чуми, холери, воєн, талергофів, освенцімів...

Ні, Олесь Мудрик не розмовляв зі своїми учнями красно і складно, слово до слова припасовуючи, він і тепер

хвилювався давнім, ще студентським хвилюванням, і через те збивався, повторювався, губив нитку розповіді — і довго шукав її, поглядаючи у вікно. Або й просто мовчав і мовчки походжав по класу, поскригуючи черевиками, клас, однак, і не ворухнувся... і не тому не ворухнувся, що страх як було цікаво, а тому, що вчитель історії ходив від стола до вікна і ковтав хвилювання, що підкочувалося клубками до горла.

І клас, оці безсердечні, як здавалося Буцеві, акселерати, всесвітні скептики з дев'ятого «А» розуміли Олеся, вони заглядали йому у вічі й самі хвилювались; вони бачили, уявляли Дзвінчучку, яка пробивалася в наші дні цілих два століття і, пробившись нарешті, калялася за вчинений предком гріх, і торкалися до її оранжево вишитих білих рукавів.

Мирон Васильович, намагаючись не дихати і не привертати до себе уваги, лежав грудьми на задній парті і чув, як у ньому, немов шашель у старому дереві, заворушилась заздрість.

Заздрість?

Дотепер, будучи на всяких парадах, конференціях, педрадах, зборах і слухаючи, як черговий оратор хвалить когось із колег... спостерігаючи, як комусь із колег вручали ордени, медалі, грамоти, а чи й просто цінні подарунки, він запримічав за собою, що в нього ніколи й не сколихнеться заздрість, начебто й не було її в ньому; він не прагнув когось наздогнати, перегнати, в когось щось там позичити, перейняти, збагатитися.

Йому було досить того, що мав.

Йому було байдуже до чужих успіхів і до своїх вад, він на все — хе-хе! — плював. На все! Сьогодні ж, навалившись грудьми на задню парту, Мирон Буць враз подумав, що хотів би отак просто і щиро, як Олесь, поговорити з учнями... так, поговорити, а не «проводити» урок, «не засвоювати матеріал», власне, поговорити і відчутти, що твоє слово, як зерно, западає в молоду душу і кільчиться. «Хотів би я... а не зможу ніколи... і не міг ніколи. Хіба пригадаєш бодай один свій щирий урок? А якщо не можу пригадати... якщо не вмію... якщо я не хочу, то пощо сиджу тут, пощо беру зарплату за те, що засушую молоді душі?

Десь я чув: з душі облітає цвіт.

Облітає? Правда?

Мабуть, тоді в класі, коли лежав грудьми на парті, проклюнулося в нього, як пташеня, рішення піти геть зі

школи... піти зі школи і спробувати самого себе в лісі. «Спробую, я ще не старий, усе ще в мене попереду»,— думав.

Ліс був його потаємним храмом; як лише траплялися злигодні, як наступало розчарування життям, він згадував про ліс як про храм, куди можна було приходити помолитися. В будь-яку пору — влітку чи восени, взимку чи напровесні він вибирав, як наставала потреба, вільну хвилину й ішов до лісу; мав на Веснярці облюбване місце, тут сідав, запалюючи цигарку, і полегшено зітхав; усі злигодні, стреси, криві погляди, пересмішки, шкільні перепалки залишалися позаду, внизу, старезні буки ставали навкруг нього на сторожі, щоб не впустити ні звуку з лісового життя. Мирон справді почувався тут як у храмі: букові стовбури, рівненькі і гладкі, як точені з сірого мармуру колони, підтримували надійно небо, вітри шугали десь у високостях, грали у верховіттях, а тут, унизу, панувала первісна тиша — чи то снігова, біла, чи трав'яна, зелена, чи листяна — золота; його пронизувало, як біль, бажання упасти ниць на землю і лежати отак у мирі і спокої і день і ніч — ціле життя не виходити звідси, з лісового цього світу. Перебуваючи в лісовому храмі, він каювся, що, молодим будучи, послухався матері і батька й не подався в лісотехнічний, а вибрав професію педагога, тепер був би у цьому храмі не гостем, був би господарем.

...Мирон, зігрівшись під ковдрою, очевидно, знову задрімав і на цей раз його розбудив будильник; він скочив на ноги, розігнав кров кількома вправами, бадьоро збіг по сходах упиз, заходився митися-голитися. В сінях стояли напоготові змащені дьогтем юхтові чоботи і висів на цвяху брезентовий плащ із каптуром — учорашній батьків дарунок для майбутньої лісової роботи. («Рушницю куплю в Бистричанах, бо який то лісник без рушници»,— казали дедя). Мама виглянули з кухні... стояли на порозі у фартусі, розчервонілі,— готують сніданок (а очі сльозяться).

— Може, ще б поспав?— хитрують вони.— Не втеч твій ліс.— Учора і позавчора Мирон із батьком витримали цілу війну з мамою: були плачі, прокльони, просьби. Але таки вистояли. Тепер мама, мовби хапаючись за соломинку, навмисне відтягували час, щоб зірвався його перший виїзд у ліс, щоб Свята Катерина, не дочекавшись його біля фігури за селом, сама подалася у свої володіння.

— Дощ он за вікном, мжичка, — пролебеділа Буциха і зникла на кухні, звідки пахло яєшнею і кавою.

Миرون підійшов до вікна... світ за вікном народжувався сірим і дощовим, краплі дощу безперервно стікали по шибках, і йому на мить здалося, що дощ затікає у душу — стало холодно й непривітно.

— Не передумав? — спитав старий Буць, який, видно, давно не спав, бо вичовгав зі спальні вдягнутий, уже навіть у своїх бухгалтерських нарукавниках — гейби збирався сісти за роботу. — Погода ж яка, пса не виженеш. — Миرونві здавалося, що в голосі батька бринів притлумлений сміх. Може, батько й насправду посміювався з сина, з його лісової забаганки. — Втім, треба звикати. Ліс — не шкільний клас, де тобі тепло і за комір не капає. Але ж що ти хотів, те — маєш.

Миرون швидко поснідав, одягся — годинник уже добігав до восьмої, а Свята Катерина чекатиме під фігурою до дев'ятої. «О дев'ятій, Миронцю, починається наш лісовий день, — казала вона вчора. — Як у всіх, так і в нас». «А коли закіпчується?» — допитувався жартома. «Коли ліс відпустить... то така справа: дзвінок нам не задзвонить, як у конторі», — відповіла.

Мама на ганку дала йому шкіряну дзюбеньку, набиту бутербродами і термосом із кавою. «Миколина це дзюбенька, пам'ятаєш? — шепнула, щоб не почув батько. — Микола брав її з собою у ліс».

Навіщо нагадувала йому про брата, що згинув від браконьєрської кулі... Навіщо? Розраховувала, що Мирон в останню мить спам'ятається, згадавши братову лісову долю, і повернеться?

Куди, мамо, вертатися? До кого? І чого?

Перед тим як зійти з ганку по східцях, обняв маму. Вона прихилилася до нього і, мовби прощаючись надовго, схлипнула:

— Може, все це неправда, Мироне?

Не відповів. Ступив у сіру мряку і побрів до хвіртки. Під дощем, захищений каптурем, у чоботях, фуфайці, почувся затишшю, задоволений, що нарешті ВІРІШИВ, настояв на своєму. І хай буде дощ, хай дме вітер в обличчя — вороття нема.

Всю дорогу до колгоспної стайні не покидало його задоволення собою; відколи працює самостійно — це був перший ранок, коли відчував задоволення собою, світ був йому милий і ясний, дарма що дощ не переставав і днина, що починалася, ледве сіріла, як під хрестом колись старчиха

у небіленій верітчині: ні усміху, ні тепла, ні просвітку ніякого.

Тамдеј у стайні чекав нового господаря уже нагодований і осідланий. Вуйко Фрей, який днював і почував на стайні, приторочив до сідла торбу з вівсом. Мирон погладив коника, який снівся йому сьогодні зеленим, поплескав по шії.

— Віднині він твій товариш, Мироне,— напучував вуйко Фрей, попахкуючи шкварчливою люлькою.— Отож бережи його і люби, він тебе з лісової біди не раз порятує. А мені, який наставлений диспетчером на стайні,— сміявся він серйозно в прокурені вуса,— за те, що буду доглядати тобі коника і сідлати, даси на місяць одну півлітрівку і десять пачок «Гуцульських», цигарок тобто, по шість копійок за пачку. Згода?— Мирон не розумів: старий жартує, а чи на правду домовляється про «додаткову» оплату? Однак йому подобалося, що Фрей не зітхає за його вчителюванням і не сумнівається в його майбутніх лісових успіхах. Якщо домовляється про горілку і цигарки за місяць наперед, то це означає, що старий Фрей вірить: все в нього, в Мирона, буде гаразд протягом цього лісового місяця, він звикне, втягнеться, пристосується; потому за першим місяцем піде другий, за другим — третій, і так — поки зможе сісти в сідло.

— Згода, вуйку Фрею,— вдарив долонею по ороговілих мозолях старого.

— Ну, то з богом.— Фрей допоміг йому сісти в сідло й непомітно, поки Мирон виїжджав із загороди, кинув слідом пучками пальців три хрести.— Спаси і сохрани,— шепнув.— Ліс же... усяке трапляється. Хіба не привезли його брата з лісу з простреленими грудьми? — виправдовувався старий перед богом.

День розгорався поволі, як сира ватра. Хмари пливли низько, висіли над Кам'яним полем, мов клуби пари над казаном. Навколишні гори і ліси тільки зрідка то тут, то там проривали хмаровий полон — і тоді здавалося, що вони, гори і ліси, пливуть, гойдаючись на височенних хвилях.

Під фігурою Святої Катерини ще не було. Мирон пустив коня попасати, сам сів і став чекати. Було домовлено в конторі з Головихою, що перший місяць робитимуть обхід обоє з Катериною, щоб Мирон спізнався з лісом, зійшовся з ним, вивчив його кордони, стежки, буреломи, поточища, щоб у голові відклалися і запам'яталися, як сторінки з книжки, лісові квартали, щоб відчув себе в лісі господарем.

— Потому обхід розділимо. Другої лісничівки, правда, будувати не будемо. Вистачить вам і однієї,— розпорядилася Головиха.— Хоч... дивись-но, Катерино, Мирона мені не спокуюшуй, йому женитися треба.

— Отож, відбуде зі мною практику, потому, досвідчений, уже й оженився,— гнула «бандики» Свята Катерина.— Адже ліс має свої закони. Чи як кажете?

Катерина не заборилася. Не злізаючи з коня, простягла теплу руку.

— Давно чекаєш?— одразу перейшла на «ти», хоч Мирон пам'ятав, що він учив її старших дітей і вона, приходячи до школи «за оцінками і поведінкою», кликала його шанобливо на «ви». «Ось бачиш, Мироне,— промайнуло в голові,— з першого дня змінюється твоє життя, стає простішим і зрозумілішим».— А я проспала рапок... ха-ха,— хвалилася Катерина.— Потягло старого на любов. А ти... ти мене не боїшся?— спитала раптом.— Що вкушу?

— Не боюся.

— Що будеш шукати в лісі?— спитала серйозно.— Бога свого... романтики, як тепер кажуть.

— Самого себе,— відповів, уможуочись у сідлі і водночас правою ногою ловлячи стремено.

Рушили обоє вгору. Її кінь, навчений на лісових стежках, пішов першим. Тамдеј слухняно довбав копитами крем'янистий плай, тримаючись на відстані кількох метрів. Коли ж почалась смєречина, густа і колюча, Катерина зупинилася на стежці і повернула коня боком.

— Оце тобі і ліс. Колись, якщо хтось кудись у нове приїжджав, у місто, наприклад, у сусіднє село, в поле, то треба було цілувати БАБУ в одне місце. Так казали.

— І я поцілував би,— обізвався Мирон.— Тим паче в лісі.

— Справді, що хочеш од лісу, Мироне?— спитала вона. Пасла великими очищами його зігнуто в сідлі фігуру й на повних соковитих губах стріпувалася, як срібна рибка, зверхня посмішка. Свята Катерина не знала, як мала ставитися до цього дивного товариша, якому заблаглося покинути школу й записатися в лісники. Осуджувати його чи хвалити?

— Ліс — то мій храм,— промовив він цілком щиро.

— Ая,— пирскнула вона недобрим сміхом,— тієї самої, Миронцю. Храм — це тоді, коли лежиш у лісі на шовковій травичці під буками... буки над тобою чи там смєреки тримають парасолі від сонця. Ним вітрець ледве-ледве киває, і тебе, розмореного, остуджує. І пахне

грибами, суницями, зелом. А ще поруч дівчина — як мед. Тоді ліс насправду можна назвати храмом чи раєм. Для нас же, для лісівників, як улітку так і взимку ліс — це роботизна щоденна... це — цілоденне гуцькання в сідлі... це — порубники... це — догляд за молодими посадками... це — осінні посадки... це заготівля насіння... це — ніч, що від хати прогавяє, і ніч, що приганяє.

Навіщо вона все це йому говорить? Йому про труднощі, про роботу лісову наторочили сорок бочок арештантів і тато, і Головиха, і особливо мама. Чи, може, Свята Катерина навмисне... Свята Катерина, певно, ревнує, що від сьогодні ліс буде належати їм двом.

— Якщо так важко в лісі, — запитував, — то чому ви тут працюєте... усе життя, як я знаю, га?

— Пупець мій тут. Дедя мої закопали... Чув, може? Тепер караюся. Караюся, але не каюсь, — засміялася.

Вдарила легко каблучками кирзових чобіт об боки коня і той рушив підтющем. За ним почвалав Тамдей. Стежка в'юнилася в густій смеречині, колюче мокре віття шмагало в обличчя, забивало дух. Мирон пригнувся до луки сідла, це мало помагало, крони над стежкою змикалися низько, і він, віддихуючись, подумав, що Свята Катерина навмисне поїхала цією стежкою... навмисне, щоб він відчув, який то насправді лісовий храм.

Власне, день і обхід тільки починалися.

На галявині Катерина скочила з сідла, підійшла до Мирона і взялася за стремено.

— А взагалі... а взагалі я шукаю, професоре, в лісі таємниці. Як в любові. Зрозумів?

— І знаходите? — запитував чомусь стиха, начебто боявся, що ліс їх підслухає.

— Ага, — хитнула головою. — Знаходжу таємницю в лісі і в любові. Може, це і є щастя? Ти вчений, Миронцю, ти повинен знати. — Вона дивилась на нього знизу вгору... дивилась, а сама була схожа на розквітлу вишню, і Мирон подумав, що Свята Катерина насправду щаслива.

— Так, — відповів ствердно. — Це і є щастя.

— І тобі цього зичу, — ляснула рукою по його чоботі в стремені.

— Може, для цього... шукаючи щастя... я сюди, в ліс, і приблукав? — «А що.. якщо я проміняв школу на ліс, то, отже, шукаю чогось... може, шукаю щастя? Дотепер і в лексиконі моему не було такого слова «щастя». Диви-но. Лише годину в лісі, а вже... А вже що? Вже оглядаюся за таїною і за щастям?»

Потому, коли вони рушили лісом, він підсвідомо чекав, насміхаючись над собою, що ось-ось на тому верху... на тій галявині... в тому кварталі... за тією смерекою з'явиться, як зоря, таїна... таємна таємниця... і він осягне її, докопається до суті, до дна, і теж буде щасливий, як Катерина.

Дощ не вщухав, переходив у лапятий мокрий сніг. Інокли на зрубках зривався вітриюга, і тоді біла в обличчя калюча сніговиця; навіть Тамдей, що до всякого звук, одвертав від вітру голову, перечекуючи його шпаркість. Цілий ліс був просякнутий, як губка, вологою студінню. Буки стояли чорні і слизькі, очмаїлі від дощу, обдерті до єдиного листочка. Смереки, як черниці в темно-зелених сутанах, терпляче пикли під низьким небом, мерзлякувато прислухаючись, як стікає по гіллі і по стовбурах вода.

Бррр...

Мирон Васильович, який дотепер не був у мокрому осінньому лісі, ще першу-другу годину хоробрився, надіючись, що вигляне із-за хмар сонце і ліс заграє листопадними барвами... що ось-ось він стане іншим, привітнішим, добрим... і що в оброті лісовій відкривається, як зерно, його таїна. Але минала година за годиною, а дощ із вітром не вщухали... а Свята Катерина — клята баба — вперто гарцювала на своєму конику хащами і поточищами. Мирон, слідом за Катериною, то всідав із сідла і дерся вгору пішки, то знову всідався на Тамдея, поки котроїсь хвилини не зрозумів, що він, власне, нічого навколо себе не бачить: самі дерева... дерева... дерева... корчі... каменюки. Усе це промелькалося і остогидло. І остогидло? Він не хотів повірити, що ліс йому осточортів, і думав: «Я просто втомився, Свята Катерина, певно, навмисне хоче вимучити, витиснути з мене сік, щоб показати, який важкий лісовий труд».

«Важкий чи бездумний?»

Уже потім, удома, слухаючи ввечері, як гуде все тіло, мовби цілий день махав ціпом, Мирон Буць намагався згадати, коли саме зародилася думка про безглуздість його лісової роботи. Ще до обіду на Веснярці, в полудне, в теплій і сухій лісничівці — маленькій хижці, кладеній в «угли», а чи вже передвечір'ям, як узяти на прям додому? Втім, яке це мало значення, коли це сталося, важливо, що сталося... робота таки безглузда, тупа, як йому здавалося, нікому не потрібна. Бо справді: що аж такого доброго і мудрого зробила Свята Катерина, гасаючи

цілий день лісом як навіжена? Що? Стерегла дерева, наслухаючи, чи десь не задзвонить серед негоди сокира порубщика? А якби й задзвонила, то що, мало в лісі дерев... одним деревом більше, одним менше, яка різниця. А ще Катерина на урочищі Битьковому вимірювала товщину смерек, надтісувала сокирою і нумерувала їх хімічним олівцем, бо, мовляв, прийшла на них, на цих велетів, пора, їх треба взимку зрубати, щоб не перестояли. Біда тільки, як до них, до велетів, підступитися, як відтрелювати вниз, щоб не знищити підлісок. А ще Катерина на Веснярці довго тупцювала навколо старезної розлогої смереки, яку називала матір'ю, і журилася, що «стара цієї осені мало вродила шишок, певно, трухлявіє всередині, а шкода цього дерева, відколи я, Миронцю, і відколи мої дідя тут лісникували, смерека завжди була матір'ю і родила рясно шишки, з яких вилущували цілі торби насіння».

— Ну, добре,— питав Мирон в полудне, сидючи в лісничівці босий і розімлілий (чоботи, вже промоклі, й онучі сушилися біля вогню),— нині ми дерлися з верха на верх, рахували і нумерували смереки, що підуть на зруб, бідкалися над старою деревиною, чи, бува, не трухлявіє. Що ж будемо робити завтра?

— Завтра будемо робити те саме,— поглянула на нього уважно Свята Катерина, яка підкладала в грубку дрова. В лісничівці смачно пахло димом, сухим теплом, затишком. (Може, таїна лісова — оця лісничівка, темна від старості, але сухелька і чиста, як доглянута бабуся? Сидів би тут, прихилившись плечима до стіни, і сидів би, подрімуючи).— І завтра, Мироне, знайдеться заняття, бо ліс — це господарство. На Матвіїшиному урочищі, в десятому кварталі, щовесни, як тануть сніги і схилом збігають води, руйнуються мурашники, купини значить. А шкода... ковалі, тобто мурахи — це тобі перші дохтори для дерев. Отож, треба їхні оседки обкласти каменюками, загати поробити, щоб вода спиялася і обтікала купину. А там, Мироне, нова робота і нова. І так кожний день. Я ж тебе попереджала ще в кабінеті в Юстини Миколаївни, що ліс — це роботище.

Він склепив повіки, знаючи, що Свята Катерина, насторожена його запитанням, дивиться на нього уважно і тільки чекає, щоб вичитати з його очей розчарування. «Ні, нема іще, Катерино, розчарування... є втома від незвички, але я себе переборю... я себе перемучу».

«Слу...»

Слухайте, але навіщо себе переборювати і перемучу-

вати, коли нібито сповнюється те, про що ти мріяв довгі роки? А чи мрія і реальне її втілення — це два полюси, південний і північний, добрий і лютий?»

Надвечір, геть стомлений їздою і лісом, він ледве тримався в сідлі і думав, що Свята Катерина таки навмисне... таки спеціально гасала гущами на верхах, щоб йому довести: «А на тобі: ні, ліс — це не храм, ліс — це і сірий дощовий день, це мокре галуззя, що б'є тебе по обличчю, це сходження то вгору, то вниз, це наслуховування, чи десь поблизу не рохкають дикі свині, це радість (радість?), що цього року буки зародили горіхами, буде що свиням їсти.

«Але ж... але ж яке все це мале, мізерне, нецікаве. А найгірше: і завтра буде те саме, і післязавтра, і так день за днем, і так рік за роком.

Втім, будуть зміни... буде літо... будуть квіти, маєво зелене... буде ліс шуміти і грати як орган... будуть птахи сидати мені на плече.

Буде мій вимріяний рай?

Тільки... тільки, що в ньому, в цьому раю, я загубив? Певно, мрії юнацькі треба сповнювати замолоду? Я уже припасувався до іншого життя, спокійнішого, а чи лінивішого... я вже іншого не хочу... я вже нічого не хочу.

— Це пройде, минеться, Мироне, — говорила Свята Катерина, коли поверталися ввечері додому. — До лісу треба звикати... і ти звикнеш. Бо мусиш, ая. Бо куди тобі тепер? Зі школою розсварився. — Вона, певно, здогадувалася про його настрій, і дарма що вранці ревнувала до лісу, тепер намагалася розрадити, допомогти. — Як кажуть, труднощі є скрізь... і в лісі вони є, звичайно. Таке життя.

Він мовчки хитав головою. Справді, в школу йому повороту нема... та й сміху... сміху було б. «Треба звикати до лісу... принципово звикати, товаришу Олесю Мудрику, як звикають до нелюбої жінки. Отак. Але ж що ж то за веселкова — ха-ха — нібито мрія, до якої треба примусово звикати?»

Причалапавши в сутінках додому, він попросив батька відвести Тамдея до стайні, а сам піднявся на ганок, зняв з плеча братову дзюбеньку з термосом і подав матері... подав і сказав:

— Сховайте, мамо, цю торбу.

Слово, як листок, лежало в неї на губах, але не зринуло його, тільки осяяла сина доброю усмішкою. Потому радісно схлипула.

Вночі, коли всі спали, він у своїй кімнаті на другому поверсі сам один хитався за столом над недопитою пляшкою домашнього вина... хитався, ловив уривки думок, в'язав і знову рвав їх... когось звинувачував... комусь прощав, а когось зашитував:

— Ну, а далі... я тебе питаю, що далі? На якому коні поїдеш: на білому, на чорному, на зеленому?

Ніч була глуха і глибока, як ліс.

Він вишкутильгав, тримаючись за стіни і за штахети, в сад; у темряві зобачив криницю — і зрадив. Став на низьке цямриння і скочив униз.

Вода сягала йому заледве попід пахви.

2

— Як будете тепер матися... як будете тепер жити? — спитав граф Януш Курмановський, порівнявшись із провідником, що чапав спроквола пішаком попереду. Загін вийшов на полонигу, де можна було, вдягнувши шинелі (вітер на відкритому місці пронизував наскрізь, як російський птук), забратися в сідла і бодай ненадовго дати відпочинок ногам, що аж підкошувалися натруджені, незвичні до гірської ходьби.

Чим вище підіймалися в гори — тим більше студеніло; полонина простелилася перед ними рівна, стирлована безліччю овечих копитець, уже притрушена раннім сніжком і зашкарублена морозцем. Недалеко на схилі чорніла закурена колиба, а коло неї — стая-загорода з ялинового дилля, куди на піч загаляли овець. Влітку тут було гамірно і весело. Граф Януш інколи любив наїжджати з товариством на гірське пасовище, два-три дні перебував тут: смажилися на рожнях овечки, лилося добре вино. Граф запам'ятав ранок, коли якось вийшов з колиби після розгульної ночі; прозоре і туге повітря охолоджувало і тверезило голову; внизу ліси та ізвори клубочилися туманами; ген-ген аж під смеречиною біліла овеча отара... там, біля овець, панував, погавкуючи зрідка, пес, навчений відганяти від отари вовків і ведмедів, і там задумливо турликала вівчарева флюяра.

Ідилія.

Це все було його власне: і ця полонина, і ліси, і тумани пад ізворами, і гори, і вівці, й ідилічний пастух, що мовби спеціально турликав на флюярі; граф того ранку подумав, що йому для щастя нічого більше не потрібно,

окрім цих гір, окрім кварти доброго вина, окрім кусня смаженої баранини, гарячої і рум'яної, і ковтка гірського повітря.

Тепер графа вразила пустка, що залила собою усі гори... не було в горах ні очей, ні душі, ні голосу... лише тиша і ранній сніг.

— То як будете тепер жити? — повторив запитання пан Януш. Йосип Параньчин чоловік лише тепер почув, що полковник звертається до нього... почув і зрозумів: питання графове широке, воно стосується не так його, Йосипа самого, як цілого Кам'яного поля.

— Осінь, прошу папа... спігу рапного патрусило... яке життя тепер у горах? — запитанням відповів Сем'янчук, шморгнувши носом. Він спробував схватися, як слимак у хатку, і не відповісти полковнику, вдати з себе дурня. Оглянувся назад. Офіцерський загін утомлено, слухняно дивав слідом за Курмановським. Позаду з кулеметом у руках, глипаючи оком на всі боки, немов очікуючи нападу ворога, їхав один-єдиний, якщо не рахувати денщика Марека Кукелю, шереговець-рядовий Вітольд Котович. Іще на початку дороги Котович приглянувся Йосипові через свій простацький вигляд; Сем'янчук тоді подумав про нього: «З простих людей, видно, хлопака. І що шукає серед панів-офіцерів?»

— Я не про гори, — певдоволено відказав полковник. Він розтирав, м'яв праве передпліччя, що було колись розрубане більшовицькою шаблею.

— Про що ж? — питав навпростець Йосип Сем'янчук.

— Взагалі... як тепер будете жити? Все розпалося... уряд... порядок... держава.

— Або я знаю? — щиросердно признався Йосип.

Він, цей Йосипко Параньчин чоловік, здається, говорив правду; і граф, який знав його здавна, беручи, було, з собою на полювання, позирав на нього з висоти свого сідла презирливо і заздрісно; він заздрив у цю хвилину людині, котрій нічого не треба вирішувати, котрій нікуди не треба поспішати і яка нічого не могла втратити. Ось доведе цей Йосипко загін до румунського кордону, попрощається і повернеться додому, і буде жити, як дотепер жив, і нікуди йому не треба втікати, нічого йому не треба вибирати, за нього хтось вибере... установить... розпорядиться — а він, маленька людина, буде далі плодити своїх дітлахів і їсти свою кукурудзяну кулешу.

Якби Йосип умів читати чужі думки, то певно розреготався б.

Він справді не уявляв, «як воно тепер буде», але з того боку перевалу, зі станції Веснярки пробився зади-ханий залізничник і переказав повідомлення радіо, що 17 вересня Червона Армія перейшла річку Збруч, щоб визволити західноукраїнські та західнобілоруські землі з-під панського чобота, і Василь Смеречук-Великий, негайно скликавши ревком, сказав, що «озброюємося хто чим може і як може, виходимо з підпілля і беремо в руки всю владу», то Йосипко Параньчин чоловік, який уявляв собі революцію як бій у чистому полі з шапцями і гарматами і був до цього бою готовий, недовіжливо сказав:

— Слушайте-по, людоньки, все це добре: Армія Червона... Збруч. Тільки незвичне для мене оте легке: «Беремо владу в свої руки»? А як же ре-во-лю-ція, браття?

— Це і є, товаришу Сем'янчук, революція, коли тру-дові маси... коли такі бідаки, як ви, беруть владу в свої руки.

— То легко сказати «беру»,— міркував уголос Йо-сип.— Ти покажи мені на пальцях, на мигах, як тією вла-дою, взявши її в руки, користуватися?

— Та і я не цілком ясно уявляю, як воно, що й до чого,— шкріб поголицю Василь Смеречук-Великий.— Бу-демо вчитися... ви будете, я, всі ми. На перший початок ревком призначає вас командантом сільської варти: маєте вже досвід поведження із озброєними людьми.

Тепер, ідучи попереду загону графа Курмановського і ведучи офіцерів до румунського кордону, Йосип запі-ніло шпетив себе, що надто безвідповідально поставився до завдання ревкому. «А що, власне, мої хлопці могли вчинити? Прошикли паниченьки в замок потаємно, з куле-метом... а в нас до десяти крісів, та й то не всі стріляють. Отак. Тепер маси... ведуть мене мало що не на шнурку... мало не під багнетом, і мусиш, Йосипку, слухатися, щоб подалі відвести від села офіцерську банду». Відповідаль-ність за долю села не спадала з нього ні на хвилину; він постійно відчував, як відповідальність гнітила його, і водночас Йосип радів тяжкому обов'язку: він випробову-вав самого себе. Адже міг будь-якої миті, як би там па-ниченьки люфи на нього не наставляли, скочити вправо-вліво, зникнути, причаїтися в густій смеречині, закопа-тися під камінь; він знав тут кожне дерево, ізвор, скелю, міг здиміти, отже, безслідно, а панове-офіцерики най самі шукають стежки до кордону. «А якщо не знайдуть... як-що зблудять... вони ж у горах, як вівці, повернуться свої-ми ж слідами назад... вернуться, стануть перед селом із

кулеметом і зачнуть сікти село на капусту... їм що, їм тепер однаково».

Йосип ішов і думав про революцію, яка його розчарувала своєю буденністю: оте вартування біля пуксфірерівського тартака, оте відбирання у Данильча Війтового сина солтисівської печатки, що означало скинення його, Данильча, з урядування, оце вимушене мандрування з панами офіцерами. «А як буде із земелькою... з лісами... з полонинками? Чи чуєш, товаришу Василю,— ледве не вголос промовив Йосип і похолов від думки, що поки він вештається лісами і вертепами, вдома тим часом розкрають поміж людьми царину Курмановського, розділять його ліси.— А в мене ж діти, людоньки добрі. Мусять із чогось жити. Чи як кажете?» І відразу заспокоювався: такого не може бути, щоб при розподілі земельки про нього забули... розділять по справедливості між усіма, кому належить, бо на це — революція.

Він повеселів і підняв голову.

Полонина збігала вниз — знову починалися ліси. Офіцери неохоче сповзали з сідел, бідні коні, незвичні до гір, злякано іржали, присідаючи на хвости; деякі з них, у край потомлені, затиналися, оступалися назад, і даремні були багогування і крик, і тоді Йосип, як кінський бог, відстороняв знавіснілого офіцера від його ж таки коня, гладив тварину по шиї, попліскував, примовляв щось на вухо, кінь заспокоювався і ступав услід за іншими. Лише одного Йосип попросив пристрелити — кінь зламав ногу на кам'янистій стежці, і ніякого рятунку, окрім кулі, для нього не було.

В лісі під час короткого перепочинку Курмановський походжав поміж офіцерами і підбадьорював:

— Розумію, палове, тяжко. Ще годину дороги — зробимо обідній привал. Відпочинемо, щоб прийти до румунів свіжими. Під вечір, як гадає провідник, будемо на місці. Долаємо, отже, останні кілометри території Польської держави, а точніше, щоб ви знали, моїх володінь. Ви... ми, тобто, всі втрачаємо ойчизну, а я ще до того втрачаю свою власність, дідизну: землю, гори, оці ліси. А що зробиш?— питався він чи то офіцерів, чи то Йосипа, що сидів під грубезним буком.

Граф пішов лісом...

Граф пішов лісом і, ніби прощаючись з деревами, торкався долонями то одного, то другого бука, плечі його при цьому згорбатили, обличчя посіріло і загострилось, а на вії зблиснула сльоза.

— Ми ще повернемось сюди,— мовив тремтливим голосом.— Ми ще...

«А дідька — два не хочете! — закликав про себе Йосип Сем'янчук.— Най заростуть усі ваші дороги назад, най забудуться, зітнуться з пам'яті». Йосип, якщо по правді, не мав особисто гніву на графа, навпаки, колись навіть вважав його за доброго пана. Курмановський, бувало, за участь у полюванні посилав Йосипові тушу дикої свині або й оленя, яких не могли з'їсти його, Курмановського, гості з Кракова і Варшави.

Йосипко кланявся низенько... а хіба не поклонишся, коли діти як біб і їсти лебедять?

«Ні, ні, не мав я на тебе, паниченьку, гніву, бог з тобою, але... але ліпше не вертайся... не снися і не привиджуйся. Згинь і пропади. Та й ми... ми нікого вже не пусtimo, пане граб'я, панувати в наших краях».

Йосип Параньчин чоловік, як і всі на Кам'яному полі, не задумувався, чи любить він свої гори, але і в найприкрішій хвилині, і в наймозольнішу роботу викроював віконце, щоб протерти очі від поту й поглянути навкруг на далекі верхи, на Кам'яне поле. Зір його, як сполошений з-під скиби заець, біг то зеленою габою, якщо це діялося влітку, то білими полотнами снігів — і щеце аж заходилося, стрибаючи, як на ниточці, любуючись земною красою. Йосипко не міг би ні оповісти про свою втіху, що вихлюпувалася з серця, ні описати земну красу, яку відкривав для себе... просто входили в його душу подив, спокій і радість од того, що дихає, що живе, що ходить по цій землі; він ніколи нікому не признавався, навіть жінці та дітям, беріг для себе природжене, а чи в сирітьському дитинстві набуто вміння любитися землею, це була його таїна і його скарб... був це, може, кухлик цілющої води, яку зачерпнув із сліду кінського копита... зачерпнув і поквально випив, щоб хтось не підгледів і не насміявся.

Він завжди, як само собою зрозуміле, вважав оці гори за свої кривні, власні. Та й кожен, хто сидів на Кам'яному полі справіку й по сьогоднішній день, говорив гордовито, що «наші це, людоньки, гори, наші ліси, наші верхи... а в цих горах наші красні весни й осені». Говорили, гордилися, пишалися, а насправді ж були це баєчки для дорослих бадік, бо наші гори були так само нашими, як небо над головою чи вітер у жмені, як пошум смерек у вусі. В Карпатах, в одих пралісах, на полонинах, на зелених верхах впізналися, як пазурністі беркути, різні

там Курмаповські, Яблуновські, Силіковські, всі вони ліси рубали, викорчувували, продавали, всі вони в горах полювали, пили, обжиралися.

Панували.

Але ж...

Але ж минулося!

Йосип аж стулив повіки, злякавшись, що з його очей ударить світло. «Минулося! Минулося!»— шептав радісно, як подячну молитву. Він аж тепер по-справжньому оцінив і виважив місяць вересень; йому так рідко і так убого випадала в житті радість, що тепер і не знав, як нею скористатись: чи зірватися на рівні ноги і крикнути, засміятися, покотитися по прибіленому сніжком буковому листі, чи вдарити кулаком по буковому стовбурищі, по оцьому, по грубезному, вдарити, щоб лісом покотилося павально: «Минулося!» Однак не рухався. Приголомшений радістю, скресом відкриття, такого сліпучого, як спалах блискавки, він сидів, прихилившись плечима до бука, і прислухався до себе, до струменів крові, що шумувала в ньому, придивлявся зблизька до думок, які літали в голові як райські небесні птахи. Він упіймав одну пташу, узяв її у долоні, подув у її червоне пір'я й несподівано відкрилося йому... відкрилося, що ця птаха в долонях, оцей шум крові, оце воскресіння душі і є, мабуть, справжнісенька тобі революція.

— Тепер у ваших володіннях, пане полковнику, почнуть господарювати такі, як оцей, що шморгає носом,— сказав голосно, щоб почув Сем'янчук, молодий Збих Цельський. «І чого він мене зненавидів із першої хвилини, з першого погляду?»— думав Йосип.— Зелений ще зовсім... шпак жовторотий, а злість із дзьоба аж капає. І чого б то? Через те, що він, папич біленький, втрачає, а такі, як я, здобувають?»

— Чуєте, Йосипе, що говорять? То будете газдувати?— Граф не пом'якшив тону, взятого Збихом, його, видно, зачепило за живе. І заболіло. Він різко повернувся і зневажливо, зверхньо окинув поглядом постать Сем'янчука. Граф, може, очікував, що гуцул змаліє і змиршавіє до решти... що гуцул буде відмовлятися від цих прекрасних, як мальовані цимбали, букових лісів, що буде віднікуватися, а Йосип Сем'янчук, сам від себе цього не сподіваючись, промовив:

— Та якось будемо, пане граб'я.

Він сказав цих три-чотири слова, як із карабіна стрілив, і зажмурився, і зацаїв дихання: не мав іще досвіду

розмови з гоноровистими панами. Здавалося, цілий вік проходив по землі зігнутих і переляканих, а тепер, заглянувши собі в душу, як у глибоку криницю, не побачив там страху, прагнення плазувати і виплакувати сказані слова назад. Перший раз у житті, дарма що був у постолах, перев'язаних дротом, щоб не злітали з ноги, в потертому кептарі і ногавицях з рядна... дарма що ні сивіючий русявий вус і ні чуприна, що пасмами спадала на вуха, не були по-святковому підстрижені, відчув себе рівним або й вищим од цих усіх панків, які, мов лисі коні, щурили вуха на їхню з Курмановським розмову. «Може, я рівня й Курмановському... може, я вищий... може, я не гірший?» Курмановський був тільки паном у тутешніх горах, тимчасовим пришельцем, а він, Йосип, був у цих горах сином і вікопомним господарем. Отак.

Йосип не дивувався своїм думкам, їхній новизні і сміливості, вони зріли в ньому давно, поступово, і там чекали, поки не залетіла йому в душу птаха, що називається революцією. І все стало ясним, зрозумілим і простим.

— Ну-ну,— граф блиснув золотим зубом. Йому заманулося поглузувати з нахабного хама.— Цікаво, як ви збираєтесь тут господарювати, пане Йосипе.— Він підморгнув Збихові, мовляв, посміємося разом.

— Відомо, пане полковнику, наперед,— підхопив Збих запитання графа. Тільки не було в його голосі бодай фальшивої гри, шипіла у ньому відкрита ненависть.— Відомо наперед: почнуть рубати ліси впень, щоб духу, знаку панського не лишилося. Що, ні?— кричав уже Збих, наступаючи.— Вирубати, пся крив, продати і пропити в смердючих корчмах. А звірину вистріляти до ноги... а траву витоптати до корінця! Ось яке настане їхнє господарювання.

Йосип, хоч і не рухався з-під бука, остерігався, що хлопчиськові нічого не вартує пустити в нього кулю. «Він має мене за ворога, ми всі тут, що лишаємося, вороги, гайдамаки, нас треба стерти на порох». Йосип прагнув зрозуміти молодого Збиха, його запальність, і зрозуміти трагедію старого графа, і зрозуміти безвихідь вовчуватих, загнаних офіцерів; він навіть виправдував можливий постріл у нього. «Душа, коли вона в розпачі, темна, нерозбірлива, швидка до зла. Мені треба втікати... досить... кордон близько. А поки що мовчати... мовчати».

Одне думалося, інше робилося.

Так виходило. Ще місяць тому Йосип Параньчин чоловік гнув би, може, хребтину перед ясновельможним,

слину пускав би і не протривав б жодному панському слову («Слово панське, як боже, а хлопське — дурне, дідькове, пане граб'я»), тепер же не міг змовчати і не міг потайно втекти від графа, лишивши напризволяще. «Було б це не по-людському з мого боку. Доведу куди треба. А боятися... чого б я мав боятися, я їм добро роблю, хіба вони не люди, не бачать?»

— Я господарювання, прошу ласкавого пана, так розумію: ліс не штука вирубати і випродати. То і дурний зможе. Штука — ліс плекати, ая. Най росте аж попід хмари, і най дичина в ньому плодиться. А якщо котре перестигле дерево треба рубати... бо треба, бо прийшов його час, то розпиляні плинці, для прикладу, повернути на нову школу. Знову знадобились би дошки тим, у кого хати валяться — хай будують нові,— сказав. А думка кружляла: «Таки доведу до кордону. Потому доповім ревкомові: учинено по-християнськи. Вони пішли собі в один бік, а я — в другий».

— То ти, Йосипку, виходить, більшовик? — мружив око Януш Курмановський.

— Але де,— добродушно посміхався Йосип.— Який з мене більшовик? Чи я колись політики бавився? Ви мене, пане граб'я, знаєте як облупленого.

— Знаю. І то — віддавна. Хвалю твоє око прицільне. А ось твоя бесіда... бесіда ніби перемінилася.

— Все міняється на світі,— вже на ходу, ведучи графського коня за вуздечку, говорив Йосип Сем'янчук.— Я десь чув... хтось бідкався: як би то було страшно жити на світі, коли б нічого не мінялося, закрістившись. А так і дерево росте вгору, і зело ружне стріляє із землі, і навіть гриб. Те, що зупинилося в рості,— пропадає, знидівши.

Граф кидав на гуцула косі погляди і хитав головою, погоджувався.

— Може, й твоя правда, панедзею,— зітхав.

— Не треба їм правду визнавати,— втрутився безцеремонно в розмову Збих Цельський, що ішов з конем слідом.— Їхню правду, пане полковнику, треба було випікати залізом, вибивати нагайками і Березами Картузькими! І з цього хлопа його правду теж! Ми бавилися в демократію — і добилися.

— Що ж я вам, паничу, такого злого зробив, що ви мені повсякчас зуби показуєте? — огризнувся Йосип.— Чи не чиню добро, ведучи вас сумлінно до кордону? То за що мене чистите? Ніби я винен у вашій біді?

— Винен, пся крев!— вибухнув Збих.— Усі ми винні. І я... і панове офіцери... і граф. Утікаймо! Втікаймо, пся крев, а Польща лишається беззбройна і розіп'ята.

У крикові його, як у надтріснутому дзвоні, деренчала зрадлива сльоза.

Обідній привал зробили в сідловині між двома горами, на галявині, що була оточена стіною лісу. Тут було тепло й затишно, вітри літали верхами, внизу ж стелилася правічна тиша, пахло по-весняному живицею і молодим снігом. Десять поряд видзвонював у калатальце струмок. Йосип пам'ятав ці місця іще з молодих літ, коли пачкарував, перепроваджуючи в Румунію мило, сірники, коси та інший крам, а звідти двигав у бесагах тютюн і горілку.

Коней на привалі не розсідлували, лише попустили попруги і насипали в торби скупі порції вівса. Самі ж, розклавши три вогнища, пороззувалися, сушили онучі й присмажували на патиках кусні запасеного в Северина Юзві сала. Власне, їсти не дуже хотілося — гірські стежки, будь вони прокляті, вичавили останні сили. За прикладом Йосипа офіцери начімхали, а то й шаблями нарубали смеречини, вистелили примерзлу землю навколо вогнищ і лягли передімати. Мали попереду цілу годину відпочинку — такий був наказ полковника. Він вирішив, щоб його люди прийшли до «мамаліжників» підтягнуті і бадьорі. «Наше перебування в Румунії, панове, буде тимчасове. Це лише передішка, поки на Гітлера не сполчиться Англія з Францією. Гадаю, буде потрібно місяць, ну — два. Різдво будемо святкувати у Варшаві».

Різдво... Варшава... казка якась... за високими горами... за далекими морями. Спати, панове, спати!

Лише Вітольд Котович не мав права на сон. Його наготований кулемет, розчепірівши ніжки недалеко від вогнища, сторожко поглядав чорним оком на ліс. Сивий Вітольдів кінь був прив'язаний разом з усіма, а сам Котович, бравий вояка, походжав з карабіном, вартуючи, навколо галявини.

Вибила його година.

Він давно чекав і виглядав цього дня і цих тридцяти хвилин вартування, після яких його повинен змінити Марек Кукеля; він, Котович, аж позіхав од хвилювання, і зуби в нього цокотіли, і він мусив стискати їх, боячись, щоб офіцери біля вогнищ не зазриміли його стану. Злодійські бистрі його очі, як польові миші, нишпорили поміж офіцерами, придивляючись, чи вони вже по-

слули; він кляв по-останньому дурнуватою гудула-провідника, який п'як не міг вмоститися біля ватри. «Чи треба тобі, гудулику, цього походу до кордону? Кидай чимсьоріше офіцерську банду і... і тільки не йди по моїх слідах, прошу тебе, карабін, прецінь, маю наладований».

Він ходив навколо галявини як кіт коло сала.

Лівим оком кидав на вогнище, подумки присипляючи офіцерів і графа з його вірним «пударем», правим же оком уже повз до коней, що пофоркували в торби з вівсом і зрідка притоптували передніми ногами лунку землі. «Ось кінв Марек Кукелі... він — справа другий... в присідельній сумі з лівого боку... з лівого... не помилися, Віт. Де мій ніж... ніж у мене гострий, як бритва... у мого розпорядженні дві-три хвилини — і в ліс... і далі, далі, лише карабіна не кидай, може, десь знадобиться, час-бо непевний. А ще краще затесатися десь в ущелину, в яму під кореневище, завмерти, причаїтися, а завтра безпечно рушити назад по кінському сліду».

Йосип Сем'янчук якийсь час стежив за Котовичем, журачись, щб цей простий жовнір загубив у Румунії, йому, може, поле треба впорати, бо осінь... йому, може, маму треба доглянути, бо стара, а він бозна-чого вибрався з напами-офіцерами до Румунії. «Я б на твоєму місці такого дав драпака, аж би закурилося». Потому дрімота налягла і на нього, на Йосипа. Тиша... смереки перешіптують... струмок б'є і б'є у своє дзвінке калатальце.

І раптом — крик:

— Ппане граб'я!

Йосип лупнув очима. Офіцери скочили на ноги, вхопившись за зброю. Від коней, спотикаючись, біг старий «пудар» Кукеля. В одній руці мав карабін, що волочився кольбою по землі, в другій — шкіряну присідельну торбу; торба була порожня, розкряна розмашисто навпіл.

— Ппане гграб'я! — заїкався і плакав Марек. — Ссаквояжик украли. — Він розгублено оглядався навколо, мовби просячи офіцерів поспішити йому на допомогу. Офіцери, однак, нічого не знали про вміст його присідельної торби. Граф, відкинувши полу шинелі, якою був укритий, лежачи біля вогнища, зрозумів одразу: фамільні коштовності зникли.

— Хто? — спитав хрипко і кинув поглядом на Йосипа. Сем'янчук сидів на смеречині, лупаючи очиськами, святий та божий.

Хто стояв на варті?

— Ккотович, прошу пана.

— Сюди його!— крикнув граф і вхопився за серце. В руді тьмяно блиснув револьвер. Офіцери кинулися обнищпорювати ліс. Далеко, правда, не ходили. За Котовичем згинув слід — дим та й нитка.

— Убийте мене, пане граб'я!— просився тим часом старий денщик. Він повз до пана на колінах, хапав за білі руки і пхав чоло під дуло револьвера.— Убийте, стане мені легше.— Було зворушливо і водночас гидко спостерігати холуйську його ницість. Дехто з офіцерів відвертався від цього видовища, а дехто, покусуючи губи і кліпаючи вологими від розчулення очима, позирали на ворожу стіну лісу. Думали: «Боже, боже, Польща гине, а якийсь поляк у поляка останнє грабує».

— Це я винец,— скавулів далі і звивався Марек Кукеля. Без польової своєї рогатуфки, сивий, з пишними вусами він тепер на диво був схожий на Пілсудського.— Не розсідлав я коня... не припантрував.— Він лежав під ногами Курмановського, обнімаючи його чоботи.

Граф знайшов у собі сили нахилитися, навіть поклепав «стару службу» по погону.

— Ну-ну,— сказав граф.— Устань. Я знаю, ти вірний. Але чи жпгтя твоє аж таке дороге, щоб його обміняти, приміром, на шлюбну діадему графині Курмановської, моєї матері?

Здавалось, граф тільки тепер по-справжньому почав усвідомлювати пропажу; він стояв згорблений, посірілий і, первуючи, то знімав, то натягав рукавички. За якусь хвилину де й подівся іронічний, пишновусий, упевнений у собі шляхтич у полковницькому мундирі; стояв перед офіцерами дідок.

— Але ж робіть щось, панове!— крикнув він плаксиво. Де ж то чувапо... серед білого дня. Було видно, що роззучка поступилася місцем гніву. Старий жбурнув рукавички і, помітивши наготовлений кулемет, зрадів і скочив до нього. Ніхто не встиг і оком моргнути, як полковник натис на курок. Кулемет захлинувся довгою чергою. Це була марна стрілянина і до того ж небезпечна, кожної миті розпалений граф міг повернути дуло кулемета на них, на офіцерів, але ніхто не поворухнувся, не промовив ні слова, а граф уже короткими чергами бив, сік, розстрілював ліс — це була дурна його помста. Ліс стогнав, гілля тріщало, луна глухо множилася-повторювалася поза кожним деревом. Лише згодом, коли граф, вистрілявши всі набої, уткнувся знеможено чолом у землю, до нього підбіг молодий Цельський.

— Ну, прошу пана, втрата, може, й велика. Та чи варто аж так побиватися. Ми всі втратили неймовірно більше... ми втратили ойчизну.

— Я ціле життя, юначе, служив Польщі, народові нашому, і тому гірко мені, що один із цього народу в тяжку хвилину мене обікрав,— кволо відповів граф. Злість його пропала. Він сів із допомогою Марека на купу смечиння, опустил голову.— Ось у чому, мій юначе, трагедія,— сказав граф, підвівши на Збиха затуманені болем очі.— Отож і питаюся тебе і себе: чи варто було служити? А крім того, як тепер жити на чужині без гроша... чекати, поки простягнуть тобі милостиню у вигляді миски кулеші?

— Ні,— упертий молодий Збих не здавався.— Не про це нас питаєте, напе Януше, не про це. А про те, як будемо жити без Польщі?

Старий відмахнувся.

Старий відмахнувся від Збиха револьвером. Ніхто, зрештою, і не помітив, як револьвер опинився в його руці. Пролунав сухий, наче хто гілку зламав, постріл.

Граф упав горілиць.

Копали йому могилу таки тут, на галявині, однією саперною лопаткою. Мінялися почергово. Земля була крем'яниста, невіддатлива, піт заливав очі, яма, однак, поступово глибшала. Йосипу довелося зачищати саме дно... і на могильному дні, ледве не «на тому світі» він ставив себе на місце графа Курмановського, ставив і запитував: «А чи я застрелився б за якусь торбу грошей?» Він то зблизька підходив, до себе придивляючись, то відступав на кілька кроків, зважував на терезах власне життя і власну смерть, і таки зробив висновок, що за піякі гроші у світі не пустив би собі в груди кулю. Йосип, по-перше, й не уявляв, що то значить мати багато грошей, а по-друге, жила в ньому велика, особливо тепер, коли розбагатів на птаху, що звалася революцією, жага до життя; йому хотілося зазирнути в завтрашній день, коли паниськів одих відведе до Румунії... у тому завтрашньому житті, певно, роботи на нього чекає, як дощу.

Поховали графа по-військовому просто: загорнули тіло в брезент, перед ним поклавши в складені на грудях руки бойову його шаблю, і спустили в яму. Засипали могилу хто чим міг. Поспішали. Власне, всіх делікатно квапив Сем'янчук, бо мав намір іще до заходу сонця розв'язати собі з панамі руки («Живий живе гадас, паниченьки»). Ніхто не виголошував промов... та й про що було говорити?

Людина сама вирішила свою долю. Тільки вистрелили вогру з карабінів, віддавши покійному військову честь.

І все.

І мовчки взяли коней за вуздечки.

— Почекайте, панове. Куди ж я тепер?— став перед майором Цельським, перед усіма офіцерами «пуцар» Марек Кукеля. Він м'яв у руках польову свою рогатку.— Куди я піду без свого пана? І чого? В мене у Львові малжонка з донькою... на Погулянці. Може, вернуся?

— Ой, ні,— вихопився наперед молодий Збих. За час походу він мовби аж підріс, роздався в плечах і студентська його шинеля аж тріщала на ньому. З-під маленького блискучого козирка спалахували по-монгольському вузькі очі.

— Але ж я слуга... а мого пана нема. Єстем вільний. Чи як кажете?— боронився і просився Марек.

— Якщо ти слуга, дядеку, то слуга Польщі. Йї іще ти знадобишся,— і він поплескав старого по погоні. Хтось, може, з офіцерів скрипнув зубом, що молодик забагато дозволяє собі зі «старою службою», але втручатись не стали. Йосип Сем'ячук не знав слова «фанатик», зате він порівняв Збиха з удовицею Ганькою Чорною, старшою сестрою церковного братства, яка скрізь і всюди запопадливо вишукувала бога і чорта... богові щопеділі клала свічку, а для відстрашення нечистої сили посила в кишені кабатини плящинку йорданської води. «Але ж то Ганька, темна як махорка, а ти, паниченьку, з усього видно, в школах учився. Не тут... не тут треба чортів виганяти і грати патріота... а там, на польських полях перед німецькими танками».

Однак змовчав на цей раз.

Перевалили через гору, потім — другу, і лісом, кривуляючи стежкою, спустилися до потоку. Сонце, червоне і тривожне, висіло низько над смереками, до нього, здавалося, можна було докинути каменем.

— Ось і границя!— вигукнув Йосип, показуючи на смугастий червоно-білий стовп. На тому боці потоку, мовби очікуючи втікачів із Польщі, стояло двоє румунських вояк із прикордонної сторожі. Вони привітно махали руками, вигукуючи незрозумілі слова.

Офіцери мимохіть підтяглися, переперезали ремені і поправили португеї. В декого блиснула в оці сльоза.

Йосип утер з чола піт і, сівши на повалену смереку, що впала від старості, спостерігав, як готувалися здатися в чужі руки славні польські жовніри... здатися, щоб

жити. І нема їм насправді ніякого діла до Польщі, якщо втікають хтозна-звідки, не прийнявши ні одного бою.

Мабуть, не треба було йому обзиватися, треба було власти за смереку, зникнути, щезнути з очей, а він, як на гріх, попросив майора:

— Може, того... най таки Марек повертається зі мною, га? Зайвий вам тягар. Чи як кажете?

Майор завагався. Молодий Збих і тут уставив свої три грейцари:

— Багато, хлопе, собі дозволяєш. Ти теж можеш піти з нами, бо естесь підданим Речі Посполитої.

А таки треба було Йосипові промовчати, біс із ним, із Марekom, із навіженим Збихом, хай їх дідько візьме. Він, однак, не втерпів (був гордий, тримав у душі птаху, що звалася революцією), засміявся голосно:

— О ні, паничику, нікуди я не піду. Хтось тут без вас та мусить газдувати.

Збих Цельський шарпнувся до револьвера. Зблід, як мрець. Йосип, власне, тільки й устиг помітити молочно-біле його вилицювате обличчя, а на тому обличчі — гострі, як тонкі леза, очі. Пострілу Йосип не чув. З-понад дерев зірвалося червоне сонце, що враз почорніло і покотилося поволі і тихо вниз.

3

Виписали Марка зі шпиталю вранці після лікарського обходу, але поки добирався до аеропорту, поки летів «Анною» до Косовача, а звідти вихитувався автобусом ще добрих дві години, приїхав у село, коли надворі вже добре стемпіло.

Садова Поляна зустріла його приглушеною оксамитною тишею: ніде не бренькне відро на журавлі, біля ферми не загуркоче, гейби спросоння, тракторець, не злетить, як птаха, людський голос, — і через те здавалося, що вже вибила бозна-яка пізня година. З верхів, як яструб на курчат, палявав на село пронизливий вітер, що вже дихав морозом і снігом. Хати, оголені серед безлистих садів, нишкли перед холодом, сиротливо біліли. Електричні ліхтарі на стовпах, що були розкидані, гейби без усякого порядку, по вулицях і провулках — де по тричотири, а де — по одному — гойдалися вправо-вліво, і коли б у Марка вистачило фантазії, то він, вийшовши з автобуса на сільському майдані, міг би уявити своє село кораблем, що пливе собі й пливе, поблимумочи в темря-

ві світлом вікон і обминаючи гори, у вечоровій глибокій океан. Марко, що зроду-віку був людиною верховинською, не мав і гадки порівнювати село з кораблем. Він присів на малу фанерну валізу, яку в нашому селі на старий лад називали «куферком», щоб віддихатися після довгої дороги і ще довшого лікування, і набратися рідного домашнього духу, що віяв в обличчя і солодко хмелів... І чого б то? Марко Римик не раз надовго відлучався з Садової Поляни, бував у західних і північних краях, носило його з яблуками від Архангельська до Хабаровська, не випадково, отже, приклеїлося до нього прізвисьце Всюдисущий, а проте повернення додому дотепер відбувалося простіше («приїхав — то й слава богу»), без особливого хвилювання, не було тоді в душі тихої радості, схожої на росу, що літнього ранку, куди тільки не глянеш, краплиться й іскриться навкруг, і не було відчуття затишку і впевненості, що лише тут, на цій крем'янистій землі по-справжньому перебуваєш у добрі і безпеці. Марко не пам'ятав, щоб колись вечоровий дим із компнів чи дух опалого листа вичавлював із душі сльозу, а сьогодні, диви, ні з того ні з сього він просльозився, ловлячи ротом солодкий дим і терпкий дух яблук і грушок. Рушивши догори вулицею на Новий Світ, як називали сільський куток, де було його обійстя, він роздумував над причиною такого розчулення: чи було це від старості, яку відчував буквально аж цієї осені, чи було це від радості, що добре скінчилася операція, бо як не як, а таки лежав під ножом хірурга, а чи, людоньки добрі, від того, що в лікарняному парку Улянка обвила шию рученятами і дихнула у вухо, що «ой, дедику, як я за вами занудьгувала», і тоді сколихнувся в ньому світлий чоловіцький плач.

«А таки, мабуть, дівчисько усьому причина, — усміхався сам до себе. Бо є кому, окрім крикливої Тетяни, тебе зустріти і є кому поцілувати. І є, зрештою, для кого жити. Ти тому, Марку, не вмер під ножом, що мусиш Улянку довести до пуття. Диви, мала дохторкою хоче бути, як виросте».

Накульгував вулицею і наперед бачив, як-то його зараз зустріне Уляна. З незвички йти було важко, він часто присідав край дороги на свій «куферок», відпочивав і краєв у голові плани: а заведемо-но в нашій хаті все по-іншому. Правда, Марко Римик Всюдисущий не цілком уявляв, як інакшість буде виглядати: може, припиниться полювання за карбованцем, процахнуть Тетянині сварки, і може, сусіди прихиляться до них, до Римиків, і не ста-

путь спогорда, як бувало дотепер, споглядати. Віп здогадувався, що переінакшення буде відбуватися нелегко, Тетяна норовиста і на язык люта, як коса, але ж бо не може такого бути, щоб жінка, врешті-решт, не второпала курячим своїм мозком: «Чи нам не досить того, що маємо? Скільки нам лишилося? Пожіймо, помаймося по-людському, га, Тетяно-любоко? Чи виділа-с тих ченців-робітників, що стоять у кам'яній стіні в колишній монастирській трапезній... отого садівника, отого пекаря, отих маляра, рільника і ловчого? Вважай, триста чи чотириста років тому жили вони, а диви, вийшли зі стіни, гейби з часу випали, і дивляться на тебе, і простягають тобі хто хліб, хто — яблуко, хто — книжку. Значить, не задля себе самих трудилися».

Біля воріт Бороняка, що був у колгоспі трактористом, уже недалеко від свого оседка, де Марко знову перепочивав на «куферку», йому пригадався сьгоднішній сон, останній на лікарняному ліжку. Власне, це й не був сон, а ніби марення, з'ява... нібито сиділа на його порозі, скоцюрбививись, мала Улянка. Дівчатко не плакало, не докоряло, а тільки поглядало на нього своїми оченятами... а в тих очах розлилося стільки болю, жалю невмовленого, що він аж жажнувся, аж йому заболіло в грудях. У літаку, а згодом в автобусі згадки про сон раз у раз приходили до нього, і він, мовби прокручуючи назад кінострічку, переглядав сон удруге і втретє, шукав у ньому причини тривоги, яка потайки наростала в грудях. Старий, однак, потішав себе, що вдома повинно бути все добре і злагідно, тривога його, отже, фальшива; тепер же, сидючи на «куферку» за якихось дві сотні кроків від свого обійстя, він раптом відчув, що до пори і до часу притоптана тривога випорскнула, як зігнутий прут. Він уже не міг ні про що інше думати, а тільки про сон і тільки про Улянку, і коли б мав силу, то схопився б і побіг... і побіг... і ще з воріт поволав би свою дівчинку.

Аж задихався...

«А тривога... тривога моя фальшива... фальшива... фальшива! Вдома все має бути гаразд»,— вмовляв самого себе, закликав і навмисне уповільнював, стримував крок. Прагнув заспокоїтись, щоб увійти до хати усміхненим, без хвилювання. Лишивши «куферок» на стежці біля хвіртки, і щоб виграти час і щоб спала сколихнута, як намул, тривога, завернув у свій садок. Посеред дерев темрява була густішою, сюди не доходило світло з хатніх вікон, але він ішов поміж яблунями і грушами впев-

нено, кожне дерево, здається, впізнаючи на дотик. Марко любив свій сад. І навіть коли думав про Улянку, то обов'язково пов'язував, еднав дівчинку потаємними, самому незрозумілими нитками із садом, з деревами, немов була вона сестрою його грушок і яблунь, немов вродилася вона з черешневої кісточки.

В саду серед дерев тривога, однак, не осіла на дно, а ще більше рознуртувалася і спливала на поверхню, і виглядало смішним і непотрібним оце ходіння, відволікання, вмовляння самого себе і заклинання. Нічого все це не варте, бо... бо, чуєте, сталося.

Сталося.

Він іще не міг пояснити, звідки нахлинула на нього впевненість, що вдома щось сталося.. скоїлося.. щось обернулося... перевернулося, дерева, може, про це знали і йому передавали, може, односельчани в автобусі; відвертаючись від нього (він тепер пригадав), подумки кричали, що сталося, Марку, ой, сталося, і він, якщо по правді, іще в автобусі, іще на вулиці, іще на хвіртці знав, що вдома приключилася біда.

Знав і сам собі не признавався.

Цоркнув поквалпно клямкою. Двері були замкнені. У вікні за фіранкою метнулася тінь.

— Хто?

Тетяна, клацнувши вимикачем і зобачивши Марка на ганку, припала до грудей, схлипнула, і він у цю хвилину жалів її, стару і висохлу як тріска; цмокнув у вухо.

— Слава тобі боже, що-с прийшов,— вона ввела його до хати як чужого і щиро перехрестилася до образів. Хата дихнула теплом, смачною стравою, чистим затишком; із чільної стіни поряд з людьми на фотографіях споглядали замислено на нього святі апостоли. Усе було по-давньому, так, як він залишив, їдучи в лікарню, тільки бракувало в хаті Улянчиного голосу.

— А де ж дівчинисько? — глипнув на ліжку, потім привідчинив двері до сусідньої кімнатки. Хата, яка перед хвилиною була виповнена теплом і затишком, ураз спорожніла.

— Нема.— Стара, очевидно, очікуючи чоловіка з шпиталю, десятки разів уявляла, як він буде допитуватися про Улянку, і як вона, Тетяна, буде відповідати, і тому, навчена, не кричала і не вимахувала руками, як це вона вміла, а вдавала з себе спокійну, навіть байдужу. Мовляв, нічого страшного не сталося, світ не завалився: нема дівчати, то й не треба.

— Як то? — Марко погупав до столу в запорошених чоботиськах, дарма що Тетяна тримала в руках наготовані капці. Він мовби навмисне толочив її розісланий на підлозі писаний килим, її хатню тишу і чистоту. — Як то? Була і нема?

— А так. Забралася до своєї вуйни. До Домки ж...

— Назавжди? — Він іще хотів вірити, що трапилося непорозуміння, зараз усе вясниться.

— Ноги того потерчати, поки я живу, в моїй хаті не буде.

Як стояв біля стола, так двома стрибками підбіг до неї і лапнув за пазуху. В руках мав іще силу, сорочка тріснула на її плечах. Чув у собі силу трутити Тетяну, щоб укрилася ногами. Лють опалила його, як горнець вогонь.

— Вона ж — наша! Чувш, стара відьмо, на-ша з тобою дитина, записана і затверджена в усіх табулах!

— Мені до 'дного місця твої табули! — вирвалася із із його рук Тетяна. Не лишилося в неї ні рисочки привітності на лиці — щирої чи робленої, з якою зустріла Марка на порозі. Лице її видовжилось і позеленіло, губи стягнулись у сипно шворку, примружені очі гостро поблимували, як розтовчене скло. Була тепер удесятеро сильнішою од нього, могла раз-два скрутити в баранячий ріг. Він це розумів, як і розумів це завжди, коли спалахувала між ними сварка. Правда, колись Марко, як правило, відступав, луснувши дверима; втікав у сад, до стодоли або й у поле — повертався аж увечері, Тетяна клала перед ним на стіл хліб, миску зі стравою, ложку, він їв без слова, не прощаючи жінці, і вона теж не схиляла в покорі голови.

Так і жили.

— Як ти посміла... без мене?!

— А посміла-м. І ти пристанеш на мій бік, тільки послухай. Прибігає якоесь оте копильча додому, смикає мене за спідницю і питає: «Мамо Тетяно, а у вас багато грошей?» Я так і остовпіла. Кажу: «А тобі того нащо знати... багато чи мало?» — «Та діти на вулиці говорять, що в нас грошей — кури не дзьобають».

— Ну то що? Ти ж знаєш, як мене.. як тебе, скупердягу, люди в селі люблять.. як наші гроші рахують? Чого тут було на дитині злість зганяти? — відповів Марко.

— Бо то було запитання, газдо, не дїтвацьке. Аби-м тут запалася на місці, що це Домка, вуйночка її рідна,

випитувала. Перед тим була-м у ворожки, па тебе карту кидала. А вона мені: «Чоловіком, жіночко, не журіться, вийде з хвороби. Так карти говорять. А ось люди... люди на ваше добро лакопляться. Хтось копає під вами яму і копає. Стережіться». І я здогадалася: це Домка копає. Бо кому тепер вигідно, щоб ми ноги позадирали, як не Домці? Узяла б опікунство над Уляною, а разом і над нашим газдівством. Чи то штука підсипати нам щось у страву?

Марко Римик не дивувався жодному її слову... слово до слова було припасоване, підігнане, вона вірила в те, що сама вигадала. Так діялося і раніше. Так діялося завжди. Віддавна панував спершу у старій хаті, а потім у цій новій її крик: замолоду вигадувала, ревнуючи, йому любасок, згодом обшукувала кишені, чи не лишив собі з виторгу за садовину якусь десятку, на сусідів нарікала, що ножами обтрушують яблука і грушки. Сьогодні він кається зазіпзілим каяттям, що потакував їй, вірив її брехням, отже, був у чомусь винен, що стала такою, що замолоду не противився їй. «Замолоду не противився, бо не мав часу і, будучи оглушеним і осліпленим, кував карбовачики. Кому... нащо? Тепер не буду... не можу... урвався мій терпець!»

Оце «тепер» не відразу вродилося, і не в лікарні, і навіть не тоді, коли взяли в прийми Улянку: вродилося воно того ранку після приступу болю в пирці, коли, паївно жадаючи якомсь вибілитись перед людьми, приплентався до колгоспної контори, до Головихи, і попросив узяти гроші на пам'ятник Йосипові Сем'янчуку; попросив, а Головиха відмовила. Віп був приголомшений відмовою, вдома гатив кулаками по столі і плакав: жертвував же гроші від щирої душі! Та й не у грошах суть... не в грошах, а в його бажанні, в його пориві чимсь... якомсь наблизитися до людей і олюднитись. А Тетяна па радощах, що рублики від неї не розкотяться, біла поклони перед образами:

— Господи-Сусе, і ви всі апостоли, верніть мому старому розум, бо на правду не знає, що чинить. Я вам свічку за те поставлю.

Вона мала його за такого, в якого зсунувся набік розум тільки через те, що перестав тішитися вагою карбованця і почав шукати чогось такого від карбованця вагомішого. («Мовби воно десь є... десь сховане... десь закопане... на дев'ять замків замкнене?») Стара, зрештою, інакше й не могла думати... плин думок був для неї

закопомірним, він вижолобив русло іще замолоду, коли прислужувала в хаті поліцейського фотографа в Косова-чі... і ніхто не міг її плив порушити, ні мама, поки була жива, ні потім Марко. І якщо цього літа їй довелось десь у чомусь уступити чоловікові, то робила це не тому, що з ним погоджувалася, просто був чоловік хворий... а хворому, як болячці, треба догоджати. Тепер, його хворобу перетерпівши, знову знімала з клинка шлею... шлею і шори також, щоб бачив тільки те, що їй хотілося бачити... щоб не полошився... щоб не озирався назад... не косив оком набік... щоб не виходив із борозни; вона пробувала ізнову запрягти старого в шлею, щоб усе йшло-котилося по-давньому, і, в сліпоті своїй жіночій перебуваючи, не помічала, що в голові в чоловіка розвиднилося, він уже не зможе... не схоче... не буде тупцювати в шорах і в шлеї... і не зможе жити без Уляни.

Не зможе!

Лікарняними глухими почамми, бувало, коли його сон блукав парком, Марко в уяві садовив дівча поруч із собою, обіймав, тулячи до себе сухоребре тільки, і в думках розмовляв із нею: «Ні, не думай... не задля того тільки, щоб люди до нас прихилилися, я нарік тебе донькою... а їй задля того, щоб ти, коли буду вмирати, запалила свічку, щоб душа моя в хаті не билася, як сліпа птаха, і щоб ти приходила на могилку. Щоб приходила... щоб заплакала... щоб спом'янула».

Це були прості і разом із тим великі бажання, і сьогодні в своїй хаті Марко, враз осиротілий без Улянки, думав, що нема в нього моці-силюньки відцуратися від цих простих людських бажань; він не знав, як повернути назад Улянку, яким способом, зате знав точно, що повернути її кочче треба.

А жона його, Тетяна, ходила по хаті зі шлеєю, він бачив у її руках і ув її очах кінську цю уявну зброю... Стара до нього підкрадалася і вмовляла, жаліючись удавано, як вона, бідна, натерпілася, як набоялася, поки вороження сиділо в хаті. «Таж воно, Марку, мале і дурне, підмовлене Домкою, і се могло вчипити і те: чи в страву трутизни підсипати, чи у воду, чи в постіль покласти заговорений корінь, щоб ми з тобою повиздихували. Повір, страва не лізла в горло, спала-м у півока, поки не спакувала її манатки і не відправила до Домки. Мусила-м».

Брехала в живі очі про трутизну і про страхи. Він бачив її наскрізь; гніздилась у ній скнарість, як у вер-

бовому пні гадюка: жаль їй було для дитини кусня хліба, жаль одежини, жаль доброго слова і ласки.

— Ну, досить!— перебив різко.— Коли вигнала?

— Позавчора,— випрямилась і змила з лиця жалісливу гримасу. Була вдоволена собою і своєю брехнею. Вона ні на крапельку не сумнівалася, що все буде так, як собі поклала. «І пай там громи лускають... я ще дам-ся, бо, як на те йдеться, Марку, то не в трійлі річ, річ в тому, що не хочу... не навчилася на чуже дитя працювати, і не маю охоти нічим із чужим копилем ділитися ні тепер, поки живу, ні після смерті. Оце тобі віз і перевіз». Тетяна була впевнена в собі, й через упевненість, зарозумілість свою не прислухалася до Маркового голосу, в якому глибоко погримували громи, і не придивлялася до його очей, ще затуманених гнівом... затуманених, але вже з білих їх гнівних бурунів, із колочав каламутних пробивалася, як промінь, рішучість.

Рішучість Маркова росла... стара Тетяна, не помічаючи нічого, теревещила далі, що нібито Домка переказувала: «Через суд витрібую у Римиків аліменти на дитину, бо дівка Римиками удочерена, і мусять, отже, скупердяги, тобто ми з тобою, до вісімнадцяти років виплачувати дитині гроші. Такий закон. Чи є такий закон, Марку? А все через тебе, дуршій ти чоботе, ти завше шукаєш собі гудза: вибілюєшся, каєшся, підливаєш суху ковіньку, щоб зазлепіла. Я вже тобі товкмачила: чи ти щось украв... чи пограбував... чи гроші знайшов?

— Та не в грошах суть, стара! Не в грошах!— крикнув Марко, не витримавши.— Є щось вище.

— Газети пишуть: бога нема. Нема, отже, вищого.

— Є честь перед людьми. З якими тепер очима будемо жити посеред людей? Ти думала?

— Перекліпаєш, не великий пап.

— А якщо не бажаю перекліпувати? А якщо меші остогидло? А якщо ти завтра вранці побіжиш до Домки і приведеш назад дитину? І таки підеш! — гнів знову панував над ним, Марко задихався, мовби стояв на підпаленій стерні, що чадно смерділа.

— А це, кумцю, видів? — скрутила і тицьнула під ніс дулю. Сухий її чорний кулак пахнув часником.— Не дочекаєшся, щоб я поклонилася в ноги байстрючці: «Ая, вертайся, прошу, паняно, в наші покої».

Віп ухопив її за руку. Другою замахнувся.

— Ану, ану вдар, скурвий сину! — просилася і пхалася під руки. Дякувала б богові, коли б ударив: набрбила

б лементу на ціле село. Куди ж, через копильця чоловік жінку товче. Марко, однак, відштовхнув її від себе.

І цього було досить.

— Ага, то так ти мені, кумцю, платиш за добро? Та я тобі до шпиталю їсти-пити носила... та я в бога тебе вимолювала! — кричала. — Ти ж, зі смерті вирвавшись, простягаєш до мене руки. А щоб воли тобі всохла! А щоб ти був здох і я знала, де ти лежиш!

Проклинала і плакала.

— Я тепер, Тетяно, — мовив, — довго не здохну... не викрикуй у бога смерті... я тепер жити буду. Але хочу жити по-інакшому. Тому прошу: йди-но по дитину.

Розхристала сорочку на грудях.

— На, кальвіне, ріж на кавалки, а по-твоєму не буде. Сказала-м і на тому стою. Я теж маю свій гонор.

— Тоді я піду сам.

— Іди. Лише до хати мені дівулю не веди. Чув: моя хата, па мене записана. Я тут газдиня.

Газдиня?

Це була правда. Кладучи нову хату на місці старої, яку Тетяна успадкувала після смерті матері, він не завдав собі клопоту записати її на своє ім'я. Так і лишилося в шнуровій книзі сільради господарство Тетяни Римик. Він, правда, знав, що не має значення, на чие ім'я відкритий «номер» у шнуровій книзі, все одно йому належить усього половина, а не лише хати, а все ж, як на сільські мірки, вона тут була господинею, тут народилася, тут виросла, сюди привела чоловіка. Він, виявляється, як на старі порядки, був тільки приймаком.

— І чому я не вмер на операційному столі? — зітхнув.

— Ще й тепер, кумцю, не пізно, — увірвалася в його жаль, як у чисту воду, і, крутнувшись, жбурнула йому в руки стару червону крайку. — Іди-но... йди й повішся на першій гіллі.

На першій...

На першій гіллі?

Диви-но, як просто: йди і повішся. Чи, може, на правду повіситися на зло чи на радість Тетяні?

Ударив ногою в двері й пішов у сад: іще на порозі... іще на гапку... іще на сходах ждав, що зараз Тетяна кинеється за ним, щоб перепросити, вибачитись... не може такого бути, щоб вона жадала його смерті.

Дарма.

Нагорнув ногою листя під яблунею і сів, опершись

плечима об стовбур. Спокій повертався в його душу. Про смерть не думав... яка смерть... жити треба, як ніколи до того, бо такі мусив вивести Улянку в люди. Дерева поскрипували в темряві, як коліски, вітер у голому верхів'тті гасав вивіркою, а низом котилися шелестіні. Вечір визорувався. Освітлені вікна хати, до яких, перехрещуючись; пнулося і лізло чорне пагілля старих горіхів, були схожі на великі білі екрани, підсвітлені ліхтарями. Старий Марко чомусь сподівався, що котресь вікно ось-ось відчиниться, Тетяна вигляне з нього і скаже: «Ну, доста... ну, погиркались... ну, десь там я не мала рації, а десь ти не маєш слухності, але ж, чоловічку, жити якось треба... доживати віку треба, га? Обізвися, Марку, не дурій. Ми з тобою, вважай, скільки всього перебули».

Наслухував.

Наслухував і десять хвилин, і півгодини, і цілу годину; його, дарма що був у теплій куртці, поволі проймав холод. Міг, звичайно, повернутися до хати і без Тетяниного запрошення, але йому ще хотілося вірити: ось-ось відчиниться вікно.

І раптом вікна погасли.

Марко поволі зводився на ноги, все ще не вірячи своїм очам. Якщо вікна погасли, то це означало, що стара виповіла війну: йди-по, чоловічку, на зломиголову: вмирай, повійся, щезай, запропастися — мені, чуєш, однаково. А хочеш повернутися, то повертайся упокореним. Викинь з голови всі дурниці і біляве дівчицько...

Була мить, коли старий розгубився.

Та й як не розгубишся, коли на правду тріщало і розколювалося десятиліттями насиджене, як куряче гніздо, узвчасне життя. Фактично його виганяли з хати... з власної хати. А з другого боку, стара, мабуть, теж не спить, лежить на постелі, причаївшись, і чекає, поки він скрипне дверима, і тоді гейби спросоння промуркоче, що вечеря на грубці ще тепла, бери і їж, а він задзеленькоче ложкою... задзеленькоче й почнетесь наново старе, що вже було і що вже діялося: яблука, гроші, сад, самотність, сварки, людські криві погляди.

А що робити?

Товк собою в темряві в саду, як Марко Проклятий по пеклу. Відповідь не лежала на полицці, треба було з кимсь порадитися, може, з Головихою, може з Вуйною Парасолькою... треба переспати, перебути ніч, ранком усе проясниться. Власне, йому і так було ясно, що не піддається Тетяні, ліпше піде пріч із своєї хати. «А пі-

ду, іншого виходу не маю. В сільраді попрошу, щоб дозволили жити в Хомишиній хатчині... стара Хомишиха ще торік умерла, нікого в неї нема, хата світить пустою; хата, правда, як червивий гриб, гонт на даху подекуди попрогнивав, подвір'я заросло кропивою. Садок, який не є малий (кілька слив, кілька черешень і горіх біля причілка) без людського догляду хиріє і сохне. Та це нічо', я усе підрихтую, пофарбую, обкопаю, я роботи не боюся. І хата Хомишина оживе, звеселіє, задзвенить у пій Улянчин голосок».

Усміхаючись Хомишиній хатчині та її хирлявому садочку, Марко Римик Всюдисущий вийшов із свого подвір'я на дорогу. Іще не був упевнений, що так стапється, як задумалось, а вже душа в ньому співала. Ні, ні, не боявся, що розхлопає із душі радість,— ішов униз вулицею спішно, мовби сьогоднішній вечір підлив йому кварту силл. Ген-ген на Голому присілку, де біліло декілька хат, зупинився. У крайній, у Домчиній, іще світилося. Увійшов без стуку, тихо, сказав «добрий вечір». Домка, немов очікуючи його бозна-скільки часу, метнула на старого гнівний погляд. Дівчатко, що сиділо за столом і біля лампи гортало книжку, глигнуло на дзері неймовірно великими очиськами... глигнуло і скрикнуло радісно:

— Дедьку... дедьку мій рідний!

Під Домчиним вікном стояли гуртом ченці-робітнички, що з кам'яної стіни вийшли, і колядували.

4

Ой у білому дні...

Ой у білому дні та й па самому його споді сиділа дівчина й кувала підкову.

Яка дівчина? І яку підкову?

Юстина Миколаївна заглушила мотор, заплющила повіки і, нахилившись грудьми на кермо, чекала, що співанка зпову повернеться до неї.

Ой у білому дні...

Співанка негадано й нечекано залетіла Головисі в душу буквально хвилину тому, коли заїжджала машиною у свої ворота; залетіла співанка, як ластівка, покружляла, посиділа па віконці й зпову пірнула в далекі світи. Юстина Миколаївна не встигла навіть придивитися до неї, пригадати мелодію і слова, тільки впізнала, що спі-

ванка була давня, іще з часів маминої молодості, і ще побачила себе, малу, в самій сорочині, і побачила маму, яка на лавиці біля вікна пряде вовну, і пригадалося вікно, що було замуроване морозом, і уздріла співанку, що сиділа, як пташка, на маминому кужелі.

Ой у білому дні...

Головишина «Волга» була стара, обтовчена, від двигуна пахтіло, як від трактора, теплом і мастилом. Головиха ловила обличчям знайомий теплий дух машини, який повертав у сьогоднішній день і віддаляв від дитинства; вона, може, жаждала позбутися старої співанки, дати собі спокій, але це було вище її сил. Юстина Миколаївна навіть думала, що співанка до неї у цю хвилину не залітала, вона давно сиділа в її серці, склавши крила, дні і роки припорошили її, як попелом, аж поки не зв'язвся такий вітер, поки не настала така хвилина, коли їй, Юстині Миколаївні, ні з того ні з сього явилася дівчина, яка в білому дні, на самому його споді, як у криниці, сиділа і кувала підкову.

А далі?

Юстина Миколаївна даремно силкувалася пригадати, що було далі з дивовижною тією дівчиною, слова не давалися в руки, як прудкі зайці, кудись вони поцезали, зітліли в туманах, і тільки одна тужлива мелодія, одноманітна і протяжна, як голос вербової сопілки навесні, брипіла і висікала з очей сльозу.

«Ще бракувало, щоб я розплакалася». Вона не любила себе слабою і приниженою, на неї рідко пападав сумовитий настрій, люди завжди бачили її рівною, гордовитою і через те — мовби недоступною. Юстина Миколаївна знала, що через начальницьку гордовитість її побоювалися, і попервах, коли це помітила, було їй трохи незвично, а потому поволеньки звикала; вона думала, що людське побоювання було їй навіть на руку, бо, двигавши на плечах велике господарство, не завжди викроїш час, щоб глибоко заглянути кожному в душу.

Так себе виправдовувала.

Виправдовувала?

То, виходить, що таки жила в ній потреба виправдовуватись? Жила...

Інколи після підрахунків усяких, після зборів, засідань, нарад, після побудови нової ферми чи купівлі нового трактора... інколи в самий що не є розпал довгого сидіння в президіях або ж у ресторані десь у Гуцульському чи й у Бистричанах над озером появлялася перед

нею, як із марева зіткана, баба Ковалиха — мала, як помело, дрібна на обличчі, посічена сивиною, що виби-валася з-під чорної хустини, в незмінних своїх посто-ликах, легких і тихих, як шепіт; Ковалиха, як звичайно, появлялася у найнеурочніший час, сідала собі сиротли-во, щоб бути непомітною, десь ізбоку, і слухала різні ділові, розумні і не вельми аж такі розумні розмови, що голотилися навколо неї, клубочилися, як хмари диму; вона кивала головою, насуплювалася або ж посміхалася, коли їй із тих бесід щось подобалось, прицмокувала зморшкуватими губами, часом поривалася й своє слово вставити... наготовлене слово, як здавалося Юстині Ми-колаївні, уже кружилось на губах, як яблуко... яблуко, однак, не зривалося, всі в селі знали, що Ковалиха була жінкою соромливою, як вісімнадцятирічне дівча.

Явлення ці Ковалишині були не чим іншим, як доко-рами сумління, рогаткою, перед котрою Юстині Микола-ївні треба було висідати з «Волги» і далі йти пішки, лишившись сам на сам з людськими правдами і неправда-ми; явлення ці почалися після того весняного дня, коли в село примчались дві «Волги» — чорна і біла, з яких повиходило кілька чоловіків у краватках. У Головихи в кабінеті радилися про будівництво заводу, який на місці переробляв би псортові фрукти з колгоспного саду та з приватних садків. Справа на той час була нова, Юстина Миколаївна, яка не любила розкидатися колгосп-ною копійкою, підраховувала вигоди і можливі збитки. І в цей час напружений, заснований цигарковим димом, до кабінету бочком і на пальчиках, як це вона вміла, про-сковзнула секретарка з приймальні й шепнула Юстині Миколаївні, що її викликає на хвилинку баба Ковалиха з нагальною справою. Юстина Миколаївна одним вухом слухала, другим випускала й при цьому секретарку него-лосно шпетила: «Хто-хто? Баба Ковалиха? Тепер? Мала б ти, Марисю, розум. Хіба не видиш, що я зайнята по вуха, і буду зайнята до вечора. Хай завтра прийде, пі-слязавтра. Хіба, зрештою, щось горить?» — і кивком го-лови випроводили її за двері.

Нічого гейби й не сталося. А наавтра довідалася, що вночі помер Петро Коваль Дожджанюк — так його кликали в селі. Старий, виходить, перед смертю хотів її бачити, поговорити наостанку, попрощатися. Вона зна-ла, що Дожджанюк любив її, був одним із тих членів правління, які її, молоду та ще недосвідчену, підтриму-вали в усіх починаннях.

І ось маєш, вона не знайшла для нього півгодини часу... не знайшла для нього якщо не молитви, то бодай розради.

На могилі Дожджанюковій говорила, стримуючи ридання, що живемо коротко, за цей час наковуємо, як ось Петро Данилович у своїй кузні, велике множество справ, і за куванням цим забуваємо сказати один одному добре слово. А хіба цього не заслуговуємо? Хіба не живемо для добра?

Відтоді і стала привиджуватися їй стара Ковалиха; і доки стара маячила перед очима, доти Головиха йшла пішки, каючись за свою гордовитість і недоступність; потім сідала у «Воугу», робота знову брала її у свій триб на довгі місяці. І так місяць за місяцем, рік за роком. Ось і цьогорічна осінь уже минулася.

За вікном автомобіля сипався із шурхотом дрібний, як помелений, перший сніжок. Яскрава білизна визвідила ясно листопадовий день. Село після довгої плавби в осінніх дощах і туманах, одягши на дахи білі шапки, пристало нарешті до зимового, скутого морозцем берега, і в білизи своїй аж підросло, стало вищим. Дерева, чорні й сухі, на тлі білих ряден виглядали як викуті з заліза. Далеко під Весняркою зірвався, як дзвілочок з припону, дитячий радісний крик.

Юстина Миколаївна, зачинивши ворота і довго стоячи на хвіртці, жалкувала, що ні снігова білизна, ні вознесеність сільська, ні радісний дитячий лемент не входять у її душу... її душу замкнули і завалили камінням. Було тяжко і нудно. Хотілося побути самій, поблукати полями, розібратися в тому, що сталося. Але нікуди з подвір'я не вийшла і, не загнавши навіть машинну до гаража, поволі, як хвора, побрела до хати. На порозі довго обтовкувала від снігу чоботи; робила це машинально, думка раз по раз поверталася до сьогоднішнього ранку, до випадку, що стався на фермі.

Ой у білому... білому дні...

В коридорі крізь одчинені двері заглянула до кімнати, де чоловік із Олесем Мудриком, користуючись неділею, перекладали свої старожитності. Іншого разу, може, не без іронії покпила б з їхніх мисок і черепків, які вони заходжувалися описувати на карточках, мовби направду все те чогось варте, сьогодні ж лише зітхнула (в душі позаздрила їхньому недільному спокоєві) й повернула на кухню. Була рада, що чоловік з Олесем не запримітили її приходу. Не скинувши теплої нейлонової курт-

ки, прямо в чоботях і хустці сіла на табуретку. Сніг танув на зеленкуватому лінолеумі, вона, не помічаючи під ногами бруду, знову верталася думкою на ферму й знову переживала усе пережите.

До горла підкочувався клубок, вона схлипнула — і аж застогнала.

— Ти плачеш?! — скрикнув із подиву Сава Колоколов, що, почувши її стогін, убіг до кухні. Вони прожили півкопи років, за цей час усяке бувало, особливо коли вона стала головою колгоспу. Він, траплялося, бачив її зелену лють, тиху, задумливу образу... він бачив Юстину хвалену, втішену, піднесену... бачив її пригніченою, закритикованою. Але ніколи — заплаканою. І тому сьогодні, уздрівши Юстину в сльозах, неприхованих, по-жіночому щирих, злякано остовпів.

— Що з тобою? — прихилив її голову до своїх грудей. Гладив плечі, руки, і Олесь, що мимоволі підглянув цю сцену, залюбувався Колоколовим: чоловіча грубувата ніжність його схвилювала. Сава Паптелеїмонович, до якого прив'язався з першого дня квартирування в його домі, розкрився ще однією гранню характеру — м'якістю.

— Хіба не знаєш, Саво? — плакала вона далі. — Одне і теж... одне і теж. Через той суд... через Миколку.

Суд над їхнім молодшим сином Миколкою, що працював у Львові спершу в котромусь із будинкоуправлінь, а потім на складі будівельних матеріалів, відбувся місяць тому. Юстина Миколаївна їхати на процес відмовилась. Зціпивши зуби, вона взяла материнське серце в кулак і, закам'янівши отак, лишилася вдома... не могла уявити свого Миколку на лаві підсудних і не могла пережити свого припущення.

Сава поїхав сам.

Виявилось, що із складу «потекла наліво» не лише цинкова бляха, за яку зачепилася міліція, а й інші матеріали. Микола організував цілу зграю «збуту—продажу», а за групову крадіжку, як відомо, рокують не жаліючи: Миколі дали сім, іншим — по п'ять. Саву заболіла-занила велика синова кара... і ще зацило біля серця, що ніхто з будівельників, з якими працював Микола, не встав і не оборонив його сина, не сказав, що хлопець він молодий, дурні гроші, як наморока, вдарили в голову, зменшіть йому, чесні судді, кару. Навпаки, замість оборони будівельники виставили громадського обвинувача, інженера, якесь дівчисько в окулярах, що, хвилюючись до сліз, малювало перед суддями різкими чорними

мазками Миколин портрет: Колоколов, бачите, цинічний... Колоколов, бачите, жадібний до грошей.... Колоколов, чуєте, шукає у житті легкого хліба.

Сава, загублений серед людей у залі, кивав головою, не помічаючи, що погоджується з дівчиною. Та він при тому залишався батьком, дівочі слова, різкі, вигострені, завдавали йому страждання. Після вироку, як зал спорожнів, Микола, по-арештантському заклавши руки на спину, вже був готовий, ніби й не зазримітвши ні батька, ні дружини, що схлипувала в хусточку, піти до виходу в супроводі міліціонера. Старий Колоколов окликнув його, і син неохоче зупинився. Вони коротку мить стояли один перед одним мовчки, старий, може, чекав, що Миколка попросить вибачення; схилив голову, щось скаже вагоме на виправдання; син, одначе, споглядав на батька звисока, з недоброю кривою посмішкою на устах, і Колоколову здавалося, що Микола пасміхається з батькового горя, з давніх батькових настанов про чесність, про доброту... насміхався син з його, батькового, захоплення старожитніми черепками. «Вийшов, старий, пиши з твого виховання». На прощання він поплескав знякоровілого Колоколова по плечу... чи було це ознакою прощання, чи було це підбадьорюванням, мовляв, тримайся, старий, перебудемо. Життя складне, але ми ще вхопимо його за хвіст.

Удома Юстина до словечка, до рисочки випитувала про суд, про те, як Микола поведився, чи справді аж така велика його вина, і при цьому тримала себе в руках, не пустила ні сльозинки.

Ночами, однак, не спала.

Котроїсь ночі, змучена до краю, вистраждапа, спитала його, хапаючи за руки:

— Як тепер будемо жити, Саво?

Колоколов смалив цигарку за цигаркою, ішов до своєї кімнати, до своїх мальованих мисок і глечиків, до викопних черепків, кам'яних сокир і хтозна-якими ковачами кованих барток — його теж мучив відчай. Як це сталося, що в його родині впріс арештант... впріс, дарма що Колоколов як умів учив його добра?

І нічого з тієї науки не вийшло... не вийшло! І ти, ти, Юстину, випна... я уже говорив... я тебе попереджував: не випещуй їх, як котів, не сиріймай узаправду кожну їхню забаганку, не обіцяй вистелити їм дорогу килимами.

Вона, в нічній сорочці, чіпіла на порозі, схилившись на одвірок, і чекала його відповіді.

— Та якось будемо, — потішав.

Він тільки боявся, щоб хтось, не дай боже, випадково або ж навмисне не зачепив, не роз'ятрив їй душу. Колоколов бачив, що Юстина ходить тепер, як по тернині, зсутулена, осторожена, гейби остерігалася пострілу в спину.

І хтось таки стрілив.

— То хто нині тебе вдарив? — питав Колоколов, витираючи Юстині обличчя долонями, як дитині. — Чи варто аж так побиватися? Люди є людьми.

Вона хитала головою, погоджувалася. Врепті, заспокоївшись, стала оповідати, що сьогодні, обходячи, як звичайно, ферми, помітила в кормоцеху, що телятниця Анка Брунчачка набирає до ворочка висівок... ворочок, правда, був невеличкий, на два-три кілограми — і все ж таки злодійство. Ще недавно, до Миколиного суду, іще рік тому, і два, і п'ять, і десять, і двадцять вона не давала кожвзому, що лакомився на колгоспне, попуску, попервах, бувало, і сама і членів правління посилала в поле вартувати вночі соломі чи кукурудзі, і лихо було тому, хто попадався: соромила прилюдно на зборах, штрафувала, переводила на гіршу роботу. Так було завжди; «не вкради» — вставила святий закон у колгоспі. Про нього пам'ятали завжди... пам'ятала, мабуть, і Анка Брунчачка, а диви, знехтувала законом і преспокійно набивала свій ворочок висівками.

— І розумієш, я, зловивши злодія за руку, в перлу мить розгубилася, відсахнулась убік. Я, мабуть, згадала, що в Анки гадючий язичок, озирнулася... щоб утєкти, вдати, що нічого не помітила. Бог з ними, з висівками... бери... давися — і зникай. Ти розумієш, Саво, до чого я докотилася в своєму припизженні.

Вона рішуче схопилася з табурета і підійшла до вікна. Зауважила, що в коридорі стоїть Олесь Мудрик, поклікала його:

— Заходь, не соромся. Послухай. У мене нема від тебе таємниць. Та й слухати, власне, нема що. Я, таки себе пересиливши, підступила до Анки, відняла ворочок і висипала висівки в корито. А сказати... ні, не сказала — їй ні слова, начебто побоялася її вибештати: жінко, май совість, не кради.

Зате вона мені відпащекувала... я чекала цього пащекування і боялася його. Анка сказала: після того, що сталося з твоїм Миколкою, то ще хто знає, чи маєш право керувати людьми, вимагати від них... особливо вимага-

ти чесності. Хіба далеко відкотилося яблуко від яблуні?

Колоколов розумів дружину. Інша на її місці, менш вразлива і менш гордовита, не звернула б на бабське говоріння уваги — і чи посміялася б з Анки, чи повернула б усе на жарт, а чи зітхнула б, що, мовляв, у житті всяке трапляється, Анко, адже апостоли давно не ходять по землі — і на цьому інцидент скінчився б.

Для Юстини ж усе тільки починалося, Колоколов це сьогодні усвідомлював, але як зарадити жінчиній біді, не знав. Хай вдає, що нічого особливого не сталося? Хай перетерпить усе по-материнському? А чи, може, настав час написати їй заяву, попросити звільнення: напрацювалася, досить, більше не можу, товариші.

Юстина, гейбі відчувши, що він думає про щось дуже важливе, озирнулася від вікна.

— Ти хотів щось сказати?

— Я хотів сказати: перемелеться.

— А якщо не перемелеться... в душі моїй не перемелеться? Що тоді?

— Дай собі спокій хоч сьогодні, в неділю, — попросив із серцем. — Відпочинь. Ввімкни телевізор. Думай про щось інше.

Вона сумно посміхнулася.

— Хіба буду думати про твою дівчину із співанки, що в білому дні, на самому його споді сидить і підківку кує?

— Про що ти? — стурбувався.

— Співанка одна... власне, її початок заліз мені в голову. Я пригадую і не можу пригадати.

Колоколов підійшов до дружини, обняв її за повний стан і легенько поцілував у щоку.

— Сніг який сипле, — промовив. — Зима.

.....
Ой у білому дні та на самому його споді...

Олесь Мудрик, що крізь відчинені двері чув розмову Колоколова з Юстиною Миколаївною, теж уявив дівчину, яка серед білого дня кувала підкову. Було дивно, що дівчина кувала підкову, а не, скажімо, голубила голуба, але з пісні слова не викинеш. Може, то була підкова на щастя? Олесь чомусь бачив на місці пісенної дівчини реальну Головиху. Хіба вона мало накувала підків? «Ет, кувала, кувала, та й свою загубила», — подумав Олесь.

І не жалів, що загубила.

З першого дня перебування в селі Мудрик не симпатизував Головисі. Мав її за жінку надто впевнену в собі, різкувату, яка за довгі роки головування в колгоспі навчилася людей слухати, а своє робити. Він навіть вважав, що через свою службову зайнятість і через те, що всі вигоди в колгоспі вимірювала і виважувала карбованцем, Юстина Миколаївна зіпсувала своїх сипів... вони теж, очевидно, на головне місце ставили вигоду, а все інше не мало для них вартості.

Може, її підківка була золота?

З батькового листа до Олесь:

«...Коли разом із людьми збиратимешся судити Юстину Миколаївну, то ще раз візьми оцей мій лист, перечитай його, уяви далекий осінній день, про який хочу оповісти, і серце твоє змилосярдиться. Так, я вибрав якраз це слово, що пахне пібитою попівщиною, а насправді, що є у ньому старорежимного? У наш раціональний вік милосердя потребуємо так само, як потребуємо гніву і добра. Про це, правда, часто забуваємо, й тільки на могилках інколи признаємося, що коли б тому нещасному, який лежить під муравою, уділили свого часу краплину милосердя, то він і досі ходив би під сонцем.

А чи, може, у наш атомний вік милосердя стало пережитком?

Та я не про це, Олесю.

Я пишу цей лист уночі... не спиться, як звичайно... за вікном ніч, як розбійник, висвистує в антенах і дротах, а в душу стукає далекий день бабиного літа, коли тебе ще й на світі не було, а я молодий, повний енергії кореспондент обласної газети літав містами і селами як навіжений. У те бабине літо випала мені нагода побувати в Гуцульському. Дощі вересневі минулися, дні стояли лагідні, прозорі, як чаші з гутного скла, що їх ущерть налили медом. У райкомі партії сказали, що в селі Садова Поляна молода голова колгоспу Юстина Миколаївна Воробець, яка не «проурядувала» ще й півмісяця, вирішила попросити всіх сільських мешканців вийти в неділю на поле збирати каміння. Це мало бути трудове свято, веселе, з музикою, навіть із трьома бочками пива. Перший секретар — людина украй обережна — чувати потилицю і сумнівався, що з цього приводу «хтось» може сказати, бо до цього часу ніхто з музикою до каміння не брався, але машину мені дав, і я ще того ж надвечір'я добрався до Садової Поляни.

І потрапив саме вчасно. В правлінні, що разом із сільрадою, медпунктом і відділенням зв'язку поміщалася в колишньому паладику графа Курмановського, повним ходом ішла підготовка до свята: прикріплювали до деревок прапори, цибатий школяр невміло, але завзято й патхненно виводив розведеним зубним порошком на кумачі гасло «Каміння — наше з'я!». Селом, неспішно ступаючи, ішов приземкуватий дядько (як я згодом дізнався, Петро Данилович Дожджанюк, який був не тільки колгоспним ковалем, а й також бубністом у сільській музиці) і, гуркочучи в бубон, волав попід кожними ворітьми, що завтра, о десятій годині старий і молодий, великий і малий, усяк, хто живе в Садовій Полянці, має по-доброму, по-людському вийти на трудове свято, щоб збирати на наших полях і в саду каміння, для того брати з собою сапки, відра й опалки.

Ввечері я зустрівся з Юстиною, вона тоді була ще зовсім молодою, навіть незручно було називати її Миколаївною. А все ж я назвав її тільки Миколаївною, обминувши ім'я, і спитав:

— Чому починаєте з каміння? Чому якраз з каміння?

Вона по-дівочому весело розсміялася з мого подиву й відповіла:

— Бо з каміння. Бо на нашій царинці камінь на камені... бо з першого для організації колгоспу треба було організувати загальні шарварки — і стали б наші нивки легші для плугів і для рук. Ну, а крім того, люди... ціле село... давно не бачили себе разом, щиро, купно... як нас багато... які ми роботящі... та ми можемо гору роботи переробити. Є, отже, у нас сила, є бажання, і є вогонь... а коли душі маємо такі багаті, товаришу кореспондент, то скільки можна миритися, що колгосп наш скрипить і котиться униз?

Я почував у чистенькій світлиці коваля і бубніста Петра Дожджанюка. А вранці прокинувся під звуки музики; скрипка, цимбали, кларнет, бубон, прапори і гасло «Каміння — наш ворог» вели ціле село на Поле. Це було незабутнє видовище. Справді чи не всі люди з села, окрім хіба хворих, навіть діди і бабці, навіть малеча, висипали на царину. Поле двигтіло роботою, видзвонювало голосами. Музика грала то марші, то вальси, то шпарала коломийку — додавала снаги. Гори каміння виростали на обочинах доріг і на краях царини.

А по роботі пили пиво; по скляниці, по горнятку, а пили. Як на весіллі.

І хто знає, Олесю, може, якраз тієї гожої днини люди повірили у свої сили й обіруч узялися за колгоспну роботу. І май, Олесю, на увазі, коли будеш Юстину Миколаївну судити, що то вона сколихнула людську віру у свої сили. Це тоді так було важливо».

Із батькового листа до Олеся: *

«... Чи було, Олесю, цієї осені на Кам'яному полі бабине літо? А якщо було, то чи грали серед царини скрипка, цимбали і кларнет? І чи гунав там Дожджанюків бубон?»

Із батькового листа до Олеся:

«...Другий раз я був у Садовій Полянці десь приблизно в червні наступного року. Не буду тобі писати, що в селі сталося чудо і все одразу пішло на краще, скажу тільки, що за цей час колгосп пустив свою електростанцію. Втім, електростанція — це щось дуже велике і голосне, насправді ж був це звичайнісінький млин на Білому потоці, що намелював мірки для тутешнього багача Данильча Війтового сина. Млин, звісна річ, переобладнали, поставили динамомашину — і будь ласка: електростанція готова. Назвали її та ще й вівіску-«шільд» намалювали — імені Тараса Григоровича Шевченка. Струму, як сам розумієш, вироблялося небагато, світилося на фермі, в колгоспній конторі, медпункті, та ще одна єдина лампочка світилася на стовпі, що його закопали перед правлінням на майдані. Одначе факт залишався фактом: у селі була електрика. Хай часто сільська електрика моргала, хай, траплялося, лампочки на годину-другу зовсім гасли, хай електростанція шуміла водяним колесом лише до півночі — а все ж у селі була електрика. Розповідали, що вечорами на площі спеціально збиралися газди, щоб постояти під лампочкою, поговорити, нарадуватися світлові. Їх можна було зрозуміти: навкруг стелилася й стелилася споконвічна пільма, і слабі вогники хат не мали сили ту пільму прояснити, всю надію покладали на незрозумілу і загадкову електрику, на оцю лампочку, що, як зоря, горіла над площею.

Повинен тобі сказати, сину, що в перший свій приїзд я не бачив багатького млина, якому судилося стати електростанцією імені Тараса Григоровича Шевченка. Вже потім мені показували фотографію, зроблену в день пуску: дерев'яна дебела споруда, кладена з колод в «угли», була взята в облогу сотнями людей.

Електростанцію спалили за два дні до мого приїзду. Вночі, після дванадцятої, коли на станції нікого не було, окрім сторожа, який, замкнувшись, спав усередині, хтось облив стіну гасом... І чи не достатньо було одного сірника, млин бо висох аж дзвенів, дах — гонтовий. Спалахнув як свічка. Навіть сторожа не врятували. Справою, звичайно, зайнялась прокуратура, слідчий Трохим Біленький затримав запідозрених у підпалі декількох колишніх «срібних» газдів, але доказів не мав ніяких, а тиск «признавайтесь по-доброму» не допоміг — лишився злочин непокараний.

Юстина Миколаївна водила мене на погарище. Була зібрана, як солдат, і колюча, як оса; на цей раз я не помітив ні рисочки від тієї дівочої веселості і наївності, які впали мені у вічі минулої осені. Почувалася так, мовби знову записалася на службу в «істребки» і знову видали їй автомат, два запасні диски з патронами і дві гранати.

— Напишіть про цей підпал... най люди знають, що класовий ворог і дотепер не спить,— просила мене по дорозі.

Будівля згоріла майже дотла. Юстина ходила по румовищу, де ще чадно смерділо вологим димом, під її чобітьми шкварчало недопалене вугілля, і тикала навколо пальцем.

— Напишіть про це, прошу вас.

Я обіцяв написати.

— А ще напишіть,— настоювала Юстина Миколаївна,— що вони, вороги принішкли, смішні. Подумаш: спалили млин... купу старого тесаного дерева. Електростанція, якщо на те пішло, свою справу зробила: люди в Садовій Полянці знають уже про електрику, їм сподобалася її ясність. На місці старого млина збудуємо нову станцію — муровану, потужну. Або ж нам дасть струм держава. Тепер уже діло піде.

І отже, річ, Олесю, не в тому, що через кілька років у Садовій Полянці провели суцільну електрифікацію... кого тепер електрикою здивуєш? Справа в тому, що завдяки Юстині задовго до суцільної електрифікації була запалена перша лампочка на сільській площі, куди люди приходили обігрітись душею. А навколо ж гори, ізвори, ліси, темрява, глухомань вічна.

Уяви собі цю картину, Олесю, коли збиратимешся судити Юстину Миколаївну».

Із батькового листа до Олеся:

«Вибери, сину, ще цієї таки осені вільну годину, через кладку перемахни на другий бік Білого потоку і Верхнім плаєм, що біжить через царину, підіймися у смериковий ліс, який через колишню свою приналежність до маєтків тутешньої парафії називається «На божому». Цілком може бути, що в наш час, коли місцеві урядники люблять усе перейменовувати, урочище назвали інакше. Та це для тебе не повинно бути перешкодою. Я впевнений, що кожний житель села, в тому числі й твої старшокласники (якщо ти з ними встиг подружитися) проведуть тебе прямісінько на місце.

Може, там віднайдеш мої сліди?

Жартую, звичайно. Минуло вже багато часу, як я бував «На божому» — завела мене туди Юстина Миколаївна. Я тоді збирався писати про колгосп великий нарис, і Головиха, як її тоді почали величати, дала мені осідланого коника, сама сіла, дарма що була вагітною, на другого — ми подибуляли по полях, по садах, по дорогах і шлях. Я хотів познайомитися з цим краєм ближче й водночас, їдучи бік у бік і розмовляючи, пізнати характер молодого Головихи, яка почала колгосп підіймати.

У ліс «На божому», як називала його Юстина Миколаївна, ми заїхали опівдні. Не буду описувати його краси, хочу сподіватися, що Головиха виявилася мудрою та далекоглядною господинею і не віддала лісову красу на знищення сокирі. Пам'ятаю, вона захоплено розповідала про закладку лісових шкілок, про заліснення «голиць», про боротьбу з порубниками — і я тоді відчув, що ця молода і до всього беручка жінка любить ліс не лише тому, що його можна вирубати, продати і скоро підняти прибутки в колгоспі. В ті часи в багатьох господарствах, на жаль, розвелось було чимало короїдів, які впень вишищували свої ж колгоспні ліси.

Шкоди було завдано величезної...

Але що це я про ліси та про ліси, коли тут мова має бути зовсім про інше. Про Розбійницький камінь. Власне, задля цього каменя ми й завернули «На божом». Головиха хотіла мені його показати.

На Верхнім плаї ми спішилися, припнули коней до смерічок і спустилися крутим схилом униз. Здоровенна каменюка, як величезний канцелярський стіл, лежала над самим ізвором; камінь позеленів, поріс мохом, навколо, як вартові, повпростали вгору гіпкі смерічки — віч

увесь був у буйному полопі дерев, кущів і трав, і коли б хтось, напасливий і впертий, забажав його скинути в ізвор або ж викотити нагору, то мусив би вирубувати дерева. Навколо каменя не було видно ніяких слідів, ніхто трави не толочив і гілля не дамав, і цим Головиха хвалилася.

Чому? Зараз дізнаєшся.

Виявилось, що Розбійницький камінь здобув в околиці ще за царя Пашька чорну славу: йшли до нього з усіх усюдів. Хтось хотів, щоб його кровний ворог умер, хтось жадав, щоб у сусіда корова здохла (у Садовій Полянці говорили «відійшла»), хтось вимріявав собі, щоб його ворог запропастився в дорозі, комусь баглося, щоб у його приятеля жінка дітей не плодила (нема числа злим людським бажанням); і отой «хтось» таємно, крадучись од людей, опівночі приповзав до Розбійницького каменя, будив його, як живу істоту, колодкою пожа і на розбудженій, уже «живий» камінь клав «знак»: гудзик, пучок волосся, стрічку полотна, ганчірку, клапоть шкіри з постала, волосін з кіпського хвоста... клав, отже, кожний свій «знак», що належав ворогу, і випрошував у каменя на ворога кару.

Ну так, був це забобон, бо що міг удіяти, як міг вплинути Розбійницький камінь на людські долі? А все ж дехто вірив у його кам'яну чорну могуть.

— Само собою зрозуміло, — розповідала Юстина Миколаївна, — що ми не могли зі старим забобоном миритися. Я кинула клич комсомолії, зібрали легінів і молодих газдів, прихопили з собою мотуззя, троси, нарубали важелів — і Розбійницький камінь зіпхали з плаю вниз. Дехто, правда, радив підірвати його динамітом, але за вибухівкою треба було звертатися в райоц, а там і так любили поговорювати про «Юстишині забаганки». Словом, упоралися своїми силами; ми не тільки зіпхнули камінь вниз, ми, не боячись, потолочили забобон.

Хтось із нашої старині віщував, що молодикам з Юстиною не поздоровиться, камінь їм відомститься, але ми не звернули на погрози ніякої уваги: ми не боялися ніяких сил зла. Хіба давно охололи наші руки від автоматів?

Про Розбійницький камінь в селі поступово забували. Інколи, буваючи в лісі «На божому», Юстина спускалася до каменя, в перші місяці і роки ще знаходила біля нього «жертву»: той приніс вночі віночок блаватів, той буханець хліба, той горнятко води. Хто знає, чи «жертвами» будили в камені злу силу, тужачи за нею, а чи задобрювали його?

Згодом ніхто більше до нього не навідувався, камінь поріс мохом, обступили його смереки, і прощав він на віки вічні в лісовій безодні.

Отак, Олесю, Головиха хотіла, щоб щезли з-поміж людей темні сили зла... і навіть символи того зла. Було їй діло до всього: до саду, до корів, до кукурудзи в полі, до збирання камішня, до трактора і до людського темного забобоу. Може, без клятого Розбійницького каменя будучи, люди, Олесю, подобрили?».

Олесь Мудрик у своїй кімнаті па верхотурі вставав із ліжка, кликав батька з далеких обласних Бистричав, садовив його до столу, спершу розпитував, як і належить синові, про хворощі й немощі, потому ж сумнівався:

— Чи, може, так повинно бути: той, що засвічує вогні, що воює з темною силою, хто визбирує камішня з-під плуга, мусить жертвувати синами?

Старий Мудрик кутався мерзлякувато в кожух і заперечував:

— Ет, нічого такого не треба вигадувати. Може, й нема ніяких жертв? Вищав Юстині хрест — неси, жінко?

Із батькового листа до Олеся:

«Я такий, сину, давній, як світ, і знаю, що людині теж потрібне страждання...»

Внизу, у спальні, цілу довгу ніч лежали без сну обоє Колоколових. Юстина Миколаївна все вищукувала та вищукувала тую підківку, що її викувала дівчина серед білого дня. І ніхто, ні Юстина, ні Сава, ні будь-хто інший не знав, куди тая підківка запропастилася і що тепер Юстині робити.

Зима.

5

Я не знаю, хто з нас перший в Адвоката стрілив. Може бути, що це зробив я, а може, Зеник Крик, який мав тоді псевдо Воля; а може бути, що ми стрілили разом; ми були запаморочені тим фактом, що мусимо вбити людину; ми були люті і п'яні.

Я не пам'ятаю, хто із нас перший стрілив.

Я йду до тебе, вперта дівчино в міліцейському мундирі, а того самого дня, коли ти в помешканні пані Розалії Крик-Волохович прочитала моє ім'я та прізвище, так необачно написані мною на подарованому їй требнику; я кожної ночі збираюсь вирушити до тебе зранку, але настає ранок, посилає господь день — і відкладаю, відтягаю поїздку на завтра й на післязавтра. Я розумію, що зволіканням нічого не виграю, рано чи пізно, а таки мушу їхати... мушу... і не врятує мене від цього примусу навіть господь бог.

А може, ти, мене не дочекавшись, уже встигла виписати отцеві Лаврові Федаку повістку з офіційним викликом прибути в міліцію для в'яснення і уточнення деяких обставин?

Що я тобі скажу?

Не знаю...

Не уявляю...

Не...

І, може, якраз через це незнання зволікаю зустріч з тобою? І шукаю виходу?

Не плакай, Іванко, надії, що я тебе боюся... чи, може, боюся твоєї міліції, чекістів, твоїх тюрем і законів, людської зневаги? Ні, нічого вже не боюся, я все перейшов: і Крим, і Рим, і Сибіри, і все перестраждав. До того ж єсьм старий, ось-ось настане сімдесятка, обсіли мене хворощі і болі, і вже смерть моя на порозі, і тому нічого і нікого вже не страшуся... окрім самого себе.

Страшний я сам собі, господи.

Кожного літа, коли земля нагрівається і зело, скроплене росою і дощем, невпинно пнеться вгору до сонця, до творця всього суцього, я сідаю в автобус і втікаю пріч од задимленого і розпеченого міста. Виходжу серед ланів, де нема осель і де пастухи не випасають своїх корів і, не вибираючи ні доріг, ні стежок, бреду у поле... йду в жита, в пшеничні нетрі, у спокій, що прозорий тут, легкий і пахучий. І тут, у збіжевому потопі, лягаю горілиць, прикриваючи обличчя капелюхом: мені любо, мені затишно отак лежати, я втрачаю лік годинам, дням і рокам, я не пам'ятаю, скільки мені років, мені невідомо — старий я чи молодий, я розчиняюся в золотавому стеблі, в шелесті, в молочному зерні, в медяному спокої.

Мене нема.

Ї нема зі мною і в мені самотності, що гризе щохвилини; я бачу самотність у вигляді щура, сірого й бридкого, від якого не можу втекти і котрого не можу вбити.

В полі я втрачаю все і все наново здобуваю.

Надвечір'ям, коли сонце скраплюється в червону росу, я звільняюсь від польових чарів, насланих на самого себе, повертаюся у звичайний свій світ, і знову навколо мене бігає сірий щур; і запитую самого себе: навіщо я жив... що я здобув і що втратив?

Стою, як вовк проти місяця, і вию.

Господи, яка чорна порожнеча в мені... яка пропасть!

Минулорічної осені я надібав у дубовому лісі під Солянню Банею розлогий кущ калини. Дуби іще навкруг стояли нерушені осінню, були вони зелені й насуплені, і на їхньому тлі кущ калини горів-палахкотів червінню — очей це можна було відвести. Кетяги звисали допизу важкі, мовби осінь палила їх червоним вином. Кожна ягідка, умита росою, світилася чистотою і свіжістю, як непорочний дівочий сосок.

Я простояв під калиною цілу вічність.

Ні, я не плакав (господи, де в мене ті сльози?), я не проклинав (господи, і прокляття має своє дно?), я не співав, що «ми тую червону калину підніmemo, а ми пашу славу Україну розвеселиmo».

Ні, не співав...

Я тільки стояв і думав: «Як то сталося, що червона моя калина виявилася несправжньою, мертвою, повощеною, як квітка у вінку на цвинтарному хресті. А я так вірив у її істинність... у її живе тепло».

Я йду до тебе, Іванко...

Я йду до тебе і наперед знаю, що ти спитаєш: «Невже треба було прожити ціле життя, щоб аж на схилі літ спробувати зважити добро і зло, істину і олжу і самому собі гірко признатися: а тая червона калина папєрова... а тая червона калина воском повощена... а тая червона калина нічого не символізує?»

Що я відповім тобі, інспекторе?

Буду хіба кликати на суд перед твої очі отця Назара Гузаревича з підбистричанського села Опришів та його приятеля колишнього сотника УГА Горбачевського; буду кликати і їм виповідати: «Чом ви ввели нас в оману?» Ми були молоді.. нас легко було заманити.. нас

легко було переконати ворожою несправедливістю — тодішньою пацифікацією, утисками, гнобленням... нас легко було переконати десятьма не перекладеними з польської мови рядками, спеціально надрукованими в «Неділі», що, мовляв, ми, поляки, гостримо на тебе, бидло українське, ножі. Ми були молоді і не вміли вибирати... ми були осліплені ярою ненавистю, і нас, осліплених, брали за руки і вели.

Нам, сліпим і затуманеним, давали в руки револьвери і наказували: «Убий!»

О ні, цього я тобі не скажу, міліцейський інспекторе — вороже мій.

Це моя слабкість, моя рана, мій біль. Нащо тобі знати про мій біль?

Я не знаю, хто з нас перший в Адвоката стрілив. Може бути, що це зробив я, а може, Зеник Крик, що мав тоді псевдо Воля? А може бути, що ми стрілили разом; ми були запаморочені тим фактом, що мусимо вбити людину; ми були п'яні і люті.

Я не пам'ятаю, хто з нас перший стрілив...

Господи, лежу перед тобою і перед Україною, хрестом розпластавшись, плачу:

— Став я непотрібом.. став я стервом на кінському цвинтаріщі, яке навіть круки обминають. Летять круки далі й ніхто з них не знає, що колись я вимарював падію: «Про мене Україна не забуде. Буде моє ім'я викарбуване на Золотих Воротах, на тому щиті, що його прибіє Архангел Михаїл».

А тепер я лежу всіма забутий і всіма покинутий.

Яка нитка привела тебе, інспекторе, мій вороже, до мене? По правді кажучи, я не сподівався, що ти колись натрапиш на мій слід. Я так глибоко ушав поміж людей.. я так павічно, здавалося, згубився, як камінь у морі. І ніхто в цілому світі, окрім Розалії Крик-Волохович — щирої і доброї душі, не знав, що Лавро Федак, божий чоловік і колишній націоналістичний боївар — одна й та ж особа.

Ми змінюємося.

Ми переінакшуємося.

Ми приміряємо до себе нові личини.

Єсьм тепер на правду божим чоловіком, який питає

селами і містечками в горах і долах і неголосно голосить боже слово. Чуєш, неголосно... я не зрікаюся унії і не зрікаю священицького сану, але в бесідах з людьми не наголошую на цьому. Мені досить, що голошу боже слово і проповідую милосердя.

Господи, не порази мене стрілою вогненною за те, що я, недостойний, проповідую милосердя.

Господи, невже ти взаправду віриш, що я проповідую поміж людьми милосердя? Одна, мабуть, Розалія Крик, у якої перебуваю зими і з котрою нас в'яжуть згадки про минувшину, іще не сумнівається у щирості моїх молитов.

Я сам сумніваюся, господи...

Я не знаю, хто з нас перший в Адвоката стрілив. Може бути, що це зробив я, а може, Зеник Крик, що мав тоді псевдо Воля. А може бути, що ми стріляли одночасно; ми були запаморочені тим фактом, що мусимо вбити людину; ми були люті і п'яні.

Я не пам'ятаю, хто з нас перший стрілив...

Господи, хто єсьм, до старості глибокої доживши? Чи єсьм черв, що день і ніч повзає в гною і, окрім безсилля і гною, нічого в житті не відає? А чи єсьм змії, пачинений люттю і трутизною, готовий вкусити і вбити кожного, хто наступить мені на хвіст... і навіть того вбити, хто не наступить.

Єсьм змії, господи.

Ти, Іванко-вороже, певно, ламаєш собі голову: звідки, з яких джерел старий Лавро Федак дізнався, що якийсь інспектор карного розшуку районного відділу міліції у Гуцульському... якесь дівчисько, яке недавно закінчило університет, почало на свій страх і ризик воскресити добре ім'я адвоката Теодора Черемшинського, який безслідно щез напочатку осені 1937 року.

Все відбувалося, дівчино, просто, надзвичайно просто, як тільки буває в житті. Якось, повертаючись автобусом з Гуцульського в Соляну Баню, я мимоволі прислухався до розмови двох старших віком жінок, котрі, певно, були з твого села. Власне, спершу вдарило мені в вухо прізвище: «Черемшинський». Я насторожився, це прізвище ніколи в моїй пам'яті не пригасало, і став при-

слухатись. Жінки говорили між собою, що старий Яків Розлуч підмовляє і настоює, щоб Параски Жолудевої донька Іванка, яка після університету стала працювати в районній міліції якимось начальником, розслідувала: хто, де й коли вбив адвоката Черемшинського, який колись сміливо брався, часом і безплатно, боронити в панських судах бідних людей.

— Добро, чуєте, кумо, не може бути загублене, як камінь серед каміння, — сказала одна жінка другій.

Я, слухаючи їх, затерп. Я боявся поворухнутися... боявся дихнути, повернути до них голову... боявся глянути будь-кому у вічі.

Очевидно, я злякався.

Очевидно, страх мій був короткий, він скоро минувся, і я навіть засміявся сам до себе. Я сміявся з розмови цих двох садовополянських газдинь, із благих намірів старого Розлуча і Жолудевої доньки, яка працює в міліції. Я сміявся з цілого світу, який раптом ні з того ні з сього заходився розшукувати зотлілі Адвокатові сліди; я сміявся, бо в цілому світі жив лише один-єдиний свідок, який міг би розповісти про останні хвилини Черемшинського, про його смерть і місце погребення.

Цим єдиним свідком був я.

Воля-Крик, як мені було відомо, загинув чи то в сорок сьомому чи то в сорок восьмому від міліцейської кулі. А відомо, що мертві ні сорому, ні голосу не мають.

Я міг бути спокійним, я міг жити, як дотепер жив, і нічим не журитися, окрім хіба близькою смертю. Та все ж я не знаходив у собі спокою. Відтоді, як почув в автобусі вголос ім'я Черемшинського... чуєш, вороже, вголос, бо дотепер воно лунало лише в моїх думках... що б я не робив, про що б не думав, а Черемшинський, однак, як живий, був поруч зі мною. Я зрозумів, що заздрю йому, мертвому; я пробував себе переконати, що моя заздрість несправжня, бо як можна заздрити людині, яку таємно вбито і про яку давно ніхто не згадував.

І все ж я заздрив йому. Заздри! Заздри! Виходить, він усі ці роки жив у пам'яті людській... він, виходить, ніколи й не вмправ, дарма що ми обидва з Криком випустили в нього по два-три набой. Виходить, те, що він робив для людей, а отже, і для цілого краю, було устократ корисніше, вагоміше і правдивіше, ніж те, що робив я?

Мені здавалося, що це було лютою несправедливістю. Черемшинський приходив до мене у снах — голомозий, приземкуватий, сумно усміхнений — такий, яким я його

бачив востаннє,— приходив, сів навпроти за столом і починав говорити, що історії видніше, кого забути на віки вічні, а кого воскресити, вкарбувати в пам'яті поколінь. І я уві сні вдруге, і втретє, і вчетверте стріляв з револьвера прямо в його кругле обличчя... стріляв і не міг застрелити.

А до тебе я писав анонімні листи.

Гадаєш, вороже в міліцейському мундирі, що я з добра написав тобі анонімного листа? І другого... і третього... і четвертого. Гадаєш, що вчинив це з переляку: не дай боже, інспектор Іванна Жолудь добереться-таки, докопається до мене? Гадаєш, було в мене одне тільки бажання: запламити, спалюжити посмертно ім'я Теодора Черемшинського, ототожнити його з сотником УГА Горбачевським? У моїх анонімних листах до тебе, у моїх погрозах був ще розрахунок: залякати тебе, посіяти сумнів, щоб назавжди запехаяла задумане розслідування, щоб ім'я Черемшинського не сплигло на поверхню, як обірваний листок.

Я заздрив йому чорно.

Я заздрив...

Як ти, інспекторе, добулася до мене?

Я сидів у криївці за дев'ятьма замками, причасний і впевнений, що ніяка питка Аріадни не приведе тебе до мене. Аж ось одного вечора приходжу до пані Розалії... до богобоязливої пані Розалії, і вона, пантофля стара і тупа, хвалиться, що вчора гостювала в неї «сама панна Христина», дощка тієї Ольги Гузарівни («Пам'ятаєте, панотче?»), в яку колись був закоханий її брат Зеник. «Розумієте, панотче,— каже мені,— дівчиша, як дві краплі води, схожа на свою матір: такий ніс з горбинкою, такі брови в розлеті, такі губи, як вишні. Я дивилася на неї, і до мене поверталася моя молодість».

Стара навіть сплакнула.

І я мусив сказати цій старій пантофлі, що Ольга Гузарівна, кур'єр крайового проводу ОУН, насправді ж загинула від рук мельниківців у районі Житомира восени 1941 року, і ніяка, отже, це не була її донька.

Пані Розалія ловила ротом повітря як риба.

— Але ж, господи, хто тоді був у мене? І яка рація молодій дівчині видавати себе за когось іншого?

Це ти, вороже, павмапня винюхувала і висліджувала мої сліди? Аж поки тобі не впав у вічі требник із моїм

дарчим підписом. А почерк мій із анонімних листів ти запам'ятала, чи не так?

І таємне стало відомим.

Я йду до тебе...

Я не знаю, чи розповім тобі про смерть і погребення адвоката Черемшинського, бо нащо тобі, вороже, знати про те, що діялося багато десятиліть тому, коли я був молодим членом ОУН і ходив, як мовиться, в героях. Після закінчення Бистричанської гімназії я мріяв, звісна річ, про університет, але для науки в тата не було «пенязів» і я поїхав у глухий гірський Косовач, де мені запропонували посаду книговода в повітовому «Масло-союзі».

«Маслосоюз» був для мене, власне, «шпильдом», вивіскою, книговодством я майже не займався, більше часу присвячував підпільній роботі. Директор повітового «Маслосоюзу» інженер Белей теж, очевидно, був зв'язаний з нашим підпіллям, бо відпускав мене з бюро при першій потребі, втовкмачуючи непосвяченим, що посилає мене в гори для організаторської роботи в сільських кооперативах.

Вересневого дня 1937 року зв'язковий від Грома — пового зверхника ОУН, що прибув на ці терени, наказав з'явитися в умовному місці — у розваленій латинській каплиці на Замковій горі; в каплицю прибув також Воля — Зеник Крик, який після гімназії здобував лаври репортера в газеті «Карпатський вісник».

Під кличкою Грім, як виявилось, ховався сотник УГА, давній мій знайомий з Опришева, Горбачевський. Віп був з тутешніх місць.

Нам було наказано знищити адвоката Теодора Черемшинського «як ворога нашого руху, запродаця Москви, зрадника української національної справи».

До того ні в мене, ні в Зеника не було досвіду вбивати людей, навіть зрадників української національної справи, але ОУН вимагала від своїх членів послуху, карності, тим більше, що Черемшинський — старий киричник, як казав Грім-Горбачевський, його ще з визвольних змагань знає наш спільний знайомий отець Гузаревич, тому сумніватися нема потреби. І ми сказали, що готові на чин, і тут же в капличці разом із Громом почали розробляти план операції. Власне, план був продуманий Горбачевським наперед, нам лишилося уточнити деякі деталі і, уточнивши, виконати його.

Адвокат мешкав у віллі своєї дружини в провулку Підзамчисько, недалеко від кладовища; вілла стояла в глибині старого саду. Проникнути на подвір'я було простіше простого: в паркані скрізь повно дір. Собак Черемшинський не тримав. Після смерті дружини, яку вбито недавно пострілом крізь вікно, адвокат хворів і протягом тижня в місті не показувався. Крім нього у віллі ніхто не жив. Прати, прибирати в покоях, варити їжу приходила щодня сусідка Галина Городицька — жінка стара і глуха. Увечері або й відразу після обіду вона поверталася до себе додому. Двічі на тиждень Черемшинського відвідували його працівники з адвокатської контори. Помічено, що почали він довго не лягав спати — не гасло світло в його кабінеті на другому поверсі.

Було також попередньо розвідапо, що всі вікна на першому поверсі надійно заграбовані, обоє вхідних дверей — передні і з чорного ходу — на ніч міцно замикаються. Вбивство дружини примусило адвоката подбати про власну безпеку.

Грім запропонував два варіанти знищення Черемшинського. Перший: адвокат щодня по обіді одну годину прогулюється в своєму саду, і нема особливих труднощів підкрастися іззаду й ударити чимсь важким. Але де гарантія, що не трапиться чогось непередбаченого... що не буде крику... що хтось не підгляне? Отже, варіант другий: застрелити в кабінеті. Крім того, і Грім на цьому наполягав, що підійшло не розходиться просто знищити Черемшинського. «Йдеться про те, щоб він щезнув, щоб по ньому не лишилося ні сліду, ні духу, ні згадок. Його вплив... його авторитет на тутешньому терені загальновідомі. Нам треба ще буде попрацювати й дати мужві зрозуміти, що Черемшинський не був звичайним собі панком, який волів задушно робити людям добро... був це, напевно, більшовицький агент, який, доконавши своє завдання, зник у невідомому напрямі. Отже, труп треба сховати. На міському цвинтарі, на старій його занедбаній частині є склеп вимерлої шляхетської родини Скшидлів-Скшидловських, досить відсунути плиту — і вічний сховок для Черемшинського готовий.

— А проникнути у віллу... а проникнути туди, — згадав Грім, — найкраще через вікно в пивниці, грати якого поламані. Пивничка викопана під кухнею, двері з пивниці до кухні не замикаються. Отож, хлопці, з богом. На обстеження даю вам два дні. Перша дощова ніч — ваша... Сліди за собою замести... ні гільзи... ні крові...

Господи, слабій ссьм, чую близьку кончину, а дух у мені бунтує. Оце недавно, коли лежав за містом у колгоспних пшеницях і тішився спокоєм, напала на мене розпука: оті пшениці, оцей золотий вітер, оце сонце, оце небо, оця волошка... ніщо... ніщо тут не твоє; ні зернини нема моєї, ні стеблини, ні повіву, ні запаху, ні променя.

Ссьм убогий і проклятий.

І з убозтва і з прокляття схопився я па ноги і пішов... і пішов, господи, толочити пшениці... і пішов я, господи, притоптувати вітер, вбивати його в землю, в шл... і хотів я, господи, випити ріки і погасити сонце.

А сили — дрібка.

А лютості — па всесвіт вистачило б.

І впав я, змучений і знесилений, на потолочений мною загончик і заплакав.

На віллу Черемшинського ми проникли, як було задумано. Ніч пам помагала: ще з вечора звівся вітрисько і пагнав па Косовач отари хмар. Усе навколо цяпотіло дощем, скрипіло, погойдувалося і двигтіло. Адвокат навіть не почув, коли ми відчинили двері його кабінету.

Він сидів, згорбившись над столом; не писав і не читав, дивився поперед себе — па велику фотографію вродливої молодої жінки. Була це, мабуть, його дружина.

Ми із Криком довго стояли за його спиною з револьверами в руках; ми могли вистрелити йому в потилицю, і він ані не дригнувся б, коли б не повинні були сказати, що він зрадив українську національну справу і через те мусить умерти. Ми вірили в його зраду як у господа бога, ми ненавиділи його... а проте, ні я, ні Зенк, не могли вимовити слова.

Врешті адвокат оглянувся. Ми чекали, що він шарпнеться, може, до зброї, що скочить на ноги й закричить, що почне проситися. А він тільки зблід, ніби борошном його хто посипав, повернувся до нас і спитав:

— Що, прислали вас мої воріженьки... всі оті «патрісти», ксьондзи українські, дідичі, багачики, яких я виводив на чисту воду перед трудовим народом?

— Настала ваша черга, — прохрипів я.

— Я знав, що ви прийдете, — сказав він. — Я сподівався, правда; кулі з-за рогу, в спину.

— Україна не прощає... — почав було Зенк Крик.

Бліде округле обличчя Черемшинського скривилося в іропічлій посмішці.

— Боже, мій боже,— похитав головою.— То будете мене вбивати іменем України?— Він, на диво, не протестував, не кричав і не шукав рятунку; він був смертельно втомлений... був самотній і нещасний — це я бачив. Смерть дружини зламала його остаточно.— То будете мене вбивати іменем України?— повторив він.— Як гірко і страшно, хлопці. Мусите знати, що в 1914 році, коли спалахнула війна між австріяком і москалем, я один із перших записався в Українські січові стрільці, мріючи жити і вмерти задля України. Це був щирий юнацький порив, безоглядний і святий. Потім задля України, тієї самої, яка сидить тепер у ваших головах, я пройшов усі пекельні кола, страшніші, ніж Дантові, в Українській Галицькій армії: і зрешечено мене прапеллями, і прошито мене кулями, і їли мене, тифозного, воші в Станіславському шпиталі. У мене... і в тисячів таких, як я, не було тоді вибору: ми гинули, ми воскресали і знову гинули.

Аж потім, у 1920 році, за Збручем я зрозумів: ось є Україна червона... оце і є моя Україна... може, якраз про неї, про таку я мріяв! Україна робітничо-селянська була мені кровною, ніж Україна буржуазна. І я перейшов до червоних.

— Це і є зрада!— кричав Воля. Він хвилювався, револьвер тремтів у його руці. Та він таки кричав, мовби прагнув перекричати самого себе, свій страх, нудоту, що підступила до горла... і прагнув перекричати оцю розвихрену вересневу піч, цей рівний і зовсім не переляканий голос Черемшинського. Я чомусь одразу повірив, що адвокат перейшов усі пекельні кола, а перейшовши, знав: од наших револьверів не відмолиться.

— Бути червоним — це не означає стати зрадником,— поблажливо посміхнувся адвокат.— Я тому червоний, що жадаю добра своєму народові, хочу свободи для нього, рівності, хліба, роботи, землі. Чого ж хочете ви?

Він споглядав на нас допитливо і суворо, як гімназійний професор латини.

— Ми хочемо України. Не червоної,— відповів я уперто.

— Ой хлопці,— хитав він своєю великою круглою головою,— колись будете каятись, що мали перед собою дві дороги... мали дві, а вибрали хибну, і на тій хибній дорозі убили людину, яка заради України пройшла всі кола Дантового пекла, шукаючи для України істини.

Ми його вже не слухали.
Ми боялися його слів.
Ми боялися самих себе.

Господи, признаюся перед лицем твоїм: нічого не боюся... боюся воскресіння Черемшинського... воскресіння в людській пам'яті, в сьогоднішньому дні.

Думаю і запитую самого себе: невже це була дорога олжі?

Після закінчення духовної семінарії 1943 року пішов я у Карпати, в УПА, скріпляти душі повстанців божим словом. Потому на околиці Бистричан у кривці ще з двома горопахами вистукував на друкарській машинці підпільну газету, проповідуючи в ній боротьбу за Україну, в ім'я якої ми із Зеником Криком убили колись Теодора Черемшинського.

Чи одна була тая смерть?..

Були інші смерті... було море крові... котився розгуд диких пристрастей, братовбивства... криниці смерділи трупом... а перша смерть не забувалася. Може, власне, не смерть... може, двигтіли в моїй душі, оберталися, як жорна, і карали, і мучили, і не давали жити ні в Сибіру, ні потім у Солянній Бані оті віщі слова Черемшинського, що «будете каятися, обравши хибну дорогу»?

Не чекай від мене, інспекторе, покаєння чи признаєння. Не очікуй, дарма що скажу, вдарившись кулаком у груди, що, мовляв, отець Лавро Федак перевиховався. Ні. Старий я вовк. Затятий. Закостенілий. Озлоблений. Лютий.

Я тільки собі мушу сказати правду у вічі:

— Програв я.

Спилось мені...

Спилось мені, що від мене втікає молода вродлива жінка, завітчана калиною. А я здоганяю її з усієї сили і виціловую її сліди, і плачу, і волаю їй: «Зупинися!» Я хочу здогнати і заглянути їй в обличчя.

А вона й не озирнулась.

А вона пішла й пішла, і зникла в синій імлі, і розтапула.

І з розпунки, і з ненависті я пустив їй услід автоматну чергу із свого шмайзера.

Була це Україна?

Господи, невже станеться, що переступлю поріг людський і скажу: «Єсьм Апостол?»

6

На заході сонця прийшла до мене Вуйна Парасолька, оперлася, як звичайно, на лутку вікна в моєму кабінеті, біблейські її очі сумно вдивлялися мені в душу.

— Чого ж ти, Юрашку, не признаєшся, що закінчуєш свою другу книжку про Кам'яне поле?— промовила з докором, наче я на правду завинив у тому, що книжка наближається до кінця.— А як бути? Я ще маю для тебе одну історію... а може, маю тисячу історій, десять тисяч?— На її посічених зморшками губах світилася тиха усмішка. Було цікаво спостерігати її смутні очі і водночас усміхнені уста. Вуйна Парасолька була в цю хвилину схожа на літню днину, про яку в нашій Садовій Полянці говорять, що вона «куряча»: це тоді, коли одночасно йде дощ і світить сонце.

— Але ж, може, ваші історії я візьму ще до однієї книжки?— спробував я відбитися.

— То добре,— погодилася вона охоче,— візьмеш і для пової, бо таки мусиш і наступну писати, куди ж подінешся від Кам'яного поля? Та це буде колись, а тепер таки, Юрашку, запиши повість про трьох синів, у яких померла мати... а матір свою вони любили.

Я не знаю, чи повість про трьох синів, які любили свою матір, збагатить мою книжку, але не смію перечити Вуйні Парасольці, беру в руки перо. А вона розповідає:

— На Кам'яному полі, в нашому, може, селі, а може, в сторопському жила жінка, яка мала трьох синів. Не скажу, Юрашку, ким її сини були, чи генералами, чи каменярами, чи сиділи вони в канцеляріях і списували фіри паперу. Зрештою, це не має значення, важливо те, що всіх трьох синів жінка вивела в люди, навчила їх добра і чеснот різних. А прийшла старість — умерла.

Вуйна Парасолька замовкла; вона, певно, пригадувала смерть тієї жінки, разом із родичами і сусідами тую жінку ховала, і разом із синами тую жінку оплакувала — така вже була наша Парасолька. Я очікував продовження розповіді, але поки Парасолька ходила на цвинтар, поки вернулася — почало заходити сонце.

Вона, певно, павмисне чекала, поки сонце торкнеться синіх заборол лісів... торкнеться, і тоді збуриться в лісах

вітер, і покотиться вітер землею. Вона хотіла вловити обличчям дихання землі і, вловивши його, зраділа. Вуйна Парасолька гейби перед кимсь відповідала за те, щоб сонце сіло й не розбилосся, як червона скляна куля, і щоб ліс од червені не запалився.

Потім, коли вітерець після заходу сонця улігся і навколо настала сутінкова тепла благодать, Парасолька знову згадала про жінку, що вмерла, та про її синів:

— Сумували вони, отже, дуже за нею, за своєю матір'ю, аж почорніли. А що були зроду сміливі і кмітливі, то настановили смерть збороти і маму з того світу повернути.

Найстарший син покликав Маляра і попросив Маму на полотні воскресити; Маляр трудився дні і ночі. Зрештою, Юрашку, хто точно визначить, скільки треба справжньому митцеві, щоб воскресити на полотні жінку. День? Тиждень? Рік? Досить того, що коли робота була закінчена, брати, глянувши на картину, впали з подиву на коліна. Мати дивилася на них як жива... все, здавалося, в ній ожило: очі, кожла рисочка на обличчі, руки. Вона хотіла... силкувалася своїм хлопцям щось сказати... щось заборонити... щось заповісти на віки вічні. Та це були марні намагання: уста лишилися мертвими. І чуда не сталося.

Тоді Середульший брат покликав Скульптора, який витесав жінку з каменю. Жінка стояла перед синами в повний зріст із простертими руками. Очі її сміялися, уста були відхилені, вона теж хотіла... силкувалася своїм хлопцям щось сказати... щось заборонити... щось святе заповісти. Та це були, як і перший раз, марні намагання. І тепер чуда не сталося, уста лишилися німими, і смерть не була зборена.

І тоді Наймолодший брат покликав Майстра, що вирізьбив жінку з дерева. Жінка сиділа на лавці під вербою і, заплющивши очі, співала. З усього було видно, що вона співає: з її замисленого лица, з її очей, з розкритих уст, із того, як вона прихилила до верби голову. Брати слухали... брати хотіли почути мамин голос... брати довго сиділи біля дерев'яної її подобі, сподіваючись чуда, але дерево так і залишилося деревом.

І розійшлися брати, плачучи. Вони не знали, що їхні кликані майстри не вміли вкласти в свої творіння дух, який оживає через Слово. Людина бо починається зі Слова.

Треба, Юрашку, знати Слово...

Не дочекавшись, поки Вуйна Парасолька піде, я увімкнув світло і поклав на свій робочий стіл замок, який колись знайшов у Львові на старовинній Вірменській вулиці. Замок за ці роки вимучив мене до краю: я хотів знати, що замкнено за його двома спустами, але ключа до нього не міг добрати. Я шукав таємницю замка в стародавніх актах, пробував його відімкнути відмичками старого злодія, викликав із мороку минулого старих майстрів, які цей замок кували, я примірявся до замка і так і сяк, відмикав його ворожбитним зіллям, а замок, однак, лежав невідімкнутим на моєму столі, і я вже думав, що ніколи не вдасться повернути назад два його спусти й зазирнути за двері: а що там... а хто там... а які даліни... а які глибини?

Замок лежав на моєму столі як прокляття, неприємний, загадковий, окутий міддю, важкий; я кружляв навколо нього, як кружляли колись воли на току, витоптуючи з колосся зерно, аж поки сьогодні не прийшла Вуйна Парасолька і не сказала: «Треба знати Слово, Юрашку».

Слово!

Боже мій, як просто: досить тільки знати Слово!

Так сказала Вуйна Парасолька.

Досить знати...

І знаючи його, тее заповітне слово-ключ, ти відразу збагатишся, перед тобою відімкнуться усі замки й ти увійдеш у минуле, в сучасне і в майбутнє без лиха, без клопоту, без терзань і без сумнівів? І ти будеш знати, яку таємницю протягом століть оберігав, мов пес на ланцюгу, мій старий кований замок: були це куфри негоціантські, папхані добром... було це нерозділене кохання прекрасної панни... була це розпука алхіміка, що хотів, дні і ночі працюючи без перепочинку, дихаючи смердючими випарами, наражаючись на небезпеку струїтися, хотів — і не вмів — із простого каміння виворожити золото?

Я боюся усього, що легкодоступне: боюся поверхової думки, легкої книжки, бездумного життя, тимчасової любові; легкість викрадає у людини час для роздумів... легкість у моїй уяві чомусь асоціюється з перекотиполем: котиться воно степами та й котиться, і нема в нього ні болю, ні радості, ні любові, ні кореня, ні бодай пам'яті про той камінець, з-під якого проклюнулась до веселого сонця його насінина.

Недарма ж, мабуть, у моєму селі батьки, благословляючи молодих на шлюбне життя, казали їм, кладучи на голову хліб:

— А ще зичимо вам, діти, дороги важкої, кам'янистої, може, зате чесної.

Чесної!

Але ж Вуйна Парасолька сказала: «Треба знати, Юрашку, Слово», і я, втомлений, мабуть, довгим відмиканням знайденого замка і ще довшим писанням другої своєї книжки про Кам'яне поле, хотів було відразу, уже негайно, у ту ж хвилину добрати слово-ключ. Я був чи то підданий Вуйною Парасолькою випробуванню («Ану, мовляв, подивимось, Юрашку, чи на користь тобі моя наука?»), чи легкою розгадкою таємниці старого замка з Вірменської вулиці зраділий — досить того, що котроїсь миті мені здалося: найважливіше відкрилося — таїна вже минулася, опала, як біле полотнище з новоствореної скульптури, і тепер я можу, нарешті, перепочити. Адже повідають, що Напашко Яків, стоячи на життєвому роздоріжжі, якое у розпачі вигукнув: «Так, я шукаю — і це важливо знати. А ще важливіше, люди добрі, знати: чого шукаєш?»

Я тепер знав достеменно: шукаю Слово.

Я був упевнений, що воно десь тут, поряд, сьогодні-завтра неодмінно знайду його, натраплю на нього поміж своїми краями в селі, поміж людьми на дорозі, на львівській вулиці; воно уявлялося мені очікуючим на мене поміж зеленим зеллом, поміж розсипаним камінням, у густих кронах дерев, у чорних мохах, на дні в чистій воді, поміж пелюстками дикої квітки, у маминій давній співанці, в корені дубовому, у житньому стеблі, в яблунево-му цвіті; мені воно вже снилося біле і ясне, доступне, як жінка, котра тебе кохає.

Я був упевнений: досить було простягнути руку.

Та досить було простягнути руку — і я знову дивним чином опинився посеред старовинної Вірменської вулиці у Львові перед замком із мідним окуттям, що лежав загублений на сизому пощербленому бруці.

Я заледве не закричав: «Невже маю починати все заново?»

Я мав намір на цей раз обійти замок, обминути його десятою вулицею, удати, що ніякого залізяччя не помітив, хай собі лежить, іржавіє та чекає, поки його не підніме хтось інший. Чому якраз мені випала ця мука і ця таїна?

І може, сталось би, що я сам себе зрадив би; і вже Антипко, той самий щезник, який подер патинки, утікаючи від Фоки П'ятничана, узяв мене за лікоть і вперто відштовхнув від замка.... то відштовхував праворуч, то відштовхував ліворуч, нашіптуючи на вухо: «Нащо тобі, Юрашку, якогось замка, тієї мороки вічної і підозрілої, безперестанних пошуків ключа? Нащо тобі здалася якась таїна? Можеш, прецінь, обійтися без цього клопоту, адже все це не додасть тобі слави, не примножить грошей... примножить зате писарчуків, які уже люто заходжуються, обгризаючи пера, вигадувати, яке би клеймо на твоєму замку вибити. Лиши... лиши його! Зречися! Обійди! Відпросися! І будеш мати святій спокій... святій спокій... святій спокій...»

Антипко зашіптував мене, отруював, задобрював, залякував, і при цьому знову й знову відводив мене від замка то бодай на крок паливо, то бодай на крок направо.

Була хвилинка, коли я заледве не піддався чортові; я навіть не підозрівав, що в мені сидить аж так багато легковірності, душевних ліпощів, приспаного бажання обрати роботу легшу, дорогу — рівнішу, а мету — найближчу; я каюся, що колись на Кам'яному полі не вклав у руки Фоки П'ятничана осикового кола, яким би він міг убити Антипка; тепер же я чипів супроти Антипка сам на сам, і він, відчуваючи моє хитання і мої сумніви, посміхався у цанину борідку, будучи вже майже переконаним, що сьогодні він поквітається зі мною і я таки зречуся замка остаточно.

Вірменська вулиця у Львові гула, як бочка, порожнечею: ні автомобіля ніякого, ні перехожого, ні дерева, ні птаха, і навіть на всіх поверхах у будинках не було відчинено бодай одного вікна, з якого хтось, добрий і здогадливий, перехилився і окликнув би мене, спам'ятав би, бризнув би в душу чистою водою і порятував би від зради.

Чи можна порятувати людину від зради?

Є ж бо зілля, що спам'ятовує...

Є ж бо вода цілюща від ран...

Є ж бо вода живлюща від смертей...

А чи є вода очищаюча, що змиває чорноту із чорної душі?

Обтовчені століттями старезні мури будинків байдуже поглядали на мене наглухо занавішеними вікнами; старий покинутий храм за решітчастою огорожею ховав од мене свої куполи: він давно забув молитися за грішників вільних і певільних; кам'яні хачкари-хрести, на яких колись

древні вірмени долотами вибивали крик про людську пам'ять і людську честь, позападалися глибоко в землю, і тепер на їхньому місці вистелено безмовні цементні плити. Я був самотній не тільки на вулиці Вірменській у Львові, я був самотній у цілому білому світі, і від мене одного... від мене одного... від мене одного залежало — так мені здавалося — піддатися Антипкові, а чи знову підняти з бруку замок.

Чуєте...

Чуєте, киньте у мене каменем!

Признаюся перед вами: я виявився слабодухим, на цей раз я таки пройшов мимо замка, вдаючи, що його не помічаю, що мені нема ніякого діла до розгубленого металобрухту, заснованого павутинням і припорошеного пилюкою.

Лежи собі.

Хтось, може, сподівається, що станеться чудо, настане осяяння, чи, може, поцілить у мене грім... чи, може, зареоче по-пекельному пап Антипо, зрадівши перемозі, і, взявши попід руки пняків, подасться «водити козу» по львівських кпайпах: він своє мерзенне діло довершив.

Однак нічого цього не сталося.

А тільки прийшли на Вірменську вулицю у Львові, попритискалися до мурів, позаповнювали під'їзди, порозсідалися на плитах вузьких тротуарів мої країни з Кам'яного поля. Була між ними Вуйна Парасолька, були Вічний фірман Прокім Процюк і Петро Мінайло, якому усох корінь, що єднав його із землею, був Марко Римик Всюдисущий з женою своєю Тетяною, була Головиха Юстина із Савою Пантелеймоновичем Колоколовим, був Йосип Параньчин Чоловік і його нетерпеливий, перехрещений португезями Созонт — перший голова колгоспу у Садовій Полянці, був Нанашко Яків і ченці з монастирської трапезної, що виїшли з кам'яної стіни, простягаючи нащадкам хто книжку, хто хліб, хто яблуко, хто кельму... був отець Гавриїл, до якого я спускався у глибокі нижні світи, щоб принести йому із світів верхніх вістку, що люди, втративши страх і шанобу, давним-давно про нього забули... стояли там Муляр, Скульптор, Різьбяр, які хотіли умінням своїм і талантом воскресити люблячим сином матір.

Перечислені і неперечислені тут люди з Кам'яного поля, добрі люди і злі, праведні і грішні, живі і ті, що давно померли, стояли на Вірменській вулиці онімілі, мовби із замуrowаними устами: ні прокльону не впало ні-

звідки, не проявилось ні найменшої ознаки бунту, не скраплилося ні сльози, не висоталося осуду, не прояснилося в очах надії на майбутність, не пахмурився на чоласпогад про минувшину.

Був тільки сум.

Сум плив, як чорна ріка, Вірменською вулицею; сум насичував, проймав мене наскрізь. Люди з Кам'яного поля не могли повірити, що Юрашко Поліний, вирішивши на тому ж Кам'яному полі, вигодуваний хлібом, змеленим на важких жорнах, злякавшись роботи, не підняв залізний добрячий замок, до якого треба довго і важко добирати слово-ключ.

Як я міг злякатися роботи... роботизни... роботойки?

Як?!

Вони кричали у своєму сумі і в подиві хліборобському, і я мусив зупинитися.

Я став.

Переді мною лежало Кам'яне моє поле — прірва зробленої і недоробленої роботи, яка глибшала від покоління до покоління.

І я повинен був підняти замок.

Тепер замок знову лежить на моєму столі, а я ходжу поміж людьми, поміж горами і лісами, поміж містами і селами, ходжу Кам'яним папним полем і добираю терпеливо до замка ключ; добираю то одне слово, то друге, то третє, то десяте, то тисячне — і знову ні одне не підходить: котре було завелике, котре — замале, котре — заголосне, котре — тихе, котре — біле, а котре — червоне, котре — сумне, а котре — люте.

Узявся я знову за каторжну роботу.

Слова напочувалися на мене легіонами — то поверхові й непосидючі, як горобці, то глибинні, добуті з дна прадавніх криниць, то стерті, як копійки, що роками котяться з рук у руки, то цілком повенькі, мовби лише вчора у якійсь кузні викувані, то рідні і прості, як тато з мамою, то солодкі, як мед, то колючі, з чужоземним акцентом; слова напливали на мене повинню, дев'ятим валом, обступаючи зусібіч, як зело в полі, як дерева в лісі, як хмари в небі; вони літали, як птахи, повзали, як змії і плавали, як риби. Я не лякаюся їхньої незліченної безмірності, їхньої вічної таїни, мені не страшна робота, в яку я запрягся: кожне слово беру на долону, вкладаю собі в душу, зважую, прислухаюся, де в нього болить, як воно дзвенить і як говорить, а потім приміряю до свого заповітного замка.

Дарма.

Замок лежить на моєму столі, замкнутий на два оберти, і я не знаю, чи вистачить мені для того, щоб його відімкнути, лише одного життя.

8

Сказала мені Вуйна Парасолька:

— Святе, Юрашку, діло, коли є у тебе робота і коли є у тебе жорна... коли є в тебе збіжжя — буде, отже, святий хліб.

*Львів — Братківці
1977—1981 рр.*

Роман Николаевич Федоров

ЖЕРНОВА

Р о м а н

(На українском язые)

Львов, издательство «Камєняр», 1933

Редактори *С. Г. Куртяк, М. С. Білан*

Художник *І. М. Крислач*

Художній редактор *В. Р. Пікулицький*

Технічний редактор *Ц. А. Буркатовська*

Коректор *М. І. Ткач*

Информ. бланк № 522

Здано на складання 28. 10. 82.

Підписано до друку 01. 02. 83.

ВГ 00006. Формат 84×108^{1/32}.

Папір друк № 1.

Гарнітура звичайна нова.

Високий друк.

Умов. друк. арк. 23,52+6 вкл.

Умов. фарб-відб. 25,51.

Обл.-вид. арк. 27,05+0,85 вкл.

Тираж 65000 пр. Замовлення 1351-2.

Ціна 2 крб.

Видавництво «Камєняр».

290006 Львів, Підвальна, 3.

Львівська

книжкова фабрика «Атлас».

290005 Львів, Зелена, 20.

Федорів Р. М.

Ф33 Журна : Роман. — Львів : Камєняр, 1983. — 447 с., іл.

Відомий український радянський письменник у своєму новому романі продовжує почате в попередній книзі «Кам'яне поле» художнє дослідження життя карпатського краю, охоплюючи період від тридцятих років до наших днів. Історичні події і людські долі зливаються в широку панораму народного життя і боротьби за соціалістичні перетворення. Автор прослідковує шляхи формування світобачення нашого сучасника.

4702590200-017
Ф М214(04)-83 31. 83

ББК 84. Ук 7
У2

2 крб.

